

Zemahşeri Divanı (İnceleme-Tercüme-Dizin)

Hüseyin AVCI

(Doktora Tezi)

Eskişehir, 2020

ZEMAHŞERÎ DİVANI (İNCELEME-TERCÜME-DİZİN)

Hüseyin AVCI

T.C.

**Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü**

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

DOKTORA TEZİ

Eskişehir, 2020

T.C.
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTİSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Hüseyin AVCI tarafından hazırlanan Zemahşerî Divanı (İnceleme-Tercüme-Dizin) başlıklı bu çalışma 27.11.2020 tarihinde Eskişehir Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, Jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalında Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan

Prof. Dr. Ahmet KARTAL

Üye

Prof. Dr. Dursun HAZER

(Danışman)

Üye

Prof. Dr. Mehmet Mahur TULUM

Üye

Üye Doç. Dr. F. Betül ÜYÜMEZ

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Yusuf KARATAŞ

ONAY

(İmza)

Prof. Dr. Mesut ERŐAN

Enstitü Müdürü

...../...../.....

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Hüseyin AVCI

ÖZET

ZEMAHŞERÎ DİVANI (İNCELEME-TERCÜME-DİZİN)

AVCI, Hüseyin

DOKTORA TEZİ-2020

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Dursun HAZER

Türkler, gerek İslam'dan önce gerekse İslam'dan sonra, var oldukları tüm coğrafyalarda kendi kültürleri ve dilleriyle medeniyet oluşturmayı başarmış ender milletlerdendir. Tarih sahnesinde oldukları her dönemde, ilim, irfan ve ahlak timsali fitratlarıyla ön plana çıkan Türkler, vahyin ve Kur'ân-ı Kerîm'in dili olan Arapçaya büyük bir değer vermiş, hatta bu dile büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Özellikle İslamî ilimler başta olmak üzere, belagat ve edebiyat disiplinlerinde de üstün muvaffakiyetler elde eden bu isimlerden birisi de Cârullah ez-Zemahşerî'dir.

Zemahşerî'nin özellikle Arap dil ve edebiyatına olan vukufiyeti ve hâkimiyeti, onun edebiyat, belagat ve nahiv alanlarında kaleme aldığı eserlerinden hareketle her kesimden otorite tarafından teslim edilmiş bir hakikattir. Tefsir alanında yazdığı Keşşâf adlı eseri başta olmak üzere, nahve dair kaleme aldığı el-Mufasssal adlı çalışması günümüzde dahi aşılabilmiş değildir. Özellikle şiirlerini cem ettiği divanı, onun belagat alanında zirve yaptığının en büyük nişanesidir.

Bu çalışmada; onun Arapça Divanı'nda bulunan kasidelerinin bazıları Türkçeye tercüme edilmiştir. Ayrıca Divanda yer alan şiirler konularına göre tasnif edilmiş, dil ve üslup özellikleri değerlendirilmeye tabi tutulmuş, kullanılan edebî sanatlar ve çeşitli ifade özellikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan Zemahşerî'nin hayatı üzerinde durulmuş ve yeni bilgiler tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Zemahşerî, Edebiyat, Belagat, Divan, Şiir, Kaside.

ABSTRACT

DÎWAN AL-ZAMAKHSHARÎ (EXAMINATION-TRANSLATION-INDEX)

AVCI, Hüseyin

PhD Degree-2020

Department of Basic Islamic Sciences

Advisor: Prof. Dr. Dursun HAZER

The Turks, who are one of the oldest nations in human history, are among the rare nations that have managed to develop civilizations based on their culture and language, both before and after Islam. The Turks, who are famous for their good personality, have always dignified the Arabic language –the language of the Koran– without any negative feelings, and they have even made important contributions to this language. Cârullah ez-Zemahşerî was among those people who were highly successful in rhetoric and literature, and especially in Islamic sciences.

Zemahşerî was highly successful especially in Arabic language and literature, and his achievements were approved by all the knowledgeable men who admired his works on rhetoric and syntax. Both his most famous work *el-Keşşâf* in the field of comentary on the Koran and *el-Mufassal* in the field of syntax are still the best ones among others. Also, his *Divan* (collected poems) is the most important proof for his achievements in the field of rhetoric.

This thesis includes the Turkish translations of some of the qasidas in his *Divan*, which was composed in Arabic. Also, this thesis includes the classificiation of the poems in his *Divan* according to their topics, and an analysis of the poems in terms of their language and style, and rhetoric. Lastly, this thesis includes a biography of Zemahşerî, with some new information about his life.

Keywords: Zemahşerî (al-Zamakhsharî), Divan, Literature, Rhetoric, Poetry, Qasida

ZEMAŞERİ DİVANI
(İnceleme/Tercüme/Dizin)
İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT	III
Kısaltmalar	VII
Önsöz	1
Giriş	4
1.1. Araştırmanın Konusu	4
1.2. Araştırmanın/Çalışmanın Amacı ve Yöntemi	5
1.3. Araştırmaya Esas Olan Kaynaklar	6
BİRİNCİ BÖLÜM.....	8
1. CÂRULLAH EZ-ZEMAŞERÎ.....	8
1.1. Hayatı	8
1.2. Ailesi	10
1.3. İlmi Seyahatleri.....	17
1.4. Hocaları	20
1.5. Talebeleri	23
1.5.1. İcazet Yoluyla Öğrencisi Olanlar	25
1.6. Kişiliği	25
1.7. İlmi Yönü Ve Düşünce Yapısı.....	30
1.7.1 Tefsirciliği	32
1.7.2. Hadisçiliği	34
1.7.3 Fıkıhçılığı	35
1.7.4. Lügatçiliği	38
1.7.5. Nahivçiliği.....	39
1.8. Eserleri.....	41
1.8.1. İslami İlimlere Dair Eserleri.....	41
1.8.2. Nahiv Eserleri.....	44
1.8.3. Lügat, Dil ve Edebiyat'a dair Eserleri	45
1.8.4. Kaynaklarda Adı Geçen, Mahiyetleri ve Yerleri Meçhul Eserleri	49
1.9. İtikâdi Anlayışı.....	50
2. ZEMAŞERÎ'NİN YETİŞTİĞİ ÇEVRE.....	55

2.1. Harezmi Bölgesi.....	55
2.2. Harezmi’de Kültürel ve Siyasi Ortam.....	57
2.3. Harezmi’in Türkleşmesi	61
İKİNCİ BÖLÜM.....	68
2.ARAP EDEBİYATINDA ŞİİR.....	68
2.1. Altıncı Asra Kadar Arap Edebiyatında Şiir’in Yeri:	68
2.1.1. Cahiliye Dönemi.....	68
2.1.2. İslamî Dönem	72
2.1.3. Emevîler Dönemi.....	74
2.1.4. Abbâsîler Dönemi.....	77
2.2. Arap Edebiyatında Vezin Şekilleri.....	87
2.2.1. Dâîratu’l-Muhtelifi	92
2.2.2. Dâîratu’l-Mü’telifi	93
2.2.3. Dâîratu’l-Müctelibe	93
2.2.4. Dâîratu’l-Müştebihe.....	94
2.2.5. Dâîratu’l-Müttefika.....	96
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	97
3. ZEMAŞERÎ DİVANI.....	97
3.1. Zemaşerî Şiirlerinin Teknik Özellikleri	99
3.1.1. Zemaşerî Divanında Kasidenin Yapısı	100
3.2. Beyit Bütünlüğü.....	129
3.3. Kaside Bütünlüğü	132
3.4. Vezinler	134
3.5. Kafiye Özellikleri	137
3.6. Zemaşerî Şiirlerinde Dil Ve Üslup	144
3.6.1. Dil	144
3.6.2. Üslup	148
3.6.3. Muhteva	152
3.6.4. İfadelerde Açıklık ve Kapalılık	158
3.6.5. Genel Hissiyat	161
3.6.6. Şiirlerinde Genel Gayesi	164
3.7. Divanın genel özellikleri.....	168
3.7.1 Divanın Nüshaları.....	168
3.7.2 Divan Dışında Kalan ve Zemaşerî’ ye Atfedilen Şiirleri.....	170
3.8. Zemaşerî’nin Şiirlerinde İşlediği Konular	172

3.8.1. Medih	172
3.8.2. Mersiye/Risâ.....	190
3.8.3. Mekke Sevgisi	203
3.8.4. Gazel (Aşk)	209
3.8.5. Fahr	222
3.8.6. Şekvâ.....	228
3.8.7. Hikmet / Zühd / Takvâ.....	237
3.8.8. Hicâ/Hiciv	241
3.8.9. Vasef/Tasvirler	246
3.8.10. İ'tâb/Azarlama	248
3.8.11. Emel/Ümit/Temenni	249
3.8.12. Tehdit	249
3.8.13. Tehnie/Tebrik	249
3.8.14. Vatan Sevgisi/Vatan Hasreti	250
3.8.15. Zemahşerî Şiirlerinde Türkler	252
3.8.16. Mucûn	264
3.8.17. Kendisinden Bahsettiği Şiirleri.....	265
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	288
4. Zemahşerî Şiirlerinde Belagat: Meâni- Beyan-Bedî'	288
4.1. Zemahşerî Şiirlerinde Meâni	289
4.1.1. Haber cümlesi.....	289
4.1.2. İnşa Cümlesi	290
4.1.3. İ'câz, İtnâb, Müsâvât	294
4.2. Zemahşerî Şiirlerinde Beyân	299
4.2.1. Teşbih/Temsil.....	300
4.2.2. Kinâye	305
4.2.3. Mecaz.....	310
4.2.4. İstiâre.....	314
4.3. Zemahşerî Şiirlerinde Bedî'	319
4.3.1. Muhassinât-ı Maneviyye.....	320
4.3.2. Muhassinât-ı Lafziyye	326
SONUÇ.....	340
KAYNAKLAR	344
DİZİN	354

Kısaltmalar

a.s.: ‘Aleyhi’s-selâm

AÜİF: Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

b.: İbn

bk.: Bakınız

bt.: Bint

cc: Celle Celâluhû

çev.: Çeviren

DÜİFD: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Ens.: Enstitüsü

H.: Hicri

HÜİFD: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Hz.: Hazreti

İSAV: İslâmi İlimler Araştırma Vakfı

İ.Ü.: İstanbul Üniversitesi

İÜEF: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

M: Miladi

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

MÜİF: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

öl.: Ölümü

r.a.: Radıya’l-lâhu anhu

s.a.v. : Salla’l-lâhu ‘aleyhi ve sellem

şrh.: Şerh eden

S.D.Ü: Süleyman Demirel Üniversitesi

TDK.: Türk Dil Kurumu

TDVİA: Diyanet İslâm Ansiklopedisi

thk. : Tahkik

ts.: Tarihsiz

UÜİFD: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

vb. ve benzeri

vd. :ve diğerleri

vs.: vesâire

Yay.: Yayınları

Önsöz

İnsanlık tarihinde, kadim zamanlardan günümüze dek varlığını muhafaza edebilmiş nadir milletlerden biri olan Türkler, yaşadıkları her dönem ve coğrafyaya mühürlerini vurmuş, kimlik ve karakterlerini nakış nakış işlemiş ve büyük medeniyetler inşa etmişlerdir. İlim ve sanatı medeniyetin temel unsurları olarak kabul eden ve bu alanlarda her daim zirve şahsiyetler yetiştiren Türkler, Arap Edebiyat Tarihinde IV. Abbasî Dönemi olarak kabul edilen ve 447/1055 tarihinde Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Bağdat'a görkemli girişiyle başlayan, sosyal ve siyasi anlamda büyük değişim ve dönüşümlerin yaşandığı ve en uzun dönem olan bu zaman diliminde de varlıklarını yoğun bir şekilde hissettirmişlerdir. Kalem ve kılıçlarıyla İslam Dini ve medeniyetine büyük hizmetler veren Türkler, oldukça karışık bir siyasi yapıya sahip olan Buhârâ, Merv, Harezm, Semerkant, Faryâb, Beykent, Kaşgar, Herât ve Merâğa gibi önemli yerleşim merkezlerinde önce huzur ve sükûnu temin ettikten sonra bu bölgeleri birer kültür merkezi, ilim, irfan ve sanat yuvası haline getirmişlerdir. İlmin ve sanatın her türüne önem ve değer veren Türk Sultan ve Emirlerinin himaye ve destekleriyle değişen ve gelişen bu beldelerde, medreseler, camiler, ribatlar inşa ettirilmiş, ilim erbâbı ve sanatkârlar eşsiz eserler vücuda getirmişlerdir. Birçok âlim, bilge, sanatkâr ve edîbin neşv ü nema bulunduğu Mâverâünnehir ve Türkistan bölgelerinde Türk siyasi hâkimiyeti altında yetişen en önemli Türk şahsiyetlerden birisi de şüphesiz Cârullah ez-Zemahşerî'dir.

Harezm'in büyük bir kasabası olan Zemahşerde bir Türk ailenin evladı olarak dünyaya gelen Zemahşerî, gerek İslâmî ilimlerde gerekse edebiyat ve Arap dili alanında, etkileri günümüze kadar devam eden ve bazı konularda henüz aşılamamış türden devasa eserler kaleme almış, itikadî, fikhî, nahvî ve edebî disiplinlerdeki görüşleriyle çağına damgasını vurmuş, hem kendi döneminde hem de sonraki dönemlerde ilim erbabının yolunu aydınlatmış, özellikle de şairlerini topladığı divanıyla şiir ve belagatte temeyyüz ettiğini göstermiştir.

Daha çocuk denilebilecek yaşlarda hocası Ebû Mudarr ed-Dabbî (öl. 508/1115) tarafından kabiliyetleri keşfedilen ve devrin azametli Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün (öl.485/1092) huzuruna çıkan Zemahşerî, babasının hapsedilmesi, ayağının bir sebeple kesilmesi ve tahta bacakla yaşamak zorunda kalması, fakirlik gibi başına gelen tüm olumsuzluklara rağmen ilim merkezlerine seyahatler yaparak ve oralardaki alanlarında ün yapmış hocalardan dersler alarak başta tefsir, hadis, fıkıh ve kelim gibi İslâmî ilimler olmak üzere, Arap Dili, sarf ve nahiv, belagat ve edebiyat alanlarında parmakla gösterilen ve görüşlerine itibar edilen biri haline gelmiş, kendi ifadesiyle gittiği her yerde el üstünde tutulan

bir ilim adamı olmuştur.¹ İffet, sadakat, vefa ve tevazuyla yoğrulmuş karakteri onun, güzel ahlak esasına dayanan bir hayat anlayışına sahip olmasını sağlamış, yazdığı tüm eserlere de bu anlayışını yansıtmıştır.

Zemahşerî'nin Mekke'de ikameti esnasında biraraya getirip kitaplaştırdığı ve onun şiirlerinden oluşan divanı, onun sadece şiirlerini değil, hayatına dair birçok bilgiyi de ihtiva etmektedir. Çocukluğundan itibaren hayat hikâyesini, başına gelen bela ve musibetleri, acı ve tatlı hadiseleri, ideallerini, değerlerini, sevinçlerini ve hüznlerini, aşklarını ve ayrılıklarını, zühd ve takvasını, uğradığı haksızlıklar ve zulümler karşısında isyanlarını, haykırışlarını ve şikâyetlerini en samimi ve kalbî ifadelerle ve belîğ lafızlarla yazıya döktüğü divanı, onun hayatını resmeden bir kitap mahiyetindedir.

Zemahşerî'nin divanını incelediğimiz bu çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Zemahşerî'nin hayatı, ailesi, hocaları, talebeleri, ilmî çalışmaları ve eserlerine dair yazılıp çizilen eski ve yeni ulaşabildiğimiz tüm malumat derlenip aktarılmıştır. Doğup büyüdüğü Harezm'in kısa tarihi üzerinde durulduktan sonra, Harezmde siyasi ve kültürel vasat değerlendirilmiş, Harezm'in özellikle Selçuklu hâkimiyetine girdikten sonra hızla Türkleşmesi hakkında bilgiler verilmiştir. Yine bu bölümde Arap Edebiyat tarihi, Arap Edebiyatı dönemleri, şiir ve divan geleneği incelenmiş, kaside, kafiye ve vezin gibi kavramlar ayrıntılı olarak izah edilmiştir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde Zemahşerî divanının temel nazım birimi kaside ve onu oluşturan bölümler mercek altına alınmış, mukaddime, matla, nesîb, hüsn-ü tehallus, hüsn-ü hâtîme gibi olgular irdelenmiştir. Yine bu bölümde Zemahşerî şiirlerindeki genel üslup ve dil ile kafiye ve vezin özellikleri de okuyucuya sunulmuştur.

Çalışmamızın özünü serdettiğimiz üçüncü bölümde ise divan tüm yönleriyle incelenmiştir. Divanın günümüze ulaşan nüshaları tanıtılmış, divanda işlenen konuların tamamı, tespit edebildiğimiz kadarıyla kasidelerde uygulanan edebî sanatlar ve özellikle de tüm kasideler gözden geçirildikten sonra Zemahşerî'nin şahsi özellikleri, ailesi, karakter ve ahlakı, zamana ve insanlığa bakışı, kısaca onun hayatına dair bilgi içeren ve kendi ifadelerinden oluşan beyitler tesbit edilerek okuyucunun takdirine arz edilmiştir.

¹ Abdüssettâr Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî* (Kahire: Müessesetu'l-Muhtar,2004), 215, 71-78. Beyitler arası; Fâtıma Yusuf el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1429/2008), 376

Dördüncü ve son bölümde ise Zemahşerî şiirleri belagat ilimleri açısından değerlendirmeye tabi tutulmuş, kaside ve kıtalarda varit olan meânî, beyân ve bedî sanatlarının incelikleri ortaya konulmuştur.

Çalışmamızda temel amaçlardan biri de gerek Türk ilim dünyası ve akademik çevrelerde gerekse İslam coğrafyasında müfessirliği ve Mu'tezilî oluşu dışında çok da tanınmayan bu büyük Türk âliminin şairliğini ve bu vesileyle bilinmeyen yönlerini ortaya çıkarmak, günümüzden dokuz asır önce yaşamış bu abide şahsiyeti örnek olması babından yeni nesillerin anlayış ve idraklerine arz etmektir.

Bu çalışma esnasında ilk andan itibaren gerek görüş ve tavsiyeleriyle gerekse materyal temini ve tasnif konularında bana yardımcı olan ve beni sabırla dinleyip takip eden danışman hocam Sayın Prof. Dr. Dursun Hazer'e, tez konusunun tespitinden, materyal teminine kadar kendisine her müracaat ettiğimde yakın ilgisini benden esirgemeyen, dikkat ve tecrübesiyle bana yol gösteren ve bu süreçte karşılaştığım problemlerin çözümünde yardımcı olan hocam Sayın Prof. Dr. Ahmet Kartal'a, tez süresince eleştiri ve tavsiyeleriyle değerli katkılarda bulunan Sayın Dr. Yusuf Karataş'a, tercüme ve metin tahlilinde değerli görüşleriyle yardımcı olan Sayın Ebû Bekir Osman Khalifa İdris Bey'e ve tez çalışmam boyunca maddi manevi desteğini esirgemeyen kadim dostum Sayın Zeki Keleş'e sonsuz teşekkürü bir borç bilirim.

Hassaten bu çalışmamı ithaf ettiğim, sebebi vücudum, aziz varlığım, ilk öğretmenim, atam, babam Merhum Sayın Abdullah Avcı ve babamdan sonra babam bildiğim, hem eğitim hem özel hayatımda benim için nice meşakkatlere katlanan ağabeyim Merhum Sayın Osman Avcı'nın aziz hatıralarını minnetle ve hürmetle yâd eder, kendilerine Allah'tan rahmet ve mağfiret dilerim. Mekânları cennet, ruhları şâd olsun.

Hüseyin AVCI
Eskişehir, 2020

Giriş

1.1. Araştırmanın Konusu

Arap Edebiyat Tarihi, Cahiliye döneminden itibaren nazım ve nesir türlerinde ilk örneklerini vermeye başlamış, ardından, İslamî dönem, Emevî dönemi ve Abbâsî dönemlerinde önemli gelişmeler ve değişimler göstererek günümüze kadar ulaşmıştır. Şüphesiz Arap edebiyatı denince akla gelen ilk tür şiidir. Arap toplum hayatı ve Arap kültürünün en bariz tezahürü olan şiir ve şiir geleneğinin en belirgin türü olan kaside, toplumun kültürel yapısını yansıtmış, onun hissiyatına tercüman olmuş, sahip olduğu değerlerin temsil ve ifadesinin en çok başvurulan yolu haline gelmiştir.² Kaside nazmeden ilk şair olarak kabul edilen Mühelhil b. Rabîa'dan (öl. 525-531/1131-1137?) günümüze kadar bazı değişikliklere uğrayan, otuz beyitten yedi yüz beyitlik hacme kadar çıkabilen kasideler, önceleri dilden dile, hafızadan hafızaya nakledilirken, şiirlerin ve şairlerin hâl tercümelerinin yazıya geçirilerek muhafaza edilmesi, münferit bazı çabalar dışında, hicri ikinci asrın ilk yarısına kadar uzanmaktadır.³

Bu tarihten itibaren derleme çalışmaları sistematik olarak başlamış olup şiir ve kasidelerden oluşan ilk mecmua ve divanlar teşekkül etmiştir. Muallaka şiirlerini içeren el-Mufaddal ed-Dabbî'nin (öl. 178/794) *el-Mufaddaliyyât*'ı, el-Esmâî'nin (öl. 216/831) *Esmâiyyât*'ı ve Ebû Sa'îd es-Sükkerî'nin (öl. 275/888) *Şerhu eş'âri'l-Huzeliyyîn*'i, bunlara örnek olarak verilebilir. Bu dönemlerde bazı mecmualarda şiirler, tasnif edilmeksizin şairlere göre tertip edilirken, bazılarında ise konularına göre taksim edildiği görülmektedir. Şiirlerin konularına göre tasnif edildiği ilk eser ise Ebû Temmâm'ın (öl. 231/846) *Kitâbu'l-hamâse*'sidir.⁴ Şairlerin tüm şiirlerini topladıkları kitap demek olan divan da böylece gelenek haline gelmiş ve artık şairler şiirlerini kafiye ve konularına göre tasnif ederek divanlar oluşturmaya başlamışlardır.

Şüphe yok ki bu divanlar ve onları yazan şairlerin Arap dili ve kültürünün gelişiminde büyük katkıları ve hizmetleri olmuştur. Ancak şu da ihmal edilmemelidir ki bu dönemlerde o coğrafyada yaşayan ve Arap olmayan Türk ve Fârisi unsurlar da şiir ve nesir türü eserleriyle bu dile ve kültüre ciddi anlamda katkı ve hizmetlerde bulunmuşlardır. İşte, Arap Edebiyat Tarihinde dördüncü Abbâsî dönemine rastlayan bir zaman diliminde yaşayan Türk âlim ve şairi Cârullah ez-Zemahşerî de bunlardan birisidir. Gerek İslamî ilimler alanında başta

² Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, (İstanbul: Kapı Yayınları. 2011), 9

³ Salih Tur, "Eski Arap Şiirinin Güvenilirliği", *Nüşa*, 6/21, (Bahar, 2006), 112-113

⁴ Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 28

Keşşâf¹ olmak üzere kaleme aldığı eserleri gerekse Arap dili ve belagati alanında yazdığı nadide telifleriyle hem İslam toplumuna hem de Arap diline büyük değerler katan Zemahşerî, aynı zamanda şairlerini iki kapak arasında toplayarak divan oluşturan şairlerdendir. ⁵

Araştırmamızda temel hareket noktamız Zemahşerî Divanının incelenmesi ve tanıtılmasıdır. Bu minval üzere öncelikle Zemahşerî'nin hayatı, ailesi, aldığı eğitimler, seyahatleri, hocaları ve öğrencileri, eserleri ve ilmi kişiliği hakkında okuyucular kısaca bilgilendirilmiş, ardından onun tefsir, hadis, fıkıh, lügat ve Arap Dili ve Belagati alanında telif ettiği eserler temel alınarak bu alanlardaki çalışmaları gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. Divanındaki kasidelerin teknik analizleri yapılmış, bu kasidelerin yapısı, kafiye ve vezin özellikleri incelenmiştir. Divanında işlediği konular en fazla olandan az olana belirlenip örneklerle sunulmuş, şairin doğumundan vefatına kadar geçen ve dolu dolu yaşadığı her anın bir fotoğrafı çekilmeye çalışılmıştır.

1.2. Araştırmanın/Çalışmanın Amacı ve Yöntemi

Araştırmamıza da esas teşkil eden Zemahşerî'nin divanı, maalesef hem Türk hem de Arap akademik çevrelerinde hak ettiği ilgi ve iltifata mazhar olamamıştır. Onun hayatı, kişiliği, iç dünyası, yaşadığı dönem ve olaylar hakkında oldukça geniş ve çarpıcı bilgilerle dolu olan bu eser yıllarca bilim çevrelerinin dikkat ve ilgisinden uzak kalmıştır. İslamî ilimlere dair eserleri adeta didik didik edilirken onun en özel duygu ve düşüncelerini serdettiği, sevinçlerini, hüznlerini paylaştığı ve isyanlarını haykırdığı, bazen ağlayıp bazen güldüğü şiirleri adeta görmezden gelinmiştir. Mu'tezilî akidesine bağlı olduğu için sık sık diğer akide mensupları tarafından eleştirilen, fakat imanı, ihlası, sadakati, samimiyeti, dürüst ve temiz karakteri herkes tarafından teslim edilen bu mümtaz şahsiyetin edip/şair yönünün edebiyat çevreleri ve okurlar tarafından bilinmesine katkıda bulunmak yegâne hedefimizdir. Yine bu meyanda bu çalışmayla Zemahşerî ve onun gibi Arap olmayan nice şairin Arap kültür ve medeniyetine nasıl büyük katkılarda bulunduğu, Arap Dilinin gelişimine ve nesilden nesile en doğru biçimde aktarılmasına nasıl hizmet ettiklerine dikkat çekilmek istenmiştir.

Bu çalışmada Harezmi'nin ve İslam toplumunun medar-ı iftihar olan Zemahşerî'nin çok az bilinen divanı objektif bir bakış açısı ve betimsel analiz yöntemi ile inceleme hedeflenmektedir. Divan, biçim/yapı ve içerik özellikleri yönünden incelemeye tabi

⁵ Abdülhamid Kâsım en-Neccâr. *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*. (Trablus: Câmiatu'l-Fâtih, Yüksek Lisans Tezi, 1982), 42

tutulacaktır. Biçim yönünden şiirlerin nazım birimleri (beyitler ve kasideler), bu şiirlerin aruz ölçüleri, kafiyeleri ele alınmıştır. İçerik olarak, ele alınan şiirlerin dayandığı şiir geleneği (kaside yapısı), temalar, şiirlerinde işlenen konular ve verilen mesajları, kullanılan şiir dili, üslûbu ve bu dilin içerdiği söz sanatları incelemeye tabi tutulacaktır.

1.3. Araştırmaya Esas Olan Kaynaklar

Çalışmamıza başlarken yaptığımız ilk araştırmalarda Türkiye’de bu konuda hiç çalışma olmadığını, yurt dışında ise divanı konu edinen çok az çalışma yapıldığını tespit ettik. Bu çalışmalar tespit edebildiğimiz kadarıyla sırasıyla şu şekildedir.

1-Abdüssettâr Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, Mısır.

2-Azmi Yüksel, *Al-Zamakhshari's Life and a Critical Edition of his Diwan*, İngiltere.⁶

3-Fâtıma Yusuf el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî* (şerh), Beyrut.

4-Sahr Muhammed Ali Muhammed Salih Ahmed, *es-Sûratu’l-Fenniyyetu fi Şi’ri’z-Zemahşerî*, Sudan.

Bu çalışmalardan, divanın dünyadaki ilk ve tek neşri olan Abdüssettâr Dayf’ın, 2004 yılında baskısı yapılan *Dîvânu’z-Zemahşerî* adlı eseri temel kaynak olarak belirlenmiştir. Divanın dünyada mevcut altı nüshası esas alınarak hazırlanan bu eser şiirlerin tespiti ve tasnifi bakımından eldeki tek eser olma özelliğini taşımaktadır. Eser, divandaki şiirleri orijinal nüshalardaki sırasıyla vermekte ve müellif anlaşılması zor bazı kelime ve kavramları dipnotlarda izah etmektedir. Zemahşerî’ye atfedilen ve divanda bulunmayan şiirlere de bu neşirde yer verilmekte, divanın mevcut nüshaları arasındaki farklar da yine müellif tarafından dipnotlar şeklinde okuyucuya arz edilmektedir.

Bundan hemen sonra bu neşrin yine dünyada tek olan Fâtıma Yusuf el-Huyemî’ye ait *Dîvânu Cârillâh ez-Zemahşerî* adlı şerhi ikinci temel kaynağımız olmuştur. Bu eser Mısırda hazırlanmış ve divanda ve divan dışında ki eserlerde geçip Zemahşerî’ye isnat edilen şiirleri ihtiva etmektedir. Müellif gücü nispetinde tüm kaside ve kıtaları, nesir biçiminde şerh etmiş, anlaşılması zor kelime ve kavramları da izah etmiştir.

Bu iki eser dışında ulaşabildiğimiz bir diğer çalışma da merhum Azmi Yüksel’in *Al-Zamakhshari's Life and a Critical Edition of his Diwan* adlı İngiltere Durham Üniversitesi bünyesinde hazırlanmış bir doktora çalışması olup İngilizce olarak yazılmıştır. Ancak eser

⁶ Azmi Yüksel, *Al-Zamakhshari's Life and a Critical Edition of his Diwan* (Durham: Durham University. Doktora Tezi, 1979), 439

muhteva bakımından bizim çalışmamızdan farklılık arzettiğinden ve İngilizce olması sebebiyle çok az müracaat edilebilmiştir.⁷

Son olarak Sudan’da Hartum Üniversitesi bünyesinden Sahr Muhammed tarafından hazırlanan *es-Sûratu’l-fenniyye fi şî’ri’z-Zemahşerî* adlı yüksek tezi bulunmaktadır ki bu eser de oldukça dar kapsamlı olması sebebiyle çok az faydalanılabildiği görülmüştür.

Arapça metinlerin çevirilerinde ise başta Zemahşerî’nin *Esâsu’l-belağâ’sı* olmak üzere, en muteber Arapça sözlüklerden kabul edilen İbn Manzûr’un *Lisânu’l-‘Arab*, Halil b. Ahmed’in (öl.170/786) *Kitâbu’l-‘ayn* ve Fîrûzâbâdî’nin (öl.817/1414) *el-Kâmusu’l-muhît* adlı eserlerinden istifade edilmiştir.

Çalışmamızda edebiyat/belagat alanında müracaat ettiğimiz önemli birkaç eseri ise şöyle sıralayabiliriz; Türkçe kaynaklar: Nusrettin Bozelli’nin *Belâgat, Beyân-Meânî-Bedî İlimleri*, Ali Bulut’un *Belâgat, Meânî-Beyân-Bedî* ve M. A. Yekta Saraç’ın *Klasik Edebiyat Bilgisi: Belâgat* adlı eserleri; Arapça kaynaklar: Câhız’ın (öl. 255) *el-Beyân ve’t-tebyîn*, Ebû Hilâl el-Askerî’nin (öl. 400/1009) *Kitâbu’s-sinâ’ateyn*, İbn Reşîk el-Kayravânî’nin (öl.456/1064) *el-Umde fi mehâsini’ş-Şî’ri ve âdâbihî ve nakdihî*, el-Kazvînî’nin (öl. 739/1338) *el-Îzâh fi ‘ulûmi’l-belâğâ*, Ali el-Cârim’in (öl. 1949) *el-Belâğatu’l-vâzıha*, Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî’nin (öl.1978) *el-Belâğatül-Arabiyye üsüsühâ ve ‘ulûmuhâ ve fînûnuhâ* ve Safâ Hallûsî’nin (öl.1995) *Fennu’t-taktî’u’ş-şî’ri ve’l-kâfiye* adlı eserleri temel müracaat kaynaklarımız olmuştur.

⁷ Azmi Yüksel. *Al-Zamakhshari's Life and a Critical Edition of his Diwan*.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. CÂRULLAH EZ-ZEMAHŞERÎ

1.1. Hayatı

Tam adı Mahmûd b. ‘Ömer b. Muhammed b. ‘Ömer ez-Zemahşerî olup künyesi Ebû'l-Kâsım'dır. Doğduğu beldeye nisbetle “Harezmî” ve “Zemahşerî”, itikatta Mu'tezile mezhebine bağlılığından dolayı “Mu'tezilî”, fıkhıta İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ekolünün müntesibi olduğu için “Hanefî”, Mekke'de uzun yıllar Ka'be'ye yakın bir yerde ikamet ettiği için “Cârullah”, Arapçaya dair telif ettiği eserlerden mütevellit “Nahvî ve Luğavî” lakaplarıyla de anılmıştır.⁸ Ayrıca, bazı şiirlerinde kendisini metheden veya hakkında övgü dolu sözler sarf edenlerin, ona, belagatte son sözü söyleyen, belagatte dair yapılabilecek her şeyi yapıp bitiren anlamında “Seyfu'l-belâğa” dedikleri de vakidir.⁹ Ancak onun en çok bilinen ve zikredilen nâmı “Cârullah ez-Zemahşerî”dir.¹⁰ Kendisi de bu ünvanı için: “*Bana övünç olarak Cârullah lakabı yeter*” ifadesini kullanmıştır.¹¹ Zemahşerî, Harezm'e bağlı Zemahşer kasabasında/köyünde 27 Recep 467'de (19 Mart 1075) doğmuştur.¹² Harezm'e çok yakın olan bu kasaba/köy bütün şöhretini ve isminin zamanımıza kadar varlığını korumasını Cârullah ez-Zemahşerî 'ye borçludur.¹³ “Doğunun güneşi”¹⁴ olarak kabul edilen

⁸ Yâkût El-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ irşâdu'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edib*, thk İhsan Abbas,(Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslami, 1993) 2687-2691; Celâlüddin Abdurrahman es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîne ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Halep: Matba 'atu İsâ el-Albânî, 1384/1965) 279-280; Celâlüddin Abdurrahman es-Suyûtî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Amr (Kuveyt: Dâru'n-Nevâdir, 1431/2010), 120-121; Ebu Sa'd Abdulkerim B. Muhammed b. Mansur es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Şerafüddin Ahmed, (Haydarâbâd: Dâru'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1397/1977) 6/315-316, 5/213-214; Salahuddin Halil b. Aybek es-Safedî, , *Kitâbu'l-vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvûd & Türkî Mustafa, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 2000), 25/133-140; Mustafa Öztürk & M. Suat Mertoğlu, “Zemahşerî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/235-238

⁹ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 147; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 328.

¹⁰ Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *Ruûsu'l-mesâil: el-Mesâilu'l-hilâfiyye beyne'l-Hanefiyyeti ve'ş-Şâfi'iyye*, thk. Abdullah Nezir Ahmed, (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1987), 29-55; Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*, thk. İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru Sâdir, 1977), 5/169.

¹¹ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 341; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 227.

¹² el-Kiftî, el-Vezîr Cemalüddîn Ebi'l-Hasen Ali b. Yusuf, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1986), 3/265-280; Yâkût el Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 6/2689; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîne ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim 279; Nuri Yüce, “Zemahşerî Hayatı ve Eserleri”, *İÜEF. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 26/1, (1993), 289; Ayrıca, Nuri Yüce adı geçen makalesinde Zemahşerî'nin doğum tarihi ile ilgili şu mülahazayı paylaşır. “*Yalnız, İbn Kesîr (öl.774/1374) Zemahşerî'nin 538/1144 yılında 76 yaşında iken öldüğünü kaydeder. (el-Bidâye ve'n-nihâye, 12/219). Buna göre Zemahşerî'nin 462 (M. 1070) yılında doğmuş olması gerekir. Aksi halde Nizâmülmülk'e (öl.485/1092) sunduğu kasidesini daha 17 yaşında iken yazmış olması icap eder ve üstelik bu kasidesinde, te'lif etmiş olduğu eserlerinden söz ederek yüksek mevki' talep etmesi 17 yaşındaki bir genç için biraz şüpheli görünmektedir*”. Ayrıntı için bk. İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' 'Imâdüddîn. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. (Beyrut: Dâru'l-meârif, 1991/1412), 12/219.

¹³ İbn Hallikân, Zemahşerî “*Harezm'in büyük bir köyü*” şeklinde anlatır. bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 5/ 168-174.

Zemahşeri'nin nesebi hakkında birçok biyografi eserinde bilgiye rastlanmakla beraber bazı farklılıklar da göze çarpmaktadır. Mesela soyu hakkında bilgi veren bir kaynakta nesebi Mahmûd b. Ömer b. Muhammed,¹⁵ bir diğer yerde Mahmûd b. Ömer b. Ahmed,¹⁶ bazı kaynaklarda ise Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ömer şeklinde verilmektedir.¹⁷ Doğup büyüdüğü bölgenin her zaman gurur kaynağı olan Zemahşerî “*Fahr-i Hârezm*” ünvanıyla da bilinmektedir.¹⁸ Ayrıca, es-Suyûtî (öl. 915/1505), İbn Hallikân'ın (öl. 681/1282) kendisi hakkında: “*Asrının İmami*” dediğini aktarmaktadır.¹⁹

Çocukluk yıllarını Zemahşer'de geçirdiği anlaşılan müellifimiz, ilk eğitimini de buradaki okullardan ve bizzat babasından almıştır²⁰. Âlim ve zahid bir imam olduğu belirtilen babası Ömer b. Muhammed'den okuma yazmayı öğrenen Zemahşerî yine onun gözetiminde Kur'ân-ı-Kerîm'i ezberlemiştir.²¹ Çocukluktan çıkıp buluş çağına giren Zemahşerî, ailesinin ekonomik durumunun zayıf oluşu ve bir ayağının kesilerek tahta bacakla hayatını devam ettirmek zorunda kalmasından dolayı maişetini tedarikte zorlanacağı düşüncesiyle babası tarafından bir terziye çırak olarak verilmiş ancak Zemahşerî'nin, ilim tahsiline duyduğu iştiaak ve ısrarları sonucunda Harezmi'ye götürülerek bir medreseye teslim edilmiştir.²² Çocuk yaşlarda ayağının kesilmesi, ailesinin maddi sıkıntıları çekmesi, babasının henüz tesbit edilemeyen bir sebeple hapsedilmesi²³ ve nihayetinde hapiste vefat etmesi onu olumsuz yönde etkilemesine rağmen o, ilim tahsilinden asla vazgeçmemiş öğrenme aşkıyla hiçbir şey kaybetmemiştir.²⁴ Özellikle onun yaşadığı dönemde bir ilim irfan merkezi olan Buhara'ya yaptığı yolculuklar onun ilmî ve edebî kişiliğine çok şeyler katmıştır. Eserinde o dönemi resmeden es-Seâlibî (öl.429/1038) Buhara için; “*Sâmâniler Devleti zamanında Buhara, bir mecd (şan, şeref, izzet) beldesiydi. İlimin Ka'besi, çağının önemli şahsiyetlerinin toplanma*

¹⁴ Zemahşerî, *el-Unmûzecu fi'n-nahv*, thk. Sâmî b. Hamd el-Mansûr. (Beirut: Dâru Sâdir, 1999), 3.

¹⁵ Ebu'l-Fida Zeynuddin Kasım İbn Kutluboga, *Tâcu't-terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, (Beirut: Daru'l-Kalem, 1992), 291-292.

¹⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 6/2688.

¹⁷ Suyûtî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Amr, 120-121; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 5/170; es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Şerafüddin Ahmed, 6/315.

¹⁸ Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîne ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim 279-280; Öztürk & Mertoğlu, “Zemahşeri” 44/235-238; Abdülkadir Tekin, “Zemahşeri'nin Ahkâm Ayetlerini Yorumlama Metodu Bağlamında Fıkıhçı Kişiliği-el-Keşşâf Örneği”, AÜİD, 6/10 (Haziran 2018), 213-260.

¹⁹ Suyûtî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Amr, 120-121; İbn Kutluboga, *Tâcu't-terâcim*, 291.

²⁰ Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 290.

²¹ Zemahşerî, *Ruûsu'l-mesâil*, 32.

²² Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 279; Nuri Yüce, *Mukaddimetu'l-edeb: Hvarizm Türkçesi ile Tercümelî Şuher Nüşhası*, (Ankara: TDK Yayınları, 1993), 6; Öztürk & Mertoğlu, “Zemahşeri”, 44/235-238.

²³ Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 290; Öztürk & Mertoğlu, “Zemahşeri”, 44/235-238; Edip Çağmar, “ez-Zemahşeri ve el-Makamat Adlı Eseri”, DÜİFD, 4/1 (Haziran 2002), 77-98.

²⁴ Buhârâ'ya eğitim almak üzere yaptığı yolculuklar için bk. Zemahşerî, *Ruûsu'l-mesâil*, 29-55; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân* 5/168-174.

alanı, yeryüzündeki edebiyat yıldızlarının doğduğu yer, zamanın ilim erbabının bir araya gelip ışık saçtığı belde (idi) ”²⁵ ifadelerini kullanmaktadır.

Kaynaklarda Zemahşerî'nin bir bacağına takma olduğu, bu yüzden uzun elbise giydiği belirtilirken, ayağının nasıl sakat kaldığı ile ilgili farklı rivayetler aktarılmıştır.²⁶ Onun sakatlığının sebebiyle ilgili olarak da Buhara veya Harezm'e²⁷ yaptığı bir seyahat sırasında şiddetli soğuktan ayağının donması ve bilahare kesildiği; damdan veya binek hayvanından düştüğü; çocukluk yıllarında bir kuşun ayağını kopardığı için annesinin beddua ettiği gibi farklı nakiller göze çarpmaktadır. İbn Hallikân bu konuda *Vefeyâtu'l-a'yân*'ında iki nakilde bulunmaktadır. Naklettiği bir rivayete göre Zemahşerî, Buhara'ya yaptığı bir yolculuk esnasında şiddetli soğuktan mütevellit bir bacağı donmuş ve kesilmek zorunda kalmıştır. O da insanların kesik bacağından ötürü kendisi hakkında yanlış bir düşünceye kapılmasından endişe ederek ayağının şiddetli soğuktan donması yüzünden kesildiğine dair birçok kişinin şahitliğinde bir tutanak düzenlemiş ve bu tutanağı sürekli yanında bulundurmıştır. Diğer bir rivayete göre ise Zemahşerî, Bağdat'a gittiği bir seferde, orada bir araya geldiği ünlü Hanefî fakihî ed-Dâmeğânî (öl.498) kendisine ayağının durumunu sormuş o da küçükken bir kuşun ayağını koparması nedeniyle annesinin kendisine beddua ettiğini ve daha sonra ilim tahsili için Buhara'ya giderken binekten düşerek ayağını kırdığını, yapılan tedaviye cevap vermeyince de kesildiğini ifade etmiştir. ²⁸

1.2. Ailesi

Zemahşerî'nin ailesi hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamakla beraber araştırdığımız tüm kaynaklarda, mütedeyyin, takva sahibi, sulh ehli insanlar oldukları ifade edilmektedir.²⁹

²⁵ Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, thk. Müfid Muhammed Kumeÿha, 4/115; el-Huyemî, *Dîvânu Cârullah ez-Zemahşerî*, B.

²⁶ en-Neccâr. *ez-Zemahşerî âsâruhü ve menhecuhu'n-nahvî*, 31.

²⁷ Zemahşerî'nin ayağının Buhara'ya mı yoksa Harezm'e mi giderken kesildiği konusunda aynı eserde farklı bilgiler bulunmaktadır. Ayrıntılar için bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 5/169-170.

²⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 5/168-174; İsmail Cerrahoğlu konuya dair bir mülahazasında: “Bu üç haber genellikle kaynak eserlerde ayrı ayrı geçer. Bazen beraberce bulunur, bazen de bunlardan biri diğerlerine tercih edilir. Hâlbuki her üç haber de aynı hadise içerisinde varid olması mümkündür. Zira coğrafyacılar, Harezm bölgesinin soğukunu anlatmakla bitirememektedirler. O bölgede seyahatlerde donan insanlar pek çoktur. ez-Zemahşerî de ilim için yaptığı seyahatlerin birinde ayağı donmuş ve bu halde iken bindiği hayvandan düşmüş olabilir. Tıbben sabittir ki, donan bir uzuv sert bir, yere çarpınca kırılıp kopabilir. Çocukluğunda bir kuşun ayağını kırmış olması ve annesinin bedduası bu hadiseden sonra çağırışım yapılmak suretiyle hadisenin içerisinde girmiş olabilir. Kısacası bu üç rivayet, kanaatımızca aynı hadisenin çeşitli yönlerinin ifadelerinden başka bir şey değildir” demektedir. bk. İsmail Cerrahoğlu, “Zemahşerî ve Tefsiri”, *Diyanet Dergisi*, 19/1, (Ocak 1983), 62.

²⁹ Zemahşerî, *Ruûsu'l-mesâil*, 30; el-Huyemî, *Dîvânu Cârullah ez-Zemahşerî*, 7-8; Fâdil Salih es-Sâmerrâî, *Dirâsâtu'n-nahviyye ve'l-luğaviyye 'inde'z-Zemahşerî*, (Bağdat: Dâru'n-Nezîr, 1970), 11-12.

Annesi oldukça duygusal ve yumuşak kalpli, duası makbul bir insandı³⁰. Bunu Zemahşeri'nin ayağının kesilmesi ile ilgili kendi ifadelerinden anlamak mümkündür. Babası ise, Zemahşeri'nin gençlik yıllarında, Selçuklu Veziri Müeyyidülmülk (öl. 495/1102) tarafından siyasî bir sebeple hapse atılmış ve orada da vefat etmiş, ilim ve takvâ sahibi bir cami imamı idi. Hapiste iken (488/ 1095 yılında) vefat ettiği bilgisi aktarılan -ki bu rivayetler kanaatimizce doğru değildir-³¹ babası için nazmettiği mersiyede onun erdemlerinden ve karakterinden uzun uzun bahsetmektedir. Divanında babasından ve dedesinden bahsettiği beyitlerden anlaşıldığı üzere o, geceleri ibadet eden, gündüzleri oruç tutan, âlim, edip, kanaatkâr, mala mülke değer vermeyen zahid ve muttaki bir kişiydi.³² Her yönüyle İslami öğretilere bağlı oldukları aşikâr, dürüst, ilim ve irfan ehli bir aileden geldiği belli olan Zemahşeri, aldığı eğitim ve terbiyeyi tüm hayatına yansıtmuş, ahlakî değerlerinden asla taviz vermemiştir. Edebî alanda telif ettiği *Atvâku'z-zeheb* ve *Dîvân* adlı eserlerinde bu değerlerin ve öğretilerin emârelerine sıkça rastlamak mümkündür.³³ Ailesi hakkında devasa eseri divanda zikrettiği şu sözler konuyu özetler mahiyettedir. (Tavîl Bahri/Medih)

نماني من آباءِ صِدْقِ أَعْفَةٍ ومن أمّهاتٍ قد عُرفنَ عفافاً³⁴

³⁰ Cerrahoğlu, “Zemahşeri ve Tefsiri”, 59.

³¹ Zemahşeri, *Ruûsu'l-mesâil*, 30. Zemahşeri'nin babasının vefat tarihi hakkında farklı kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Mezkûr kaynakta ve en-Neccâr'ın “Zemahşeri âsâruhü ve menhecuhu'n-nahvî” s:29 da hicri 488 olarak verilen ölüm tarihi Yüce'nin makalesinde 495 Cerrahoğlu'nun makalesinde ise 494 olarak geçmektedir. Burada zihinlere takılan şu soruya da açıklık getirmek yerinde olacaktır. Kaynakların tamamında Zemahşeri'nin babasının Müeyyidülmülk tarafından hapsedildiği kaydedilmiştir. Eğer bu bilgi doğru ise, o halde Zemahşeri Müeyyidülmülk'e hayatı boyunca neden methiyeler yazmıştır. Zira bu onun karakterine uymamaktadır. Müeyyidülmülk'ün tam adı “Hâce-i Büzürg İmâdüddîn Şihâbüddîn Zahîruddevle Nasîrulmille Ebû Bekr Ubeydullah b. Nizâmî'l-mülk el-Hasen b. Alî et-Tûsî”dir. İlk defa 487 yılında Sultan Berkayaruk döneminde vezir olarak atanmış 488 de ise azledilmiştir. Babası eğer bu tarihte vefat etmişse ki bu birçok kaynakta bu şekilde verilmektedir, vefat tarihi Müeyyidülmülk dönemine tekabül etmektedir. Eğer Zemahşeri'nin ricalarına rağmen babası affedilmeyip hapiste ölmüşse, neden bu vezir için methiyeler yazmıştır? Kanaatimizce Zemahşeri'nin babası Müeyyidülmülk tarafından affedilmiş fakat Zemahşeri o sırada Buhara'da olduğu için babasını görememiş ve babası da bu esnada vefat etmiştir. Zaten Yüce ve Öztürk yazılarında Zemahşeri'nin babasının hapiste öldüğü konusunda tereddüt içindedirler. Diğer taraftan Müeyyidülmülk'ün vefat tarihi hicri 494'tür. Zemahşeri divanını Mekke'de en uzun süre ikamet ettiği dönemde yani 526'dan sonra yazdığına göre (Cüveynî, 41) eğer babası Müeyyidülmülk sebebiyle ölmüş olsaydı Zemahşeri divanına onu methettiği kasidelerini almazdı. Zemahşeri'nin Müeyyidülmülk'e methiye yazması başka türlü izah edilemez kanaatindeyiz. Ayrıca Zemahşeri Nizamülmülk'ten sonraki vezir Tâcümülk için hiç methiye yazmamıştır. Yine kanaatimiz odur ki, Melikşah'ın zehirlenerek ölümünden sonra bir kaos ortamında Terken Hatunun da yardımıyla devlet yönetimini eline geçiren bu şahıs Zemahşeri'nin babasını hapse atan kişi olabilir. Cerrahoğlu, “Zemahşeri ve Tefsiri”, 59; Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 290; Öztürk & Mertoğlu, “Zemahşeri” 44/235-238.

³² el-Huyemî, *Dîvânu Cârullah ez-Zemahşeri*, 341.

³³ Zemahşeri, *Ruûsu'l-Mesâil*, 31-32; es-Sâmerî, *Dirâsâtu'n-nahviyye ve'l-luğaviyye 'inde'z-Zemahşeri*, 11-12; Hacı Çiçek, *Zemahşeri ve Atvâku'z-Zeheb fi'l-Mevâ'iz ve'l-Hutab Adlı Eseri*, (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 22-30 .

³⁴ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşeri*, 212; el-Huyemî, *Dîvânu Cârullah ez-Zemahşeri*, 371.

“(Rabbim) beni sadakat ve namus timsali bir babanın ve iffet ve şerefi herkesçe bilinen bir annenin (eliyle) büyüttü.”

Başka bir kasidesinde ise ailesi hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır. (Tavîl Bahri/Fahr)

هَمْ حَنَّكَونِي بِالرَّشَادِ فَلَمْ أَزَلْ بَتَمَيِّزِ بَيْنِ الْغَيِّ وَالرُّشْدِ عَارِفًا
وَأَلْقُوا عَلَيَّ عِطْفَيَّ مِنْ حُلَلِ التُّقَى طِيَالِسَ، صَانُونِي بِهَا وَمَطَارِفًا³⁵

“Onlar beni öyle terbiye ettiler ki, doğruyu yanlış ayırabilecek seviyede bilgi ve tecrübe sahibi oldum.”

“(Bu eğitimden sonra) bana, beni tüm kötülüklerden koruyan takva elbisesini giydirdiler.”

Zemahşerî'nin hayatında, onun itkadî, ilmî ve edebî kişiliğinin teşekkül etmesinde ailesinin çok önemli bir role sahip olduğu aşikârdır. Kendisi de bunun farkındadır ve bunu şu dizeleriyle dile getirmektedir. (Serî' Bahri/Fahr)

وَمُعْتَقَدِي اللّٰهُمَّ أَبْلُجْ نَاطِرٌ بِعَيْنٍ يَقِينٍ مَا لَهَا الشُّكُّ بِأَخْصٍ
ثُرَاتٌ مِنَ الْآبَاءِ، وَهُوَ لِأَسْرَتِي ثُرَاتٌ إِذَا رُصَّتْ عَلَيَّ الرَّصَائِصُ³⁶

“Allah'ım! Benim dinim, itkadım açık ve nettir. Her şeye hak ve hakikat gözüyle bakar. Onda şüpheye yer yoktur ve kimse onu kötülükle zikretmez.”

“Bu (itikad) bana atalarımın mirasıdır. Ben de onu, şartlar ne kadar zor da olsa aileme miras bırakacağım.”

Diğer bir beytinde de yine ailesi hakkında şunları söylemektedir. (Kamil Bahri/Medih)

وَرَكَّضْتُ فِي حِلْبَاتِ آبَائِي الْأَلَى عُرِفُوا بِشَأْوٍ فِي الْعَفَافِ بَطِينٍ³⁷

“Ben iffetleri ve son derece yüce izzeti nefisleriyle bilinen ilk atalarımın izinden gidiyorum.”

Bir kız kardeşi olduğunu kayıtlardan öğrendiğimiz Zemahşerî'nin başka kardeşi olup olmadığı ise şüphelidir.³⁸ Divanında dayısı için yazdığı mersiye'nin bir beytinde aile

³⁵ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 212; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 371.

³⁶ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 34; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 326.

³⁷ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 372; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 550.

³⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 6/2688; el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 266.

efradından ölenleri sayarken, dedesinden, amcasından ve erkek kardeşinden bahseden³⁹ Zemahşerî, bir başka beytinde de yine bir erkek kardeşten ve amcaoğlundan bahsetmektedir. Ancak bu kişilerin varlığına ve hayatlarına dair kesin bilgiye ulaşmak mümkün olamamıştır.⁴⁰ Zemahşerî'nin hayatı boyunca hiç evlenmediği ve dolayısıyla çocuğunun olmadığı da birçok kaynakta zikredilmektedir.⁴¹ Bunun yanı sıra “Ebû'l-Kâsım” künyesini kullanmasının sebebi hakkında net bir bilgi olmamakla beraber yaptığımız araştırmalar esnasında edindiğimiz kanaate göre müellif bu künyeyi makâmelerinde zikrettiği hayali kahramandan dolayı kullanmaktadır.⁴² Yine araştırmalarımızda karşımıza çıkan başka bir sonuçta, aslında Zemahşerî'nin sonu hüsrarla biten bir evlilik yaptığı ve bu yüzden tekrar evlenmeye sıcak bakmadığı ve hatta evliliğe karşı katı bir tutum sergilediğidir.⁴³ Şöyle ki *Rabû'l-Ebrâr*'da geçen bir şiirinde;

تَزَوَّجْتُ لَمْ أَعْلَمْ وَأَخْطَأْتُ لَمْ أَصْبُ فَيَا لَيْتَنِي قَدْ مِتُّ قَبْلَ التَّرْوَجِ
فَوَاللَّهِ مَا أَبْكِي عَلَى سَاكِنِي الثَّرَى وَلَكِنِّي أَبْكِي عَلَى الْمُتَزَوِّجِ

“Evlendim, bilmiyordum (bilemedim), hata ettim, başaramadım. Keşke evlenmeden önce ölmüş olsaydım.”

“Allah'a yemin ederim ki ben toprağın altındakilere (ölenlere) değil ancak evli olanların haline ağlarım”⁴⁴ diyerek hem evlendiğini itiraf hem de evliliğe muhalif tutumunu izhar etmektedir. Divanı incelendiğinde doğrudan değilse bile dolaylı olarak bir evlilik yaptığını gösteren bazı ifadeler görmek mümkündür. Mesela, artık

³⁹el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 488, 12.Beyit: Zemahşerî'nin ikinci bir dayısı daha vardır ve onunla ilgili söyledikleri mersiye bölümünde zikredilecektir.

⁴⁰Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 218; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 381.

⁴¹Abdülfettah Ebû Ğudde, *el-Ulemâu'l-uzzâb, ellezîne âseru 'l-ilme ale 'z-zevâc*, (Halep: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 1982), 77-78; Sahr Muhammed Ali Muhammed Salih Ahmed, *es-Sûratu'l-fenniyyetu fi şî'ri 'z-Zemahşerî*, (Sudan: Hartum Üniversitesi, Yüksek lisans Tezi, Sudan, 2012), 13; Cerrahoğlu, “Zemahşerî ve Tefsiri”, 61; en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, (Trablus: Câmîatu'l-Fâtih, Yüksek Lisans Tezi, 1982, 96.

⁴²Bir edebi tür olarak makâme hayali bir kahramanın başından geçen olayların, yine hayali bir ravinin diliyle edebi bir şekilde anlatılması, hikâye edilmesidir. Zemahşerî'nin makamelerinde ravi yoktur. Ancak kahraman ise, Ebu'l-Kasım'dır. Yani Zemahşerî nasihatlerini ya da hikâyesini, Ebu'l-Kâsım isimli kendi uydurduğu kahramana, başka bir bakış açısıyla kendisine anlatmaktadır. Müellifin, Ebû'l-Kâsım künyesini seçmesinin sebebi ise “Makâmât” adlı eserinin başında zikrettiği gibi, bir seher vaktinde uykulu ya da gaflet halindeyken gaipten bir sesin ona “يا أبا القاسم أجل مكتوبٌ وأملٌ مكذوبٌ” *Ey Ebu'l-Kâsım, her insanın belirlenmiş (kısa) bir eceli (ömrü vardır). Onun emelleri yalandır (fanidir, zan ve evhamdan ibarettir)*” şeklinde hitap etmesidir. Bu hadisenin tesirinde kalan Zemahşerî “Ebu'l-Kasım” künyesini kullanmaya başlamıştır. bk. Zemahşerî, *Makâmâtü 'z-Zemahşerî*, thk. Yûsuf el-Bikâî. (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1982), 10-11; Çağmar, “ez-Zemahşerî ve el-Makâmât Adlı Eseri”, 84-85.

⁴³Zemahşerî, *Ruûsu'l-Mesâil*, 35; Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *Rabû'l-Ebrâr ve Nusûsu'l-Ahbâr*, thk. Abdülemir Mühennâ, (Beyrut: Müessesetu'l-A'lemî, Beyrut, 1992), 8.

⁴⁴Zemahşerî, *Rabû'l-ibrâr*, 8; *Ruûsu'l-Mesâil*, 36; Yüce, “Zemahşerî Hayatı ve Eserleri”, 293; Yüksel, *Al-Zamakhshari's Life and a Critical Edition of his Diwan*, 14.

Sikatülmülk'ten⁴⁵ başkası için methiye yazmayacağını ifade ettiği bir beytinde ilk defa eşinden ve onu boşayacağından bahsetmektedir. (Tavil Bahri/Medih)

سَأْتُرُكُ مَدْحَ النَّاسِ إِلَّا مَدِيحَهُ وَإِلَّا فَأُمُّ الشَّعْرِ مِنِّي مُطَلَّعَةٌ⁴⁶

“Artık, bundan böyle (Sikatülmülk) dışında hiç kimse için methiye yazmayacağım. Eğer sözümü tutmazsam, şiirin anasını (ki ben şiirin babasıyım, karımda şiirin anasıdır) boşayacağım.”

Buradan da anlaşılacağı üzere şairimiz, kendisi de şair olan bir hanımla evlidir ve verdiği sözü tutamazsa onu boşamaktan bahsetmektedir. Yine Mekke'yi ziyaretinden bahsettiği bir kasidesinde Mekkelilerin kendisine gösterdiği ilgi ve ihtimamdan söz ederken dolaylı olarak karısına işaret ettiği bir beyitte ise şu ifadeleri kullanmaktadır. (Hafif Bahri/Mekke Sevgisi)

أَكْرَمُوا مُورِدِي وَحَاطُوا حَرِيمِي بِسَيُوفٍ وَ أَلْسِنٍ مُرْهَفَاتٍ⁴⁷

“Benim (Mekke'ye) varışımı kutladılar, harimimi (eşimi) hem kılıçlarıyla hem de zarif ve güçlü sözleriyle kuşatıp korudular.”

Bu ifadeler bize onun Mekke'ye gidişinde yanında eşinin ve eşiyile birlikte maiyyetinin de olduğunu göstermektedir. Bunların dışında, sonunda evliliğin gerçekleşip gerçekleşmediği belli olmamakla beraber kendisine bir gelin sunulduğu yani evlenmesi için bir hanım önerildiği ve bu hanımında babasının Zahîrül-mülk⁴⁸ olduğu, Zahîrül-mülk'e yazdığı methiyenin şu beyitlerinden anlaşılacaktır. (Tavil Bahri/Medih)

وَرُفَّتْ إِلَيَّ وَمَا كُنْتُ كُفَاهَا هَدِيٌّ ثُبَاهِي بِنْتِ كِسْرَى وَقَيْصَرَا
أَبُوهَا ظَهِيرُ الْمَلِكِ أَقْبَلَ صَاهِرًا قَلُوبَ عِدَا فَضْلِي عَشِيَّةَ أَصْهَرَا⁴⁹

“Bana öyle bir gelin verildi ki, İran Kisralarının, Rum Kayserlerinin kızlarından daha güzeldi ve ben onun dengi değildim.”

⁴⁵ Sikatülmülk Harzemli olup Harzemşah'ın veziridir. Adının Halife Ubeydullah olduğu ve kalemi güçlü bir edip olduğu bilinmektedir. bk. Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 123, dipnot no: 13.

⁴⁶ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 123; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 410.

⁴⁷ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 532; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 71.

⁴⁸ Zahîrül-mülk Zemahşerî'nin methiye yazdığı kişilerden bk. Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 205, dipnot no:19.

⁴⁹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 207; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 202-203.

“Bu gelinin babası da Zahirülmülktü. Benim faziletlerim yüzünden bana düşman olanların kalpleri, onun beni kendisine sihriyetle akraba yapmasından sonra bana yönelmeye başladı.”

Çocuk sahibi olup olmadığı hakkında net bir bilgiye ulaşamadığımız⁵⁰ Zemahşerî'nin çocuk sahibi olmaya sıcak bakmadığı yine şiirlerinde anlaşılmaktadır. Nizâmülmülk'ün vefat eden oğlu için yazdığı mersiye (Basî Bahri/Mersiye)

و أسعدُ الناسِ ناسٌ قطُّ ما ولدوا ولا غدوا لخرابِ الأرضِ عمّارا
فلم يذوقوا بأولادٍ إذا انقرضوا تُكلًا ولا راعهم بيتٌ إذا انهارا⁵¹

“İnsanların en bahtiyarı (evlenmeyen ve) çocuk sahibi olmayandır. (Zira çocuk sahibi olmak) imardan sonraki yıkım gibidir.”

“(Böylece) ölümü halinde o çocuğun acısını tatmazlar. Onların evleri (geçimleri) için endişelenmek zorunda kalmazlar.” şeklindeki sözleriyle evlilik ve çocuk edinme konusuna bakışını sergilemektedir.⁵²

Bir başka kıtasında da gözlemlerine ve şahit olduğu kötü örneklerle işaret ederek, çocuk sahibi olmayı neden istemediğini ve seçtiği hayat tarzını bizlere şöyle aktarıyor. (Tavîl Bahri/Zühd)

تصفحتُ أولادَ الرجالِ فلم أكذب أصادفُ مَنْ لا يفضحُ الأمَّ والأبا
رأيتُ أبا يشقى لتربيةِ ابنه ويسعى لكي يُدعى مُكيسًا و مُنجبا
أراد به النَّشأَ الأعزَّ فما درى أ يُؤلِّيه حجرًا أم يُعلِّيه منكبًا
أخو شِفوةٍ مازال مركبَ طفله فأصبح ذاكَ الطفلُ للناسِ مركبا

⁵⁰ Çalışmamız esnasında müracaat ettiğimiz kaynaklarda Zemahşerî'nin çocuğu olduğuna dair bir bilgiye rastlamadık. Ancak onun hayatı hakkında geniş bilgiler içeren divanında neslinden bahsettiği iki beyit dikkatimizi çekmiştir. Harezme kadılık yapan Ahmed eş-Şârî için yazdığı bir methiyesinde şu ifadeleri kullanmaktadır. “(Bana yaptığın iyiliklere) hayatta olduğum sürece teşekkür edeceğim. Ölümünden sonrada neslim (çocuğum veya çocuklarım ve ailem) teşekkür edecektir.” bk. Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 515; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 550; diğer beyitte ise şunları söylemektedir. “Kalbimin nesli (eserlerim, kitaplarım) sulbümün nesli (çocuklar) gibi değildir ki onları akılla takdir edebileyim (eserlerimin nasıl olacağını akılla belirleyebilirim. Ama çocukların nasıl olacağı benim tasarrufum dışındadır.)” bk. Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 291; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 296.

⁵¹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 279; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 219.

⁵² Bu beyitler onun bir evlilik yaptığı ve başarısız olduğu/ evliliğin iyi sonuçlanmadığı kanaatimizi teyid etmekle beraber, çocuk edinmeye muhalif sözleri, bizde onun bir evladının olduğu ve fakat ondan pek hayır görmediği, çocuğundan muzdarip olduğu hissini uyandırmaktadır.

لذالك تركتُ النسلَ وأخترتُ سيرةً مسيحيةً، أحسنُ بذلك مذهباً⁵³

“Zamane insanların çocuklarını bir bir inceledim, gözlemledim. Anne ve babası hakkında kötü söz söylemeyen bir tane bile bulamadım.”

“(Öyle) babalar gördüm. Çalışıp çabalıyor. Evladına helal mal ve iyi terbiye vermek için (çırpınıyor).”

“Oğlu en yüksek seviyede yetişsin istiyor. (Ancak) oğlu anlamıyor. Babasının tavsiyesine uyup (iyilik etmek) veya ona asi olup nankörlük etmek (arasında gidip geliyor).”

“Bu baba hâlâ oğlunun (başına açtığı işlerin) merkebi olma yolunda bocalarken oğlu ise (söz dinlemezliği yüzünden) diğer insanların merkebi olmaya devam ediyor.”

“İşte bu yüzden evlat sahibi olmayı bıraktım ve mesîhî bir hayatı tercih ettim. Bu mezhep (yol) olarak en güzeldir.”

Atvâku’z-zehab (Nasâihu’s-sığâr) adlı kısa nasihatlerden oluşan eserinin 97. makalesinde ise: “ Kadınlarla güzelliği için değil iffeti için evlenin. Güzellik ve iffet kadında aynı anda bulunuyorsa bu mükemmel olur. Ancak bundan daha mükemmeli ise asırlarca yaşasan bile bekâr kalmandır.” diyerek konuya bakışını serdetmektedir. Bu tutumunu gerekçelendirmek istemiş olacak ki bir şiirinde: (Tavil Bahri/Fahr)

وحسبي تصانيفي ، وحسبي روائها بنين ، بهم سيقت إليّ مطالبى⁵⁴

“Eserlerim ve onları nakledenler bana yeter,(zira) evlatların (oğulların) bana verebileceği şeyleri onlar verdi.” diyerek eserlerini ve onları okuyup nakledenleri, evlad-u iyâle tercih ettiğini ifade etmiştir.⁵⁵

Zemahşeri’nin, yaşadığı olumsuzluklar, fakirliği, babasının hapse girmesi ve orada vefat etmesi, ayağının bir sebeple kesilmesi ve hayatını tahta bir bacakla devam ettirmek zorunda

⁵³ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 170; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 16. Aynı anlamda bir diğer kasidesi daha vardır. Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 168; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 113-114.

⁵⁴ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 201; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 44.

⁵⁵ Zemahşerî, *Rabîu’l-ibrâr*, 8; Başka bir şiirinde ise “ Dünyayı altüst ettim(gezdim dolaştım) de, annesi ve babası hakkında kötü söz söylemeyen bir çocuğa rastlamadım. Babası onu terbiye edebilmek, ona helal rızık temin etmek ve onun yüksek bir karakter sahibi olarak büyümesi için çalışır çabalarda o, babasının nasihatlerini tutmadığı gibi bir de ona engel olur. Artık baba, hem oğlunun hem de oğlunun yüzünden başkalarının külfetlerini yüklenen mutsuz bir binekten başka bir şey değildir. İşte bu sebeple çoluk-çocuk edinmekten vazgeçtim ve mesîhi (ruhbanî) bir hayatı seçtim. Bu ne güzel bir yoldur” diyen müellif, etrafında gördüğü kötü örnekler ve yaptığı başarısız evlilik ya da evliliklere nedeniyle olsa gerek, bir daha evlenmeyi ve çocuk sahibi olmayı düşünmemiş, kitaplarını, öğrencilerini ve onun kadrini bilerek etrafında toplananları, evlat yerine koyduğunu ifade etmiştir. bk. Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 201; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 44.

kalmayı, yaptığı başarısız bir evlilik, öz yurdunda hak ettiği değerin verilmemesi ve gurbette geçen onlarca yıl, belki de onun özel hayatının olmamasına ve bir aile kurmasına sebep olmuştur.

1.3. İlimi Seyahatleri

İlim aşkıyla yanıp tutuşan Zemahşeri, adet olduğu üzere, ilim tahsil etmek isteyen herkes gibi evinden ayrılıp seyahatler yapmıştır. Harezm⁵⁶ dışında Merv, Horasan⁵⁷ ve eskiden beri bir ilim irfan yuvası, kültür merkezi olan Buhâra'ya⁵⁸ giden Zemahşeri'nin orada kim ya da kimlerden ders aldığı kesin olarak bilinmemekle beraber, kendisini ilmî ve insanî açıdan tekâmüle ulaştıran basamakları burada birer birer çıkmaya başladığı anlaşılmaktadır.⁵⁹ Devlet ve hilafet merkezi konumundaki Bağdat'a, Mekke'ye gidip gelirken her defasında uğrayan Zemahşeri'nin ilim hayatında Bağdat'ın ve buradaki Nizamiye medresesinin ve hocalarının önemi ve etkisi çok büyüktür.⁶⁰ Bağdat'a yaptığı bu seyahatler onun ilmi tekâmülünde çok etkili olmuştur. Bağdat'a geldiğinde, Ebû's-Saâdât Hibetullah İbnu's-Şecerî'nin (öl. 542/1148)⁶¹ kendisini ziyaret ederek, gelişinden dolayı tebrik etmesi ve Zemahşeri'yi öven şiirler inşad etmesi, onun, daha o zamanlar İslam beldelerinde tanındığını ve itibar gördüğünü göstermektedir.⁶² Burada çeşitli ilim meclislerine iştirak eden müellif, Ali b. Muzaffer en-Nîsâbûrî (öl.493/1100) ve Ebû Nasr el-İsfahânî'den edebi ilimler, Ebû Mansûr Nasr el-Hârisî, Ebû'l-Hattâb Nasr b. Ahmed b. Abdullah el-Batır (öl.494/1101) ve Ebû Sa'd eş-Şakkânî'den hadis ilimleri, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali ed-Dâmeğânî' den (öl. 478/1085) hem hadis hem fıkıh ilimleri, Ebu's-Saâdât İbnu's-Şecerî ve Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlikî'den (öl. 540/1145) ise nahiv ve edebiyat dersleri almıştır.⁶³

Onun hayatında bir dönüm noktası olarak kabul edilen 512/1118 yılında şiddetli bir hastalığa yakalanan Zemahşeri bu olaydan sonra hayatına yeni bir rota çizmiştir. *Nâhike*

⁵⁶ Zemahşeri burada onun hayatında her açıdan derin izler bırakan Ebû Mudar Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfahânî'nin (öl. 507/1113) derslerine katılmıştır. Nahiv ve edebiyatta asrının en önemli şahsiyeti olarak kabul edilen bu zât, Zemahşeri'ye sadece nahiv ve edebiyat alanlarında değil itikadi konularda da rehberlik etmiş ve onun Mu'tezilî olmasında başrol oynamıştır. Ayrıca Zemahşeri'yi devrinin önemli âlimleri ve devlet adamlarıyla tanıştıran da odur. Ayrıntılı bilgi için bk. Cerrahoğlu, "Zemahşeri ve Tefsiri", 60.

⁵⁷ Zemahşeri, *Ruusu'l-mesâil*, 34.

⁵⁸ Ahmet Kartal, *Hakikate Düşen Gölge* (İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2016), 11.

⁵⁹ İbn Hallikân *Veşeyâtu'l-a'yan*, 5/168-174; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 2688.

⁶⁰ Öztürk & Mertoğlu, "Zemahşeri", 44/235-238.

⁶¹ Ebu's-Saâdât Ziyâuddîn Hibetullah b. Alî b. Muhammed b. Hazma el-Hâşimî el-Alevî el-Hasenî el-Bağdâdî, (öl.542/1148) Dil, Edebiyat âlimi, şair.

⁶² Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 2688; Cerrahoğlu, "Zemahşeri ve Tefsiri", 60; Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", 292.

⁶³ Zemahşeri, *Ruusu'l-Mesâil*, 38-40; Ahmed Muhammed el-Hûfî, *ez-Zemahşeri*, (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1966), 48-49; Cerrahoğlu, "Zemahşeri ve Tefsiri", 60-61; Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", 292.

denilen hastalık yüzünden yorgun ve bitkin düşen bu Türk âlimi bundan böyle hiçbir devlet adamı için methiye yazmamaya ve onlardan makam mevki yahut ihsan kabul etmemeye karar vermiştir. Onun bu kararı vermesinde, o ana kadar yaşadıkları hakkındaki şu değerlendirmesi kanaatimizce açıklayıcı mahiyettedir. (Kamil Bahri/Mekke Sevgisi)

خَرَبْتُ هَذَا الْعَمَرَ غَيْرَ بَقِيَّةٍ فَلَعَلَّنِي لَكَ يَا بَقِيَّةُ عَامِرٌ⁶⁴

“Şu ömrümü harap ettim. Geriye çok az kaldı. Ey ömrümün geri kalanı, umarım seni daha iyi değerlendiririm.”

Geçirdiği bu hastalıktan sonra adeta durulup olgunlaşan ve zâhidâne bir hayat tarzı benimseyen⁶⁵ Zemahşerî, Mekkede olduğu bu süre zarfında izzet ve ikramla misafir edilmiş, Mekke Emiri Ebu'l-Hasan Ali (Uley) b. Îsâ b. Vehhâs (öl.550/1155) ile yakın bir dostluk kurmuştur. Kendisi de bir Mu'tezilî olan ibn Vahhâs, Zemahşerî'yle şahsi dostluğunun yanında, onunla dersler yapmış ve onu bir tefsir yazması konusunda ikna etmiştir. Mekke'de ikamet eden esnasında Arap yarımadasını dolaşarak bedevi Arap kabileleriyle görüşüp onların dil, edebiyat, örf ve adetleri hakkında değerli bilgiler derleyen Zemahşerî Arapçanın farklı lehçelerine de muttali' olmuş, kendi ifadesiyle Arap beldelerinde ayak basmadık bir toprak parçası bırakmamıştır (*وطني كل تربة في أرض العرب*)⁶⁶. Ayrıca burada Abdullah b. Talha b. Muhammed b. Abdullah el-Yâbirî'nin (öl.518/1124) yanında Sîbeveyh'in (öl. 180/796) *el-Kitâb* adlı eserini de okuyan Zemahşerî'nin Arapça bilgisi o kadar gelişip mükemmelleşmiştir ki bir gün Ebu Kubeys tepesine tırmanarak “ *Ey Araplar gelin, atalarınızın dilini benden öğrenin*”⁶⁷ diyerek adeta onlara meydan okumuş ve ne enteresandır ki bu meydan okuma karşısında hiçbir tepkiyle karşılaşmamıştır. Bu sözleri onun haklı gururunun bir tezahürüdür. Bilahare vatan özlemi çeken müellif memleketi Harezmi'ye dönmüştür.⁶⁸

Harezmi'de o sırada yönetimde Hârizmşah Muhammed b. Anuş Tekin (öl. 521/1127) bulunuyordu. Zemahşerî'yi çok iyi karşılayan Anuş Tekin ona bir de ev tahsis etmiştir. Devlet

⁶⁴ Dayf, *Dîvânü'z-Zemahşerî*, 340; el-Huyemî, *Dîvânü Cârillah ez-Zemahşerî*, 226.

⁶⁵ Müellif aldığı bu kararı ve hayatında çizdiği yeni rotayı şöyle deklare eder ““*Ey Ebu'l-Kâsım! Şan ve şöhretinin yayılmasını, muâsırlarının parmakla gösterdikleri bir kimse olmayı dileyerek geçirdiğin ömrüne esef ediyorum. Uzun yıllar boyunca hep bunu istedin, fakat hiçbir şey elde edemedin. Ey gâfil! Olgun insan kimdir bilir misin? Olgun insan gösterişten uzak, sessiz çalışan, insanların nazarında değersiz, fakat Allah'ın katında değerli olandır*”. Zemahşerî, *Makâmâtü'z-Zemahşerî*, 207.

⁶⁶ el-Cüveynî, Mustafa ed-Dâvî el-, *Menhecü'z-Zemahşerî fi tefsiri'l-Kur'âni ve beyâni İ'câzihî*, Mısır: Dârul-Meârif, 2. Basım, 37; Cerrahoğlu, “Zemahşerî ve Tefsiri”, 61.

⁶⁷ Selami Sönmez, “Ebû'l-Kâsım Mahmûd Zemahşerî ve Eseri Mukaddimetü'l-Edeb'in Didaktik Değeri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 40, (2009), 151.

⁶⁸ Yüce, “Zemahşerî Hayatı ve Eserleri”, 292; Cerrahoğlu, “Zemahşerî ve Tefsiri”, 61; Öztürk & Mertoğlu, “Zemahşerî”, 44/235-238; el-Cüveynî, *Menhecü'z-Zemahşerî fi tefsiri'l-Kur'âni ve beyâni İ'câzihî*, 38.

ricali yanında daha önce hiç olmadığı şekilde yoğun ve sıcak bir ilgi gören ve önemli bir yer edinen Zemahşerî'nin durumu Anuş Tekin'nin vefatından sonra yerine geçen, adil, ilim erbabına ve âlimlere karşı cömert ve saygılı olan oğlu Muhammed b. Atsız döneminde daha da sağlamlanmıştır.⁶⁹ Zemahşerî, Hârizm'de bir müddet kaldıktan sonra kutsal topraklardan ayrı kalmaya fazla dayanamamış ve tekrar Mekke'ye gitmek üzere hareket etmiştir. Seyahati esnasında Dımaşk'a uğrayan Zemahşerî, Dımaşk Atabeyi Tâcülmülûk Böri b. Tuğtegin (öl. 526/1132) ve oğlu Şemsülmülûk'le görüşerek onları Bâtınîler'e ve Haçlılar'a karşı mücadelelerinden dolayı takdir ve tebrik etmiştir.⁷⁰ Dımaşk'ta birkaç yıl kaldığı anlaşılan Zemahşerî ardından tekrar gittiği Mekke'de Emîr İsâ b. Vehhâs'tan yine sıcak ilgi görmüştür. Zemahşerî'nin hayatının bu aşaması onu en verimli dönemidir.⁷¹ Yıllarca süren tahsil hayatının meyvelerini topladığı, en meşhur ve önemli eserlerini telif ettiği bu dönemde, büyük tefsiri “*Keşşâf, Atvâku'z-zeheb, Esâsu'l-belâğa, Nevâbiğu'l-kelim, Dîvân, el-Mustaksâ, Rabîu'l-ibrâr, el-Müfred ve'l-mürekkeb ve el-Muhâcât bi'l-mesâili'n-nahviyye*” gibi nice nadide telifler ortaya çıkmıştır.⁷² Mekke'yi bu en uzun sayılabilecek ziyaretinde de yine vatan hasretine yenik düşen Zemahşerî tekrar Harezme dönmek üzere yola koyulmuştur. Bu seyahati sırasında bir defa daha Bağdat'a uğrayan müellif, burada hem ders vermiş hem de Nizâmiye Medresesi müderrisi Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîkî'nin derslerine katılıp altmışaltı yaşında iken ondan icâzet almıştır. Ardından Hârezm'e en olgun çağında bir âlim olarak dönmüş ve bugün Özbekistan sınırları içinde kalan Ürgenç/Gürgenç'e yerleşmiştir. Artık o ünü tüm İslam âlemine yayılmış bir deha, ulemanın dahi karşılaştıkları meselelerde müracaat ettikleri bir otorite ve “Fahr-u Harezm”dir. Bu büyük Türk âlim ve mütefekkeri 9 Zilhicce 538 (13 Haziran 1144) tarihinde arefe gecesi burada vefat etmiştir.⁷³ Ölümünden sonra kabir taşına yazılmasını vasiyet ettiği nakledilen şu beyitler onun edebi gücüne, ilmî dehasına, takvasına, güçlü imanına, ihlas ve samimiyetine işaret eder mahiyettedir.

إلهي قد أصبحت ضيفك في الثرى وللضيف حق عند كل كريم
فهب لي ذنوبي في قراي فإنها عظيم ولا يقري بغير عظيم⁷⁴

⁶⁹ el-Cüveynî, *Menhecü'z-Zemahşerî*, 38-39; Cerrahoğlu, “Zemahşerî ve Tefsiri”, 61; Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb*, 5.

⁷⁰ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 236, 438, 537.

⁷¹ Zemahşerî, *Rabîu'l-ibrâr*, 9; Yüce, “Zemahşerî Hayatı ve Eserleri”, 292-293.

⁷² el-Cüveynî, *Menhecü'z-Zemahşerî*, 53-60.

⁷³ Zemahşerî, *Ruûsu'l-Mesâil*, 53; Zemahşerî, *el-Unmüzeccu fi'n-nahv*, 6; el-Cüveynî, *Menhecü'z-Zemahşerî*, 42; Yüce, “Zemahşerî Hayatı ve Eserleri”, 293; Cerrahoğlu, “Zemahşerî ve Tefsiri”, 61; Öztürk & Mertoğlu, “Zemahşerî”, 44/235-238.

⁷⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yan*, 5/173.

“Ey Rabbim! Toprağın altında senin misafirin oldum. (Biliyorum ki) her misafirin İzzet ve kerem sahibi (olanların en yücesi olan senin) katında bir (ikram) hakkı vardır.”

“Benim günahlarımı, misafirine ikram adına bağışla. Zira günahlarım büyüktür, çoktur. (Öyle ki) onları ancak şâni yüce olandan başkası affedemez.”

Ömrü boyunca birçok beldeye giden ve adeta İslam coğrafyasında ayak basmadık yer bırakmayan Zemahşerî bu seyahatlerinin sebebinin asla ticaret veya maddi beklentiler olmadığını da bizlere şu dizeleriyle aktarmaktadır. (Tavîl Bahri/ Fahr)

وما ضربني البادان أبغي تجارةً بلى إنني أبغي التجارة في الخير⁷⁵

“(Bu kadar çok) beldeyi gezip dolaşmamda ki amacım asla ticaret (maddi kazanç elde etmek) için değildir.” Bilakis (en kazançlı) ticaret olan hayır (insanlara faydalı işler) için dolaştım.”

1.4. Hocaları

Çocukluk yıllarından vefâtına kadar ilim tahsili için yoğun bir çaba sarfeden, başta imam olan babası Ömer olmak üzere Hârezm, Buhara, Merv, Horasan, Şam, Bağdat, İsfahan ve Mekke gibi ilim merkezlerini gezip dolaşarak birçok âlimin derslerine katılan, onlardan icazet alan, büyük bir edep ve tevazu ile istifade eden büyük Türk Âlimi Zemahşerî, kendi ilmî seviyesi ve toplum nazarındaki otoritesine bakmaksızın, ilmî ehliyet ve liyakat sahibi herkesten ders almakta ve onların öğrencisi olmakta bir beis görmemiştir. Bu onun yüce bir ilmi karaktere sahip olduğunun nişânesidir.⁷⁶ Doğup büyüdüğü coğrafya itibariyle ihtiyaç duyduğu ilimleri öğretecek hoca bulmakta fazla zorlanmayan Zemahşerî'nin ilmen ve fikren gelişmesinde en büyük pay, Harezmi Mu'tezili âlim **Ebû Mudarr Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfahânî**'ye aittir. Sarf, nahiv, lügat, edebiyat ve tıp gibi birçok alanda ehliyet ve liyakat sahibi olan bu zat, yaşadığı döneme damgasını vurmuş, o coğrafyada derin izler ve etkiler bırakmış, asrının imamu, döneminin eşsiz âlimi sıfatlarıyla yâd edilen faziletli bir ilim adamıdır.⁷⁷ Harezmi'nin ve özellikle bahsimize konu olan büyük Türk âlimi Zemahşerî'nin Mu'tezilî olmasında da hatırı sayılır bir katkısı olan bu değerli âlim, Zemahşerî'nin sadece hocası değil aynı zamanda onu koruyup kollayan, maddi ve manevi anlamda destekleyen bir hamisi olmuştur. Harezimde Mu'tezile mezhebinin yayılıp bölge halkı tarafından

⁷⁵ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 58; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 261.

⁷⁶ Zemahşerî, *Ruûsu 'l-mesâil*, 38; Zemahşerî, *Rabîu 'l-ebâr*, 10.

⁷⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu 'l-udebâ*, 6/2685-2686; Yüce, “Zemahşerî Hayatı ve Eserleri”, 291; Öztürk & Mertoğlu, “Zemahşerî”, 44/235-238.

benimsenmesinde büyük payı olan ed-Dabbî, Zemaşerî'ye dil, edebiyat ve kelim konularında dersler vermiştir. Talebesindeki üstün özellikleri, ilme susamışlığı ve yeteneği hemen fark eden bu zat, onu devlet ricaliyle tanıştırmak için kısa zaman zarfında şöhret kazanmasına vesile olmuştur. Selçukluların kudretli veziri Nizâmülmülk'ün yanında büyük bir itibarı olan ed-Dabbî, Zemaşerî'yi ona, "En iyi talebem" diyerek tanıtmıştır.⁷⁸ Zemaşerî de şiirlerinde bu kudretli veziri defalarca methetmiştir. Ebu Mudar ed-Dabbî, Zemaşerî için hocası ve hamisi olmasının yanında belki de hayatının akışını değiştiren, daha doğru bir ifadeyle fakirlik, yetimlik ve sakatlığının tesiriyle daralmış, bunalmış haldeyken, bir nefes gibi ona hayat veren bir kurtarıcı mesabesindedir. Öyle ki Zemaşerî, sevgi, saygı ve samimiyetle bağlı olduğu hocasının ölümü üzerine mersiyeler yazmış, ona minnet ve şükranlarını her defasında ifade etmekten geri durmamıştır. Bu mersiyelerden birinde Zemaşerî " *Bir kadın, "Gözlerinden boncuk boncuk dökülen bu inciler nedir" diye sordu. Ona dedim ki, Ebû Mudarr'ın kulaklarıma doldurduğu inciler, şimdi gözlerimden dökülmektedir*"⁷⁹ diyerek ona olan minnet ve saygısını daima yâd etmiş, üzerindeki hakkını da teslim etmiştir. Ed-Dabbî dışında Zemaşerî'nin i'tizâl fikriyle tanışmasını sağlayan Zeydî-Mu'tezilî müfessir, fıkıh ve kelâm âlimi **Hâkim el-Cüşemî** (öl.494/1101) ve kendisine kelâm öğretip ondan tefsir öğrenen ve yaşadığı dönemde en önemli Mu'tezile kelâmcısı kabul edilen **Ruknuddin İbnu'l-Melâhimî** de (öl.536/1141) Zemaşerî'nin ders aldığı hocalardandır.⁸⁰ Bunların dışında rahle-i tedarisinde bulunduğu hocalarından bazıları şöyledir.

* Bağdat'ta **Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Huseyn b. Abdulmelik b. Abdulvahhâb ed-Dâmeğânî**'den (öl.498/1086) fıkıh ve hadis okumuştur. Bu değerli âlim Bağdat'ta Hanefî fakihî Kudûrî'den fıkıh dersleri almış, orada Kâdî'l-Kudât olmuş, ahlakı, dürüstlüğü ve fedakârlığı sebebiyle biyografi eserlerinde hayırla yâd edilmiştir.⁸¹

* Harezmi'de **Ebû'l-Hasan Ali b. Muzaffer en-Nisâbü'rî** (öl. 493/1100) Zemaşerî, döneminin en önemli şair, yazar ve ediplerinden kabul edilen bu âlimden edebiyat dersleri almıştır. Bu zat Zemaşerî'nin Ebû Mudarr ed-Dabbî'den önceki hocasıdır.⁸²

⁷⁸ el-Cüveynî, *Menhecü'z-Zemaşerî*, 27-28; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988), 344-345; Yüce, "Zemaşerî Hayatı ve Eserleri", 291; Öztürk & Mertoğlu, "Zemaşerî", 44/235 .

⁷⁹ el-Huyemî, *Dîvânü Cârillah ez-Zemaşerî*, 558; Zemaşerî, *Ruûsu'l-mesâil*, 38; Hocasına ve diğer akraba ve arkadaşlarına yazdığı mersiyeleri ileride mersiye başlığı altında geniş olarak bulabilirsiniz.

⁸⁰ Öztürk & Mertoğlu, "Zemaşerî", 44/235.

⁸¹ Zemaşerî, *Ruûsu'l-mesâil*, , 39; Zemaşerî, *Rabî'u'l-ibrâr*, 10.

⁸² Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîne ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim:2/279; en-Neccâr, *ez-Zemaşerî âsâruhü ve menhecuhu'n-nahvî*, 76; en-Neccâr, Yakût el-Hamevî'nin Mu'cemu'l-udebâ adlı eserinde (3. Cilt s:1016) bu zatın isminin hatalı olarak " Ebû Ali el-Hasan b. el-Muzaffer en-Nisâbü'rî" şeklinde zikredildiğini ancak söz konusu şahsın H 442'de vefat ettiğini ve dolayısıyla H 467 yılında doğan Zemaşerî'ye hocalık etmesinin söz konusu olmadığını kaydetmiştir.

* Bağdat'ta **Ebû'l-Hattâb Nasr b. Ahmed b. Abdullah el-Batır** (öl.494/1101) yaşadığı dönemde insanların kendisine ilim tahsili için geldikleri bu önemli âlimden hadis dersleri almıştır.⁸³

* Bağdat'ta **Ebû Sa'd eş-Şekkânî (ya da Şeffânî)**⁸⁴ den hadis okumuştur.

*Mekke'de **Abdullah b. Talha b. Muhammed Ebûbekir el-Ya'birî** (öl.518/1124) Endülüslü nahivci, usulcü ve fakih olan bu değerli âlimden Mekke'de Sîbeveyh'in *el-Kitâb* adlı eserini okumuştur.⁸⁵

* Bağdat'ta **Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed el-Hudar el-Cevâlîkî** (öl.540/1145) Bağdat Nizâmiye Medresesinin el-Hatîb et-Tebrîzî' den sonraki nahiv ve edebiyat hocası olan bu zat tevazu ve takvası tebarüz etmiş, Zemahşerî kendisinden edebiyat ve lügat ilimleri okumuştur⁸⁶

* **Ebu's-S'ad el-Muhsin b. Muhammed el-Beyhakî'**den (öl.494/1099) tefsir okumuştur.⁸⁷

* **Ebu's-Sa'âdât İbnu's-Şecerî** (öl. 542/1148) nesebi Hz. Ali'ye kadar uzanan, Arapça ve nahiv ilimlerinde zamanının önde gelen isimlerinden olan bu âlim, nahiv ve edebiyat alanlarında Zemahşerî'ye hocalık yapmıştır.⁸⁸

* **Ebû Mansûr Nasr el-Hârisî'**den hadis dersleri almıştır.⁸⁹

* **Şeyh es-Sedîd el-Hayyâtî'**den fıkıh⁹⁰

* **Ruknuddîn Muhammed el-Usûlî;** Zemahşerî bu âlime tefsir dersi verirken, ondan usûl dersleri almıştır.⁹¹

* **Ebu'l-Hasen Ali b. Hamza b. Vahhâs'** (öl.550/1155) Nazım ve nesir konularında hoca olan İbn Vahhâs, ilme ve ilim adamlarına düşkünlüğü ile bilinmektedir. Aynı zamanda Mekke Emiri olan İbn Vahhâs ve Zemahşerî, birbirlerinden ders almış, birbirlerine hem hoca hem de

⁸³ Zemahşerî, *Rabîu'l-ibrâr*, 10; en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 73.

⁸⁴ Bu isim bazı kaynaklarda “*Şekkânî*” (Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf an hakâiki't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vil*, thk. Halil Me'mûn Şeyhâ, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2009), 8; Yüce, “Zemahşerî Hayatı ve Eserleri”, 292; Cerrahoğlu, “Zemahşerî ve Tefsiri”, 60; Öztürk & Mertoğlu, “Zemahşerî”, 44/235; bazı kaynaklarda ise “*Şeffânî*” (es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyine ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 2/279; el-Cüveynî, *Menhecû'z-Zemahşerî*, 279, şeklinde geçmektedir. Abdülhamid Kasım en-Neccâr ise *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî* adlı çalışmasında, kelimenin Nisâbur'un Şekkân isimli köyüne nisbetle “*Şekkânî*” olduğunu bir ayrıntı olarak ifade etmektedir. bk. en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 77.

⁸⁵ en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 74.

⁸⁶ en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 74; Zemahşerî'nin bu hocasından ders aldığı esnada 66 yaşında olduğu ifade edilmektedir. bk. Yüce, “Zemahşerî Hayatı ve Eserleri”, 293.

⁸⁷ Zemahşerî, *Ruûsu'l-mesâil*, 39.

⁸⁸ en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 75.

⁸⁹ Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyine ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 2/279; en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 77.

⁹⁰ Zemahşerî, *Ruûsu'l-mesâil*, 39; *Rabîu'l-ibrâr*, 10.

⁹¹ Zemahşerî, *Ruûsu'l-mesâil*, 39; en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 77.

talebe olmuşlardır.⁹² Bunların dışında, Zemahşerî'nin kendisine şiir ve kafiye sanatlarını öğrettiklerini söylediği iki hocasından bahsetmektedir ki o iki kişi Mus'ab b. ez-Zübeyr ve kardeşi Abdullah b. ez-Zübeyr veya Abdullah b. Mus'ab b. ez-Zübeyr'dir. Söz konusu kişilerin Zemahşerî ile çağdaş olmadıkları ortadadır. Her ikisi de hicri birinci asırda yaşayan bu kişilerden nasıl şiir öğrendiği konusunda ayrıntı vermeyen Zemahşerî, belli ki her ikisi de edip olan bu şahsiyetlerin o zaman kadar tevarüs eden üsluplarından etkilenmiştir. Zemahşerî bu durumu şu beytiyle ifade etmektedir. (Tavil Bahri/Medih)

وَأَنْشَأَ فِي الْمُنْعَبَانِ كِلَاهِمَا شَوَادِرَ مِنْ عُرِّ الْقَوَافِي وَسَيِّرًا⁹³

“İki mus'ab (Mus'ab b. ez-Zübeyr, Abdullah b. ez-Zübeyr veya Abdullah b. Mus'ab b. Zübeyr)⁹⁴ bana (şiiri ve sanatları) öğretti. Zira o ikisi şiir ve kafiyenin en parlak hazneleri ve onun yayılmasında liderler.”

1.5. Talebeleri

Zemahşerî, başta doğduğu Harezmi bölgesi olmak üzere Buhara, Horasan, Merv, Bağdat, Şam ve Mekke gibi birçok merkezi ziyaret etmiş, buralarda karşılaştığı hocalardan ders almış, kendisine öğrenmek üzere müracaat edenlere de ders vermiştir. Şüphesiz bu yolculuklar esnasında ve belli süreler ikamet ettiği merkezlerde sayısız ilim aşığı öğrencisi olmuştur. İslam coğrafyasında genç yaşlardan itibaren edebiyatçı ve dilci kimliğiyle şöhret kazanmış, öğrencileri de genellikle bu alanlarda olmuştur.⁹⁵ Ancak o öğrencilerine sadece Arapça, nahiv, edebiyat, tefsir, hadis vb. ilimler öğretmemiş, kendisine has kelimî kültürünü, bilgilerini ve i'tizâlî akidesini de öğrencileri arasında yaymıştır.⁹⁶ Zemahşerî araştırmalarında ve biyografî eserlerinde isimleri zikredilen bazı öğrencileri şunlardır:

* **Reşiduddîn Ebû Bekir Muhammed b. Muhammed b. Abdulcelîl b. Abdulmelik Vatvât el-Belhî** (öl.573/1177): Belh'de doğan Vatvât Arap edebiyatı, nahiv, nazım ve nesir

⁹² Zemahşerî, *Keşşâf*, 8; *Ruûsu'l-mesâil*, 38-40; *Rabîu'l-ibrâr*, 10-11; *el-Mustaksâ fi emsâli'l-'Arab*, thk. Muhammed Abdülmuîd Han, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1987), 10; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 6/2688-2689; Suyûtî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Amr, 120-121; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîne ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 2/280; el-Cüveynî, *Menhecü'z-Zemahşerî*, 43-60; en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 73-77; Yüce, “Zemahşerî Hayatı ve Eserleri”, 290-292; Cerrahoğlu, “Zemahşerî ve Tefsiri”, 60; Öztürk & Mertoğlu, “Zemahşerî”, 44/235.

⁹³ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 207; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 203.

⁹⁴ Bu kişilerin şiir ve edebiyat alanında bilgi sahibi oldukları ve şiirin yayılmasında önemli rolleri olduğu ifade edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 203; Mehmet Efendioğlu, “Zübeyr b. 'Avvâm”. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/522-524

⁹⁵ Zemahşerî, *Ruûsu'l-mesâil*, 40.

⁹⁶ el-Cüveynî, *Menhecü'z-Zemahşerî*, 46.

alanlarında zamanının en önemli âlimlerindendir. Farsça ve Arapça şiir yazabilen ve aynı anda okuyup dikte ettirebilen bir yeteneğe sahiptir.⁹⁷

* **Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Mervân el-'Imrânî el-Havârizmî** (öl.560/1166): Tefsir, nahiv ve coğrafya konularında eserleri bulunan el-Imrânî, Zemaşerî'den en çok istifade eden ve onunla en çok vakit geçiren öğrencisidir.⁹⁸ Edebiyat ve dilbilim de deha kabul edilen el-'Imrânî *seyyidu'l-udebâ* ve *kudvetu'l-meşâyih* lakaplarıyla anılır.⁹⁹

* **Muhammed b. Ebi'l-Kâsım Bâycûk Ebu'l-Fadl el-Bakkâlî el-Havârizmî** (öl.562/1167) *Zeynu'l-Meşâyih* lakaplı, nahiv ve edebiyat konularında imam kabul edilen ve Zemaşerî'nin vefatından sonra onun yerine geçtiği söylenen bu zat, lügat ve nahiv bilgilerini Zemaşerî'den almıştır. Aynı zamanda Zemaşerî tarafından methiye yazılan birkaç öğrencisinden biridir.¹⁰⁰

* **el-Muvaffak b. Ahmed b. Muhammed b. Ebî Saîd İshâk Ebu'l-Mueyyid Dıyâuddîn el-Mekkî.** (öl.550/1155) Harezmi'nin en iyi hatibi olarak kabul edilen el-Muvaffak, Zemaşerî'nin en sevdiği talebesi olarak zikredilir. Arapça ve birçok ilimde üstün bir yeri olduğu ifade edilen, fakih edip ve şair olan bu zat Zemaşerî'den Arapça ve nahiv dersleri almıştır. Zemaşerî'nin methiye yazdığı öğrencilerindendir.¹⁰¹

* **Ebû'l-Hasan Ali b. İsa b. Hamza b. Vahhâs** (öl.550/1155) şair ve edip olan Vahhâs Zemaşerî'nin hem öğrencisi hem hocası olmuştur.

* **Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Ali Muhammed b. Cafer el-Belhî el-Cendelî:** Zamanının Edebiyat ve nahiv konularında imam kabul edilen kişilerinden biridir. Zemaşerî'nin uzun süre talebesi olmuştur.¹⁰²

* **Ebû Amr 'Amir b. Hasan es-Simsâr.** Bu zat, Zemaşerî'nin hem öğrencisi hem de kız kardeşinin oğludur.¹⁰³

* **Ebû Tâhir Sâ mân b. Abdulmelik el-Fakîh;** Harezmlidir

* **Ebu'l-Mehâsin İsmail b. Abdillâh et-Tuveylî:** Taberistanlıdır

⁹⁷ Zemaşerî, *Ruûsu'l-mesâil*, 42; Zemaşerî, *Rabîu'l-ibrâr*, 11; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîne ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 1/226; en-Neccâr, *ez-Zemaşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 82.

⁹⁸ en-Neccâr, *ez-Zemaşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 79.

⁹⁹ en-Neccâr, *ez-Zemaşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 79; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşerî*, 3.

¹⁰⁰ el-Cüveynî, *Menhecü'z-Zemaşerî*, 46; en-Neccâr, *ez-Zemaşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 78-79; Dayf, *Dîvânu'z-Zemaşerî*, 180, 234, 406, 461.

¹⁰¹ el-Cüveynî, *Menhecü'z-Zemaşerî*, 46; en-Neccâr, *ez-Zemaşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 79.

¹⁰² Zemaşerî, *Rabîu'l-ibrâr*, 11.

¹⁰³ Zemaşerî, *Rabîu'l-ibrâr*, 11; el-Cüveynî, *Menhecü'z-Zemaşerî*, 46.

1.5.1. İcazet Yoluyla Öğrencisi Olanlar

* **Ummu'l-Mu'eyyed Zeynep bint Abdurrahmân b. Hasan el-Curcânî eş-Şa'ri** (öl.615/1218) Aslen Cürcân'lı olup Nisâbur'da ikamet etmiştir. Hurre bt. Ebi'l-Kasım olarak da bilinir. Babasının lakabı “eş-Şa'ri”dir. Bu kadın birçok âlimden bizzat ders ve icazet almıştır. Zemahşeri'den icazet aldığı bilinmektedir.¹⁰⁴

* **Ebû Tâhir Imâduddîn Ahmed b. Muhammed İbrâhîm es-Silefi** (öl.576/1180): Zemahşeri'nin Mekke'de olduğu bir sırada İskenderiye'den kendisine mektup yazarak icazet isteyen bu âlime, Zemahşeri büyük bir tevazu örneği göstererek icazet vermiştir.¹⁰⁵ Hadis âlimi olan bu zat *el-Huffâzu'l-müksirûn*'dan sayılmıştır.¹⁰⁶ Bunların dışında haklarında ayrıntılı bilgi olmamakla beraber; Ya'kub b. Şîrîn, Semerkant'lı Ebû Sa'id Ahmed b. Mahmûd b. eş-Şâşî, Ruknuddin Mahmûd el-Usûlî ve Nâsır b. Abdüsseyyid b. Ali el-Mutarrizî¹⁰⁷ gibi öğrencilerinden de bahsedilmektedir.¹⁰⁸

1.6. Kişiliği

Zemahşeri'nin ilme ve öğrenmeye olan arzu ve iştiyakı daha küçük yaşlarda başlamış, babası onu terzi çırağı vermek istediğinde büyük tepki göstermiş, babasına kendisini Harezm'de bir okula göndermesi için yalvarmış ve emeline ulaşmıştır.¹⁰⁹ Bu öğrenme aşkı vefatına kadar da devam etmiştir. İçinde bulunduğu maddi-manevi zor şartlara rağmen ilim tahsili iradesinde en küçük bir kırılma olmamıştır. Ders aldığı ilim adamlarının mezhebine ve meşrebine bakmaksızın, ehliyet ve liyakatine itibar eden Zemahşeri, karşılaştığı her liyakat sahibi kişiden ilim tahsil etmiştir. Onun karakteri ve ilmî ahlakı o derece âlidir ki onca şöhret ve otoritesine rağmen, hiç yüksünmeden 66 yaşında iken Ebû Mansûr el-Cevâlikî'den ders ve ardından da icâzet almıştır.¹¹⁰ Yazdığı eserleri kendisinden rivayetle okutmak için mektupla icazet isteyenlere dahi, hiçbir kapris ve büyüklenme göstermeksizin icazet vermiş,¹¹¹ okuma ve yazmanın değerini, ilim irfan peşinde koşmanın anlam ve önemini gösteren bir duruş sergilemiştir.

¹⁰⁴ Zemahşeri, *Ruûsu'l-mesâil*, 42; el-Cüveynî, *Menhecû'z-Zemahşeri*, 47; en-Neccâr, *ez-Zemahşeri âsâruhû ve menhecûhu'n-nahvî*, 82.

¹⁰⁵ Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-Makkarî et-Tilimsânî el-Fâsî, *Ezhâru'r-riyâd fi ahbâri 'Iyâd*, thk. Mustafa es-Segâ vd. (Fas/Mağrib: Matbaatu Fuzâle, 1932), 3/282-32.

¹⁰⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 5/170; en-Neccâr, *ez-Zemahşeri âsâruhû ve menhecûhu'n-nahvî*, 81.

¹⁰⁷ el-Mutarrizî'nin doğum tarihi, Zemahşeri'nin ölüm tarihi olan h. 538 yılıdır. Dolayısıyla bu şahsın Zemahşeri'ye öğrenci olması söz konusu değildir. Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîne ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 2/311.

¹⁰⁸ en-Neccâr, *Ez-Zemahşeri âsâruhû ve menhecûhu'n-nahvî*, 79-80.

¹⁰⁹ Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 279; Yüce, *Mukaddimetu'l-edeb*, 6; Öztürk & Mertoğlu, “Zemahşeri”, 44/235-238.

¹¹⁰ Zemahşeri, *Ruûsu'l-mesâil*, 40.

¹¹¹ Zemahşeri, *Ruûsu'l-mesâil*, 51.

Doğup yetiştiği, büyük bir ilim havzası, sanat ve kültür merkezi, felsefe ve bilimsel faaliyetlerin odağı konumundaki Harezmi bölgesinde gelişen akılcı düşünce faaliyetlerinin bir neticesi olarak, her türlü taassup, ifrat ve tefrite karşı aklını ve sahih itikadını korumuş ve savunmuş, vahye muhatap olmuş insan aklı ve zekâsının, vahiy ve bilim karşısında nasıl bir konum alması gerektiğinin en güzel örneklerini sergilemiştir.¹¹² Akla ve akılı kullanmaya büyük önem veren Zemahşerî, akılı vahiy anlamada tek mürşit ve yol gösterici olarak kabul ederken, bunu şu beyitleriyle de satırlara dökmüştür. (Basî Bahri/Nasihât)

هواك أعمى، فلا تجعله مُتَّبِعًا لا يعتسف بك عن بيضاء مسلوكة
اتركه، وامش على آثار عقلك في مَحَجَّةٍ، مثلها، ليست بمتروكة
فالعقل هادٍ بصيرٌ لا يُزيغُ إلى بصيرةٍ، عن سدادِ الرَّأيِ مَأفوكه
وَمَنْ يَفُذُّهُ هَوَاهُ فِي خِزَامَتِهِ فذاك بين ذوي الألباب أضحوكة¹¹³

“(Ey insanoğlu) senin heva ve hevesin ködür (seni doğruya götürmez). Ona tabi olma ki seni doğru yoldan saptırmasın.”

“Onu (nefsini, heva ve hevesini) bırak. Akl-ı seliminin doğru, sağlıklı izinden git. Zira akl-ı selim terkedilemez.”

“Akıl tek mürşit ve yol göstericidir ve (insanı) hakikatten gayri, batıl bir yola saptırmaz.”

“Her kim burun halkasını (iradesini) nefsinin, hevasının emrine verirse (bilsin ki) o kişi akıl sahipleri arasında gülünç duruma düşer.”

Ayrıca Keşşâf adlı ölümsüz eseri de onun akla verdiği değerin en güzel örneğidir. Kendisinden önce Kur’ân Tefsirinde rivayet metodu kullanılırken o dirayet metodunu seçmiş, Kur’ân’ın anlaşılmasında ve akâide dair meselelerin izahında aklî ve edebî delilleri kullanmıştır. Bu yönüyle bir pozitivist (aklı ve somut gerçeklikleri önceleyen) ve hatta empirist (deneycilik) yaklaşımın daha on birinci asırda örneklerini sergilemiştir. Onun *Ru’yetu’l-lah* meselesine bakışı ve konuyu değerlendirişi buna bariz bir örnek olarak zikredilebilir.¹¹⁴ Yine ona gelinceye kadar birçok müfessir, hayır ve şer olarak

¹¹² Sönmez, “Mukaddimetü’l-Edeb’in Didaktik Değeri”, 148-154.

¹¹³ Dayf, *Dîvânü’z-Zemahşerî*, 599; el-Huyemî, *Dîvânü Cârillah ez-Zemahşerî*, 443.

¹¹⁴ Hüseyin Akyüz, *Türk Eğitimcileri 1*, (İstanbul: MEB Yayınları, 2001), 123-130. Zemahşerî bu meselede, “görme olayının meydana gelebilmesi için, varlığın (cismın) bir yerde bulunması şarttır. Cismın bir yerde bulunması demek onun varlığının cisim olması demektir. Hâlbuki Tanrı, cisim ya da cismani olmaktan münezzehtir. Bu bakımdan Tanrı’yı görmek mümkün olamaz.” demektedir.

nitelendirdikleri insan davranışlarını sadece “fitrî”, ya da “mükteseb (edinilmiş)” bir davranış biçimi olarak tanımlarken, Zemahşerî bu konuda çok farklı bir bakış açısı ortaya koymuş;

“Amel ile i’timal” arasında nasıl bir fark var ise “kesb ile iktisab” arasında da öyle bir fark vardır. Amel işlemek, i’timal ise tekellüf ile işlemektir. Kesb; kazanma/elde etme, iktisab tekellüf ile kazanma/elde etme demektir. Bu farka göre insan hayrı fitratıyla işler ama şerri fitratıyla işlemez, tekellüf ile işler, yani şerri işlemede aldığı eğitimin ve çevrenin insan üzerinde büyük tesiri vardır.” diyerek, itikâdî değerlendirmelerinde modern pedagojiye ne kadar çok yaklaştığını göstermiştir.¹¹⁵

İnsanın, itikâdî kimliğinin, onun sosyal statüsünün belirlenmesinde, bilimsel değerinin ortaya konmasında, düşünce ve eserlerinden önce geldiği, itikâdî kimliğin bilimsel kimliğin önüne geçtiği bir zaman diliminde, Mu’tezilî kimliğiyle özellikle bazı Sünnî çevrelerde eleştirilere de maruz kalan Zemahşerî, sağlam ilmî karakteri, yüksek ahlakî meziyetleriyle kamu vicdan ve idrakinde mutena bir yer edinmiş ve tüm İslam ulemâsının ve halkın takdir ve iltifatlarına mazhar olmuştur.¹¹⁶ Öyle ki keskin bir zekâyâ sahip olan Zemahşerî, Mekke’ye ikinci defa giderken Bağdat’a uğradığında, kendisini görüp ziyaret etmek ve istifade etmek üzere pek çok kimseyle birlikte aynı zamanda hocası da olan Şeyhu’ş-Şerîf Ebu’s-Sa’âdât Hibetullâh b. eş-Şecerî de orada bulunmuş, Zemahşerî’nin ilim ve ahlâkına hayran olan eş-Şecerî teberrüken şu şiiri okumuştur.

كانت مسائلة الركبان تخبرني عن أحمد بن دواد أطيّب الخبر
حتى التقينا فلا والله ما سمعت أذني بأحسن مما قد رأى بصري

“Develerine binmiş giden yolcuların birbirlerinden soruşturmaları bana, Ahmed b. Duvâd’tan en güzel haberleri getiriyordu.”

“Nihâyet onunla buluştum. Hayır, vallahi, kulaklarımın duydukları, gözlerimin gördüklerinden daha güzel değilmiş.”

İbn eş-Şecerî sözünü tamamlayınca Zemahşerî, ona teşekkür, hürmet ve iltifat babından, tüm zekâ, kemal ve tevazusu ile şu Hadîs-i Şerîfi nakletmiştir. “Zeydu’l-Hayl, Rasûlullâh (s.a.v.)’in yanına geldi, Rasûlullah’ı görünce yüksek sesle şehâdet getirdi. Bunun üzerine Rasûlullah Zeyd’e şöyle mukâbelede bulundu:

¹¹⁵ Akyüz, *Türk Eğitimcileri 1*, 131.

¹¹⁶ Zemahşerî, *Ruûsu’l-mesâil*, 54-55; Zemahşerî, *Rabîu’l-ibrâr*, 13; en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu’n-nahvî*, 83-84.

يا زيد الخيل ! كل رجل وصف لي وجدته دون الصفة إلا أنت. فإنك فوق ما وصفت

“Ey Zeyd! Sen hâriç, bana vasfedilen her şahsı, hakkında söylenenlerin dûnunda buldum. Ancak sen müstesnasın. Zîrâ sen hakkında anlatılanların fevkindesin”. Orada bulunan ve bu konuşmaya şahit olanlar, şiiri, bir şair ve söz ustası olan Zemahşerî’den, Hadis-i Şerif’i de eş-Şecerî’den beklediklerinden çok şaşırılmışlar ve Zemahşerî’nin bu üstün zekâsına, ilmine ve gösterdiği olgunluğa bir kez daha hayran olmuşlardır.¹¹⁷

Zorluklar, fakirlik ve musibetler içinde geçen günlere rağmen bitip tükenmez bir ilim iştiağıyla diyar diyar dolaşan Zemahşerî, 512/1118 yılında şiddetli bir hastalık geçirmiş, devlet adamlarına bir daha methiye yazmamaya, onlardan asla ihsan ve makam beklentisinde olmamaya karar vermiştir. Bu karar, hem onun dünyevî beklenti ve taleplerini törpülemiş hem de ister istemez bu tür fikirlerle meşgul olan zihninin daha da berraklaşmasını, daha bağımsız ve özgün düşünebilmesini sağlamıştır. Kendisinin İslam Âleminde en çok rağbet gören eserlerini bu dönemlerde vermesi bu kanaatimizi teyit etmektedir.

Eserlerini o dönemin hâkim dili Arapça ile kaleme alan Zemahşerî, özellikle Atsız b. Muhammed için yazdığı *Mukaddimetü’l-edeb*” adlı Arapça-Türkçe sözlükte anadili olan Harezmi Türkçesiyle çeviriler yapmıştır. Eserin Arap kaynaklarında Arapça-Farsça sözlük olarak zikredilmesi tamamıyla bir yanılgıdan ibarettir. Zira esere dair bulunan en eski nüshalar Harezmi Türkçesi ile dir.¹¹⁸

Zemahşerî özellikle Arap dili ve edebiyatı konusunda otorite kabul edilmiş bir şahsiyettir ve Arap asıllı olmamasına rağmen *Şeyhu’l-Arabiyye* diye nitelendirilmiştir.¹¹⁹ Arap dilindeki tartışılmaz otoritesinden dolayı edebiyatta birçok darb’ı-mesel’e konu olmuştur. Seçmecî ve uzlaştırmacı bir yol izleyen Bağdat dil mektebine mensup olan Zemahşerî, el-Mufassal adlı eserinde daha çok Basralı gramer âlimlerinin, zaman zaman Kûfelilerin, bazen da Ebû Ali el-Fârisî ile öğrencisi İbn Cinnî’nin görüşlerini benimsemiş, yer yer kendi fikirlerini de ortaya koymuştur. *el-Mufassal*, plan ve tertibindeki düzgünlük, anlatımındaki

¹¹⁷ Şemsüddin Muhammed Ahmed b. Osman ez-Zehbî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, thk: Şuayb el-Arnaûd, Muhammed Naîm el-Arkasûsî, (Beyrut, Müessesetu’r-Risâle, 1985), 151-154.

¹¹⁸ Yüce, “Zemahşerî Hayatı ve Eserleri”, 305-307; Yüce, *Mukaddimetü’l-edeb*, 7; Sönmez, “Mukaddimetü’l-Edeb’in Didaktik Değeri”, 164-166.

¹¹⁹ Öztürk & Mertoğlu, “Zemahşerî”, 44/236.

kolaylık ve muhtevastındaki zenginlik dolayısıyla kendi zamanına kadar Arap gramerine dair yazılmış eserlerin Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ından sonra en mükemmeli olarak kabul edilmiştir.¹²⁰

Muhakkak ki kişinin ilmî karakterinin en müşahhas yansıması onun eserleridir. Eserlerini incelemeden, başkalarının o kişi hakkında söyledikleriyle iktifa edip bir karakter tahlili yapmak sağlıklı sonuçlar vermeyecektir. Mu'tezili olduğunu her fırsatta ifade eden ve bu yüzden muarızları tarafından bazen insafsızca eleştirilen Zemahşerî'nin, sadece devasa eseri Keşşâf'a bakıldığında bile farklı mezhep ve meşreplerden onlarca tefsir, hadis ve kıraat; ayrıca kendisi bu alanda bir dehâ olduğu halde yine onlarca nahiv ve belagat âliminden istifade ettiği, onların eserlerine atıflar yaptığı ve bundan da yüksünmediği görülecektir. Bilimsel ahlakın en güzel örneklerinden biri olan Zemahşerî'ye ve eserlerine bakıldığında akla ve bilime büyük önem ve değer atfettiğini, körü körüne taklitten ve nakilcilikten ise ikrah ettiğini görmek mümkündür.¹²¹ Nitekim divanında taklitçiliği ve taklitçileri cehalet ve ahmaklıkla itham etmekte, onlar için şu sözleri sarfetmektedir. (Hafif Bahri/Fahr/Şekvâ)

و اتباع التقليد أعظم جهلٍ فعلى العاقل اتباع الأدلة¹²²

“Kişinin (başka birinin yapıp ettiklerini) taklit etmesi en büyük cehalettir, ahmaklıktır. Akıl sahibi insana delillere ve aklına tabi olmak yakışıır.”

Çevresinde olup bitenlere karşı sessiz kalmayı reddeden, böyle bir hayatı ölümlle bir tutan Zemahşerî tembelle ve hiçbir şey yapmaksızın yaşayanları ölüye benzetmektedir. Gençliğinde kendisine toplumsal olaylar ve siyasi hadiselerle karşı eleştiri getirmemesi ve sessiz kalması konusunda yapılan telkinlere bakın nasıl cevap vermektedir. (Kamil Bahri/Fahr/Medih)

أبأن أمني القوت أقد راضياً؟ لا كان من يرضى بأن ينفوتا
تحت الخمول دفنت شطر شبيبي فلأمنح الشطر صيتاً صيتاً
ويموت متخذ الخمول قرينةً حياً، ويحيا ذو النباهة ميتها¹²³

“Benden (ihtiyaçlarım ve taleplerimi karşılama sözüyle) her şeye razı olarak yerimde oturmamı söyleyenlere “asla (ben başkaları tarafından) beslenen olmayacağım” derim.”

¹²⁰ Öztürk & Mertoğlu, “Zemahşerî”, 44/238.

¹²¹ Cerrahoğlu, “Zemahşerî ve Tefsiri”, 65.

¹²² Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 552; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 470.

¹²³ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 357; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 60.

“Gençliğimi sessiz ve atıl olarak geçirdim. Ama kalan ömrümü sesimi tüm diyarlara duyurarak ödüllendireceğim”

“Çünkü (her ne kadar yaşıyor gibi olsa da) tembel ve kendisine verilene razı olarak yaşayan biri ölüdür. Zeki, çalışan ve sesini yükselten biri ise ölse bile hayattadır.”

1.7. İlmî Yönü ve Düşünce Yapısı

Zemahşerî'nin yetişmesinde, ailesinden aldığı ilk eğitim ve terbiyenin yanında, doğup büyüdüğü Harezm'in bir ilim ve kültür merkezi ve dini öğretilerin, hassasiyetlerin hâkim olduğu bir belde olmasının da büyük etkisi vardır.¹²⁴ Kendisi de bu durumu, meydana gelen olumsuz değişikliklere rağmen şiirlerinde sıkça dile getirmektedir. Bunlardan birinde şunları söylemektedir. (Basît Bahri/Mersiye)

كَانَتْ خَوَارِزْمٌ لِلْأَحْرَارِ جَامِعَةً فَتَمَزَّقَتْ شَمْلَهُمْ أَيْدِي النُّوَى شَتَّى¹²⁵

“Harezm akıl sahibi, fazilet ve ilim erbabı için bir toplanma yeri idi. (Maalesef) türlü türlü felaketler birliklerini dağıttı.”

Özgüveni yüksek, görüşlerini savunurken sert ve katı, doğru bildiği yoldan geri adım atmayan bir karaktere sahip olan müellif, bütün bunlara rağmen hakikati anladığında iddiasından vazgeçip doğru olana tabi olmakta tereddüt etmeyecek kadar da erdemlidir. Öğrencisi Reşîdüddin Vatvât onun hakkında şunları söylemektedir.

“Onunla hayatı boyunca edebiyat, Arap dili ve daha birçok konuda tartışmalarımız oldu. Bunların bazılarında, onun iddialarına muhalif düşüncelerimi kendisine izah ettiğimde benim görüşümü kabul ettiğini gördüm. Hakikat ne kadar acı ve onun aleyhinde bile olsa, onca tecrübe ve birikimine rağmen, onu kabulden imtina etmezdi.”¹²⁶

Nitekim bu durumu kendi şiirinde de ifade etmiştir. Daha iyiye daha güzele ulaşmak varken, olduğu hale razı olup, teslim olmak asla ona göre değildir. (Kamil Bahri/Medih)

مَا ضَرَّ مَنْ كَانَتْ غَثَاثُهُ عَيْشِهِ سَبِيًّا إِلَى شَرَفٍ يِنَالُ سَمِينِ¹²⁷

¹²⁴ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 2/398; Sönmez, “Mukaddimetü'l-Edeb'in Didaktik Değeri”, 148-149.

¹²⁵ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 285; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 63.

¹²⁶ Zemahşerî, *Ruûsu'l-mesâil*, s,51-52.

¹²⁷ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 372; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 550.

“Daha yüksek ideallere ulaşmak imkânı varken, kötü şartlara boyun eğmek ve buna razı olmak ne kadar da kötü.”

Kimilerinin iddia ettiği gibi¹²⁸ kibirli değil, bilakis son derece mütevazı idi.¹²⁹ Mektupla kendisinden icazet isteyen İskenderiyeli âlim es-Silefi’ye cevaben;

“Başkalarının benim hakkımda söyledikleri seni aldatmasın. Onlar benim yaldızlı dış görünüşüme bakıp, günahkâr iç dünyamdan habersiz oldukları için böyle konuşuyorlar. Müslümanların benim hakkımdaki güzel ifadeleri, benden ilmen yararlanmaları, arzu ve isteklerinin tarafımdan yerine getirilmesi, yeteneklerimi kullanıp onlara faydalı olmamdan dolaydır. Değersiz ve aşağılık işlerden uzak durmam ve mâlâyânî ile ilgilenmem beni onların gözünde büyüttü. Bu durum onları benim hakkımda yanıltmış ve bana hiç layık olmadığım nisbeler yakıştırmışlardır.” diyerek icazet vermiş ve büyük bir tevazu örneği sergilemiştir.¹³⁰

Bütün ilmî çevrelerde benzersiz bir şahsiyet ve ilim sembolü olarak tanınan Zemahşerî hakkında, az ya da çok bilgi içermeyen biyografi eseri yok gibidir. Öyle ki ona yakıştırılan *allâme*, *allâmetu’ d-dünya*, *imâm*, *zamanının imamı*, *asrının imamı* (*imâmu asrihî*), *döneminin eşsiz âlimi* (*ferîdü asrihî*), *zamanının tek, alternatifsiz âlimi* (*vahîdü dehrîhî*) ve *faziletliilerin kaynağı* gibi güzel sıfatlar, onun ilmî asaleti, edebî fazileti ve imtiyazı, ihlaslı ve vakur şahsiyetinden kaynaklanmaktadır.¹³¹ Modern dönemlerde onun dinî ilimlerle ilgili çalışmaları, özellikle de Arapçada ki üstünlüğü ve yaratıcılığı birçok araştırmaya konu edilmiştir.¹³² Zemahşerî’nin sahibi olduğu ve gerek eski gerek yeni birçok edip ve âlim tarafından övgüye mazhar olmuş ilmî ve ahlakî özellikleri tarihçilerin de dikkatinden kaçmamış, onun tefsir, hadis, fıkıh, kelam, belâğat, beyan, sarf ve nahiv gibi ilmi alanlardaki, asırlar boyu tesirini kaybetmemiş tartışılmaz otoritesini, eserlerinde ölümsüzleştirmişlerdir.¹³³ el-Kıftî (öl.646/1248), Zemahşerî için “ *Nahivde, dilde ve edebiyatta örnek verilen ve parmakla gösterilen birisidir*” derken, el-Kindî’nin de (Tâcüddîn Ebü’l-Yümn Zeyd b. el-Hasen b. Zeyd el-Kindî el-Bağdâdî, öl.613/1217) “ *O, kendi zamanının Arapçayı en iyi bilen ve Arapça eserlere en vakıf olan allâmesi idi*”¹³⁴ dediğini aktarmaktadır.

¹²⁸ Öztürk & Mertoğlu, “Zemahşeri”, 44/236.

¹²⁹ Zemahşerî, *Ruûsu’l-mesâil*, 38.

¹³⁰ Zemahşerî, *Ruûsu’l-mesâil*, 51-52; el-Cüveynî, *Menhecü’z-Zemahşerî*, 49.

¹³¹ en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhü ve menhecuhu’n-nahvî*, 72-73.

¹³² Zemahşerî, *Ruûsu’l-mesâil*, 29, Dipnot: 1.

¹³³ Zemahşerî, *Ruûsu’l-mesâil*, 54.

¹³⁴ el-Kıftî, *İnbâhu’r-ruvât*, 266.

Onun ilim hayatında daima haktan ve hakikatten yana bir tavır sergilediği, mezhebine sıkı sıkıya bağlı olmasına rağmen taassuptan uzak durduğu, akla ve bilime değer verdiği, inandığı değerleri savunmada tavizsiz ve sert olmakla beraber ve muhaliflerine karşı oldukça sabırlı ve anlayışlı olduğu bilinmektedir.¹³⁵ Hicri beşinci asırda, artık mezheplerin şekillendiği, farklı fikhî ekollerin oluştuğu, fikhî içtihadın sona erip taklit döneminin başladığı, oluşup belirginleşen fikhî ekollerinin tafsîlatlandırma, şerh ve izahlarının yapılma faaliyetlerinin yoğunluk kazandığı ve mezhepler arası mücadelenin zirve yaptığı bir zaman diliminde yaşayan Zemahşerî, bütün bu karmaşa ortamında, sorgulayan, araştıran, sabit fikirlilikten ve taklitçilikten uzak, her görüşe açık ve saygılı ilmî karakteriyle temeyyüz etmiştir. Eserlerinin her biri insanın düşünce dünyasında yeni ufuklar açacak, toplumun gündemini oluşturacak mahiyettedir.¹³⁶

1.7.1 Tefsirciliği

Zemahşerî, *Ümmü't-tefâsîr* olarak değerlendirilen tefsirini¹³⁷ kaleme alırken daha önce yazılan bazı tefsir, kıraat ve belâgat kitaplarına da müracaat etmiştir. el-Keşşâf, tefsir alanında Mücâhid'e (Ebu'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî (öl. 103/721) ait “*Tefsîru Mücâhid*”, Zeccâc'a (Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî (öl. 311/923) ait *Me'âni'l-Kur'ân*, Rummânî'ye (Ebu'l-Hasen Alî b. İsâ b. Alî er-Rummânî el-Bağdâdî (öl. 384/994) ait *en-Nuket fî i'câzi'l-Kur'ân* adlı eserlerinden, Amr b. Ubeyd (Ebû Osmân Amr b. Ubeyd b. Bâb el-Basrî (öl. 144/761) ve Ebû Bekir el-Esamm'ın (Abdurrahmân b. Keysân el-Esamm (öl. 200/816) gibi Mu'tezili âlimlerin tefsirlerinden, ayrıca Müşebbihe fırkası, Râfîzî fırkası ve Mutasavvife fırkasına ait tefsirlerden; kıraat ilimlerinde Abdullah b. Mes'ûd (Ebû Abdurrahmân Abdullah b. Mes'ûd b. Gâfil b. Habîb el-Hüzelî (öl. 32/652-53) , Hâris b. Süveyd ve Übey b. Ka'b'ın (Ebu'l-Münzir Übey b. Kâ'b b. Kays el-Ensârî (öl. 33/654) mushafları ile dil ve edebiyat alanında Sîbeveyh'in (Ebû Bişr Sîbeveyh Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî) *el-Kitâb'ı*, Muberrred'in (Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî (öl. 286/900) *el-Kâmil'i*, Ebû Ali el-Fârisî'nin (Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî (öl. 377/987) *Kitâbu'l-hucce*'si ile *Kitâbu'l-halebiyyât'ı*, Câhız'ın (Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (öl. 255/869) *Kitâbu'l-hayevân*'ından faydalanılarak telif edilmiş bir eserdir.¹³⁸ Zemahşerî,

¹³⁵ Zemahşerî, *Ruûsu'l-mesâil*, 48.

¹³⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 343-387; Cerrahoğlu, “Zemahşerî ve Tefsiri”, 65.

¹³⁷ Ali Özek, *Zemahşeri ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), 56; Tekin, “Zemahşeri'nin... Fıkıhçı Kişiliği-el-Keşşâf Örneği”, 217.

¹³⁸ Cerrahoğlu, “Zemahşerî ve Tefsiri”, 71-73.

hicri 526/1132 yılında yazmaya başladığı eseri 528/1134 Rabîu'l-âhir ayının 23'ünde pazartesi günü bitirmiştir.¹³⁹

Dirâyet metoduna göre yazılan eserde rivayetlere de yer verilerek iki metot birleştirilmiştir. Âyetler tefsir edilirken çeşitli hadislerden de yararlanan Zemahşerî, Müslim'in (Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (öl. 261/875) *el-Câmi'u's-sahîh*'inden aldığı hadislerde Müslim'in adını zikrederken Buhârî'den aldığı hadislerde isim zikretmemektedir. Âyetleri, öncelikle dil ve belâgat kaideleriyle eski Arap şiirlerini de dikkate alarak, aklın ilkeleri ışığında tefsir eden müellif, çok ince tahlillerle kelimelerin ihtiva ettiği mecâzî mânaları serdetmeye çalışmaktadır. Bununla birlikte ayetlerin nüzûl sebepleri üzerinde de duran Zemahşerî, bunu izah ederken hem hadislere hem sahâbe sözlerine başvurmaktadır. Bu arada özellikle sûrelerin faziletleri hakkında zayıf bazı rivayetleri de kullanırken; bazan hangi rivayetin zayıf hangisinin sahih olduğunu da belirtmeyi ihmal etmemektedir. Müellif, kıraat farklılıklarına dikkat çekerek, bunlar arasında, kendi nahiyesinden Kur'an'ın üslûbuna uygun olanları tercih etmektedir. Eserinde, nâsîh ve mensûh âyetleri tesbit etmeye çalışan, ahkâm âyetlerini, fıkhîta mensup olduğu Hanefî mezhebine uygun hükümlerle izah eden müellif, Şâfi'î mezhebine ait görüşlere de yer vermektedir.¹⁴⁰

Zemahşerî Keşşâf'ında takip ettiği akılcı metodun bir gereği olarak çelişkili gibi görünen âyetleri yorumlarken, Kur'an'da çelişkili bilgiler bulunmadığını belirterek bu husustaki itirazlara da cevaplar vermektedir.¹⁴¹ Bunu yaparken de Kur'an'ın Kur'an'la ve Sünnetle tefsirine ilişkin örnekler zikretmekte, eserde Mu'tezile mezhebinin ilkelerine uygun olan âyetleri muhkem, aykırı olanları ise müteşâbih sayarak müteşâbihleri muhkemlerin ışığında te'vil etmektedir. Arapça dilbilgisi ve belâgat kaidelerini de çok iyi bilen Zemahşerî, bunları, te'vil amacını gerçekleştirmeye yönelik olarak mükemmel bir şekilde kullanmaktadır. Eseri, tasavvufî zihniyetin tenkidi açısından da önemli bir kaynak değeri taşımaktadır.¹⁴²

Tefsir disiplininin en önemli eserlerinden biri olarak kabul edilen *el-Kaşşâf*'in en bariz özellikleri arasında, ayetleri, lügat, nahiv ve belâgat ilkelerini dikkate alarak yorumlaması, Kur'an-ı Kerîm'in i'câz yönlerini, özellikle taşıdığı edebî üstünlüğü ve erişilmez nazım güzelliğini ortaya koyması, Kur'an'da ki mânaları tasvir ve temsil yoluyla izah etmesi ve bu

¹³⁹ Zemahşerî, *Tefsîru'l-keşşâf*, thk. Halil Me'mûn Şeyhâ, 1231.

¹⁴⁰ Cerrahoğlu, "Zemahşerî ve Tefsiri", 87.

¹⁴¹ Cerrahoğlu, "Zemahşerî ve Tefsiri", 77.

¹⁴² Özek, "el-Keşşâf", 25/330; Yüce, "Zemahşerî Hayatı ve Eserleri", 294.

metodun etkili bir metot olduğunu göstermesi zikredilebilir.¹⁴³ Mesela, Fahrüddin er-Râzî'ye (öl.606) göre Zemahşerî'nin, sadece, meleklerin Allah'a iman ettiğini bildiren âyetten hareketle Allah'ın arş üzerinde bulunduğu yolundaki teşbihî görüşü çürütmesi bile eserin değerli bir kaynak kabul edilmesi için yeterlidir.¹⁴⁴ Eser, başta Fahrüddin er-Râzî (öl.606) olmak üzere Beyzâvî (öl.685), Nizâmeddin en-Nîsâbûrî (öl.730), Ebu'l-Berekât en-Nesefî(öl.710), Ebussuûd Efendi (öl.982), Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942) gibi Sünnî müfessirlere de ilham kaynağı olmuştur.¹⁴⁵

Buna karşılık söz konusu Sünnî âlimlerin birçoğu, sırf Mu'tezile'nin ilkelerine uygun düşen mânalara ulaşmak amacıyla zâhirî mânaların terkedilip yersiz tevellere sapıldığı, velîlerin yer yer ağır ifadelerle eleştirildiği ve bu eleştirilerin Kur'an'a dayandırıldığı, ayrıca Ehl-i Sünnet'e üstü kapalı ifadelerle ağır ithamlarda bulunulduğu gibi gerekçelerle el-Keşşâf'ı eleştirmiştir.¹⁴⁶ İbnu'l-Müneyyir, Kadı İyâz, Ebû Hayyân el-Endelûsî, Hüseyin b. Muhammed et-Tîbî gibi müellifler el-Keşşâf'taki i'tizâlî fikirleri tenkit edenler arasında yer almaktadır. Takıyyüddin İbn Teymiyye, Zehebî, Tâceddin es-Sübkî ve İbn Hacer el-Askalânî gibi bazı âlimler ise Mu'tezile'ye ait görüşlerin belâgata dair açıklamalar içinde ve Kur'an'ın gölgesinde sunulması yüzünden el-Keşşâf'ın okunmasını dahi câiz görmemişlerdir. İbn Hişâm en-Nahvî de eserin nahve ilişkin bazı yanlış tevcihler ve hatalı tahliller ihtiva ettiğini belirterek onu eleştirmiştir. el-Keşşâf'ın birçok baskısı gerçekleştirilmiştir.¹⁴⁷ Zemahşerî, şaheseri Keşşâf'ı divanında birçok yerde zikretmiş, onun üstün vasıflarından bahsetmiştir. Keşşaf'a tahsis ettiği bir kasidesinde, Keşşaf için, hakikatleri izah eden, seçilmiş lafızlarla ve Arapçanın en belîğ üslubuyla yazılmış bir eser olduğunu, onun bir benzerinin yazılmadığını ve yazılamayacağını, edebi sanatlar nahiyesinden de eşsiz ve emsalsiz olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁸

1.7.2. Hadisçiliği

Zemahşerî, ed-Dâmeğânî, Abdullah el-Batır, Ebû Sa'd eş-Şeggânî (yada Şeffânî) ve Nasr el-Hârisî gibi isimlerden hadis dersleri almış ve İslam toplumuna *el-Fâik* adlı kıymetli eseri hediye etmiştir. Harezmi bölgesinde hadis ilminin yayılması ve gelişmesinde de çok büyük emeği olan Zemahşerî, başta tefsiri el-Keşşâf olmak üzere gerek İslami ilimler alanında

¹⁴³ Cerrahoğlu, "Zemahşerî ve Tefsiri", 74-76.

¹⁴⁴ el-Fahrü'r-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 27/33-34 (Mü'min (Gâfir) Suresi 40. Ayet).

¹⁴⁵ Öztürk & Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/236.

¹⁴⁶ Cerrahoğlu, "Zemahşerî ve Tefsiri", 93-95; Öztürk & Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/236; Zemahşerî'nin Ehl-i Sünnet'e hakaret mahiyetinde yazdığı iddia edilen beyit için bu çalışmanın hicâ/hiciv bölümüne bakınız.

¹⁴⁷ Ali Özek, "el-Keşşaf", *TDVİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/329-330.

¹⁴⁸ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 448-453; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 390-395.

gerekse nahiv, belagat ve edebiyat alanlarında kaleme aldığı eserlerini adeta hadislerle yoğurmuş, bu eserlerinde işlediği birçok konunun izahında ve bu konularla ilgili problemler için sunduğu çözümlerin delillendirilmesinde hadislere müracaat etmiştir.¹⁴⁹

Hadislerde geçen ve anlamları hakkında belirsizlikler olan bazı kelime ve kavramları izah etmek maksadıyla kaleme aldığı *el-Fâik* adlı garîbu'l-hadîs disiplininde ki bu eseri, daha önce kaleme alınan Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (öl.224/838) İbn Kuteybe (öl.276/889) ve Hattâbî'nin (öl.388/998) Garîbu'l-hadîs alanındaki eserlerinden faydalanılarak ancak onlardan sistem olarak farklı bir üslupla yazılmış bir eserdir. Müellif, sistemi farklı olmakla beraber, İbn Kuteybe'nin *Te'vîlu muhtelifi'l-hadis* adlı eserinden çok etkilenmiş, ondan büyük ölçüde faydalanmıştır.¹⁵⁰

Arap dili ve edebiyatının en büyük mümessillerinden bir olan Zemahşerî, bu özelliğini bu eserinde de sergilemekten geri durmamış, garib kelimeleri izah ederken Ayet, Hadis, Arap şiiri ve atasözleriyle istişhadlar yapmış, bu arada gramer ve belagat konularına değinmeyi de ihmal etmemiştir. Bu sebeptendir ki eser, hem bir sözlük hem de bir belagat kitabı hüviyetindedir. *el-Fâik fi garîbi'l-hadis* adlı eserin en büyük problemi ise aranan kelimelerin bulunmasındaki zorluk olarak zikredilmektedir. Kelimeleri ilk iki harfine göre alfabetik olarak tertip eden eser, bir kelimenin geçtiği hadiste mevcut diğer garib kelimelerin de zikredilmesi ve fakat daha sonra o kelimenin alfabetik sırasında tekrar verilmemesi nedeniyle faydalanılması zor olarak kabul edilmiştir.¹⁵¹ Bu sebeplerle başta İbn'ul-Esîr (öl.606/1210) olmak üzere birçok muhaddisin eleştirisine maruz kalan *el-Fâik* bu özelliği dışında kapsamlı içeriğiyle etkili bir kitap olarak gösterilmiştir.¹⁵²

1.7.3 Fıkıhçılığı

Zemahşerî'nin fıkıhçı yönünü izah etmeden önce onun yaşadığı dönemin kısaca fikhî bir portresini çizmek gerekirse, o dönem, mezheplerin teşekkül ettiği, çeşitli fıkıh ekollerinin oluştuğu, içtihat faaliyetlerinin sona erip ,taklit devrinin başladığı ve oluşan bu mezheplere bağlılığın hâkim olduğu bir dönemdir denilebilir. Bu dönemde fıkıh ilminde tekâmül grafiğinin yükselmesi durmuş hatta aşağıya doğru seyretmeye başlamıştır. Müstakil içtihat

¹⁴⁹ Hasan Yerkazan. "Zemahşerî'nin Eserlerinde Bulunan Hadislerin Kaynakları", *AÜİF Dergisi*, 8. Sayı (Haziran, 2017), 275.

¹⁵⁰ Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Fâik fi garîbi'l-hadis ve'l-eser*, thk. 'Alî Muhammed el-Becâvî-Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts), 4.

¹⁵¹ Selman Başaran, "el-Fâik fi Gârîbi'l-Hadîs ve'l-Eser". *TDVİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/102.

¹⁵² Zemahşerî, *el-Fâik fi garîbi'l-hadis*, thk. 'Alî Muhammed el-Becâvî, 5; Başaran, "el-Fâik fi Gârîbi'l-Hadîs ve'l-Eser", 102.

faaliyetleri yerine taklit ruhu ve zihniyeti ile mezhep taassubuna dayalı münazara ve münakaşalar toplumun gündemini oluşturmuştur. Artık Kitap ve Sünnet'e dayalı istinbatlar, yerini mezhep imamlarının sözlerinin ve fetvalarının tartışılmasına bırakmıştır.¹⁵³

Tefsir, nahiv, edebiyat, hadis gibi birçok ilmî alanda eserleri bulunan Zemahşerî'nin aynı zamanda güçlü bir fakîh olduğu görülmektedir. Ancak lügat, belâgat ve tefsir ilimleriyle daha fazla iştiğal etmesinden dolayı bu ilimlerdeki yetkinliği ön plana çıkmış olan müellifin fikhî yönü bu yüzden ikinci planda kalmış ve ihmal edilmiştir. Keşşâf'taki ahkâm âyetlerini açıklama yöntemine bakıldığında müfessir Zemahşerî'den ziyade fakîh Zemahşerî görülecektir. Çünkü o sadece mezhep imamlarının görüşlerini nakletmekle yetinmemiş, ahkâm âyetlerini izah ederken rivâyet ve dirâyet metodunu birlikte kullanmış, aynı zamanda konuyla ilgili fikhî delilleri ve istidlâl yöntemlerini tartışmış, yer yer bizzat kendisi de hüküm istinbâtında bulunmuştur. Fıkıh alanında kaleme aldığı *Ruûsu 'l-mesâil* adlı eseri, onun sadece mensubu olduğu Hanefî mezhebine değil Şâfiî mezhebinin hükümlerine de vakıf olduğunu ve hatta iki ekol arasında ihtilafli konuları işleyecek kadar ince ve hassas bilgilere sahip olduğunu göstermektedir. Yine fıkıh alanında yazdığı "*Mu'cemu 'l-hudûd*" adlı eseri onun bu alandaki hâkimiyet ve dirayetinin bir göstergesidir.¹⁵⁴

İtikatta koyu bir Mu'tezile taraftarı olan Zemahşerî fıkıhta ise Hanefî mezhebine mensuptur. Bu özelliğini şu sözleriyle izhar etmektedir. (Tavîl Bahri/Fahr)

وَأَسْنُدُ دِينِي وَاعْتِقَادِي وَمَذْهَبِي إِلَى حُنَفَاءَ، أَخْتَارُهُمْ وَحَنَائِفًا
حَنِيفِيَّةً أَنَسَابُهُمْ حَنِيفَةً مَذَاهِبُهُمْ لَا يَبْتَغُونَ الزَّعَانِفَا¹⁵⁵

"Dinimi, itikadımı ve mezhebimi, hanîfler olarak seçtiğim insanlara, Hanefilere dayandırıyorum.

"Onların nesepleri istikamet üzeredir, mezhepleri Hanefîdir, onlar boş ve faydasız şeylere önem vermezler."

Zemahşerî Ebû Hanife'ye olan saygısını onun kabrini ziyaret ederek göstermiş ve onun için divanında şu sözleri sarf etmiştir. (Tavil Bahri/Fahr)

عَلَى مَشْهَدِ النُّعْمَانِ، نُورَ قَبْرِهِ كَمَا نُورَ الْإِسْلَامِ بِالْكَ سَالِفًا¹⁵⁶

¹⁵³ Tekin, "Zemahşerî'nin Ahkâm Ayetlerini Yorumlama Metodu...", 218-223.

¹⁵⁴ Zemahşerî, *Ruûsu 'l-mesâil*, 48-51.

¹⁵⁵ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 212; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 371.

“İmam-ı Âzam Ebu Hanife Nu‘man b. Sabit’in kabri başındayım. Allah (cc) onun kabrini nurlandırсын. Tıpkı onun, önceden İslam toplumunu ve seni (Zemahşeri’yi) aydınlattığı gibi.”

Fakat onun, Keşşâf’ında ahkâm âyetlerindeki fikhî konuları ele alırken amelde mensubu olduğu Hanefî mezhebine taassup göstermeden, mutedil bir yaklaşım sergilediği müşahede edilmektedir. *Şekâiku’n-nu’mân fî hakâiki’n-nu’mân* adlı eserini Ebu Hanife için kaleme alması onun Ebu Hanîfe’ye olan saygısının ve sevgisinin bir göstergesi olarak kabul edilirken, İmam Şâfiîye (öl. 204/820) ve görüşlerine çok saygı göstermiş, onu; *Eimmetu’l-Ulemâ*, (âlimlerin imamı) gibi sıfatlarla övmüştür. İmam Şâfiî’nin sözlerinden derlediği , *Şafi’l-‘ıyy min kelami’ş-Şafiî* adlı eserini de ona olan sevgisini göstermek için yazmıştır.¹⁵⁷

Aslında Zemahşeri’nin fikhî metodunu ve yaşadığı dönemde insanların fikha ve mezheplere yaklaşımını, onun şu sözleri gayet güzel açıklamaktadır. (Tavil Bahri/Mezhebi)

وأكتمه، كتمانه لي أسلم	إذا سألوا عن مذهبي لم أبح به
أبيح الطِّلا وهو الشراب المحرم	فإن حنفياً قلتُ قالوا بأنني
أبيح لهم أكل الكلاب وهم هم	وإن مالكيًّا قلتُ قالوا بأنني
أبيح نكاح البنتِ والبنتُ تحرم	وإن شافعيًّا قلتُ قالوا بأنني
ثقیلٌ حُلُولِيٌّ بَغِيضٌ مجسّم	وإن حنبليًّا قلتُ قالوا بأنني
يقولون تَنِيْسٌ ليس يدري ويفهم	وإن قلتُ من أهلِ الحديثِ وجزبه
فما أحدٌ من ألسنِ الناسِ يسلم ¹⁵⁸	تعجبْتُ من هذا الزمانِ وأهله

“Mezhebimi sorduklarında açıklamadım. Onu gizlerim, Zira mezhebimi gizlemek benim için en sağlıklısı.”

“Eğer Hanefî’yim desem, diyecekler ki ben şarabı (kırmızı) mübah sayıyorum. Hâlbuki o haram kılınmış bir içecektir.”

“Eğer Mâliki’yim desem, diyecekler ki ben köpek eti yemeyi onlara mübah kılıyorum. Asıl bunu diyenler köpektir.”

“Eğer Şafiî’yim desem, diyecekler ki ben (anasından sonra) kızını nikâhlamayı mübah kılıyorum. Hâlbuki (anasından sonra kızını nikâhlamak) haram kılınmıştır.”

¹⁵⁶ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşeri*, 218; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşeri*, 380.

¹⁵⁷ Tekin, “Zemahşeri’nin Ahkâm Ayetlerini Yorumlama Metodu...”, 222-224.

¹⁵⁸ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşeri*, 608; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşeri*, 522-523.

“Eğer Hanbeli’yim desem, diyecekler ki ben berbat bir hulülcü (Allah’ı tecsim edici) ve mücessime (Allah’ı cisim olarak kabul edenlerin) savunucuyum.”

“Eğer Ehl-i Hadis taraftarıyım desem, diyecekler ki, sen keçi sakallı hiçbir şey anlamayan ve bilmeyen birisin.”

“Ben bu zamandan ve bu insanlardan dolayı hayretler içerisindeyim. Onların dilinden (dedikodularından) ve (yerli yersiz) eleştirilerinden kimse emin olamaz.”¹⁵⁹

1.7.4. Lügatçiliği

Arapça, etnik kökeni ne olursa olsun, hangi coğrafyada, hangi zaman diliminde yaşarsa yaşasın, İslam dairesine giren, Tevhit sancağı altında toplanan her kişi ve toplumun dikkat ve ilgisini çekmiş, sevgisine mazhar olmuştur. Arapça, vahyin ve onun tebliğcisi Hz. Muhammed’in (sav) dili olması hasebiyle tüm Müslümanlar nezdinde ayrıca büyük değer ve önem arz etmektedir. Vahyin mücessem/vücut bulmuş hali Kur’ân-ı Kerîm’i ve Hz. Peygamber’in (s.a.v.) sünnetini anlama ve anlatma saikiyle büyük gayretler sarf eden Arap olmayan topluluklar, Arapçaya birçok Arap’tan daha ziyade vakıf olabilmiş, birçok Arap’tan daha ziyade katkıda bulunabilmiştir. İşte bunlardan birisi de büyük Türk âlim ve mütefekkeri, Cârullah ez-Zemahşerî’dir.

Arapçaya olan hayranlığı ve hâkimiyeti tüm ilim çevreleri tarafından kabul edilen Zemahşerî’nin bu dile en büyük hizmetlerinden birisi de yazdığı harika eseri *Esâsu’l-belâğa*’dır. Kur’ân-ı Kerîm’in bihakkın anlaşılabilmesinin, Arapçanın fesahat, belâgat, mecaz ve diğer özelliklerinin bilinmesiyle mümkün olabileceğine inanan Zemahşerî, bunu temin edebilmek için kaleme aldığını ifade ettiği sözlüğünde, kendisinden önce yazılan sözlüklerden farklı bir metot takip etmiş, kelimelerin kök harflerini alfabetik sırayla tertip etmiştir. Bununla yetinmeyen Zemahşerî, kelimelerin ikinci ve üçüncü harflerini de yine alfabetik olarak düzenlemiş ve büyük bir kullanım kolaylığı elde etmiştir. Böylece modern sözlükçülüğün de öncülüğünü yapan müellif, her harfi bir bâb kabul ederek eserini yirmi sekiz bâbda tamamlamıştır.

Temel malzemesi kelimeler olan sözlüklerde diğer önemli bir husus da bu kelimelerin fasih olmaları ve bu fesâhatin kaynağıdır. Bunun farkında olan Zemahşerî, kelimelerin fasih olduklarını tespit etmek üzere Ayetlerden, Hadislerden, Arap şiir ve mesellerinden, ünlü ediplerin secîli sözlerinden istişhatlarda bulunmuştur. Zamanla anlam kaymasına maruz

¹⁵⁹ Zemahşerî, *el-Fâik fî garîbi’l-hadîs*, thk. ‘Alî Muhammed el-Becâvî, 9.

kalarak yeni anlamlar kazanan kelimeler üzerinde özellikle duran Zemahşerî, bunun için büyük emek ve gayret sarfetmiş, bu eserini, panayırlarda şiir okuyan şairlerden, ünlü hatiplerden, bâdiyelerde yaşayan bedevi halktan, çölde haydutluk yapan yağmacı şairlerden (es-Saâlik)¹⁶⁰, çarşı ve pazarlarda gezip simsarlık yapan Tihâmelilerden, kuyu başlarında su beklerken şarkı söyleyenlerden, Kays ve Temîm kabilelerinin münazara ve müsabakalarda inşad ettikleri şiirlerden, Sakîf ve Huzeyl hatiplerinin birbirlerine üstünlük sağlamak için yaptıkları siyasi konuşmalardan, kitap ve risalelerde rastladığı veciz ifadelerden ve sanat değeri taşıyan sözlerden derlemeler yaparak telif etmiştir. Kendisinden önce kaleme alınan eserlerin yanı sıra o, sözlükçülükte dördüncü asra kadar ve belli bölgelerin konuştukları Arapçanın huccet olarak kabul edileceği kuralını geçersiz saymış, altıncı asırda yaşayan Araplardan da faydalanmayı ihmal etmemiştir. Onun sözlükçülüğünün en ayırıcı özelliği ise kelimelerin sadece hakiki anlamları üzerinde durmayıp, mecâzî anlamlarını da izah etmiş olmasıdır. Eseri *Esâsu'l-belâğa* kendisinden sonra yazılan mecâzî sözlüklere kaynaklık etmiş, başta İbn Haldûn olmak üzere birçok âlimin takdirini kazanmıştır.¹⁶¹

1.7.5. Nahivciliği

Zemahşerî'nin dînî ilimlere, özellikle de tefsire atfettiği önem onun nahiv ilminde derinleşmesine ve nahve özel bir değer vermesine neden olmuştur. Seçmecî ve uzlaştırıcı Bağdat ekolünün son temsilcilerinden kabul edilen Zemahşerî, nahvî, zamanının ileri gelen nahivcilerinden tahsil etmiş ve bu alanda erişilmesi çok zor bir mevkiye ulaşmıştır. Bu konuda kaleme aldığı eseri *el-Mufasssal*, Sîbeveyh'in *el-Kitab* adlı eserinden sonra nahiv disiplininde yazılmış en değerli ve temel eser kabul edilmiştir. Kendisinden önce yazılan tefsir kitaplarını incelediğinde hemen hepsinin Sîbeveyh (öl.180/796), el-Ahfeş el-Evsat;(öl.215/830), el-Kisâî (öl.189/805) ve el-Ferrâ (öl.207/822) gibi Basralı ve Kûfeli nahivcilere yapılan atıflar ve onlardan alıntılarla dolu olduğunu gören Zemahşerî, nahvin tefsir açısından vazgeçilmez olduğunu idrak etmiş, bu alanda olabildiğince derinleşmiştir.¹⁶²

Zemahşerî, kullandığı terimler ve nahiv yöntemi nazarı dikkate alındığında onun Basra ekolüne daha yakın olduğu görülmektedir.¹⁶³ Basralı nahivcilerden bahsederken arkadaşlarımız ifadesini kullanması da bunu işaret etmektedir. Yaptığı nahvî tahlillerde

¹⁶⁰ Ahmet Subhi Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, (İstanbul: İÜEF Yayınları, 1996), 57.

¹⁶¹ Hulusi Kılıç, "Esâsu'l-Belâğa" *TDVİA*, (İstanbul, TDV Yayınları, 1995), 11/357.

¹⁶² Cerrahoğlu, "Zemahşerî ve Tefsiri", 87.

¹⁶³ Öztürk & Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/238.

Basralı nahivcilerin görüşlerini daha çok tercih ettiği müşahede edilmektedir.¹⁶⁴ Kitabı el-Mufassal'da Sibeveyh'in kitabının muhtevasını kendine has bir şekilde yansıtan Zemahşerî, bununla birlikte birçok konuda onun değil Halil b. Ahmed, Ahfeş el-Evsat. Müberred ve Zeccâc gibi diğer Basralı gramercilerin fikirlerini tercih etmiştir. Nakillerindeki tarafsızlığıyla tanınan Zemahşerî tarif ve kaidelere önem vermiş, bunları Ayet, Hadis ve şiirlerle desteklemiş, günlük konuşmalarda yaygın biçimde kullanılan misallerle açıklamıştır. Ünlü eseri el-Mufassal, plan ve tertibindeki hassasiyet, anlatımındaki kolaylık ve muhtevastaki zenginlik sebebiyle bu alanda yazılan diğer eserlerinden daha çok rağbet görmüştür. Hatta bir beytinde *el-Mufassal*'ı Sibeveyh'in eseri *el-Kitab*'tan daha üstün gördüğünü Zemahşerî şu sözleriyle iddia etmiştir. (Tavil Bahri/Medih)

حشا غامضات سيوييه كتابه وأخر بأن تعاض تلك وتشتدًا¹⁶⁵

“Sibeveyh'in kitabında (*el-Kitab* adlı eserinde) bulunan kapalı ifadeler(in açıklanması) için haşiyeler yazdı(m). Onunla mukayese edildiğinde daha iyi ve güçlü oldu.”

Bir taraftan böyle diyen Zemahşerî diğer taraftan Sibeveyh'in eseri *el-Kitab*'a muttali olması ve onu ezberlemesinin kendisine kattığı değeri ve ondan aldığı feyzi de inkâr etmeyerek bir vefa örneği sergilemekte ve şunları söylemektedir. (Tavil Bahri/Fahr)

فقل: أين خلى سيوييه كتابه يقل: حجر جار الله مأويي حالفه
ولو لم تكن لي غير هذى فضيلة لبرزت سباق الأضاميم راعفا¹⁶⁶

“Eğer Sibeveyh *Kitab*'ını nerede bıraktı diye soracak olursan, o sana şöyle cevap verecektir. “Ben Cârullah ez-Zemahşerî'nin aklıdayım. Onun akli benim sığınağımdır.”

“Eğer benim (*el-Kitâb*'ı) ezberleyip öğrenmekten başka bir faziletim olmasaydı, sırf bu özelliğim bile benim diğer âlimlerin önüne geçmeme yeterdi.”

Taklide şiddetle karşı olan Zemahşerî, kimi zaman tüm ekolleri bir tarafa bırakıp kendi ictihat ve görüşleriyle de tahlil ve tesbitler yapabilmektedir. Zira onun nahiv alanındaki

¹⁶⁴ en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 127-140. Eserin ilgili bölümü incelendiğinde, tercih ettiği bazı görüşleri ve kullandığı istihlamlar nedeniyle kimileri tarafından Basra, kimileri tarafından da Kûfe ekolüne mensup olarak kabul edildiği görülecektir. Ancak o, taklit edici bir olmayıp, kendi görüşleriyle hüküm verebilecek seviyede bir dil âlimidir.

¹⁶⁵ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 102; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 143.

¹⁶⁶ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 213; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 373.

mevkii bunu oldukça mümkün kılmaktadır.¹⁶⁷ Zemaşşerî'nin nahiv ilmindeki en önemli eseri Mufassal'ın hayranlarından olan Eyyûbilerin Şam Valisi el-Meliku'l-Muazzam onu ezberleyenleri ödüllendirmiştir.¹⁶⁸

1.8. Eserleri

1.8.1. İslami İlimlere Dair Eserleri

1-el-Keşşâf an hakâik-ı gavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl: Zemaşşerî'nin en güçlü ve meşhur eseridir. Mekke'de ikinci veya üçüncü¹⁶⁹ ikameti esnasında h. 526/1132 yılında başladığı tefsirini 528/1134 yılında Rabû'l-âhir ayının 23'ünde pazartesi günü ikmal etmiştir.¹⁷⁰ Ayetleri izah ederken istişhad amaçlı bin kadar beyit kullanmıştır.¹⁷¹ Keşşâf üzerine yapılan şerh ve hâşiyelerin tarihi, hicrî sekizinci yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bu şerhler arasında et-Tîbî (öl.743/1342), el- Kazvîni (öl.745/1345), el-Yemenî (öl.750/1349), Takıyyuddin es-Subkî (öl.756/1355), et-Taftazânî (öl.792/1390), es-Seyyid el-Curcânî (öl.816/1413), el-Fîrûzâbâdî (öl.817/1414) ve Kınalızade (öl.979/1572) ilk akla gelenlerdir.¹⁷² Osmanlı medreselerinde Tefsir eğitiminde, temel ders kitabı olarak okutulan ve Tefsir alanında en çok şerh, telhis ve haşiyesi yapılan metinlerden biri olan Keşşâf kendisinden hemen sonra kaleme alınan Fahrüddin er-Râzî (öl.606) olmak üzere

¹⁶⁷ en-Neccâr, *ez-Zemaşşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 126-127.

¹⁶⁸ en-Neccâr, *ez-Zemaşşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahî*, 96.

¹⁶⁹ Zemaşşerî'nin Mekkeye ilk ne zaman gittiği, kaç defa gittiği ve bu gidişlerinde orada ne kadar süre kaldığı konularında farklı kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Kanaatimizce müellif Mekkeye ilk olarak hicrî 505 yılından önce gitmiş olmalıdır. Zira o hac yaptığı esnada İmam Gazâlî (öl.505) ile karşılaşmış ve konuşmuştur. (Dayf, *Dîvânü'z-Zemaşşerî*, 602, dipnot), Hayatında bir dönüm noktası olarak kabul edilen hastalanışına kadar da orada kalmıştır. Zira tüm kaynaklarda Zemaşşerî'nin 512 yılında hastalandığı kayıtlıdır. Onun ikinci ve üçüncü ikametlerinin tarihleri bellidir. Yani kaynaklarda yazıldığı gibi hastalandıktan ve bir daha hiçbir devlet adamına methiye yazmamaya karar verdikten sonra Mekkeye gitmemiştir. Zira hastalandığında zaten Mekkededir. Bu ilk ikametinin ardından ne zaman Mekkededen ayrıldığı bilinmemektedir. İkinci ikameti ise 516'dan sonradır. Zira Mekkeye doğru yoculuğu esnasında Bağdata uğramış ve orada Hibetullah eş-Şecerî ile bir buluşma gerçekleşmiştir. Bu olay, tarihi ile birlikte birçok kaynakta mevcuttur ve kesindir. Yine bu tarihte Mekke'de el-Yâbirî'den Sibeveyhin el-Kitab adlı eserini okuduğu da bilinmektedir. (Ebû Ğudde; 75). Bu ikinci ikametinin ise iki yıl sürdüğü İbn Vahhâs'a yazdığı methiyesinde kendi ifadesinden anlaşılmaktadır. Şair ilgili beyitlerde Mekke'de iki yıl kaldığını söylemektedir. (Huyemî, *Dîvânü Cârillâh ez-Zemaşşerî*, 546, 3. Beyit) Zemaşşerî'nin Mekkeye son gelişi hicrî 526'dan sonra olmalıdır. Zira şair bu tarihten önce Şamdadır. Tâcül-mülûk'ü (öl.526) batnîlere ve Şamı kuşatan Avrupalılara karşı verdiği başarılı mücadeleden (h.523),oğlu Şemsül-mülûk'ü de babasının vefatı üzerine yönetime geçmesinden mütevellit methettiği şiirler bize bunu göstermektedir. Çünkü Şemsül-mülûk, Şam'ın yönetimini 526 yılından itibaren deruhte etmiştir. Bu tarihten sonra Mekkeye giden Zemaşşerî'nin bu son ikametinin ise 533 yılından önce bitmiş olması gerekmektedir. Sebebi ise bütün kaynaklarda doğruluğu teyit edilen, Zemaşşerî'nin 66 yaşında el-Cevâlikî'den icazet almasıdır. Yani bu olay gerçekleştiğinde Zemaşşerî 66 yaşında ise tarih 533'dir. Ayrıntılı bilgi için bk. Zemaşşerî, *Ruûsu'l-mesâil*, 35 ve en-Neccâr, *ez-Zemaşşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 39-45. Ayrıca Kıftî'nin İnbâhu'r-ruvât adlı eserinde “ Ömrünün çoğunu orada (Mekke'de) geçirdin. Sebebi nedir? Diye sorulması da göstermektedir ki Zemaşşerî zannedildiğinden daha uzun süre Mekke'de ikamet etmiştir. Bk: el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 266.

¹⁷⁰ Zemaşşerî, *Tefsîru'l-keşşâf*, thk. Halil Me'mûn Şeyhâ, 1231; Cerrahoğlu, “Zemaşşerî ve Tefsiri”,70.

¹⁷¹ Yüce, “Zemaşşerî Hayatı ve Eserleri”, 300.

¹⁷² Özek, “el-Keşşâf”, 25/330.

Beyzâvî,(öl.685/1286) Ebu'l-Berekât en-Nesefî, (öl.710/1310), Nizâmeddin en-Nîsâbûrî (öl.730/1329), Ebussuûd Efendi (öl.982), Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942) gibi Sünnî müfessirlerin de faydalandığı bir eser olmuştur.¹⁷³ Sayılamayacak kadar çok yazma nüshası bulunan ve defalarca basılan¹⁷⁴ Keşşâf, dilin sarf, nahiv, lügat ve kullanım özellikleri ve özellikle belâgatla ilgili hususlar üzerinde durması açısından önemli olup Zemahşerî bu çalışmasıyla belâgat yönünden Kur'ân'ın mucizelerini ortaya koymaya çalışmıştır. Zemahşerî'den önceki müfessirlerin hemen hepsi tefsîrlerinde rivâyet yolunu tâkip ettikleri halde o, dirâyet yolunu tercih etmiş ve bu yolda yürürken daha çok Kur'ân'ın dilindeki üstünlük ve incelikleri göz önünde bulundurmuştur. Bu yönüyle kendinden sonra gelen dirayet tefsirleri ondan istifade etmişler ve onu *Ummu't-tefâsîr* “ tefsirlerin anası veya ana tefsir ilan etmişlerdir.¹⁷⁵ Mu'tezile akaidine ait tüm görüşlerini bu eserinde serdettiği¹⁷⁶ halde sünnî İslâm dünyasının medreselerinde tefsir alanında en çok okutulan ve önerilen kitap olma özelliğine sahip bu eserin, Kur'ân-ı Kerîm'in belâgat ve icâzını en güzel ortaya koyan teliflerden biri olduğu aşîkârdır.¹⁷⁷ Zemahşerî, Keşşaf hakkında şu dizeleri söylemektedir.

*“Dünyada sayısız tefsirler vardır, Hayatım üzerine yemin ederim ki onlar arasında Keşşâfım gibisi yoktur. hidâyet istiyorsan, onu oku. Zira cehalet hastalık, Keşşâf ise şifa gibidir.”*¹⁷⁸

2- el-Fâik fî garîbi'l-hadîs: Zemahşerî'nin bu eseri, alfabetik bir hadis lügatidir. Garîbu'l-Hadis konusunda yazılmış en önemli eserlerdendir. Hadislerde geçen garib kelimeler alfabetik sırayla yazılmıştır. Müellif eserini h.516 yılında tamamlamıştır. el-Fâik, 4 cilt olarak 1364/1945 tarihinde Ali Muhammed el-Bicâvî ve Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim'in tahkikiyle Haydarabad'da basılmıştır.¹⁷⁹

3-Dâiletu'n-nâşidi ve'r-râid fî 'ilmi'l-ferâiz: Fıkhî bir eser olup miras konularını içermektedir.¹⁸⁰

¹⁷³ Esra Gözeler, “Zemahşerî Araştırmaları: Bir Literatür İncelemesi”, Kalam Araştırmaları Dergisi, 14/1, (2016), 86; Özek, “el-Keşşaf”, 25/329-330.

¹⁷⁴ İlk baskısı W. Nassau Lee, Hadim Huseyn ve Abdülhayy tarafından Kalkuta'da 1856-1859 da iki cilt olarak yapılan Keşşâf'ın yazma nüshaları ve baskıları ile ilgili olarak bk. Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 297

¹⁷⁵ Özek, *Zemahşeri ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*, 56; Tekin, “Zemahşeri'nin... Fıkıhçı Kişiliği-el-Keşşâf Örneği”, 217.

¹⁷⁶ Cerrahoğlu, “Zemahşerî ve Tefsiri”, 70.

¹⁷⁷ Tekin, “Zemahşeri'nin Ahkâm Ayetlerini Yorumlama Metodu...”, 217-218.

¹⁷⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 6/2689; Cerrahoğlu, “Zemahşeri ve Tefsiri”, 96.

¹⁷⁹ en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 92.

¹⁸⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 5/168.

4-el-Minhâc fi'l-usûli'd-dîn: Akaid alanında yazılmış tek eseri olup Schmidtke tarafından önce *A Mu'tazilite Creed of az-Zamahshari* adıyla İngilizce'ye çevrilmiş ve bu çeviriyle birlikte neşredilmiştir.¹⁸¹

5-Nuketu'l-'Arâb fi garîbi'l-îrâb fi'l-Kur'ân (fi garîbi îrâbi'l-Ku'ân): Kur'ân'daki garib lafızların irabına dair bir eserdir. Bu eserin bir yazma nüshası Kahire' de Daru'l-Kutub'de bulunmaktadır.¹⁸²

6-Mu'cemu'l-hudûd: Fıkha dair bir eserdir.¹⁸³

7-Menâsiku'l-hac: Haccın erkânına dair bir eserdir.¹⁸⁴

8-Muhtasaru'l-muvâfakati beyne âli'l-beyti ve's-sahâbe: Hadis alanındaki bu eser Zemahşerî tarafından, Abû Sa'îd İsmail b. Ali es-Semmân er-Râzî'nin (ö:443/1051) aynı isimli eserinden ihtisar edilmiştir.¹⁸⁵

9-Ruûsu'l-mesâil, el-mesâilu'l-hilâfiyye beyne'l-Hanefiyyeti ve's-Şâfi'yye: Eser fıkıh disiplinine dairdir. Adından da anlaşılacağı üzere Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasındaki ihtilâflı konuları açık ve basit bir dille ve ilmi metodlarla izah etmektedir. 2007 yılında Abdullah Nezir Ahmed'in tahkikiyle Beyrut'ta basılmıştır.¹⁸⁶

10-Şerhu muhtasari'l-Kudûri: Hocası Kudûri'nin Hanefî fikhına dair eserine yaptığı şerhtir.¹⁸⁷

11-Hasâisu'l-'aşerati'l-kirâmi'l-berara: Bu eser cennetle müjdelenen on sahabenin hal tercemelerini ve onların temeyyüz eden özelliklerini ihtiva etmektedir.¹⁸⁸

12- el-Muntahab min dâlleti'n-nâşid:¹⁸⁹ Mevcut değil.

13- Şâfi'l-'ıyy min kelami's-Şâfi'î :¹⁹⁰ Mevcut değil.

14-Şekâiku'n-nu'mân fi hakâiki'n-Nu'mân:¹⁹¹ Mevcut değil.

15- el-Keşfu fi kırââtî'l-aşr: Bazı kaynaklar da el-Keşf fil-kırâât şeklinde geçmektedir.¹⁹²

¹⁸¹ Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", 300; Öztürk & Mertoğlu, "Zemahşeri", 44/237; Metin Yurdağür, *Kelam Tarihi Ekoller-Şahıslar-Eserler*, 2. Basım, (İstanbul: MÜİFV Yayınları, 2018), 218.

¹⁸² Cerrahoğlu, "Zemahşerî ve Tefsiri", 64; Öztürk & Mertoğlu, "Zemahşeri", 44/236.

¹⁸³ Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", 300; en-Neccâr *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 124.

¹⁸⁴ Cerrahoğlu, "Zemahşerî ve Tefsiri", 64.

¹⁸⁵ Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", 301; Öztürk & Mertoğlu, "Zemahşeri", 44/236.

¹⁸⁶ Zemahşeri, *Ruûsu'l-mesâil*, 8.

¹⁸⁷ Zemahşeri, *Ruûsu'l-mesâil*, 43; Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", 301.

¹⁸⁸ en-Neccâr *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 94.

¹⁸⁹ Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", 312.

¹⁹⁰ el-Cüveynî, *Menhecû'z-Zemahşerî*, 50.

¹⁹¹ Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", 313.

¹⁹² Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", 312; en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 121.

1.8.2. Nahiv Eserleri

1-el-Mufassal fî san‘ati’l-i-râb: Arapça gramer kitabı olan *el-Mufassal*, Zemahşerî tarafından 513-515/1119-1121 yılları arasında yazılmıştır.¹⁹³ Esmâ (isimler), e’âl (filler), Hurûf (harfler/edatlar) ve müşterek (eş anlamlılar) olmak üzere dört bölümden oluşan eserde konular mükemmel bir şekilde işlenmiş, açık ve akıcı üslubu sayesinde en çok okunan gramer eserlerinden biri olmuştur. Birçok yazma nüshası bulunan ve yine pek çok şerhi yapılan eser,¹⁹⁴ Zemahşerî’nin nahiv alanındaki en meşhur eseridir. Nahiv otoriteleri tarafından Sibeveyh’in (öl.180 H) *el-Kitab* adlı eserinden sonra en değerli eser olarak kabul edilen Mufassal, toplumun ve birçok âlimin teveccühüne mazhar olmuştur.¹⁹⁵ Öyle ki Eyyûbiler döneminde Şam Valisi olan el-Meliku’l-Muazzam İsa b. el-Meliku’l-Âdil (öl.624 H), *el-Mufassal*’ı ezberleyen her öğrenciye yüz dinar mükâfat ve bir kaftan vermeyi taahhüt etmiştir. Eser Ali b. Ya’îş el-Mevsilî tarafından şerhedilmiş, Emel Bedî Yakub’un tahkikiyle 2001 yılında Beyrut’ta yayımlanmıştır.¹⁹⁶

2-el-Unmûzecu fî’n-nahv: Eser, el-Mufassal’ın bir muhtasarı mahiyetindedir. Zemahşerî bu eserini, Horasan’a geldiği sırada inşa dîvânında Tâcuddevle’nin nâibi olan Mücîrüddevle Ebu’l-Feth Ali b. el-Huseyn el-Erdistânî’ye ithaf etmiştir. *el-Unmûzec* ilk kez J. Broch tarafından el yazısı ile Kristiania’da 1867’de neşredilmiştir.¹⁹⁷

3- el-Muhâcât bi’l-mesâili’n-nahviyye: Zemahşerî bu eserini Mekke’de Keşşâf’tan sonra kaleme almış ve Mekke Emiri Vahhâs’a ithaf etmiştir. Eserde nahve dair elli kadar bilmece ve nahiv felsefesiyle ilgili problemleri irdeleyen ve bunların çözümleri üzerinde duran Zemahşerî, Arap dilinin inceliklerini soru cevap şeklinde izah ederek bu dile hâkimiyetini sergilemiştir. Kaynaklarda bu eserin “ *el-Muhâcât ve mutimmu mehâmmi erbâbi’l-hâcât fi’l-ehâcî ve’l-elğâz; el-Muhâcât ve mutimmu mehâmmi erbâbi’l-hâcât fi’l-ehâcî ve’l-uğlûtât fi’n-nahv; el-Ehâcî; el-Muhâcât; el-Ehâcî’n-nahviyye*” şeklinde farklı isimleri zikredilmektedir. En eski el yazması bugün Ayasofya Kütüphanesinde 4456 (H. 601) kaydıyla mevcuttur.¹⁹⁸

4-el-Müfred ve’l-mürekkeb/ el-müfred ve’l-müellef fi’n-nahv: Zemahşerî’nin Mekke’liler için yazdığı nahve dair küçük bir kitapçıktır. *el-Müfred ve’l-müellef* ismiyle de bilinen eser, kelime ve terkiplerin çeşitleri ve ahkâmı hakkında bilgiler içermektedir.¹⁹⁹

¹⁹³ Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 301; en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu’n-nahvî*, 95.

¹⁹⁴ el-Mufassal’ın yazmaları, şerhleri ve baskıları için bk. Nuri Yüce, “Zemahşerî Hayatı ve Eserleri”, 301.

¹⁹⁵ Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 301; en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu’n-nahvî*, 95.

¹⁹⁶ en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu’n-nahvî*, 95.

¹⁹⁷ Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *Esâsu’l-belâğa*, thk. Muhammed Basil ‘Uyûnu’Sûd, (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘Ilmiyye, 1998) 1/5; Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 302.

¹⁹⁸ Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 303; en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu’n-nahvî*, 105.

¹⁹⁹ Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 303; en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu’n-nahvî*, 105.

5- el-Emâlî fi'n-nahv: Eser nahve dair kaleme alınmış bir eserdir. İbn Hallikân bu eseri *el-Emâlî fi kulli fenn* şeklinde tanıtmıştır.²⁰⁰

6- Mes'eletun fî kelimeti's-şehâde (Risâletun fî kelimeti's-şehâde): Kelime-i tevhid -la ilaha illa'llah -Allah' tan başka ilah yoktur – cümlesinde “lamu'n-nâhiye li'l-cins'in” haberinin hazfedilmesinin nahiv tahliline dair bir risaledir.²⁰¹

7- Samîmu'l-'Arabiyye: Sahîhu'l-Arabiyye olarak da bilinen eser Zemahşerî'nin nahve dair eserlerindedir.²⁰²

1.8.3. Lügat, Dil ve Edebiyat'a dair Eserleri

1-Esâsu'l-belâğa: Arapça sözlük geleneğinde bir çığır açan *Esâsu'l-belâğa* kendisinden önce telif edilen sözlüklerde uygulanan yöntemleri adeta lağvetmiştir. Bu harikulade eseriyle Zemahşeri, yalnız klasik Arapça'nın kelime haznesinin mükemmel bir lügatini yapmakla kalmamış, aynı zamanda getirdiği yeniliklerle de modern lügatçılığın temelini atmıştır.²⁰³ Daha önceleri kelimelerin mahraçlarına²⁰⁴, ilk²⁰⁵ ve son²⁰⁶ harflerine göre sıralanan ve kalb (kelimeyi oluşturan harflerin yerini ve sırasını değiştirerek yeni kelimeler elde etme) yöntemiyle düzenlenmiş sözlüklerde olmayan ve kullanımda büyük kolaylık sağlayan ikinci ve üçüncü harfleri de dikkate alıp alfabetik sıraya göre tertip etmiş, kalb sistemini ortadan kaldırmış, bunlarla da yetinmeyip kelimelerin lügat anlamlarının yanında mecaz anlamlarını da vererek modern sözlükçülüğe öncülük etmiştir. Birçok yazması ve baskısı bulunan eser bugün dahi güncelliğini korumaktadır. İlk baskısı Kahire' de iki cild olarak 1881' da yapılan eser, daha sonra Lucknow'da 1893'de, Haydarabat'ta 1906'da, yine Kahire'de 1922'de ve son olarak Beyrut'ta 1965'de tek cilt halinde basılmıştır.²⁰⁷

2-Mukaddimetu'l-edeb: Arapça-Harizmce pratik sözlük olan bu eser Harizmşah Atsız b. Muhammed'in (öl.551/1156) talebi üzerine Zemahşerî tarafından kaleme alınmıştır. Müellif nüshası mevcut olmadığı için bazı araştırmacılarca Arapça Farsça sözlük diye tanıtılan eserin sonradan istinsah edildiği bilinen bazı nüshalarında satır arası Türkçe, Harezmece, Farsça ve Moğolca tercümeler bulunmakta, üzerinde yapılan ilk inceleme ve araştırmalarda J.G.

²⁰⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 5/169; Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 303.

²⁰¹ en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 105; Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 303.

²⁰² Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 304.

²⁰³ Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 304.

²⁰⁴ Halil b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhidî (öl.170/786), *Kitâbu'l-ayn* müellifi.

²⁰⁵ İbn Durayd Muhammed b. el-Hasan (öl.321/933), *el-Cemheratu fi'l-luğa* müellifi.

²⁰⁶ İsmail b. Ahmed el-Cevherî (öl.393/1001), *Tâcu'l-luğa ve sîhâhu'l-arabiyye* müellifi.

²⁰⁷ en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 107-111; Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 304; Öztürk & Mertoğlu, “Zemahşerî”, 44/236.

Wetzstein²⁰⁸ ve Brockelmann²⁰⁹ da Mukaddime'nin Arapça Farsça sözlük olduğunu iddia etmektedirler. Ancak eseri inceleyen Zeki Velidi Togan (1890-1970), eserin Arapça Türkçe sözlük olduğunu, eserin mevcut nüshaları arasında yapılan mukayeseli çalışmaların bu iddiayı güçlendirdiğini ifade etmektedir.²¹⁰ Zira bugün elde bulunan nüshaların en eski olanları Türkçe tercümeli olanlardır. Ayrıca bu eser Türk asıllı ve anadili Türkçe olan Atsız b. Muhammed'e ithaf edilmiş olup, onun konuştuğu dilden başka bir dille yazılması da beklenemez. Birçok baskısı ve nüshası bulunan *Mukaddime*'nin Türk dili ve kültürünün gelişimi ve değişim sürecini yansıtması açısından önemi tartışılmazdır.²¹¹

3-Nevâbiğu'l-kelim: Farklı konularda söylenmiş hikmetli sözlerden ve nasihatlerden oluşan bir derleme eserdir. Eser ilk olarak Schultens tarafından 1772'de Leiden'de basılmıştır.²¹²

4-Atvâku'z-zeheb fi'l-mevâ'ızı ve'l-hutab: Eser *Nasâihu's-sığâr* adıyla da bilinmektedir. Güzel ahlaka dair hikmetli, özlü sözlerden ve nasihatlerden oluşan, süslü nesirle yazılmış yüz kısa makaleden oluşmaktadır. Mekke'de Keşşâf'tan önce kaleme alınan eserin Allah'a yaklaşmak amacıyla yazıldığı, Zemahşerî'nin Ka'be'yi her tavavından sonra bir makale inşâd ettiği ve böylece yüz makaleye tamamladığı ifade edilmektedir.²¹³

5-Makâmât: Eser *Nasâihu'l-kibâr* olarak da anılmaktadır. 512 yılında ağır bir hastalık geçirip hayatına yeni bir yön çizmeye karar veren Zemahşerî bu elli kadar makâmeyi yazmaya başlamış, gördüğü bir rüya sebebiyle de makamelerinde kahraman olarak "Ebu'l-Kasım" künyesini kullanmıştır. Müellifin bu nasihatlerinin muhatabı da yine kendisidir.²¹⁴

6-Rabî'u'l-ebrâr ve nusûsu'l-ahbâr: Tarihî, edebî ve ilmî eserlerden seçilmiş veciz ifadelerden ibaret olan ve Mekke'de 528/1133 yılında Keşşâf'tan sonra yazılan eserin amacını müellif şöyle izah etmektedir. " *Bu kitabımla Keşşâf'ı okuyan insanların, ondaki bilgi hazinesini ve açığa çıkmamış sırları ortaya çıkarmak için yorulan düşünce, tasavvur ve*

²⁰⁸ Johann Gottfried Wetzstein (1815-1905) Alman oryantalist. Bu zat, Mukaddime'yi "Samachscharii Lexicon Arabicum Persicum" başlığıyla neşrettiğinden eser Arapçaya " Mu'cemu'l-Arabi ve'l-Fârisî" şeklinde nakledilmiştir. Bu durum yanlış anlaşılabilir şekilde Zemahşerî'nin "Mu'cemu'l-'Arabi ve'l-Fârisî" adlı başka bir eseri varmış gibi kayıtlara geçmiştir. Nuri Yüce Mukaddime ile ilgili mülahazalarında kaynaklarda Zemahşerî'ye atfedilen ama bulunamayan " *Cevâhiri'l-luğa*" isimli bir eserden bahisle "Kaynaklarda adı böyle geçen ve bize ulaşmadığı sanılan bu eserin aslında Mukaddimatu'l-edeb olduğu, fakat farklı isim ile anıldığı, incelediğim nüshalardan anlaşılmıştır. Bunlardan Lala İsmail 674 · numaralı nüsha " *Hâzâ kitabü Cevâhiri'l-luğa al-musemmâ bi mukaddimeti'l-edeb*" diye kayıtlıdır. Manisa (2850) nüshasının da " *Luğat-i Hvarizmşah*" adını taşıdığını zaten biliyoruz" diyerek meseleye açıklık getirmiştir. bk. Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", 309.

²⁰⁹ Carl Brockelmann (1868-1956) Alman oryantalist. *Geschichte der Arabischen Litteratur* adlı eserin müellifi.

²¹⁰ Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, (İstanbul: İÜEF Yayınları, 1981), 86.

²¹¹ Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", 305-309.

²¹² Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", 309.

²¹³ Eserin birçok nüshası ve baskısı bulunmaktadır. bk. Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", 310; en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhü ve menhecuhu'n-nahvî*, 117.

²¹⁴ Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", 310; en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhü ve menhecuhu'n-nahvî*, 116; Çağmar, "ez-Zemahşeri ve el-Makamat Adlı Eseri", 84-85.

idraklerini dinlendirmek, kalplerini rahatlatmak ve eğer okurken bıkan varsa onlara huzurlu ve mutlu zaman geçirtebilmeyi amaçladım”. Eser, Muhammed b. Kâsım b. Yakup tarafından “*Ravzu’l-Ahyâr*” adıyla ihtisar edilmiş ve muhtasara da Âşık Çelebi tarafından İkinci Selim adına Türkçeleştirilmiştir.²¹⁵

7-Nuzhetu’l-muste’nis ve nuhzetu’l-muktebis: İsmi ve içeriği hakkında ihtilaflar olan bu eser, müstakil bir eser olmayıp Zemahşerî’nin *Rabû’l-ibrâr* adlı eserinden seçilmiş hadîsler, hikâyeler, şiirler ve edebî sözler içermektedir. Bir yazma nüshası Ayasofya Kütüphanesinde (4331) bulunmaktadır.²¹⁶

8-Kitâbu’l-emkine ve’l-cibâl ve’l-miyâh: Tarihî ve coğrafi ansiklopedi mahiyetinde olup, Arap şiirlerinde isimleri geçen İslam coğrafyasındaki önemli bölgeleri, su kaynaklarını ve dağları konu edinen bir eserdir.²¹⁷

9-A’cebu’l-a’cebi fi şerhı lâmiyyâti’l-‘Arabi: Ünlü Cahiliye şairi Şenfera’ya²¹⁸ ait *Lâmiyyetu’l-‘Arab* adlı kasidenin şerhidir. İlk baskısı 1882 de İstanbul’da yapılmıştır.²¹⁹

10- el-Mustaksâ fi’l-emsâl: Arap atasözlerinden oluşan bu eserde 3461²²⁰ atasözü Zemahşerî tarafından alfabetik sırayla tertib edilmiştir. Ancak bu eser sadece atasözlerini sıralayan bir mu’cem değil aynı zamanda nahvî ve luğavî meselelere değinen, atasözleriyle ilgili hikâyeleri inceleyen, Arap yazarların bu atasözlerini nakledeken yaptıkları hataları düzeltmeye çalışan bu alandaki en önemli edebi eserlerdendir.²²¹

11- ed-Durru’d-dâir el-muntehab fi kinâyâti ve isti’ârâti ve teşbîhâti’l-‘Arab: Arap edebî sanatları ile ilgili olan bu eser, kinâye, istiâre ve teşbih gibi edebi sanatları incelerken Arapçanın zahirî manası dışında bir de gizli anlamları içerdiğini beyan için kaleme alınmıştır. Yine bu eserde Arap şiir be nesrinde varid olmuş darb-ı meseller ve bunların Kur’ân ayetlerindeki karşılıkları incelenmiştir. Eser Behîce el-Hasanî tarafından Bağdat’ta 1968’de yayınlanmıştır.²²²

²¹⁵ Zemahşerî, *Rabû’l-ibrâr*, 16.

²¹⁶ Eserin adı bazı kaynaklarda *Nuzhetu’l-muste’nis ve nuhzetu’l-muktebis* iken bazılarında *Nuzhetu’l-muste’nis ve nuhzetu’l-muktebis* şeklinde geçmektedir. en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu’n-nahvî*, 122; Yüce, “Zemahşerî Hayatı ve Eserleri”, 312; Sahr Muhammed, *es-Sûratu’l-fenniyyetu fi şî’ri’z-Zemahşerî*, 18.

²¹⁷ Zemahşerî, *Rabû’l-ibrâr*, 16.

²¹⁸ Cahiliye devri çöl şairi, ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Subhi Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, 66-67.

²¹⁹ Yüce, “Zemahşerî Hayatı ve Eserleri”, 312.

²²⁰ Bu sayı en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu’n-nahvî*, 115’ de 3461, Zemahşerî, *el-Mustaksâ fi emsâli’l-‘Arab*, 5’de ise 3264 olarak verilmiştir. Eserin diğer baskıları ve darb-ı mesel sayıları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Zemahşerî, *el-Mustaksâ fi emsâli’l-‘Arab*, 5-11.

²²¹ Zemahşerî, *el-Mustaksâ fi emsâli’l-‘Arab*, 3; Yüce, “Zemahşerî Hayatı ve Eserleri”, 311.

²²² Yüce, “Zemahşerî Hayatı ve Eserleri”, 312; en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu’n-nahvî*, 119.

12-Lubâbu'l-Luğa (Şerhu Makâmatu'z-Zemahşerî): Bu eser Zemahşerî'nin Makâmât adlı eserinin şerhi olup Makâmât ile beraber Mısırda basılmıştır.²²³ Eser *Şerhu Makâmâtihî* şeklinde Yâkût el-Hamevî²²⁴ ve *Şerhu makâmâtî'z-Zemahşerî* şeklinde Zemahşerî'nin *Ruûsu'l-mesâil*'inde geçmektedir.²²⁵

13-Dîvânu'z-Zemahşerî: Zemahşerî'nin şiirlerini ihtiva eden eseridir. Çalışmamıza konu olan bu eser hakkında üçüncü ve dördüncü bölümde ayrıntılı olarak bilgi verilecektir.²²⁶

14- Kitâbu'l-esmâ fi'l-luğa: Nuri Yüce bu eserin müstakil bir eser olmayıp *Kitâbu'l-Ecnâs* ile beraber Mukaddime'de geçen isimler bölümü olduğunu düşünmektedir.²²⁷ Eser, aynı isimle başka kaynaklarda da zikredilmektedir.²²⁸

15-el-Kustâs fi'l-'arûz: Aruz hakkında kaleme alınan bu eser, bazı kaynaklarda *el-Kustâsu'l-müstakîm* ve *el-Kustâsu'l-müstakîm fî ilmi'l-'arûz* isimleriyle de anılmaktadır.²²⁹

16-Şerhu'l-mufassal: Mufassal'ın bir şerhi olan bu eseri Suyûtî *Şerhu ba'zı müşkilâtî'l-mufassal*, Yâkût el-Hamevî ise *Hâşiyetun 'ale'l-mufassal* olarak eserlerinde zikretmişlerdir.²³⁰

17-el-Muntekâ: Bu eser, ünlü Şair Mütenebbî'nin²³¹ el-Vâhidî (Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî (öl. 468/1076) tarafından şerhedilen şiirlerinden bazılarının şerhlerini konu edinmiştir.²³²

18-Kasîdetun alâ Gazâlî (Kasîdetun fî Mes'eleti Gazâlî): Eser Gazâlî'nin (1058-1111)²³³ "Allah (cc) arş üzerinde nasıl oturur" meselesi üzerine kaleme alınmıştır.²³⁴

19-Dîvânu Şi'r: Eser İbn Vahhâs'ın²³⁵ ricası üzerine, Zemahşerî tarafından, şiirlerin kafiyeli ve izahlı olarak tasnif edildiği bir eserdir.²³⁶

²²³ en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 113.

²²⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 6/2691.

²²⁵ Zemahşerî, *Ruûsu'l-mesâil*, 44.

²²⁶ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 17-619.

²²⁷ Yüce, "Zemahşerî Hayatı ve Eserleri", 309.

²²⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 6/2691; en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 124.

²²⁹ Yüce, "Zemahşerî Hayatı ve Eserleri", 313; en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 120.

²³⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 6/2691; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâtî'l-luğaviyyîne ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 2/280; en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 121-122.

²³¹ Ebu't-Tayyib Ahmed b. el-Huseyn b. el-Hasen b. Abdissamed el-Cu'fi el-Kindî el-Mütenebbî (915-965).

²³² en-Neccâr *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 123.

²³³ Gazâlî, Huccetu'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed bin Muhammed bin Muhammed bin Ahmed el-Gazâlî et-Tûsî, Büyük Selçuklu Devleti devrinin İslam âlimi, filozofu, mutasavvıfı ve müderrisi. Divanı neşreden Abdüssettâr Dayf, ilgili kasideyi zikrettiği bölümde şu dipnotu paylaşmıştır. "Bu kasidenin Berlin'deki Mecmûatu'l-Kasâid nüshasının mukaddimesinde şu yazılıdır. Gazâlî Zemahşerî'ye şu soruyu sordu. Dedi ki: "Er-Rahmânu ale'l-Arşî'stevä, nasıl istivâ etti. Zemahşerî şöyle dedi: " (Besmele çektikten sonra) Ve lâ rafese ve lâ füsûka ve lâ cidâle fi'l-hac. Arafat'tan inene ve hacı tamamlayana kadar sabret". Hacı tamalayınca da kendisine sorulan soruya cevap yazdı. İşte bu odur." Bu dipnottan anlaşıldığı kadarıyla Zemahşerî ve Gazâlî birlikte hac yapmışlar ve aralarında böyle bir konuşma gerçekleşmiştir. İmam Gazâlî 505/1111 yılında vefat ettiğine göre, Zemahşerî bu tarihten önce Mekke'ye gelmiştir. bk. Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 602; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 509; Ayrıca Zemahşerî'nin Mekke'ye ilk gidişinin 502 yılında olduğuna dair bk. *ez-Zemahşerî, Ruûsu'l-mesâil*, 35.

²³⁴ Yüce, "Zemahşerî Hayatı ve Eserleri", 312; en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 121.

20-Dîvânu'l-manzûm: Bu eser müellifin şiir divanı dışında Arap şiirlerinden ve özellikle “Rabîu'l-Ebrâr”dan seçilmiş şiirlerden oluşan bir eserdir. ²³⁷

21-Ta'lîmu'l-mubtedî ve irşâdu'l-muktedî . ²³⁸

22-el-Kasîdetu'l-baûziyye (sivrisinek kasidesi). ²³⁹

22-Şerhu ebyâti kitâbi Sîbeveyh (Şerhu şevâhidi kitâbi Sîbeveyh). ²⁴⁰

Müellifin, bu eseri Horasan'ı ziyareti esnasında kendisini iyi karşılayan ve inşa dîvânında Tâcuddevle'nin nâibi olan Resâil yazarı Mücîrüddevle Ebu'l-Feth Ali b. el-Huseyn el-Erdistânî'ye ithaf ettiği kaydedilmiştir. ²⁴¹

23-Mersiyye 'alâ Ebî Mudarr (Kasîdetu risâ) (Tesliyetu'd-Darîr) : Hocası Ebû Mudarr ed-Dabbî için yazdığı mersiyeleleri topladığı bir risaledir. ²⁴²

1.8.4. Kaynaklarda Adı Geçen Fakat Elde Bulunmayan Eserleri

1-Dîvânu hutab ²⁴³

2-Dîvânu'r-rasâil ²⁴⁴

3-Dîvânu't-temessul (Dîvânu't-Temsîl) ²⁴⁵

4-el-Muntehab min dâlletu'n-nâşid ²⁴⁶

5-Nasâihu'l-mulûk ²⁴⁷

6-Risâletu'l-esrâr ²⁴⁸

7-er-Risâletu'l-mubkiye ²⁴⁹

8-er-Risâletu'n-nâsiha ²⁵⁰

9-Sevâiru'l-emsâl ²⁵¹

²³⁵ Mekke Emiri Ebu'l-Hasen Ali b. Hamza b. Vahhâs. (öl.550/1155). İbn Vahhâs çoğu kaynakta “el-Huseynî” şeklinde geçerken es-Sem'ânî'nin el-Ensâb'ında el-Hasenî olarak kaydedilmiştir. Bk. es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, 6/315.

²³⁶ en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 123.

²³⁷ en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 123.

²³⁸ en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 122.

²³⁹ Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 312; en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 119.

²⁴⁰ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, 403; Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 313.

²⁴¹ Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 291; en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 121.

²⁴² Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 312; en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 120.

²⁴³ Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 312; en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 124.

²⁴⁴ Zemahşerî, *Ruûsu'l-mesâil*, 14; Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 312; en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 124.

²⁴⁵ Zemahşerî, *Ruûsu'l-mesâil*, 14; Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 312; en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 124.

²⁴⁶ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin, esmâ'ü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, (İstanbul, MEB Yayınları, 1955), 403; Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 312.

²⁴⁷ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, 403; Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 313.

²⁴⁸ Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 313.

²⁴⁹ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, 403; Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 313.

²⁵⁰ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, 403; Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 313.

- 10-Şerhu ebyâti'l-keşşâf²⁵²
 11-Ziyâdâtu'n-nusûs²⁵³
 12-Tilbetu'l-u'fât fî şerhî't-tasarrufât²⁵⁴
 13-Esâsu't-takdîs²⁵⁵
 14-Esrâru'l-mevâzi'²⁵⁶
 15-Fusûsu'n-nusûs²⁵⁷
 16-Kelimâtu'l-'ulemâ²⁵⁸
 17-Muteşâbihu esâmî'r-ruvât²⁵⁹
 18-Aklu'l-kull (Kitâbu 'akli'l-kull)²⁶⁰
 19-el-Budûru's-sâfira fî emsâli's-sâfira²⁶¹
 20-Rûhu'l-mesâil²⁶²

1.9. İtikâdî Anlayışı

Zemahşeri'nin doğduğu dönemde sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan oldukça zengin durumda olan Harezmi bölgesi, farklı etnik gruplara ve inanışlara da ev sahipliği yapmaktaydı. Türk, Arap ve Farisî'lerin büyük ekseriyetini oluşturduğu toplum yapısında farklı din, akîde ve mezheplerden de insanlar bulunmaktaydı. Halkın geneli Mu'tezilî iken Ehli Sünnet, Şîi ve Haricî olanların yanında az sayıda Yahudi ve Hristiyan da rastlamak mümkündü. Amelî mezheplerden ise Hanefilik, Şâfiîlik ve Şîilik bölgeye hâkim durumdaydı.²⁶³

Burada kısaca Harezmi'deki sosyo-politik atmosferden de bahsetmek yerinde olacaktır. Büveyhîlerden Muizzuddevle Ahmed'in (öl.356/967), hicri 945 yılında, mevcut karışıklıklardan faydalanarak, Bağdat'a girmesi ve Abbasî Halifesi Mustakfî'nin kendisini "Emîru'l-Umerâ" ilan etmesinin ardından bölgede Şîîlik yayılmaya başlamıştır. Zaten tüm gücünü yitirerek sembolik bir makam haline gelen Abbasî Hilafetinin zafiyetinden de

²⁵¹ İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 403; Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", 313; en-Neccâr *ez-Zemahşeri âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 124.

²⁵² İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 403; Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", 313.

²⁵³ İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 403; Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", 313.

²⁵⁴ İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 403; Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", 314.

²⁵⁵ İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 402; Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", 314.

²⁵⁶ İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 402; Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", 314.

²⁵⁷ İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 403; Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", 314.

²⁵⁸ İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 403; Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", 314.

²⁵⁹ İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 403; Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", 314; en-Neccâr, *ez-Zemahşeri âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 124.

²⁶⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 6/2691; Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", 313; en-Neccâr, *ez-Zemahşeri âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 124.

²⁶¹ en-Neccâr, *ez-Zemahşeri âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 124.

²⁶² en-Neccâr, *ez-Zemahşeri âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*, 124.

²⁶³ Ali Özek, *Zemahşeri ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), 1-16.

faýdalanan Büveyhîler, hem yönetimde hem de bölgede hâkimiyetlerini tesis etmişler ve Şiiilik, halkının büyük ekseriyeti Sünnî olan bölgede avantajlı bir konuma yükselmiştir.²⁶⁴ Bunun yanısıra bu değişim hareketi Halife Mütevekkil'in (206-247/822-861) hilafeti (847'den 861'e kadar) döneminde sindirilip dağıtılan Mu'tezile mezhebi ve onun mensupları için de yeni bir başlangıç olmuştur. Bu arada hicrî 367 senesinden vefatına kadar Fahruddevle el-Büveyhî'nin vezirliğini yapan Sâhib b. Abbâd (öl.385/995), Mu'tezile'ye yakınlık göstermiş, bazı devlet görevlerine Mu'tezilî olanları getirmeyi tercih etmiştir. Sâhib b. Abbâd'ın bu şekilde Mu'tezileye karşı ılımlı ve müsamahakâr tutumu sebebiyle Mu'tezile Harezmi ve dolaylarında yeniden yayılmaya ve yerleşmeye başlamış, bunun neticesinde de Harezmi'deki zaten Arap olmayan Şii halkın ekseriyeti Mu'tezile akîdesini benimsemiştir.²⁶⁵ Irak civarlarında Mu'tezilî olanlar tutuklanıp sürgünlere gönderilirken, Harezmi, her kesimden Mu'tezilî olanlarla ile dolup taşmaktaydı. Hatta aynı dönemlerde halkının büyük ekseriyeti Mâlikî mezhebinden olan Endülüste Şii ve Mu'tezilî olanlar yakalandıkları yerde öldürülebiliyorlardı.²⁶⁶

Büveyhîlerin otoritesinin, kötü yönetim, iç anlaşmazlıklar ve askerî ayaklanmalarla yavaş yavaş aşınması nedeniyle bunalan ve tüm yetkileri elinden alınıp Büveyhî yöneticilerin elinde bir kuklaya dönüşen Abbasî halifesi Kâim Biemrillah (öl.467/1075), doğuda güçlenerek hâkim bir güç haline gelen Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i (öl.455/1063) Bağdat'a davet etmiş, bu davet üzerine 447/1055 yılında Bağdat'a giren Sultan Tuğrul Bey, halife tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmıştır. Başta Tuğrul Bey olmak üzere onun vefatından sonra taht'a çıkan Sultan Alparslan (öl.465/1072) ve Sultan Melikşah (öl.485/1092) dönemlerinde İslam coğrafyasının atmosferi değişmiş özellikle Melikşah'ın iktidarı esnasında kurulan ilmî müesseseler, dînî, felsefî, edebî ve tabii ilimlerde büyük aşamalar kaydedilmesini sağlamıştır. Bütün bu gelişmelerde Nizamiye Medreselerinin rolü büyük olmuştur.²⁶⁷ Böylece bölgede taassuptan uzak, aklın ve bilimin hâkimiyetinde fikir hürriyetinin zirve yaptığı, herkesin düşüncelerini korkusuzca dile getirip tartıştığı, kimsenin düşüncelerinden dolayı suçlanıp dışlanmadığı, mantık ve felsefenin revaçta olduğu, insanların değerlendirilmesinde itikadi ve etnik kimliğin değil, ilmî ve aklî seviyenin belirleyici olduğu bir zemin oluşmuştur.²⁶⁸ Mesela Barthold (1869-1930) bölgeyi ve insanlarını “ *Yüksek medeniyet*

²⁶⁴ Erdoğan Merçil, “Büveyhîler”, *TDVİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/496-500.

²⁶⁵ el-Cüveynî, *Menhecü'z-Zemahşerî*, 20-21; Özek, *Zemahşeri ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*, 1-16.

²⁶⁶ el-Cüveynî, *Menhecü'z-Zemahşerî*, 21.

²⁶⁷ Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, 287-288; Mehmet Nadir Özdemir, “Abbasi Halifeleri İle Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:24 (2008), 317-318.

²⁶⁸ en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhü ve menhecuhu'n-nahvî*, 8.

seviyesine ulaşmış, akla ve düşünceye dayanan, fikirlerin taassuptan uzak olarak tartışıldığı, bırakın zorbalığı kabalığa dahi müsaade edilmeyen bir ortam” şeklinde tarif etmektedir.²⁶⁹ Böyle bir vasatta doğup büyüyen Zemahşerî'nin şahsiyeti ve itikadî kimliğini, bütün bunları nazarı dikkate almadan tesbit ve tahlil etmek sağlıklı sonuçlar vermeyecektir.

Mu'tezile akidesinin tamamen yayılıp benimsendiği, Mu'tezili olmakla Harezmi olmanın neredeyse aynı anlama geldiği bölgede birçokta Mu'tezili âlim bulunmaktaydı.²⁷⁰ Bunlar arasında el-Ka'bî (Ebu'l-kâsım Abdullah b. ahmed el-Belhî, (öl. 319/931), Ebû Ali el-Cubbâî (öl.303/915) ve Ebû Bekr b. İhşîd (öl.326/938) sayılabilir. Mu'tezili olmanın bir övünç kaynağı olduğu mıntıkada doğan müellifin bu akideye intisabı gayet doğal karşılanmalıdır. Hele ki Ebû Mudarr ed-Dabbî gibi ahlakı ve ilmî ehliyetiyle neredeyse tüm otoritelerin övgülerine mazhar olmuş, koyu Mu'tezilî bir âlimin rahle-i tedrisinden geçen müellifimizin başka bir akîdeye intisabı düşünülemezdi.²⁷¹

Karakter olarak araştıran, sorgulayan, akla ve mantığa değer veren, cesur, doğru bildiğini söylemekten ve savunmaktan geri durmayan, inancını yaşamaktan korkmayan, Mu'tezili oluşuyla övünen ve her fırsatta bunu dile getiren ama asla mutaassıp ve bağınaz olmayan bir yapıya sahip olan Zemahşerî, işte tüm bu özellikleri sayesinde ki Mu'tezilî olsun olmasın bütün İslam coğrafyasında ve toplumlarında saygın bir yer edinmeyi başarabilmiş nadir ilim adamlarındandır.²⁷²

Kendisi hakkında yazılan kitaplarda ve yapılan araştırmalarda Zemahşerî'ye yöneltilen en bariz eleştiri onun Mu'tezilî oluşu, özellikle gençlik yıllarında makam ve mevki düşkünü olduğu ve devlet ricaline yazdığı methiyelerle bu emeline ulaşmaya çalıştığı şeklindedir. Ancak Mu'tezilî olması sebebiyle²⁷³ bu emellerine ulaşamadığı da zikredilmektedir.²⁷⁴ Zemahşerî, gençlik yıllarında Nizâmülmülk başta olmak üzere bazı devlet ricalini şiirlerinde methetmiş ve onlardan beklentilerini dile getirmiştir. Fakat bu beklentilerin altında yatan önemli etkenler vardır. Bunlar; babasının hapiste olması ile tek başına kalışı, ailenin geçim

²⁶⁹ Wilhelm Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev: Kazım Yaşar Koprıman & Afşar İsmail Aka, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1975), 19-61.

²⁷⁰ Yakût el-Hamevî aktarıyor: “ *Birgün el-Kasım b. el-Huseyn el-Havârizmî'ye mezhebin nedir diye sordum. Cevaben şöyle dedi: “ Hanefiyim lakin Harezmi değilim”.* Bunu tekrar tekrar söyledi. Buhara 'da bir müddet yaşadığını, Buhara 'lıların görüşlerine vakıf olduğunu ve Mu'tezilî olmadığını söylemeye çalışıyordu”. bk. en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu 'n-nahvî*, 8; el-Cüveynî, *Menhecü'z-Zemahşerî*, 20 ve 28-29.

²⁷¹ el-Cüveynî, *Menhecü'z-Zemahşerî*, 28.

²⁷² Zemahşerî, *Ruûsu'l-mesâil*, 54; Zemahşerî, *Rabîu'l-ibrâr*, 13; en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu 'n-nahvî*, 83; Yüce, “Zemahşerî Hayatı ve Eserleri”, 294.

²⁷³ Yüce, “Zemahşerî Hayatı ve Eserleri”, 291.

²⁷⁴ Yüce, “Zemahşerî Hayatı ve Eserleri”, 293.

yükünün onun omuzlarında kalması, aynı zamanda eğitimine devam edebilmek adına maddi anlamda ihtiyaç içerisinde olması ve kendisine hem maddi hem de manevi anlamda büyük destek olan hocası Ebu Mudarr'a yardımcı olabilme ve onun yükünü biraz olsun hafifletebilme arzusudur.²⁷⁵ Yine o dönemin şartları düşünüldüğünde, sadece Zemahşerî'nin değil tüm şairlerin bu yolla kendilerine gelir sağladıklarını görmek hiçte zor olmayacaktır. Ki bu, o dönem için ayıp veya utanılacak bir durum kesinlikle değildir. Zemahşerî, babasının hapse girmesi ve orada vefat etmesi sebebiyle maddi anlamda büyük sıkıntılar yaşamış ve bu sebeplerdir ki zaten âlim ve şairleri koruyup kollaması ile şöhret kazanmış olan Nizâmülmülk'ten bazı taleplerde bulunmuştur. Zaten söz konusu dönemde devlet başkanlarının şair ve edipleri bir medya organı gibi kullandıkları, onları saraylarına ya da makamlarına davet ederek ağırladıkları, bizzat kendilerinin onlardan övgü dolu şiirler bekledikleri de bir vakıadır. Öyle ki siyasiler bazı şairlerden korktukları ve çekindikleri kadar kimseden korkmazlardı. Zira bir şairin hicivlerine konu olmak bir devlet adamının isteyeceği en son şeydi.²⁷⁶

Ayrıca makam mevki düşkünü olduğu iddia edilen Zemahşerî'nin, hayatı boyunca, bütün ehliyet ve liyakatine rağmen hiçbir zaman herhangi bir devlet kademesinde görev almamış olması da enteresandır. Bu durumu, onun Mu'tezili oluşuna bağlayanlar olmuştur. Doğru olabilir, bu ihtimal göz ardı edilemez. Ancak bunu iddia edenler ne hikmetse, onun hiçbir makam, mevki veya menfaat için inançlarından, inandığı değerlerden, doğrularından vazgeçmediğini, kimsenin karşısında eğilip bükülmediğini, şahsiyetinden ve meselelere karşı omurgalı duruşundan taviz vermediğini söylemekten imtina etmişlerdir.

“Hâtemü'l-Mu'tezile” diye anılacak kadar²⁷⁷ Mu'tezili akaidine bağlılığı güçlü olan Zemahşerî, el-Minhâc dışında kelâma dair bir eser yazmamıştır. Onun Mu'tezile içinde hangi fırkaya mensup bulunduğu da tartışmalıdır. Kendisi, bu mezhebin Hârizm'de yayılan her iki fırkasının mensuplarıyla temasa geçmiş, hem Hâkim el-Cüşemî gibi Behşemiyye'den hem de Ebû Mudar ed-Dabbî ve İbnü'l-Melâhimî gibi Hüseyniyye'den olan kimselerden dersler almıştır. *el-Minhâc* adlı eserinde Behşemiyye'nin kurucusu Ebû Hâşim el-Cübbâi ve babası Ebû Ali el-Cübbâi'ye birçok yerde atıfta bulunurken Ebu'l-Huseyin el-Basrî'den hiç söz etmediğinden Zemahşerî'yi Behşemiyye'ye daha yakın görenler de olmuştur. Bazı Şîî müellifler ise özellikle Ehl-i beyt'in faziletlerini anlatan ve onlara sevgisini dile getiren

²⁷⁵ el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 458.

²⁷⁶ Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, 138 ve 153-166.

²⁷⁷ Öztürk & Mertoğlu, “Zemahşerî”, 44/236.

Divanındaki şiiirleriyle *Rabî'u'l-ibrâr* adlı eserindeki bazı ifadeleri delil gösterip Zemaşerî'nin Şîi olduğunu iddia etmişlerdir. Ancak yine Divandaki Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali' den bahseden övgü dolu kasideleri bu iddiaları boşa çıkarmaktadır.²⁷⁸

Yaşadığı dönemde Arapçayı en iyi bilenlerden biri olan ve Araplara dahi bu meyanda meydan okuyan, İslam coğrafyasının geneline hâkim olan Ehl-i Sünnet akidesini değil, kendi karakterine uygun olarak akli ve bilimi önceleyen Mu'tezili akidesini benimseyen ve bunu iftiharla ilan eden, İslamî ilimlerin tamamında çok kıymetli eserler telif ederek “asrının eşsiz imamı” ünvanı kendisine layık görülen ve dönemin siyasi otoritesi olan Selçuklu Devletinde vezaret makamına kadar ulaşmış Mücîruddevle el-Erdistanî²⁷⁹, Müntecebulmülk Muhammed b. Arslan²⁸⁰ tarafından kendisi içi methiyeler yazılan Zemaşerî'nin, sırf mu'tezili olduğu ve devlet ricâline methiye yazdığı için eleştirilmesi, kanaatimizce taraflı bir bakışın bir tezahürüdür. Bu anlayış, meseleye bu açıdan yaklaşmak Arap edebiyat tarihinde methiye yazan ve bunun karşılığını öyle ya da böyle alan tüm şairlerin eleştirilmesi ve “dalkavuk” ilan edilmesini gerektirecektir ki bu kanaatimizce sağlıklı bir bakış değildir. Şöyle ki; Harezmi tanıtın tüm biyografi ve tarih kitapları, bölgenin sosyal ve ekonomik gelişmişliğinden, şehirleşmesinin mükemmelliğinden, ehlinin yüksek ahlakî değerlerinden ve ilme ve ilim adamlarına olan saygı ve sevgilerinden bahsederken, bakın o dönemde yaşamış *Lahhâm*²⁸¹ isimli Arap şair içinde bulunduğu şiddetli taassup ve Arap fanatizmi nedeniyle bölgeyi ve insanlarını nasıl anlatmaktadır?

ما أهل خوارزم سلالة آدم ما هم، وحق الله، غير بهائم
أبصرت مثل خفافهم و رؤوسهم وثيابهم و كلامهم في العالم
إن كان يرضاهم أبونا آدم فالكلب خير من أبينا آدم

“Harezmi ahalisi Âdem ırkından (soyundan) değildir. Allah'a and olsun ki onlar ancak hayvanlardır.”

²⁷⁸ Bu kasideler şiiirlerinde işlediği konular bölümünde zikredilecektir.

²⁷⁹ Bu şahıs Ebu'l-Feth Ali b. el-Huseyin el-Erdistanî'dir. Selçuklu Sultanı Melikşah'ın, vezirlerindedir. Tâcümülk'ün kâtibidir. et-Tilimsânî el-Fâsî, *Ezhâru'r-riyâd fi ahbâri 'Iyâd*, thk. Mustafa es-Segâ vd. 3/288.

²⁸⁰ Muhammed b. Arslan, Selçuklu döneminde Sultan Sencer'in önemli bürokratlarından biri. Müntecebulmülk Safiyyülmülk ve Raziyyülmülk lakapları arasındadır. Bk. Dayf, *Dîvânu'z-Zemaşeri*, 89, 172, 193: et-Tilimsânî el-Fâsî, *Ezhâru'r-riyâd fi ahbâri 'Iyâd*, thk. Mustafa es-Segâ vd. 3/288-289.

²⁸¹ Bu şahsın tam adı Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hasan el-Lahhâm el-Harrânîdir ve Seâlibî bu şahsı şeytan olarak tanıtmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. es-Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, thk. Müfid Muhammed Kumeşha, 4/116-131.

“Onların pabuçları, (başların taktıkları) şapkaları, kafaları, giydikleri elbiseleri ve konuşmaları gibisini âlemde hiç gördün mü?”

“Eğer Âdem babamız (insan olarak) onlardan razı ise (onları insan kabul ediyorsa) o zaman köpek bile babamız Âdem’den daha hayırlıdır”.²⁸²

2. ZEMAHŞERÎ’NİN YETİŞTİĞİ ÇEVRE

2.1. Harezmi Bölgesi

Harezmi (Havârizmi; خوارزم) el-Hamevî’nin “zeki, âlim, fakih insanların yaşadığı güzel belde” diye tarif ettiği, İslam kültür ve medeniyetine birçok parlak isim kazandıran önemli bir bölgedir.²⁸³ Harizmi ya da Harezmi isminin kökeni hakkında kaynaklarda, Hârizmi dilinde ete hâr, oduna da rizmi/rezmi denildiğinden buraya Hâr-rizmi adı verildiği, zamanla kelimenin Hârizmi (Huvârizmi) şeklini aldığı zikredilmektedir. Ayrıca Hârizmi’in Farsça hûrşîd (güneş) ve hûrden (yemek) kelimelerinden türediği veya “Harrîler’in ülkesi” anlamına geldiği ve Farsçada “et” anlamına gelen “hâr” (huvâr) ve “odun” anlamına gelen rizmi (rezmi) kelimelerinden meydana geldiği kaydedilmektedir.²⁸⁴ Ancak Harezmi isminin nereden geldiği konusunda bazı modern Farsça-Türkçe sözlükler üzerinden yaptığımız araştırmalarda kelimenin, tabakat kitaplarında yazıldığı gibi sadece et ve odun anlamında olmadığı, خوار kelimesinin yiyecek, zelil, hakir, doğru, müstakîm, kolay ve âsân, az, düstûr, kaide, töre ve mimarların kemer ve kubbe inşasında kullandıkları iskele anlamlarına geldiği²⁸⁵, رزم kelimesinin ise cenk, savaş, savaş yapılan yer ve odun anlamlarında kullanıldığı görülmüştür.²⁸⁶ Zemahşerî’nin doğduğu Zemahşer ise Harezmi’ye bağlı küçük bir kasaba veya köy olup adını nereden aldığı konusunda bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak kanaatimizce bu isim Arapça زمخ (kibirlendi, büyüklendi, uzak oldu, uzak durdu) ve شر (kötü, kötülük) kelimelerinin birleşmesinden teşekkül etmiş, “kötülükten, şerden uzak olan, uzak duran” anlamında زمخ الشر ifadesinin dönüşmüş halidir.²⁸⁷ Harezmi’de konuşulan dilin Farsçadan tamamen farklı, Avesta, Soğd, Yağnub, Osset dilleri gibi o bölgeye has dillerden biri olduğu

²⁸² Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-buldân*, 2/395.

²⁸³ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-buldân*, 2/395-398.

²⁸⁴ Abdülkerim Özaydın, “Hârizmi”, *TDVİA* (İstanbul, TDV Yayınları,1997), 16/217-220; Lütfü Şeyban, “Harizmi Bölgesi ve Âlimleri”, *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı:433, (Mayıs 1999), 275.

²⁸⁵ Ziya Şükûn, “huvâr”, *Farsça-Türkçe Lugat (Ferhengi Ziya)*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1944), 814; Mütercim Âsım Efendi, “huvâr”, *Burhân-ı Katı*, (İstanbul: Matbaai Âmire, 1287 Rûmî), 222.

²⁸⁶ Şükûn, “rezmi”, 814; Mütercim Âsım Efendi, “rezmi”, 222.

²⁸⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-buldân*, 2/395; İbn Manzûr, “zemeha”, *Lisânu’l-‘Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebir, Haşim Muhammed eş-Şâzli, Muhammed Ahmed Hasebullah, (Kahire: Dâru’l-Meârif, ts.), 1860; Mecdüddin Muhammed Yakub el-Fîrûzâbâdî, “zemeha” *el-Kâmusu’l-muhît*, thk. Muhammed Naîm eş-l-Arkasûsî, (Beyrut: Mektebetu Tahkîku’t-Türâs, 8. Basım, 2005), 401.

ve “Harezme” şeklinde ifade edildiği de belirtilmektedir.²⁸⁸ Harezmlilerin 13. Yüzyılda Moğol istilasına kadar bu dili konuştukları, bu dille yazılmış bulunan tarihi metinlerden ortaya çıkmaktadır.²⁸⁹

Harezme, Orta Asya’da, bugünkü Özbekistan ve Türkmenistan sınırları içinde kalan, Ceyhun (Amuderya) ve Seyhun (Siriderya) ırmaklarının döküldüğü Aral gölünün güneyinde ve bu ırmakların her iki tarafındaki verimli deltalarla hayat bulan, Asya’nın sayılı münbit topraklarından olan bölgenin ve bu bölgede yaşayan insanların (Havârizmî خوارزمی) adıdır.²⁹⁰ Harezme’i anlatan İslam tarihçileri ve coğrafyacıları bu mıntıkeyi, batıda Oğuz Türkleri’nin ülkesi, güneyde Horasan, doğuda Mâverâünnehir, kuzeyde yine Türk topraklarıyla çevrili bir ülke olarak tanıtmaktadır.²⁹¹ Öyleki Ceyhun nehrinin, Farsça konuşulan batısıyla, Türkçe (Türkmence) konuşulan doğusunu birbirinden ayıran bir konumda olduğu rivayet edilmektedir.²⁹² el-Hamevî, İbnu’l-Kelbî’den nakille bölgenin ve bu bölgede yaşayan insanların Hz. İshak’ın evlatları olan *el-Hazer* (الخزر), *el-Bezer* (البيزر), *el-Bürsül* (البرسل), *Havârizm* (خوارزم) ve *Fîl* (فيل) gibi isimlerle anıldığını söylemektedir.²⁹³ Harezme’i teşkil eden o dönemdeki (9.-12. yy) en önemli yerleşim merkezleri ise Ceyhun ırmağının sağ tarafında yer alan eski başşehir Kas, sol tarafında yer alan ikinci başşehir Ürgenç (Gürgenç) ve bölgenin Moğol istilasından sonraki merkezi olan Hîve (Hivâk) ile Hezâresb, Dergan, Berkan, Kerder, Zemahşer, Cigerbend, Sedver (Sedür). Kerderanhas, Zerdih, Ertehuşmisen, Derhas, Beratigin, Çağmin, Hamcerd, Gavhane, Nevkefağ, Medminiye ve Git’tir.²⁹⁴ Kızılıkum ve Karakum çölleri, Kırgız bozkırları ve Üstyurt düzlüğü arasında yüzlerce kola ayrılarak Aral gölüne²⁹⁵ doğru akan Ceyhun ırmağı, bölgeyi ve içinden geçtiği araziye yeryüzünün en müstesna yerlerinden biri haline getirmektedir. Nehirden sulanan arazi, tarıma gayet elverişli, tahıl çeşitleri, hububat, pamuk üretimi ve bağcılık için oldukça uygunken, nehrin Aral gölüne dökülen deltalarında ise her türlü balık bulunmaktaydı. Doğusu ve batısıyla hayvancılık yapmak için geniş meralarla kaplı Harezme’de koyun yetiştiriciliği revaçtaydı. Buradan diğer bölgelere pamuk, pamuk yağı, peynir, bal, yünden imal edilen halı,

²⁸⁸ Özeydin, “Hârizm”, 16/217-220; Yüce, *Mukaddimetu’l-Edeb*, 24; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 59-60, Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-buldân*, 2/395-398; Aydın Taneri, “Harizmşahlar”, *TDVİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/228-231.

²⁸⁹ Erol Kuyma, “Harezme Dönemi Türkçesi ve Eserlerine Genel Bir Bakış”, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 8/1 (Haziran 2015), 367-383.

²⁹⁰ Yüce, *Mukaddimetu’l-edeb*, 3.

²⁹¹ Özeydin, “Hârizm”, 217-220.

²⁹² en-Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu’n-nahvî*, 3-4.

²⁹³ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-buldân*, 2/395.

²⁹⁴ Özeydin, “Hârizm”, 16/217-220.

²⁹⁵ Bu göl kimi Müslüman coğrafyacılar tarafından “Aral Denizi” olarak tanıtır. bk. Şeyban, “Harizm Bölgesi ve Âlimleri”, 275.

kumaş ve elbiseler, balık gibi ürünler ihraç edilmekteydi. Özellikle halifenin sarayına gönderilen kavun başta olmak üzere meyve, koyun, sığır, deve, av hayvanları, her çeşit deri kürk, meşe ve gürgenden oluşan kereste ürünleri, zırhlar ve kılıçlar, dışarıya satılan mallar arasında önemli yer tutmaktaydı. Coğrafi komşuları Oğuz, Peçenek, Kıpçak, Kanglı ve diğer Türk boylarıyla önemli miktarlarda ticaret yapan Harezmîler, zekâ ve çalışkanlıkları sayesinde tarımda ileri seviyelere ulaşmışlar ve giderek zenginleşmişlerdir. Alışverişlerini İskandinavya ve Hindistan pazarlarına da yayan Harezmîler ticaretle birlikte ekonomik alanda olduğu kadar ilmî ve kültürel alanlarda da büyük gelişmeler kaydetmişlerdir.²⁹⁶ Çevre beldelerle ticari faaliyetlerini su kanallarıyla sağlayan Harezmîler, kayık, sandal ve hatta gemi kullanabiliyorlardı.²⁹⁷ Ayrıca bugünkü Rusya, Çin, Hindistan, İran, İskandinav ülkeleri ve diğer Asya ülkelerinin tam ortasında bulunan Harezm, bu ülkelerin birbirleriyle irtibatını sağlayan yolların adeta kavşağı durumundaydı. Bu da Harezm'i önemli bir ticaret merkezi haline getirirken, diğer taraftan büyük bir askeri güce sahip olan Moğolların da iştahını kabartmakta, tüm İslam coğrafyasının Moğollar tarafından istila edilmesiyle sonuçlanacak saldırıları kamçılayıcı bir etken olmaktadır.²⁹⁸

2.2. Harezm'de Kültürel ve Siyasi Ortam

Bölge hakkında bilgiler içeren tarihî kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla bir kültür ve medeniyet havzası olan Harezm, İslam'la tanıştıktan ve bilahare Türk İslam geleneğinin hâkimiyetine girdikten sonra da bu vasfını yitirmemiş, bilakis daha da geliştirmiştir.²⁹⁹ Bölge halkının kabulünden sonra İslamiyet, Harezm'de süratle yayılmış, bu bölge İslam kültür ve medeniyetinin orta Asya'da gelişmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. Hârezm'de ki siyasi yapının da bu gelişmede önemli bir payı olduğu gözardı edilmemelidir. Hicrî 93 (712) senesinde İslamlaşan mıntıka, bir müddet Arapların atadığı Farisi aile Afriğogullarının idaresinde kalmış, bilahere Zemahşerî'nin yaşadığı asır dâhil olmak üç farklı Türk devletinin hâkimiyetine geçmiştir. İlki, Afriğogullarından bölgeyi alan Sâmânîler Devleti'dir ki bunlar Harezm'i yönetmek üzere Me'mûnoğullarını göreve getirmiş, saraylarında şair ve ediplere yer açmış, başkent yaptıkları Buhâra'yı ilim irfan erbabının toplanma merkezi, sığınağı haline getirmiş bir Türk devletidir.³⁰⁰ İkincisi, 1017 tarihinde Me'mûnoğullarından bölgeyi alan ve Altuntaş el-Hâcib'i Harezmşah ünvanıyla vali tayin eden Gazneliler ki bunlar da, Bîrûnî (362-

²⁹⁶ Yüce, *Mukaddimetü'l-edebe*, 4.

²⁹⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Dizi, 1992), 31.

²⁹⁸ Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, 32.

²⁹⁹ Ez-Zemahşerî, *Ruüsu'l-mesâil*, 15 ve 19; Özeydin, "Hârizm", 16/219; Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, 24-30.

³⁰⁰ Aydın Usta, "Sâmânîler", *TDVİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/ 64-68.

453/973-1061) ve İbn Sînâ (370-428/981-1037) gibi devasa şahsiyetleri saraylarında ağırlamış, devrin âlim ve ediplerine itibar ve hürmet etmişlerdir.³⁰¹ Üçüncü olarak ise, 1055'te Tuğrul Bey'in (öl.455/1063) Bağdat'ı Büveyhîlerin tahakkümünden kurtarması ve Irak, Mâverâunnehir ve Horasan'ın ilhakıyla başlayan Selçuklular devridir. Bu Türk Devleti, Sultanları ve özellikle İslam Halifesi tarafından "Kıvâmü'd-Devle ve'd-Dîn" "Sadru'ş-Şark ve'l-Garb" ve "Sadru'l-İslâm"³⁰² ünvanları verilen ünlü vezirleri Nizâmülmülk (408-485/1018-1092) ile her zaman ilmin ve ilim insanlarının yanında olmuş, bu meyanda her çalışmayı desteklemişlerdir. Selçuklu Sultanları ve Nizâmülmülk, pek çok ıslâhata imza atmış, memleketin her tarafında medreseler, imaretler ve hastahaneler yaptırılmıştır.³⁰³ Harezmi'de, Selçukluların hâkimiyeti döneminde yaşayan Zemahşerî, Selçuklu sultanlarından;

- 1-Celâlüddîn Ebu'l-Feth Melikşah (465-485/1072-1092),
- 2-Nâsıruddîn Mahmud (485-487/1092-1094),
- 3-Rüknüddîn Ebu'l-Muzaffer Berkyaruk (487-498/1094-1104),
- 4-Rüknüddîn Melikşah II (498-498/1104-1105),
- 5-Muhammed Tapar (498-511/1105-1117),
- 6-Muizzüddîn Ebu'l-Hâris Sencer (511-552/1117-1157) ile de çağdaştır.

Harezmişah ünvanıyla Harezmi'yi yöneten Hârizmişahlardan ez-Zemahşerî'nin muasırları şunlardır:

- 1-Anûş Tekin (470-490/1077-1097),
- 2-Kutbuddîn Muhammed (490-521/1097-1127),
- 3-Atsız b. Muhammed (521-551/1127-1156).³⁰⁴

Zemahşerî ile aynı dönemde yaşamış Abbâsî Halifeleri ise şöyle sıralanmaktadır:

- 1-Abdullah el-Muktedi Billâh b. Muhammed b. el-Kâim (H.467-487),
- 2-Ahmed el-Mustazhir Billâh b. el-Muktedi (H.487-512),
- 3-el-Fadl el-Müsterşid Billah b. el-Mustazhir (H.512-529),
- 4-el-Mansur er-Raşid Billah b. el-Müsterşid (H.529-530),
- 5-Muhammed el-Muktefî Billah b. el-Mustazhir (H.530-555)

³⁰¹ Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *TDVİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/480-484.

³⁰² Dayf, *Dîvânü'z-Zemahşerî*, 91.

³⁰³ Faruk Sümer, "Selçuklular", *TDVİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/365-371; Abdülkerim Özyayın, "Nizâmülmülk", *TDVİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/194-196.

³⁰⁴ Özek, *Zemahşerî ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*, 1-16; el-Hûfî, *ez-Zemahşerî*, 14.

Kaynaklarda Harizmliler'in ahlaklı, dindar, kimsesizlere karşı merhametli, misafirperver, haysiyet ve vakar sahibi insanlar oldukları belirtilmektedir.³⁰⁵ Zekeriyya el-Kazvinî'nin “*Onlardan daha faziletli insanlar görmedim*” dediği, İbn Batûta'nın da en önemli ictimaî özellikleri diyerek “*Ben dünyada Harezî halkından daha ahlaklı, daha cömert ve gariplere kaşı daha sevecen başka bir topluluk görmedim*” sözleriyle bölge halkına övgüler yağdırdığı ifade edilmektedir.³⁰⁶ İslamiyet'in kabulünden sonra bütün ilim dallarında büyük gelişmelere sahne olan Harezî'de, Harizmşah unvanına sahip Türk/Müslüman idareciler, âlim, şair ve edipleri her zaman himaye etmişlerdir. İlme düşkün, zeki ve çalışkan Harezî ahalisinden zengin olanlar da medrese ve kütüphaneler yaptırarak ilim ve kültürün gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Bölgeyi hicri 616/1220 yılında ziyaret ettiğini anlatan el-Hamevî “*Ömrümde buradan daha mamur, daha güzel bir yerleşim yeri görmedim*” diyerek hayretini dile getirmiştir.³⁰⁷ Bölgede Sâsânîler, Selçuklular ve Harezîşahlar tarafından inşa edilenler dışında vakıflara ait kütüphanelerde onbinlerce eser olduğu, gerek bölgenin gerekse İslam medeniyetinin tekâmülünde büyük rol oynayan Nizamiye Medreseleriyle beraber nice okul, kütüphane, imaretler, hastaneler ve eczahanelerin bulunduğu birçok kaynakta zikredilmektedir.³⁰⁸ Yine bölgede hâkimiyet kurmuş Me'munoğulları, Gazneliler, Selçuklular, Harzemşahlar dâhil Harezî'e hâkim olan tüm mahalli hanedanlar da ilim ve ilim adamlarına büyük ilgi göstermişler ve böylece Harezî Moğol istilasına kadar İslam dünyasının en önemli kültür merkezlerinden biri olmuştur. Özellikle Selçuklu sultanlarından adil sultan olarak nam salmış Melikşâh ve onun dirâyetli veziri Nizâmülmülk döneminde hakkaniyetli idare, hak ve hukuka riayet, ilme ve âlimlere hürmet zirve yapmıştır. Bu dönemin İslâm eğitim tarihinde de önemli bir yeri vardır. Tesis edilen medreseler, bu medreselere bağışlanan kitaplar ve vakfedilen araziler toplumun bilinçlenmesinde önemli bir etken olmuş, Şîî, bâtinî düşünceyle mücadele ve Sünnî akidenin yayılmasında büyük rol oynamıştır.³⁰⁹

Gerek burada doğup büyümüş gerekse diğer İslam ülkelerinden buraya göç ederek eğitimlerini buralarda tamamlamış nice âlimler de bu gerçeği ortaya koymaktadır. Bunlardan bazılarını zikretmek gerekirse; Astronomi, matematik, tarih, coğrafya ve tabiat bilimlerinde el-Bîrûnî (öl.443/1050), tarihçilerden es-Sem'ânî (öl.562/1166) ve Ebu'l-Kâsım İbn Asâkir (öl.571/1176), felsefede el-Gazzâlî (öl.505/1111), tefsir ve fen ilimlerinde Fahrüddin er-Râzî

³⁰⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 2/395-397.

³⁰⁶ Özeydın, “Hârizm” 16/219.

³⁰⁷ en-Neccâr, *ez-Zemahşeri Âsârühü ve menhecuhu'n-nahvî*, 1-8; Şeyban, “Harizm Bölgesi ve Âlimleri”, 279-282; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 2/397-398; Özeydın, “Hârizm” 16/219.

³⁰⁸ Taneri, “Harizmşahlar”, 16/174-182.

³⁰⁹ Özeydın, “Nizâmülmülk”, 33/194-196.

(544-606/1149-1209), kıraat ilminde Kâsım b.Fîrruh eş-Şâtıbî (öl.590/1194), dil ve belagatte el-Ezherî (*Tehzîbu'l-Luġa* sahibi (öl. 370/980), İsmail b. Hammad el-Cevherî (*es-Sihâh* müellifi (öl. 400/1009), Abdulkahir el-Cürcânî (ö:471/1078), Râġıb el-İsfahânî (öl.?), el-Meydânî (öl.518/1124), el-Batalyevsî (öl.521/1127), Reşiduddin el-Vatvât (öl.573/1177) el-Cevâlikî (öl.540/1145) ve Ali b. Abdülaziz el-Cürcânî (öl.392/1001 *el-Vesâta* yazarı) hadiste İmam Buhârî (öl:256/870), ve İbn Hıbban et-Temimi (öl.354/965), Ferrâ el-Beġavî (öl.516/1122), Yahya b. Abdülvahhab İbn Mende (öl.512/1118) kelimada İmam Maturîdî (öl.333/944) ve İbn Fûrek el-İsfahani (öl.406/1015), dinler tarihinde eş-Şehristânî (öl.548/1153), Abdülmelik es-Seâlibî (öl.429/1038), şairler Hatîb et-Tebrizî (öl.502/1109) ve İbnu's-Şecerî ilk akla gelen isimlerdir.³¹⁰

Yine bu dönemde tüm İslam coğrafyasında bazı karışıklıklarında zuhur ettiği de görülmektedir. Şöyle ki Zemahşerî'nin yaşadığı dönemde İslam coğrafyasında farklı etnik unsurlar ve inanç sistemleri iç içe yaşamaktaydı. İslam dininin hâkim olduğu bu vasatta Hristiyan ve Yahudi azınlıklar da bulunmaktaydı. Ortak dil olarak Arapçanın konuşulduğu bu beldelerde, farklı kültürlerin barındırdığı gelenekler arasında çatışmalar ortaya çıkıyor, Ehl-i Sünnet, Mu'tezilî ve Şîî gruplar arasında şiddetli tartışmalar patlak veriyordu.³¹¹ Selçuklular tarafından ortadan kaldırılncaya kadar toplumda korku ve dehşet saçan, devlet adamlarına suikastlar düzenleyen batınlık (Alamut Nizariliği) hareketi de bu dönemin ortaya çıkardığı önemli sosyal hadiselerdendir. Harezmi'de ise aynı dönemde huzur ve sükûnun hâkim olduğu, insanların dinin emirlerine sıkı sıkıya bağlandığı bir ortam söz konusudur. İşte bu yüzden ki Harezmi İslam beldeleri arasında ilmi faaliyetler ve insanların emniyeti açısından parmakla gösterilen bir yer haline gelmişti. Bunun sonucu olarak da yukarıda isimleri zikredilen nice ilim ve düşünce adamı bu topraklarda yetişmiş, hem İslam âlemini hem tüm insanlığı aydınlatan birer kandil olmuşlardır. *Ruûsu'l-mesâil*'de el-Makdisî'nin Harezmi halkını tasvir ederken “ *Onlar, idrak, anlayış, kabiliyet ve edep ehlidirler. Hiçbir fakih, müfessir ya da edip görmedim ki Harezmi'den öğrencisi olmasın*” dediği aktarılmaktadır. Aynı eserde Zemahşerî'nin yaşadığı asrın fikrî açıdan “altın çağ”, ilim tedrisi ve ortaya çıkan eserler açısından da “en bereketli ve hayırlı çağ” olduğu ifade edilmektedir.³¹²

³¹⁰ Harezmi bölgesinde doğan, yetişen ve eğitim alan daha yüzlerce isim için bk. ez-Zemahşerî, *Ruûsu'l-Mesâil*, s. 20-22; es-Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, thk. Müfid Muhammed Kumeyha, 4/223-291; el-Cüveynî, *Menhecü'z-Zemahşerî*, 19, bk. 1, 2, 3 ve 4 nolu dipnotlar; Şeyban, “Harizm Bölgesi ve Âlimleri”, 282-285.

³¹¹ Zemahşerî, *Ruûsu'l-mesâil*, 26.

³¹² Zemahşerî, *Ruûsu'l-mesâil*, 16-22.

2.3. Harezmi'n Türkleşmesi

Harezmi'n tarih sahnesine çıkışı milattan önce 1300'lü dayandırılmaktadır.³¹³ Büyük İskender'in de bir müddet hâkim olduğu bu topraklarda daha sonra Farisi efsanesi Siyavuş b. Keykavus ve Keyhüsrev hâkimiyet kurmuşlardır. Şah ünvanıyla bu coğrafyayı mülk edinen Keyhüsrev ve sülalesinin saltanatları da Afriğ ve onun hanedanının idareyi ele geçirmesiyle son bulmuştur. Hanedanın başı Afriğ iyilikleriyle yâd edilmekle beraber onun daha ziyade kötülükleriyle nam salmış çocuklarının, özellikle de Yezdücerd'in hükmü ise İslam ordularının Harezmi'ye girişlerine kadar devam etmiştir.³¹⁴ Bu bölge 712 tarihinde Emevî Hilafeti döneminde Kuteybe b. Müslim komutasındaki İslâm orduları tarafından fethedilmiş, yöre halkı da İslam dinine girerek Müslüman tebaya dâhil olmuştur.³¹⁵

Harezmi'n genel tarihi incelendiğinde karşımıza dört farklı dönem çıkmaktadır. Bunlar;

- 1- İslamiyet'ten önce Pers imparatorluğunun hâkimiyetiyle başlayıp 995 yılına kadar devam eden Afriğ oğulları dönemi
- 2- 995-1017 tarihleri arasında bölgeye hâkim olan Me'mûnoğulları dönemi ki bu aile Sâmânoğullarının Ürgenç valisi Ebu'l-Abbâs Me'mûn b. Muhammed ve oğullarıdır.
- 3- Gazneli Mahmut'un 1017'de Harezmi'yi hâkimiyeti altına alıp Altuntaş el-Hâcib'i Harezmsah ünvanıyla vali tayin etmesiyle başlayan Altuntaşoğulları dönemi
- 4- Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Dandanakan zaferinin ardından tamamen Türk hâkimiyetine giren Harezmi'n Sultan Melikşah'ın Taştdâr'ı Anuş Tekin'in idaresine vermiş, o da Kıpçak Türklerinden Ekinci (Elkinci) b. Koçgar eliyle Harezmi'yi yönetmiştir. 1097'den sonra ise Anuş Tekin (Anûş Tigin) oğullarının iktidarında Büyük Selçuklu İmparatorluğu dönemi.³¹⁶

Emeviler tarafından İslam topraklarına dâhil edilen Harezmi'de yönetimi elinde bulunduran Afriğoğulları, yetkileri kısıtlanarak ve Hilafet merkezine bağlılıkları sağlanarak bölgeyi idare etmeye devam etmişlerdir. Hilafetin Abbasilere geçmesinden sonra da durum değişmemiştir. 995 yılına gelindiğinde ise Horasan ve Mâverâüneh'r'de hâkimiyet kurmuş olan Sâmânoğulları (819-1005), önce Harezmi'n ticaret merkezi olan Ürgenç'i, ardından başkent Kat'ı (کات) ele geçirerek buraları kendilerine bağlayıp vali atamışlardır. Böylece,

³¹³ Şeyban, "Harizm Bölgesi ve Âlimleri", 276; el-Cüveynî, *Menhecü'z-Zemahşeri*, 17.

³¹⁴ el-Bîrûnî, Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Harizmî (öl: 453/1061), *el-Âsârul-bâkiye ani'l-kurûni'l-hâliye*, thk. C. Eduard Sachau, (Leipzig, 1878), 35.

³¹⁵ Özaydın, "Hârizm", 16/217.

³¹⁶ Zeki Velidi Togan, "Hârizm", *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, MEB Yayınları, 1949), 5/240-257; Taneri, "Harizmşahlar", 16/228-231; Taneri, *Harizmşahlar*, (Ankara: TDV Yayınları, 1993) 3; Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, 33.

Sâmânoğullarına bağlı, başkenti Ürgenç olan Me'mûnoğulları hanedanlığı kurulmuştur. 1017 yılında ise Gazneli Mahmûd (Mahmûd b. Sebuktekin el-Gaznevî öl. 421/1030), Me'muoğullarının sonuncusu Ebu'l-Haris Muhammed b. Ali'den Harezmi olarak kendi hâkimiyetini kurmuş ve komutanlarından Altuntaş'ı buraya vali tayin ederek yeni bir Harezmsâhlar dönemini başlatmıştır. Harezmi bölgesinin Büyük Selçukluların (1029-1157) hâkimiyetine girişi ile ilgili farklı rivayetler olmakla beraber, Cend şehrinde Selçuk Bey'in temellerini attığı ve oğlu Tuğrul Bey tarafından büyük bir devlet haline getirilen Selçuklular döneminde Tuğrul Bey, Nişabur'dan Ceyhun'a kadar olan mıntıkayı kardeşi Çağrı Bey'in idaresine vermiş, o da kısa süre içerisinde Belh ve Buhârayı, ardından Harezmi'ye ele geçirerek bu bölgeleri Selçuklu topraklarına dâhil etmiştir. Sultan Melikşah dönemine kadar idari bakımdan yerel valilere bırakılan Harezmi, Melikşah zamanında sarayın erkânından olan "Taştâr"lık makamına tevdi edilmiştir. Bu esnada sarayda Taştâr olan Melikşah'ın en sadık adamlarından Anuş Tigin (Anuş Tekin) "Harezmi Mutasarrıfı" ve Harezmi Valisi " ilan edilmiş ancak Harezmi'yi fiilen yönetmemiştir. Bu süreçte Harezmi'yi Kun (Kıpçak) Türklerinden İkinci (İlkinci) b. Koçkar Harezmsâh ünvanıyla yönetmiştir. Daha Gazneli Mahmûd'un Harezmi'ye zaferinden itibaren Kıpçak ve Kanglı Türk boylarına mensup komutanların etkisiyle Oğuzlar, Kıpçaklar ve Kanglıların bölgeye akın akın gelmeleriyle Türkleşmeye başlayan Harezmi, Melikşah'ın Taştâr'ı Anuş Tigin ve Harezmsâh İlkinci b. Koçkar ile birlikte neredeyse tamamen Türkleşmiştir.³¹⁷

Oğuz, Peçenek, Kanglı, Kıpçak ve diğer Türk boylarıyla çevrili bölgenin refah seviyesinin yüksek oluşu, ticari yolların kavşak noktasında bulunuşu ve el değiştiren Harizmsâhlık, etnik ve kültürel yapı üzerinde etkili olmuştur. Lütfü Şeyban Harezmi'de konuşulan dilin, yerel Türk yöneticiler eliyle zamanla Türkleştiğini aktarıırken³¹⁸ konu hakkında Nuri Yüce'nin *Mukaddimetü'l-edeb*'in Şuster nüshası üzerine yaptığı çalışmasında geçen şu cümleleri önemli buluyoruz.

*"Türkleşen Harizmi'de Türk dili, Türk adet ve gelenekleri yalnız ordu ve saray çevresinde kalmayıp halkın malı olmuştur. Gazneliler ve Selçuklularda hükümdar sülalesi, ordu ve hattâ halkın çoğunluğu Türk olmasına rağmen Türkçe hiçbir zaman yazı ve edebiyat dili olamamıştı. Harizmsâhlar devrinde ise Türkçe bu bakımdan daha ileri bir gelişme göstererek Harezmi'de bir yazı ve edebiyat dili olmuştur."*³¹⁹

³¹⁷ Kafesoğlu, *Harezmsâhlar Devleti Tarihi*, 33-37; Taneri, *Harizmsâhlar*, 3-9.

³¹⁸ Şeyban, "Harizmi Bölgesi ve Âlimleri", 279.

³¹⁹ Yüce, *Mukaddimetü'l-edeb*, 5; Sönmez, "Mukaddimetü'l-Edeb'in Didaktik Değeri", 148-149.

Türkçenin bir şubesi olarak Harezmi Lehçesinin bölgede yerleşmesi konusunda tarihçi Fuad Köprülü'nün *Türk Edebiyatı Tarihi* adlı eserindeki mülahazaları şöyledir. "... *Eski Farsî lügatlerde "Harezmi Lügati" olarak bilinen kelimelerin büyük kısmı da halis Türkçedir.*"³²⁰

Özellikle Selçuklu hâkimiyetini takibeden süreçte bölgenin Türkleşmesi ve kullanılan dilin Türkçeleşmesi, farklı Türk boylarından ve Türkmen zümrelerinden bölgeye göçlerin yaşanmasıyla büyük hız kazanmıştır. Başta Oğuz'lar olmak üzere Kimak'lar, Kalaç'lar, Bayavut'lar, Kıpçaklar ve özellikler Kanglı'lar hem birbirleriyle hem de yerli halkla karışarak, bölgeyi Türkleştirmiş, konuşulan dili de Oğuz, Kıpçak ve Kanglı lehçelerinin karışımı diyebileceğimiz "Kanglı Türkçesine" (Harezmi Türkçesi) tahvil etmişlerdir.³²¹

Zemahşerî, etnik kökeni veya anadili hakkında doğrudan bilgi vermemiştir. Tüm eserlerini yazdığı Arapçayı sonradan öğrendiği kayıtlarda geçen³²² müellifin Arap olmadığı kesin olmakla beraber Türk mü yoksa Farsî mi olduğu ise tartışılmıştır. Bazı Arap kaynakları onu Farsî olarak tanımlarken³²³, Türkçe kaynaklarda araştırmacılar çekimser davranmışlar ve her iki ihtimali de imkân dâhilinde değerlendirmişlerdir. Yine bir kısım Türk araştırmacılar ise Zemahşerî'nin Türk olduğunu, delillendirerek eserlerinde nakletmişlerdir. Özellikle Arapça-Türkçe sözlük hüviyetindeki *Mukaddimetu'l-edeb* adlı eseri onun etnik kimliği ve anadili hakkında önemli bilgiler içermektedir.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi *Mukaddimetu'l-edeb*, Zemahşerî'nin, Arapça öğrenmek ve adını ölümsüzleştirmek isteyen Harizmşah Atsız b. Muhammed'e ithaf ettiği bir sözlüktür. Eserin aslı Arapçadır. Elimizde mevcut nüshaların bir kısmında Türkçe, Farsça ve hatta Harezmi ve Moğolca ile satır arası tercüme vardır. Bugün elde mevcut nüshaların en eskileri Arapça metinle birlikte yalnız Türkçe tercüme olan nüshalardır. Daha sonra istinsah edilmiş hem Türkçe hem de Farsça tercüme nüshalarda dahi Arapça metnin karşılıkları, Türkçe tercümelerde, Farsça tercümelerdekine nisbetle daha doğru ve dikkatlidir.³²⁴ Eserin Türkçe ile yazılmış olduğunun en önemli göstergesi ise Zemahşerî'nin bu eserini, bir Türk olan ve Türkçe konuşan Harizmşah Atsız'a ithaf etmiş olmasıdır. Hükümdarın okuyup anlayabilmesi için mutlaka onun bildiği dille tercüme edilmiş olması, aynı şekilde Zemahşerî'nin de Atsız'ın dilini çok iyi bilmesi gerekmektedir.

³²⁰ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*. (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1986), 201.

³²¹ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 202.

³²² Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", 306.

³²³ Zemahşerî, *el-Mustaksâ*, 3; *el-Cüveyni, Menhecü'z-Zemahşerî*, 29.

³²⁴ Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", 306.

Şiirlerinden oluşan eseri Divan'da: “Benim gözlerim, kadınları kadar erkekleri de sevilen Türk'ten başka bir milleti görmedi, Onlar, fazilet nevilerinin hepsinin asıl ve esasıdırılar”³²⁵ diyen Zemahşerî, Türk güzellerinden bahsederken: “Onlardan ne zaman bir vefa ümidine kapılsam bu ümidim hep boşa çıkıyor, onların benimle yaptıkları ahde vefa göstermeleri nasıl mümkün olur ki? Siz Türk dilinde vefa'yı ifade eden bir kelime duydunuz mu?”³²⁶ diyerek Türklerin dillerine ve geleneklerine vakıf olduğunu göstermesi, onu Türk asıllı kabul eden ve: “O zamanın bu gibi cihanşümül alimlerinden mahalli yahut Türk milli hislerini izhar etmelerini beklemenin biraz müşkil olacağı tabiidir” ifadesini kullanan Barthold'u haklı çıkarmaktadır.³²⁷ Orta Asya Türk tarihi hakkındaki çalışmalarında Barthold, İslamiyet'in ilk yüzyıllarında Harezmi halkının konuştuğu lehçenin yani Harezmi Türkçesinin İranlılar tarafından anlaşılmadığını ve bu dilin sadece konuşma dili olmakla kalmayıp edebî bir dil olma özelliği taşıdığını tespit ederken henüz onbirinci yüzyılda bu dille eserler verildiğini ifade etmektedir. Ayrıca bazı Farsça sözlüklerde “Harezmi” olarak nitelendirilen kelimelerin çoğunun öz Türkçe olduğunun da altını çizmektedir.³²⁸ Bu da bize Zemahşerî'nin konuştuğu ana dilin Harezmi yani Türkçe'nin bir lehçesi olduğunu göstermektedir. Arapçaya hayranlığını bildiğimiz Zemahşerî'nin yukarıda geçen övgüleri ancak kendi milleti yani Türk milleti için yapabileceği kanaatindeyiz.³²⁹

Yaptığımız tetkiklerde tarih, edebiyat ve İslamî ilimler alanlarında eserler telif eden Türk bilim insanlarının Zemahşerî ve eserlerine dair bilgiler verdiklerini ve onu birçok ilim dalında zirveye ulaşmış bir Türk olarak kabul ettiklerini müşahade ettik. Burada bunların bazılarını zikretmek istiyoruz. Ömer Nasuhi Bilmen *Büyük Tefsir Tarihi* adlı eserinde Zemahşerî'yi anlatırken bakın neler söylüyor;

“İşte Asya Kıtasının en eski ve medenî sakinlerinden olup kadim çağlardan beri yüksek varlıklar göstermiş olan Türkler de kendi ulvî, şehâmetli fitratlarına pek uygun olan Dîn-i İslam'ı kabul edince pek büyük muvaffakiyetler göstermeye ve bu Dîn-i Mübin'e pek mühim hizmetler etmeye başlamışlardı. Daha aradan çok zaman geçmeden Türkler arasında gerek siyasetçe ve gerek ilim ve irfanca pek mümtaz zevât yetişmiş oldu. Artık İslamiyete hizmeti kendilerine en ulvî bir gaye ittihaz eden, İslam ilimlerinin tedvinine, neşrine hârikulâde bir surette himmet ve gayret gösteren Türk âlimleri, mütefekkirleri

³²⁵ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 606; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 539.

³²⁶ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 470; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 10-12.

³²⁷ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev: Kazım Yaşar Koprıman, 198.

³²⁸ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev: Kazım Yaşar Koprıman, 189.

³²⁹ Yüce, “Zemahşerî Hayatı ve Eserleri”, 306.

Arapça konuşuyor, eserlerini Arapça yazıyorlardı... İşte böyle bî-nazîr muvaffakiyetlere mazhar olan Türk zekâsının en mükemmel mümessillerinden biri de Zemahşerî'dir. Bu zatın ilmindeki vus'at, yazılarındaki belagat, üslubundaki azamet, fikrindeki metânet her türlü takdirlerin fevkindedir".³³⁰

Türk Edebiyatı Tarihi isimli ansiklopedik eserinde ünlü edebiyat tarihçisi Nihat Sami Banarlı birkaç farklı maddede Zemahşerî ve eserlerini tanıtırken onun Türk olduğunu altını çizerek ifade etmekte ve şu bilgilere yer vermektedir;

"el-Keşşâf adlı tefsiri ile yalnız tefsir ilmine değil, Arap lisanına da bir ifade zaferi kazandıran Türk âlimi Zemahşerî de, hem güzel üslubu hem ciddi araştırmalarıyla bu ilmin şöhretlerindedir..."³³¹ "...Ortak Avrupa medeniyetinde olduğu gibi, ortak İslam medeniyetinde de bu durum tabiidir. Şu şartla ki Türkler, bu medeniyetin kültür dili Arapça ile edebiyat dili Farsçayı çok iyi öğrenmişler, çok geçmeden bu dillerle üstün eserler vermişler, Fârâbî, Zemahşerî, Nizâmî, Mevlânâ gibi, İslam ilim ve tefekkürünün bazı büyük simalarını kendileri yetiştirmişlerdir..."³³²

Türk Eğitimcileri adlı eserinde Hüseyin Akyüz, eğitimci yönleriyle öne çıkardığı Fârâbî (öl.870-950), Kaşgarlı Mahmûd (öl.1008-1105), Yusuf Has Hacib (öl.1017-1070) gibi abide Türk âlimleriyle birlikte Zemahşerî'yi de zikrederek şunları söylemektedir;

"...bu bakımdan Zemahşerî, Türk insanının kendisiyle övünç ve gurur duyacağı büyük bir bilim, sanat ve din adamıdır. Bugün bile Türk sözünü telaffuz etmekten özenle kaçınan birçok yazar, politikacı ve özellikle din adamlarının aksine o, büyük bir din adamı ve müfessir olmasına rağmen, daha o dönemde bu kavramı büyük bir gururla, hem de estetik değerlerin örneği olarak kullanabilmiştir. ...Zemahşerî'nin bütün eserleri dikkate alındığında, eğitim bilimcilerini ilgilendiren üç yönünün bulunduğu görülür. Bu yönlerden birincisi, daha önce de belirtildiği gibi, "Türk" kavramını övünç duyulan bir ifade olarak kullanmasıdır."³³³

Bu örnekleri çoğaltmak mümkün olmakla beraber hepsini burada zikretmek yerine diğer atıfları kısa kısa belirtmek yeterli olacaktır kanaatindeyiz. Mesela ünlü tarihçi Zeki

³³⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtu'l-Müfessirin*, (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974), 465-466.

³³¹ Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1983), 110.

³³² Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, 127.

³³³ Akyüz, *Türk Eğitimcileri I*, 127-128.

Velidî Togan *Umumî Türk Tarihi* adlı eserinde İslam devrinde yetişen Türk ilim adamlarını sayarken Mahmûd ez-Zemahşerî'yi dînî ilimler babında zikretmiştir.³³⁴

Zekeriya Kitapçı *Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri, Hilafet Ülkeleri* adlı eserinde Arapçaya hizmet edip katkı sağlayan Türk dilcilerden bahsederken;

“Zemahşerî birbirinden kıymetli birçok eserleri ile Arap dili ve edebiyatında bir ekoldür. Kendi zamanında bu sahanın herkül-ü yunânî veya rüstemi irânî'yi hatırlatan demir kuşaklı bir Türk cihan pehlivanı idi. Harezmlî özbe-öz Türk alimi” İfadelerini kullanmıştır.³³⁵

Bunların dışında İbrahim Kafesoğlu,³³⁶ Şerafettin Yaltkaya,³³⁷ Ahmet Kartal,³³⁸ Aydın Taneri,³³⁹ Lütfü Şeyban³⁴⁰ Selami Sönmez³⁴¹, Mustafa Kılıçlı³⁴², Ethem Rahimoviç Teşinev³⁴³ Necdet Gürkan³⁴⁴ vb. birçok araştırmacı ve yazar da Zemahşerî'yi Harezmi'de yetişen Türk âlim ve mütefekkeri olarak kabul etmişlerdir.

Birçok Arapça kaynakta Zemahşerî'nin farisi olduğu iddia edilmekte iken onun Divanında geçen şu iki beyit gözardı edilmiştir. Bunlardan birinde doğrudan acemler/farisiler kastedilerek ağır eleştiriler bulunmaktadır. (Vafir Bahri/Medih)

وَأَنْذَرَنِي أَرَأَيْمَ مِنْ عَجَبٍ رُقَى مَنُهوشِهَا ، لَا تُسْتَطَاعُ³⁴⁵

“(Allah (cc)) beni zehirli yılanlardan daha tehlikeli Acemlere/Farisilere karşı uyardı. (O yılanların zehri o kadar etkili ki hiçbir tedbir) fayda sağlamaz.”

³³⁴ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 90.

³³⁵ Zekeriya Kitapçı, *Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri Hilafet Ülkeleri*, (Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2004), 31.

³³⁶ Kafesoğlu, *Harzemşahlar Devleti Tarihi*, 38.

³³⁷ Şerafettin Yaltkaya. “Zemahşerî Divanında Türklere Dair Şiirler”, *Atsız Mecmuası*, 2/15, (Temmuz 1932), 17-20.

³³⁸ Kartal, *Hakikate Düşen Gölge*, 157.

³³⁹ Taneri, *Harizmşahlar*, 3-9.

³⁴⁰ Şeyban, “Harizm Bölgesi ve Âlimleri”, 275-285.

³⁴¹ Sönmez, “Mukaddimetü'l-Edeb'in Didaktik Değeri”, 160-161.

³⁴² Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şu'ûbiyye*. (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Doktora Tezi, 1986), 254.

³⁴³ Ethem Rahimoviç Teşinev, “Yazı Dilleri: Türk Yazılı Abidelerinin Dilleri”, çev. Janılmırza Bapaeva, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1/1, (2012), 56.

³⁴⁴ Necdet Gürkan, “İslam Medeniyet Dili Arapçanın Türk Kültüründeki Yeri ve Türklerin Bu Dile Katkıları”, *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, Ed. İsmail Hakkı Gürsoy & Necdet Durak, (Isparta: S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 20, 2007), 599-610.

³⁴⁵ Dayf, *Dîvânü'z-Zemahşerî*, 300; el-Huyemî, *Dîvânü Cârillah ez-Zemahşerî*, 347.

Diğer bir beytinde de yine farisi Kisralarının giyim kuşam geleneğini eleştirmekte ve bu durumu onların fasik ve dakaket ehli olmalarına bağlamaktadır. (Tavil Bahri/Medih)

وما خُسْرُوَانِيَّ ، يُجَرِّزُ ذِيْلَهُ أَخُو الْفَسْقِ إِلَّا بَعْضُ أَسْبَابِ خُسْرِهِ ³⁴⁶

“O İran Kisralarının giydiği ve onların fık, isyan ve dalaletlerine işaret eden uzun kuyruklu (etekli) elbiseleri yok mu? İşte o elbiseler (o elbiseleri giyerken ki ruh halleri) onların ziyanda olduklarını göstermektedir.”

Kanaatimizce farisi asıllı olan birisi onlar hakkında bu sözleri sarfetmeyecektir.

Zemahşerî'nin Divan'ında Türklere dair şiirleri de bize onun kimliği hakkında ipuçları vermektedir. Onun Türk kadın ve erkeklerine yönelik övgü dolu sözleri, o dönemde bir tepki hareketi olarak gelişen Türk milli hareketinin bir yansıması olarak görülmüştür.³⁴⁷ Bu şiirlere, şairin şiirlerinde işlediği konuları ele aldığımız bölümde Zemahşerî şiirlerinde Türkler başlığı altında ayrıntılı olarak değineceğiz.

³⁴⁶ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 196; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 280.

³⁴⁷ Yüce, “Zemahşerî Hayatı ve Eserleri”, 306; Akyüz, *Türk Eğitimcileri* 1, 128; Sönmez, “Mukaddimetü'l-Edeb'in Didaktik Değeri”, 160.

İKİNCİ BÖLÜM

2.ARAP EDEBİYATINDA ŞİİR

2.1. Altıncı Asra Kadar Arap Edebiyatında Şiir'in Yeri:

2.1.1. Cahiliye Dönemi

Arap Edebiyat Tarihi eserlerinde Arap Edebiyatı çeşitli dönemlere ayrılarak değerlendirilmiştir. Genel anlamda Cahiliye Dönemi, İslami Dönem, Emevi Dönemi, Abbasi Dönemi ve Modern Dönem olarak tasnif edilen Arap edebiyatının her döneminde şiir ve şairler, bu edebiyatın en önemli figürleri olmuşlardır. Şiir, gerek cahiliye döneminde gerek İslamî dönem ve sonrasında Arap Edebiyatının en hâkim edebî türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Cahiliye dönemi insanının yaşadığı sosyal şartlar, şiirin, onların hayatının her aşamasına dâhil olmasına ve böylece toplumun her kesiminden insanların şiirle hemhal olup duygu ve düşüncelerini şiirle ifade etmesine sebep olmuştur. Henüz yazının kullanılmadığı, kitabî bilgi ve hukukî kaidelere dayanmayan ama geleneklerin olabildiğince hüküm sürdüğü cahiliye dönemi ictimâî hayatında insanlar, beşerî hislerini, edebî kabiliyetleri ve sahip oldukları sanatsal dille ifade eden ibtidaî bir toplum görünümündeydi. Hatta onlar için hava ve su kadar değerli olan şiiri bu toplumun hayatından çıkarttığınızda geriye basit ve sıradan bir güruh kalır, Arap edebiyatı tüm cazibesini kaybederdi.³⁴⁸ Bir kabile, şairleriyle itibar kazanırken, şairinin olmaması o kabile için en büyük ayıp ve bahtsızlık olarak görülürdü. İbn Abbâs'ın ifadesi üzerine bütün edebiyatçılar tarafından ittifakla kabul edildiği gibi “*Şiir Arab'ın divanı*”dır.³⁴⁹ Onlar kendilerine dair tüm bilgileri gelecek nesillere şiirleri vasıtasıyla nakleder, o bilgileri şiirler vasıtasıyla muhafaza eder ve her ihtiyaç duyduklarında şiire müracaat ederek onlardan istifade ederlerdi. Nihad M. Çetin'in İbn Reşîk'ten naklettiği şu sözler şiirin Arap toplumundaki önemini daha iyi göstermektedir.

*“Şiir Arapların ilimlerinin en büyüğüdür. Eski Arapların şan ve şereflerini koruyan, mazide başardıkları büyük işleri unutulmaktan kurtaran ve hatıralarını yayanlar şairleridir. Zira Arapların tarihleri, bilgileri, adet ve ananeleri şiirle muhafaza edilmiştir.”*³⁵⁰

O dönem toplum hayatında Araplar, yerleşik (hadarî) ve göçebe (bedevî) olarak ikiye ayrılmıştır. Hadarî Araplar daha ziyade Yemen ve civarında ziraat ve çeşitli el sanatlarıyla

³⁴⁸ Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 2

³⁴⁹ Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Şuayb el-Arnâvûd, (Beirut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2008), 258; Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, 65

³⁵⁰ Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 10-11

hayatlarını idame ettirirken, Hicaz ve çevresinde meskûn olanlar ticaretle ve Mekke'nin bir dini merkez olması hasebiyle Dini turizmle geçimlerini sağlıyorlardı. Bedevî Araplar ise, eti ve sütü başta olmak üzere hemen herşeylerinden faydalanarak hayatlarını sürdürdükleri hayvanlarının yaşayabileceği otlaklar arayarak devamlı göç halindeydiler. Avcılıkla da ilgilenen bedevi Arapların hayatlarını, coğrafi yapıya hâkim çöl ve sıcaklar, yetersiz yağış ve su oldukça güçleştirirken, bu zorluklar zaman zaman kabileler arası çatışmalara sebep olabiliyordu. Hayatlarının geneline hâkim olan bu güçlükler ve fakirlik de şiirlerine konu oluyordu. Bütün bu olumsuzluklar toplumda hırsızlık, yağmacılık ve talanın yayılması gibi sonuçlar doğururken, bu işleri kendine meslek edinen, zenginlerin mallarını çalıp yağmalamayı bir marifet ve san'at addeden ve kendilerine “ Saâlık ” denilen bir güruh bile türemişti. Bu menfî şartların yanında sahip oldukları dilin büyüğü ahenginden ve zengin kelime hazinesinden sonuna kadar faydalanan toplum, “selîkî” (yaratılıştan gelen) kabiliyetleri ile sevinçlerini, hüznlerini, kahramanlıklarını vb. duygularını şiirle ifade eder hale gelmiş ve şiir ve şairler toplum hissiyatının müşterek sesi olmuştu. Öyle ki Arap sosyal hayatının önemli bir parçası olan *Ukâz*, *Zu'l-mecâz*, *Micennet*, *Du'metu'l-Cendel*, *Sıhr*, *Suhâr* gibi yılın belli zamanlarında kurulan panayırarda, şairler ve hatipler, usta şairlerin huzurlarında, onların hakemliğinde sanatlarını icra eder, müsabakalarda şiirler yarıştırılır ve beğenilen şiirler Ka'be duvarına asılırdı.³⁵¹

Şairler toplumun imtiyaz sahibi üyeleri kabul edilirdi. Mensubu oldukları kavmin bütün haslet ve hassasiyetlerini onlar temsil ederdi. İster Şenfera³⁵² ve Teebbeta Şerran³⁵³ gibi fakir ve yağmacı bir haydut, ister İmruu'l-Kays³⁵⁴ gibi bir prens yahut Amr b. Kulsûm³⁵⁵ gibi bir kabile reisi olsun, şairler; temsil ettikleri kavmin tüm hissiyatının tercümanları, siyasi müzakerelerde heyetlerin değişmez üyesi, kabileler arası anlaşmazlıklarda sözcü yahut hakem, sihirli sözcüklerle kabilelerinin mazideki kahramanlıklarını överek yücelten, düşmanlarını ise hicivleriyle utandıran, kabilelerinin övünç kaynağı önemli şahsiyetlerdi. Bu nedenle şiire ve şaire bu kadar itibar edilen, şiir ve şairin sosyal hayata bu kadar tesir ettiği bir başka dönem ve toplum yoktur denilebilmektedir.³⁵⁶

³⁵¹ Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, 57-73.

³⁵² Cahiliye devri çöl şairi. Ayrıntılı bilgi için bk. Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, 66-67.

³⁵³ Cahiliye devri çöl şairi. Ayrıntılı bilgi için bk. Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, 68-69.

³⁵⁴ Muallaka Şairlerinden. Ayrıntılı bilgi için bk. Furat *Arap Edebiyatı Tarihi*, 74-77.

³⁵⁵ Kuzeyli Rabîa grubundan Tağlîb kabilesinin reisi. Ayrıntılı bilgi için bk. Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, 91-93.

³⁵⁶ Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 8-11.

Cahiliye dönemi Arap şiirinin temel konusu elbette insanî duygulardır. Ancak zaman ve zemine dayalı olarak gelişen birtakım etmenler bu duyguların ifade edilmişinde, hususiyetlerinde ve tertibinde farklılıklar ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Cahiliye devri şiir konuları hakkında eserler telif eden edebiyat tarihçilerinin tasnif ve tertiplerinde de farklılıklar olmakla beraber üzerlerinde ittifak bulunan konular ve içeriklerini şöyle sıralamak mümkündür.

Medih: Birini övmek anlamına gelen medih, kişinin övülmeye değer bulunan, cesaret, kahramanlık, cömertlik, himaye ve yardım, hilm (yumuşak huyluluk, duygularına hâkim olabilme) gibi özelliklerinin en edebî biçim ve kelimelerle ifade edilmesidir. Medihte esas olan kişinin arızî olan (tâc'ı, elbisesi, atı, malı ve mülkü) taraflarıyla değil, cesaret, adalet, iffet gibi fitrî/manevi hususiyetleriyle övülmesidir.

Fahr: Şairin kendisinden, kabilesinden, kabilesinden ölüp gidenlerin yiğitlik, kahramanlık, cengâverlik ve cömertlik gibi özelliklerinden bahsettiği ve bunlarla övündüğü şiirlerdir.

Risâ (Mersiye): Vefat eden birinin ardından onun yiğitliği, cömertliği, ahlakı ve kahramanlığı gibi özellikleriyle övülmesi ve onun kaybindan duyulan üzüntü ve teessürün dile getirilmesi için inşad edilen şiirlerdir. Bu tarz şiirlerde kadınların ön plana çıktığı görülür. Kadınlar bir taraftan ağlarken diğer taraftan eğer kişi öldürülmüşse intikamının alınması için kabilenin erkeklerini teşvik ederler.

Hicâ (Hiciv): Yergi demek olan hicivde esas olan medih ve fahr'da yüceltilen sıfatların, korkaklık, cimrilik vb. gibi zıtlarının zikredilerek yerilen kişiye hakaretâmiz ifadelerle yöneltilmesidir. Bu tarz iki kabile veya şahıs arasında kullanılan en etkili mücadele yöntemidir. Hedefte ise hicvedilen şahsın veya kabilenin şerefi ve namusu vardır. Silahlı çatışmalara ve cinayetlere varıncaya kadar kötü sonuçlar doğurabilen bu tarz, “nakâiz” denilen türü de ortaya çıkarmıştır. Cahiliye dönemi şiirinde önemli bir yer tutan bu tarzda Cerîr³⁵⁷ ile Ferzad'ın³⁵⁸ mücadeleleri meşhurdur.

Gazel/Nesîb/Teşbîb: Arap şiirinde önemli bir yer tutan aşk şiirleri genellikle bu edebiyatta temel şiir biçimi olan kasidenin nesib bölümünde zikredilir. Kasidenin başında, kasidenin asıl yazılış sebebine giriş konumundaki mukaddime bölümünde Cahiliye devri Arap şairleri, zaman zaman gerçekçi zaman zaman pervasızdırlar. Aşk, temiz, ulvi, hazin ve hatta tasavvufi (ilahi) bir duygu olarak işleyen şairler olduğu gibi, shevi ve pornografik duygu ve

³⁵⁷ Cerîr b. Atıyye b. el-Hatafâ (Huzeyfe) et-Temîmî (öl. 110/728). Emevîler devrinde eski üslûbu devam ettiren üç büyük hiciv şairinden biri.

³⁵⁸ Ferezad, Ebû Firâs Hemmâm b. Gâlib b. Sa'saa et-Temîmî (öl. 114/732). Emevîler devrinde eski üslûbu devam ettiren üç büyük hiciv şairinden biri.

kavramlarla işleyenler de olmuştur.³⁵⁹ Hatta işi çığırından çıkarıp sapkınlık derecesinde erkekler için (*et-teğazzül bi'l-ğilmân, et-teğazzül bi'z-zükûr*) aşk şiirleri yazanlara dahi rastlanmaktadır.³⁶⁰

Hamriyyat: İçki yani şarap, tema olarak Arap şairlerin şiirlerine konu edindikleri temaların en önemlilerindedir. İslâm öncesi Arap toplumunda içki üretimi, içki türleri ve içki meclisleriyle ilgili zengin bir kültür ve geleneğin bulunduğu bilinmektedir. Şarap, Arap edebiyatında, rengi, kokusu, tadı, menşei, üretildiği maddeye göre cinsi, isimleri, kadın, nedime, sâki, kadeh gibi tâlî unsurlarla birlikte geniş bir alanı kapsamaktadır.

Cahiliye devri şiirlerinde dinî konulara az yer verilmekle beraber, onun yerine kâmil insanın vasıflarından bahseden “*edeb*” ve ölümün kaçınılmazlığı ve insanoğlunun onun karşısındaki aciziyetini konu edinen “*hikem*” türü şiirler de söylenmekteydi.

Bunların dışında; *i'tizâr/isti'tâf* (özür ve af dileme), *hamâse* (yiğitlik-kahramanlık ve cesaret) *iktisâsu'l-ahbâr / iktisâsu meâsiri'l-eslâf* (tarihi-menkibevî rivayetlerden bahsetme), *vasf/teşbih* (tasvir/benzetme), *mülâh* (kadın ve şaraba dair hoş ve latif sözler), *Karz/kariz* (kendisine yapılan iyiliğe karşı söylenen şiir) *tardiyât* (av şiirleri), *teşebbüb* (gençlik), *nesîb* (sevgiliyi tasvir), *mezemmetu'n-nisâ* (kadınları kötülemek) gibi temalar Arap şiirinin konularını teşkil etmekteydi.³⁶¹

Bu dönemin önemli bazı şairleri ise, çöl şairleri olarak bilinen *Şenfera* (Sâbit (Amr) b. Mâlik eş-Şenfera el-Ezdî (öl.525-550), *Teebbeta Şerran* (Ebû Züheyr Sâbit b. Câbir b. Süfyân el-Fehmî öl. 540 m. ?), *Mühelhil* (Adî b.Rabîa b. el-Hâris), *Urve b. el-Verd* (öl. M.594) ve şehirli/muallaka şairleri; *İmruu'l-Kays* (öl. M. 540 ?), *Abîd b. el-Ebraş* (öl.m.555 ?), *el-Haris b. Hullîza* (öl. M. 570), *el-A'sâ Meymûn* (öl. M. 570 ?), *Tarafe b. el-Abd* (öl. M. 570 ?), *Adî b. Zeyd b. Hammâd* (öl. M. 602?), *Züheyr b. Ebî Sulmâ* (öl. M. 609 ?), *Amr b. Külsûm* (öl. M.584-veya 600), *Lebîd b. Rabîa* (öl. M. 660 ?), *en-Nâbiğa ez-Zübyânî* (öl. M. 604 ?), *Antera b. Şeddâd* (öl. M. 614 ?), şeklindedir.

Cahiliye devri edebi türleri arasında hitabette önemli bir yer tutmaktadır. Söz söyleme sanatı olan hitabetin temsilcileri ise şair, kâhin ve seyyid gibi kavminin ileri gelenleri idi. Hitabette en önemli şey, özenle seçilmiş kelimelerin güzelce tanzim edilerek, anlaşılır ve

³⁵⁹ Sadık Armutlu, “Ömer b. Rabîa'dan Nedim'e Uzanan Gelenek veya Nedim'in Aşk Anlayışının Kaynağı”. *EKEV Akademi Dergisi*, 22/73, (Kış 2018), 111-114.

³⁶⁰ Şevki Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-arabî el-asru'l-Abbâsi'l-evvel*, (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1966), 220.

³⁶¹ Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 67-78.

münasip bir üslupla muhataba iletilmesi ve onun ikna edilmesidir. Hatipler, güzel, etkili ve belîğ sözleriyle maharetlerini gösterir, üstlendikleri sorumluluğu başarıyla ifa etmeye çalışırlardı. Mensubu oldukları kabilenin değerli bir üyesi olan hatiplerin ve hitabetin çeşitli işlevleri vardır. Bunlar arasında;

- Sefâret (kabilesini temsil etme)
- Mufâhare (kabileler arasında övünme/atışma müsabakalarında sözcülük)
- Savaş, barış ve intikam gibi toplumsal olaylarda kabileyi teşci' ve teşvik etme
- Kabileler arası ihtilafli konularda arabuluculuk/hakemlik
- Kız isteme ve nikâh törenlerinde konuşmacılık
- Ölenlerin vasiyetlerinin duyurulması
- Muhtelif vesilelerle tertip edilen toplantı ve panayırarda konuşmacılık, bulunmaktadır.

Cahiliye dönemi sonrası, İslami dönem ve Emevî-Abbâsî dönemlerinde bu işlevlere

- Dini Hitabet
- Siyasi hitabet
- Cihada teşvik
- Münazaralar da eklenmiştir.³⁶²

2.1.2. İslamî Dönem

Yukarıda da ifade edildiği üzere Arap şiiri, tıpkı Arap edebiyatında olduğu gibi farklı dönemlerde farklı değerlendirmelere tabi tutulmuştur. Böylece Arap şiiri ve edebiyatı Cahiliye dönemi, İslamî Dönem, Emevî Dönemi, Abbasî Dönemi ve Modern Dönem olmak üzere beş dönem başlığında değerlendirilmektedir. Buna paralel olarak Arap Edebiyatının en önemli figürü olarak öne çıkan şairler de benzeri bir tasnife tabi tutularak “Cahiliyyûn”, “Muhadramûn”, “İslâmiyyûn (mütekaddimûn)” ve “Muhdesûn/Muvelledûn” şeklinde isimlendirilmişlerdir. Bu tasnif hem edebiyatçıların/nahivcilerin hem de genel olarak İslami ilimler otoritelerinin ittifakla kabul ettikleri bir tasnif olup, nahvî ve edebî açıdan kendi içinde farklı özellik ve değere sahiptir.³⁶³

Arap şiirinin cahiliye dönemi özelliklerini yukarıda zikrettikten sonra İslamî dönemde ve sonraki dönemlerde şiirin konu ve muhtevası hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır. İslamî Dönem, miladi yedinci yüzyılın başlarında Kur'ân ayetlerinin Hz.

³⁶² Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, 96-102.

³⁶³ Hüseyin Avcı, *Kadim Arapça Lugatlarda Hadislerle İstişhâd*. (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 27.

Peygamber'e inmesiyle başlar ve bu dönem Arap edebiyatında bir dönüm noktası olarak karşımıza çıkar. İslamî dönem edebiyat ve şiirini, dili, üslubu ve muhtevasıyla şekillendiren Kur'ân-ı Kerîm, cahiliye devri duygu, düşünce ve değer hükümlerini tam bir değişikliğe uğrattırırken, yeni döneme de damgasını vurmuştur. Toplum hayatına her yönden tesir eden ve yeniden düzenleyen Kur'ân, gayet açık, veciz, belîğ ve müessir bir üslupla akıllara, vicdanlara ve duygulara seslenerek, önce birçok farklı lehçeye sahip olan Arapları ortak bir lehçe etrafında toplamış, sonra da ahlakî, ictimaî ve itikadî mesajlarıyla toplumda hâkim değer yargılarını ve bu değer yargılarının en önemli tezahürü olan edebiyatı tesiri altına almıştır. Böylece Kur'ân'ın dili, İslamî dönem edebiyatının ve şiirinin de dili olmuştur.³⁶⁴ Bu sebeptendir ki Arap toplumu her şey bir yana salt Kur'ân'ın Arapça inmesinden ve bu dilin ilelebet korunacak olmasından dolayı Allah-u Teâlâ'ya ne kadar şükretse azdır.

İslam Dininin toplum hayatında istikrar bulması ile birlikte şiir de adeta kimlik değiştirmiştir. Ezelden beri duygu ve düşüncelerini şiirle ifade etmeyi alışkanlık edinen Araplar bu tabiatları üzere devam etmiş, cahili değer yargılarının yerine İslamî değerleri ikame ederek şiirle hemhal olmayı sürdürmüşlerdir. Daha önceleri Arap toplumunun ve şairlerinin gündemini teşkil eden soy ve kabile taassubu, birbirlerine yaptıkları baskınlar, hakaretler ve savaşlar, içkiyi ve zinayı övme, süflî zevkleri ve şehveti özendirme gibi konu ve temalar artık terkedilmiştir. İslam'ın temel esaslarını teşkil eden adalet, ahlak, kardeşlik, sevgi, hak uğrunda cihat, fedakârlık, takva, zühd, iyiliği emir ve kötülükten nehiy gibi değerler bu dönem şairlerinin şiirlerini süslemeye başlamıştır.³⁶⁵

Bu meyanda İslam'ın şiire karşı olduğu veya şiirin gelişmesine mani olup gerilemesine sebep olduğunu düşünenler de olmuştur. Bu görüşü savunanlara göre, Kur'ân ayetlerine muhatap olan Arap toplumu şiirle meşguliyeti bir taraf bırakmış, kendilerine gelen bu yeni dinin öğretileri, vahiy ve nübüvvet gibi konular üzerine yoğunlaşmışlardı. Özellikle de Kur'ân'daki edebî üslup ve belagatin mükemmelliği karşısında hayranlık ve şaşkınlıkla söz söylemeye dahi cesaret edemeyen Araplar, bir müddet şiir inşad ve rivayetinden uzak durmuşlardır. İbn Sellâm'ın ve ondan etkilendiği aşikâr olan İbn Haldûn'un " İslam'ın şiire ve şairlere karşı tutumu sebebiyle şiire olan itibarın azaldığı, insanların gazâ ve cihat gibi

³⁶⁴ Mehmet Yılmaz, *Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamberin Asr-ı Saâdet Arap Şiirine Etkisi*. (Bursa: Emin Yayınları, 2015), 163-228.

³⁶⁵ Ahmet Arslan, "Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamberin Arap Dili Üzerindeki Etkileri", *HÜİFD*, 24/42, (Temmuz-Aralık, 2019), 37-46.

konular üzerine yoğunlaştığı” iddiaları³⁶⁶ kanaatimizce isabetli değildir. Zira bizzat Hz. Peygamber’in şiire ve şairlere karşı olumlu bakışı, şiir dinleyip şairleri teşvik etmesi bu iddialarla uyuşmamaktadır. Doğrusu İslam dini ve onun Yüce Peygamber’i şiire ve sanata değil, cahiliye şiirinin beslendiği süflî değerlere ve batıl öğretilere karşı bir tavır takınmıştır.³⁶⁷ Hz. Peygamber, kendisini ziyarete gelip şiir okuyan şairleri, kendi şairleri ile karşılaşmış, bu şairler vasıtasıyla onlara cevap vermiştir.³⁶⁸

Bu dönemin öne çıkan şairlerinden bazıları şunlardır: Hz. Peygamber’in şairleri olarak bilinen, Hassân b. Sâbit (öl.60/680 ?), Ka’b b. Mâlik (öl.50/670 ?) ve Abdullah b. Ravâha (öl.8/629),³⁶⁹ ayrıca Ka’b b. Züheyr (öl. 24-644), en-Nâbiğa el-Ca’dî (öl. 65-684 ?), el-Hutay’a (Cervel b. Mâlik el-Absî, öl.59-678 ?).³⁷⁰

2.1.3. Emevîler Dönemi

İslam coğrafyasında, siyasi iktidarın, 41-132/661-750 yılları arasında Emevî hanedanının eline geçmesiyle başlayan bu dönem Arap edebiyatında önemli gelişme ve değişmelerin yaşandığı, edebiyatın siyasi ve kültürel hadiselerin gölgesinde ve onlarla iç içe olduğu bir dönemdir. Emevîler dönemi, İslam toplumunun hızlı bir sosyal değişim yaşadığı, pek çok farklı kültür, ırk ve dinle karşılaştığı ve bir arada yaşadığı, birbirinden etkilenerek yeni bir ortak kültür ve günlük yaşam inşasına giriştiği bir dönem olup birçok ilk bu zaman diliminde yaşanmış, etkileri sosyal ve kültürel bünyenin her zerresine sirayet etmiştir.³⁷¹

Birçok siyasi çalkantı ve çekişmeye de sahne olan bu dönemde, özellikle şair ve hatiplerin, yaşadıkları siyasi ve kültürel vasatta tarafların sözcü ve temsilcileri olduğu düşünüldüğünde, edebiyat ve şiirin siyasetle ne kadar iç içe olduğu daha kolay idrak edilecektir. Devletin kurucusu ve ilk halifesi Muaviye, böyle bir ortamda şiirin ve şairin değerini pekiyi seziyor, şairleri kendi tarafına çekmenin iyi bir basın/medya’ya sahip olmak demek olduğunu da gayet iyi biliyordu. Özellikle buhran zamanlarında, şairlerden, hiciv veya fahr yerine vatan sevgisi, birlik ve beraberlik konularını işlemelerini isteyerek onlardan azami ölçüde istifade ediyordu.³⁷²

³⁶⁶ Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, 116; Yılmaz, *Kur’ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamberin Asr-ı Saâdet Arap Şiirine Etkisi*, 73.

³⁶⁷ Mehmet Yalar, “İslami Arap Şiiri ve Hz. Peygamber”, *UÜİFD*, 18/1, (2009), 61-88.

³⁶⁸ Dursun Hazer, *Hz. Peygamber’in Şairleri*, (Çorum: Hitit Yayınları, 2008), 20-26.

³⁶⁹ Hazer, *Hz. Peygamber’in Şairleri*, 32-33.

³⁷⁰ Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, 116-134.

³⁷¹ Şevki Dayf, *Târîhu ’l-edebi ’l-arabî el-asru ’l-İslâmî*, (Kahire: Dâru’l-Meârif, 1966), 169-214.

³⁷² Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, 138.

Emevilerin doksan yıllık iktidarları esnasında özellikle Abdülmelik, Velîd ve Hişâm dönemlerinde fetihlerle elde edilen ganimetler İslam şehirlerinde müreffeh ve bolluk içinde bir hayat için zemin hazırlamıştır. Geleneklerine bağlı ve o zamana kadar dışa kapalı bir hayat tarzı olan Arap toplumu ve Arap şiir ve edebiyatı, kendi kültürlerinden farklı Fars ve Rum kültürleriyle tanışınca onların edebiyatları, şiir ve musikilerinin de etkisiyle rehavete kapılmış, bambaşka bir çehreye bürünmüştür. Fetihler, toplumun sadece ekonomik durumunu değil hayat tarzını da değiştirmiş, ortaya çıkan zenginlik ve refah başta Şam, Mekke ve Medine olmak üzere tüm İslam coğrafyasında Arapların daha önce hiç tanık olmadıkları bir eğlence kültürünün doğmasına, lüks ve zevk merkezli bir hayat tarzının yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Bu devrede, içki ve müzik meclislerinin tertip edildiği özel mekânlarda hayatı zevk ve şehvet merkezli telakki eden ve bu yönleriyle şiirler terennüm eden bir şairler zümresi de zuhur etmiştir. Emevi idaresinin de teşvik ve desteğiyle sefahet içinde tüm zevkleri tadan, arzuları doğrultusunda hareket eden bu zümreler, sürekli eğlence meclisleri düzenleyerek, buralarda şiirler, şarkılar seslendirmişler, rakkâseler tüm hünerlerini gösterirken, içkiler su gibi tüketilmiştir. Artık Mekke, Medine gibi kutsal topraklar bile, Emevî siyasetinin bir sonucu olarak bu dönemde bir musiki ve eğlence merkezleri durumuna gelmiştir.³⁷³

Bu dönemde toplumda meydana gelen değişim ve dönüşümü ve Emevî iktidarının genel tutumunu resmetmesi açısından şu iki olay oldukça ibretâmizdir. İkinci Emevi halifesi olan Yezid b. Muaviye şarabı tasvir ettiği bir şiirinde İslam'ın içki konusundaki hükmü ve İslami prensiplerle alay ederek şöyle demektedir.

وَسَمْسَةٌ كَرِيمٌ بُرْجُهَا قَعْرُ دَيْهَا وَمَطْلَعُهَا السَّاقِي وَمَغْرِبُهَا فَمِي
نُشِيرُ إِلَيْهَا بِالْأَكْفِ كَأَنَّمَا نُشِيرُ إِلَى الْبَيْتِ الْعَتِيقِ الْمُحَرَّمِ
إِذَا بُزِلَتْ مِنْ دَيْهَا فِي إِنَاءِهَا حَكَتْ نَثْرًا مِنْ الْحَطِيمِ وَزَمَزَمَ
فَإِنْ حُرِّمَتْ يَوْمًا عَلَى دِينَ أَحْمَدٍ فَخُذْهَا عَلَى دِينَ الْمَسِيحِ بْنِ مَرِيمَ

“Bir üzüm bağının güneşidir o. Burcu, fiçısının dibi, doğuş yeri sâkî, batış yeri ise ağzumdur.”

“Biz ellerimizle ona işaret ederken adeta Beyt-i Harâmı (Kâbeyi) gösteririz.”

“Şarap ilk kez fiçısından kadehine döküldüğünde Kâbe taşı ve zemzemden güzel bir söz (ses) meydana getirir.”

³⁷³ Kenan Demirayak, *1. Abbasi Asrında Edebî Çevre (132-232/750-847)*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992), 21-22; Armutlu, “Nedim’in Aşk Anlayışının Kaynağı”, 115-117.

“Eğer şarap bu gün Ahmed’in dinine göre yasaklanmışsa, sen de onu Meryem oğlu Mesih’in dinine göre iç.”³⁷⁴

İçkiye olan düşkünlüğü ile meşhur el-Velîd (el-Velîd b. Yezîd b. Abdilmelik (öl. M. 743) içki, eğlence, kadın ve dinî meseleleri hafife alma konusunda Yezid’den aşağı kalır değildir. Birgün o kadar ileri gitmiştir ki, sarhoşken Kur’ân-ı Kerîm’i açtığına ve karşısına tesadüfen “Peygamberler yardım istediler ve sonunda bütün inatçı zorbalar hüsrana uğradı. Ardından da cehennem! Orada yanan zorbaya gövdelerden sızan su içirilecektir” anlamındaki, İbrâhîm Sûresi’nin 15. ve 16. ayetleri çıkınca öfkelenen el-Velîd, Kur’ân-ı Kerîm’i karşısına dikip, parçalanıncaya kadar ok yağmuruna tutmuş ve şu şiiri okumuştur.

أَتُوْعِدُ كُلَّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ فَهَآ أَنَا ذَاكَ جَبَّارٌ عَنِيدٌ
إِذَا مَا لِأَقِيْتِ رَبِّكَ يَوْمَ حَشْرِ فَقُلْ: يَا رَبِّ مَرْقَنِي الْوَلِيدُ

“Her zorba inatçıyı tehdit mi ediyorsun? İşte ben o zorba inatçıyım.”

“Haşır günü Rabbine kavuştuğunda, “Rabbim, beni Velîd parçaladı”, de.”³⁷⁵

Bu dönemin edebiyatının en ayırıcı özelliklerinden biri de kadın şairlerin de mevcut atmosferden etkilenerek gidişata kendilerini kaptırılmış olmalarıdır. Leyla el-Ahyeliyye, sevgilisi el-Humeyyir’le yaşadığı aşkı rahatlıkla ilan etmiş, sevgilisini şiirlerinin kahramanı yapmıştır. Sukeyne bint el-Huseyn, Ümmü’l-Benîn bint Abdulaziz ve Âişe bint Talha, sevgilileriyle yaşadıkları aşkı şiirlerinde işleyen diğer kadın şairler olarak öne çıkmışlardır.³⁷⁶ Yine bu dönemde cahiliye devri bedevî hayatının kaba ve sert kelimeleri terkedilerek yerine şehvî zevkleri ifade eden kelimeler kullanılmış, sevgiliden kalan izlere (atılâl) ağlamak yerine aşkı daha açık ve maddi unsurlarla ifade etmek tercih edilmiştir.³⁷⁷

Böyle bir siyasal-sosyal zeminde Arap şiiri ve şairi belli konular etrafında temerküz etmiştir. İşlenen konular ve temsilcileri şöyledir:

Aşk şiirleriyle öne çıkan Ömer b. Ebî Rabîa (26-101/644-719), el-Ahveş (35-110/655-728), el-Arcî (75-120/694-737)

Aff aşk şiirleriyle Kays b. Zerîh (öl.68/687) Cemil b. Ma’mer (ö:82/701)

Tabiat konulu şiirleriyle Zû’r-Rumme (77-117/696-735),

³⁷⁴ Kenan Demirayak, “Rindane Tarz Olarak Adlandırılan Türün Arap Edebiyatında Ortaya Çıkışı”, *Doğu Esintileri Dergisi*, Sayı:5, (Aralık 2016), 102.

³⁷⁵ Demirayak, “Rindane Tarz Olarak Adlandırılan Türün Arap Edebiyatında Ortaya Çıkışı”, 101-102.

³⁷⁶ Armutlu, “Nedim’in Aşk Anlayışının Kaynağı”, 117.

³⁷⁷ Demirayak, *1. Abbasi Asrında Edebî Çevre (132-232/750-847)*, 21-22.

İçkiyi/Şarabı öven şiirleriyle Hicaz bölgesinde İbn Ertât ve İbn Meyyâde, Irak'ta Suhaym et-Temîmî ve el-Ukayşir el-Esedî (öl.80/699), Horasan ve Sicistan bölgesinde eş-Şemerdel ve Ebû'l-Hindî

Zühd ve takvâ şiirleriyle Urve b. Uzeyne, Miskin ed-Dârimî ve Sâbık el-Berberî

Medih şiirleriyle Nusayb b. Rabâh, Umeyr b. Şuyeym el-Kutamî, Ka'b b. Ma'dân el-Eşkarî (öl.95/714), Ziyâd el-Acem (öl.100/718)

Hiciv ve nakîza konulu şiirleriyle Cerîr b. Atıyye (30-110/650-728 ?), Ebû Firâs Hemmâm el-Ferazdak (20-114/641-732), el-Ahtal, (20-92/640-710)³⁷⁸.

2.1.4. Abbâsîler Dönemi

Abbâsîler dönemi, Şam'da Emevi hanedanının çöküşü ve Kûfe'de Abbâsî Devletinin kuruluşu (132/750) ile başlayan ve Moğol istilasına (656/1258) kadar devam eden dönemi kapsamaktadır. Yaklaşık beş asırlık bu zaman dilimi, siyasî ve edebî özellikleri bakımından farklılıklar göstermesinden mütevellit dörde ayrılmış ve 1. Abbâsî Dönemi: Devletin kuruluşundan Mütevekkil'in halife oluşuna kadar (132-232/750-847), 2. Abbâsî Dönemi: Mütevekkil'in hilafetinden Büveyhîler'in Bağdat'ı işgaline kadar (232-334/847-945), 3. Abbâsî Dönemi: Büveyhîler'in Bağdat'ı işgalinden Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Bağdat'a halife tarafından davet edilerek girmesine kadar (334-447/945-1055), 4. Abbâsî Dönemi: Selçuklu Hanedanının Bağdat'a girmesinden Bağdat'ın Moğollar tarafından işgaline kadar (447-656/1055-1258) olan dönemler şeklinde değerlendirilmiştir.³⁷⁹

El-Mansûr, el-Mehdî, er-Reşîd, el-Me'mûn, el-Mu'tasım, el-Vâsık gibi halifelerin saltanatları Abbâsîlerin ilk devrini oluştururken, bu dönem aynı zamanda onların sosyal, ekonomik, ilmî ve kültürel anlamda en parlak dönemidir. Bu dönemde halifeler, ilmî faaliyetleri desteklemişler, tercüme hareketlerini başlatmışlar, şiir, edebiyat ve diğer sanat dallarını teşvik etmişlerdir. Abbasî hanedanının hilafeti ele geçirmesiyle siyasî, ictimai, edebî ve iktisadî hayatta pek çok değişim ve gelişim kaydedilmiş, bu gelişmelerden en büyük payı ise edebiyat almıştır. Siyasî, ictimai ve kültürel hayatın bir yansıması olan edebiyat ve şiir, Abbâsîlerin bu ilk döneminde altın çağını yaşamıştır. Bu dönemde fethedilen topraklarda yaşayan başta Türkler olmak üzere Farisiler ve diğer etnik unsurlardan milletler, Bağdat merkezli Arap edebî faaliyetlerinde çok önemli roller üstlenmişlerdir. Fârisî, Beşşâr b. Burd (öl.167/785), Ebû Nuvâs (öl.198/813) ve Ebu'l-Atâhiye (öl.210/825) ve Türk Abdullah b. Mübarek (öl.181/797), Mes'ade b. Sa'd b. Sûl (öl.?) gibi şairler; Türk Halef el-Ahmer

³⁷⁸ Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, 144-166.

³⁷⁹ Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, 205.

(öl.180/796) ve Farisi Sibeveyhî (öl.180/796) gibi nahivciler; Farisi İbnu'l-Mukaffaâ gibi nesirciler bu döneme damgasını vuran Arap olmayan unsurları temsil eden birçok şahsiyetten sadece birkaçıdır.³⁸⁰

Abbâsî döneminde sosyal hayata tesir eden ve değişimini sağlayan bazı etmenler olmuştur. Bunların başında siyasi otoritelerin Arap olmayan vatandaşlarına karşı takındığı olumlu tavidir. Daha önce Emeviler devrinde hem iktidar hem de Araplar tarafından ikinci sınıf insan olarak değerlendirilen “mevâli” unsurların,³⁸¹ önleri açılınca kabiliyetlerini ve zekâlarını sergileme fırsatı bulmuşlardır. Bu durum Arap edebiyatına ve şirine olumlu olarak yansımış, başta İslamî ilimler olmak üzere edebiyat, tarih ve felsefe gibi birçok disiplinde önemli gelişmeler kaydedilmiş ve şaheserler ortaya çıkmıştır. Tıpkı Emevi döneminde olduğu gibi, yabancı kültürlerle karşılaşan bedevi Arap toplumu bu değişim rüzgârına kapılmış, ancak geleneksel sosyal yapı bu değişimden olumsuz yönde etkilenmiştir. Yabancılarla evliliklerin artması soy-sop sevdalısı Arapların bu yönlerini törpülemiş, cariyelerin gittikçe artan revaçları ve ailelere hatta saraya kadar sirayetleri, zevk ve sefa konulu şiirlerde bir artışa sebep olmuştur. Yabancıları, özellikle Fârisîleri taklit etmeye başlayan Arap toplumunda durum; yemek-içmek, giyim-kuşamdan evlerin dayanıp döşenmesine, daha da kötü olmak üzere, batıl inanç ve sapkın kültürlerin ürünü bazı eğlenceler ve süflî adetlerin sosyal dokuya nüfuz etmesinden hilafet makamının dahi bu sefahete duçar ve ortak olmasına kadar ilerlemiştir.³⁸²

Abbâsîlerin ilk döneminde gerçekleşen en olumlu gelişme, nisbeten adil ve makul bir muameleyle karşılaşan yabancı unsurların tercüme faaliyetleri, edebî ve kültürel alanlarda yaptıkları çalışmalarla Arap edebiyat ve kültürüne katkılar sağlamaları olmuştur.³⁸³ İlk Abbâsî dönemi şiiri, siyasi iktidarın ve devlet ricalinin şiire ve şairlere karşı olumlu bakışları ve destekleriyle, yine bu dönemde yaygınlaşan şiir tenkidi ve tertip edilen şiir meclisleriyle gelişmiştir. Sınıfsal ayrımın azalması ve insanların düşüncelerini daha rahat ifade eder hale gelmesi ve şiirlerin tedvin edilmesiyle zenginleşen şiir antolojileri, şiiri profesyonel bir kazanç vasıtası haline de getirmiştir.

Bu dönem şiirinde de daha önceki dönemlerde işlenen konular tekrar edilirken, bunlara bazı yenileri de eklenmiştir. Medihte şairler sadece güzel hasletleri değil, tarihi ve siyasi olayları da methetmeye başlamışlar, genelde kasidelerin başında yer alan “atlâl”

³⁸⁰ Demirayak, *1. Abbasi Asrında Edebî Çevre (132-232/750-847)*, 2.

³⁸¹ Demirayak, *1. Abbasi Asrında Edebî Çevre (132-232/750-847)*, 1.

³⁸² Demirayak, *1. Abbasi Asrında Edebî Çevre (132-232/750-847)*, 6-10.

³⁸³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Demirayak, *1. Abbasi Asrında Edebî Çevre (132-232/750-847)*, 14-17.

(sevgiliden kalan izler, hatıralar) bölümünün yerine şarap ve tabiat gibi temaları ikame etmişlerdir. Hiciv yine şeref ve haysiyeti hedef alan en korkunç silah olurken, mersiye konusunda kadın şairler ön plana çıkmıştır. Kişileri, tabiatı, av maceralarını ve eşyaları betimleyici tasvir şiirleri ile şarap (hamriyye) şiirleri de bu dönemde de varlığını sürdürürken, aşk, daha önceleri kasidenin nesib bölümünde birkaç mısradan ibaret olmaktan çıkmış, müstakil bir alan haline gelmiş, ancak Beşşâr ve Ebû Nuvâs gibi mucûn şairleri tarafından çığırından çıkarılarak pornografik tasvirler ve teğazzül bi'z-zükûr şekline dönüşmüştür.³⁸⁴ Birinci Abbasi döneminde şarabı, şarap içmeyi tasvirleriyle öven şairler, gitgide artan ahlakî zaafiyetin sonucunda her türlü İslamî ve insanî değerlerle alay eden, gelenekleri, şeref ve haysiyeti hiçe sayan şiirler yazmaya başlamışlardır. Dönemlerinde zındıklıkla itham edilen, Acred (öl.161/778), Beşşâr b. Burd (öl.167/782), Ebu Nuvâs ve er-Rakkâşî (öl.200/815) bu şairlerden bazılarıdır. Elbette bunların dışında zühd ve takvayı konu edinen şairler olduğu gibi daha önceki dönemlerde görülmeyen ve şairin kafasında oluşturduğu düşünceleri topluma öğretmek için, sanat ve edebi güzellik kaygısı taşımadan yazdığı didaktik (ta'limî) şiir türü de bulunmaktadır. Emeviler döneminden beri hakir görülüp dışlanan mevâli guruhunun, Abbasiler döneminde özellikle el-Me'mûn'un (öl.218/833), el-Emîn'i (öl.198/813) bertaraf ederek halife olmasından sonra "şuûbiyye" hareketi dâhilinde kendi ırklarını övdükleri ve Arapların bütün kusur ve ayıplarını ortaya döktükleri siyasi konulu şiirleri de burada zikretmek yerinde olacaktır.³⁸⁵

Abbâsilerin ikinci döneminde Araplar, Türkler, Farisîler ve Mağribliler gibi etnik unsurlardan oluşan toplum yapısına, daha sonra köleler ve Afrikadan çeşitli sebeplerle getirilen zencilerle cariyeler de eklenmiştir. Bunların dışında bölgede zaten var olan ve Müslümanların hâkimiyetinden sonra "ehlu'z-zimme" olarak bilinen Hristiyan ve Yahudi tebası da bulunmaktadır. Toplumda daha önceleri başlayan ahlakî çözülme, lüks ve zevk-ü sefa düşkünlüğü bu dönemde iyice artmış, müzikli, içkili ve rakkâselerin arz-ı endam eyledikleri meclisler, halife ve devlet ricalinin de iştirakiyle saraylarda tertip edilir hale gelmiştir. Başlarda Kûfe ve Basra'da yoğunlaşan ilmî çevre Basra'da çıkan zenci isyanı ve yağmalamadan sonra Bağdat'a intikal etmiş, Me'mûn zamanında kurulan "Beytu'l-Hikme" bir müddet daha faaliyetlerine devam ederken bir benzeri Mütevekkil tarafından inşa edilmiş ve başında Huneyn b. İshak (öl.260/873) getirilmiştir. Câhız (öl.255/869) ve İbn Kuteybe gibi dil ve edebiyat âlimlerinin de Bağdat'ta olmaları ve farklı dillerden tercüme edilen eserler

³⁸⁴ Demirayak, *1. Abbasi Asrında Edebî Çevre (132-232/750-847)*, 102-107.

³⁸⁵ Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şu'ûbiyye*, 177-182.

üzerinde yaptıkları çalışmalar oldukça değerlidir. Bu dönemde edebiyatında, çehresi değişmiş, İbn Mukle'nin (öl.328/940) kurallarını tesbit ettiği ve bize kadar ulaşan Arap yazısının teşkili; şehirleşmenin ve sosyo-kültürel değişimin etkisiyle Arap dilinde lafızların sözlük anlamları dışında anlam kaymalarına maruz kalmaları;³⁸⁶bugünkü haliyle tevratın Saîd b. Yusuf el-Feyyûmî (öl.330/942) tarafından Arapçaya çevrilmesi döneme damga vuran edebi olaylar olarak kayıtlara geçmiştir.³⁸⁷

Bu dönem şiir ve şairine bakıldığında, şairin eski değerini kaybettiğini söylemek mümkündür. Şiir inşad etmeye değer kişilerin azaldığından şikâyet eden şairlerin artık sadece kendilerini tatmin ve kendi aralarında eğlence maksatlı şiir yazdıkları gözlenmektedir. Mesela ünlü şair Buhturî (öl:286/899) Halife Mütevekkil'in (öl. 247/861) ölümünden yaklaşık kırk yıl sonra vefat etmesine rağmen bu süre zarfında sadece *Kasîdei Sîniyye* adlı ünlü eserini yazmış, bu durumu Fadl b. Habbâb el-Cumahî (öl.305/917) şöyle değerlendirmiştir. “*Dediler: uzun süredir susuyorsun, dedim; suskunluğum sağır ve dilsiz oluşumdan değil. İstesem konuşurum; fakat söz söyleyecek birini bulamıyorum ki, onun için nefesimi tüketeyim.*”³⁸⁸

Sosyal ve kültürel ortamında etkisiyle bu dönem şairlerinin hayal dünyalarında yeni ufuklar açılmış, eski şiirlerde varit olan lafızlara yeni anlamlar yüklemişler, teşbih ve istiarelerde ileri seviyelere ulaşmışlar, medenî, akli ve zihnî gelişim şiirlere de yansımıştır. Arapçaya, yabancı kelimelerin hızla girmeye başladığı, felsefe, kimya, hendese ve kelama ait kavramların şiirde kullanılmasının yaygınlaştığı bu döneme dair, İbn Cinnî'nin (öl.392/1002) “*mütekaddim şairlerden lafzî açıdan istişhad edildiği gibi, muhdes ve müvelled şairlerden de mana açısından istişhad edilir*” anlamında ki sözleri bu duruma işaret etmektedir. Şiirde işlenen konular ise önceki dönemlerin devamı niteliğinde olup şu şekilde özetlenebilir. Tabiatın, av maceraları ve hayvanların, saray, bağ-bahçe, ev eşyaları ve hatta badem tatlısının konu edildiği “tasvir şiirleri”, medih, hiciv, mersiye, zühd ve takva, erkeğe ve kadına yazılan gazeller yani aşk şiirleri, lehv (eğlence) ve mücûn (müstehcen) şiirler, fahr (övünme), itâb (azarlama), i'tizâr/isti'tâf (özür ve af dileme), şekvâ (yakınma-şikâyet), didaktik (eğitim) konulu şiirler ve nihayet hikmetli ve felsefî içerikli şiirler.³⁸⁹

³⁸⁶ İbn Kuteybe'nin *Edebu'l-Kâtib* adlı eseri bu meseleye dair yazılan en önemli eserdir. İbn Kuteybe, *Edebu'l-Kâtib*, thk. Ali Fâûr, Suudî Arabistan: Vezâratu's-Suûni'l-İslâmiyyeti ve'l-Evkâfi ve'd-Da'vet ve'l-İrşâd, 1987.

³⁸⁷ Sait Uylaş, 2. *Abbasi Asrında Edebi Çevre*. (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 22.

³⁸⁸ Uylaş, 2. *Abbasi Asrında Edebi Çevre*, 27.

³⁸⁹ Uylaş, 2. *Abbasi Asrında Edebi Çevre*, 59-153.

İkinci Abbasi döneminin en olumlu edebî hadiselerinden biri de şüphesiz; Basra'da Halil b. Ahmed (öl.170/786) ve Kûfe'de Ebû Cafer er-Ruasî (öl.187/803) öndeliğinde nahiv ilminin sağlam temeller üzerine oturtulması ve daha yaygın hale getirilmesi; Basra ve Kufe nahiv ekollerinin oluşmasıdır. Sözlükçülüğün de gelişim gösterdiği bu devir edebî tenkid (nakd) ilmi açısından da parlak bir devir olmuştur.³⁹⁰

Üçüncü Abbâsî dönemi, siyasi ve sosyal açıdan Abbâsilerin hilafeti ve çeşitli hanedanların iktidarı çerçevesinde değerlendirilmesi gereken, edebiyat açısından şiir, nesir ve kitabetin yeni çehreler kazandığı bir dönemdir. Hicrî üçüncü asrın yarısından itibaren zayıflayan ve sadece sembolik bir değeri kalan Abbâsî hilafeti siyasi istikrarı da kaybedince bölünmelere maruz kalmıştır. İlk kopuş kuzey Afrika da *Ağlebîler*³⁹¹ tarafından gerçekleştirilmiştir. Ardından yine Afrika'da *İdrisîler*³⁹², Türk komutan Tolunoğlu Ahmed tarafından Mısırda kurulan *Tolunoğulları*³⁹³, Şîilerin kurduğu *Fâtımîler*³⁹⁴ ve bir Türk hanedanı olan *İhşidîler*³⁹⁵ bağımsız devletler kurmuşlar, Hilafet merkezinin doğusunda ise Horasan'da *Tahirîler*³⁹⁶, Musul'da *Hamdânîler*³⁹⁷ ve İran merkezli *Büveyhîler*³⁹⁸ belirli sürelerle iktidar olmuşlardır.

Bu dönemde toplum; başta halife olmak üzere, vezir, emirler, komutanlar, valiler ve iktâ sahibi zenginlerden oluşan aristokratlar tabakası; kadılar, ulemâ, sanayiciler ve orta halli tüccârlardan oluşan orta tabaka; çiftçiler ve vasıfsız işçilerden oluşan alt tabaka olmak üzere üç sınıfa ayrılmıştı. Yahudi ve Hristiyanlar ise “ehlu’z-zimme” olarak devletin müsamahakâr tutumundan sonuna kadar faydalanarak müreffeh bir hayat sürmüşlerdir. Lüks, sefâhet ve savurganlığın hâkim olduğu toplumda, halifeler dâhil tüm devlet ricalinin katıldığı içki ve eğlence meclisleri tertip edilmeye başlamış, şairler ise bu toplantılarda ya geçmiş eğlence meclislerinden hatıralar nakletmeye ya da ziyafet masasındaki yemekleri, içkileri ve şarkı söyleyip raks eden nedimleri tasvir eden şiirler nazmetmeye koyulmuşlardır.³⁹⁹

³⁹⁰ Uylaş, 2. *Abbasi Asrında Edebi Çevre*, 253-256.

³⁹¹ İfrıkıyye, Cezayir ve Sicilyada 800-909 yılları arasında hüküm sürmüş İslam hanedanı.

³⁹² Fas'ta 789-985 yılları arasında hüküm sürmüş ilk İslam hanedanı.

³⁹³ Mısır ve Suriye'de 868-905 yılları arasında hüküm süren Türk-İslam hanedanı.

³⁹⁴ Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye'de 909-1171 yılları arasında hüküm süren Şîî hanedanı.

³⁹⁵ Muhammed b. Tuğç tarafından kurulan 935-969 yılları arasında Mısır, Suriye ve Filistin'de hüküm süren Türk İslam Hanedanı.

³⁹⁶ Horasan ve Mâverâunnehir'de hüküm süren İslam hanedanı.

³⁹⁷ Musul ve Kuzey Suriye'de 905-1004 yılları arasında hüküm süren Arap İslam hanedanı.

³⁹⁸ İran ve Irak'ta 932-1062 yılları arasında hüküm süren Deylem asıllı hanedan.

³⁹⁹ Demirayak, “Rindane Tarz Olarak Adlandırılan Türün Arap Edebiyatında Ortaya Çıkışı”, 109-119; Nurullah Yılmaz, 3. *Abbâsî Asrında Edebi Çevre (334-447/945-1055)*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995), 25-28.

Bütün bu siyasi istikrarsızlık ve sefahate rağmen ilim adamları ve edebiyatçılar Endülüs'ten doğu Türkistan'a kadar uzanan İslam topraklarında istedikleri gibi dolaşabiliyorlar, ilmi faaliyetlerini sürdürebiliyorlardı. Belki de siyasi bölünmüşlüğün tek olumlu tarafı merkezi yönetimden kopan hanedanların, bir iftihar vesilesi olması hasebiyle, ilim adamlarını kendi topraklarına çekebilmek adına, onlara büyük ilgi ve alaka göstermeleri ve faaliyetlerini sürdürebilmeleri için imkân sağlamaları olmuştur. Bu meyanda hanedanlar arasında sıkı bir rekabetten bile bahsetmek mümkündür. Medenileşme ve vezirlerin ilme gösterdikleri iltifatın yanı sıra Müslüman ilim adamlarının doğu ve batıya yaptıkları seyahatler, Yunanca, Farsça ve Hintçeden yapılan tercüme toplumu ufkunu açmış, melekelerinin gelişmesini sağlamıştır. Taşköprüzâde Ahmed Efendi (öl.968/1561) "Miftâhu's-saâde" adlı eserinde ilmî açıdan bir tekâmülün yaşandığı bu devirde ortaya çıkan ilimleri altı ana başlıkta toplamış ve 203 bölüme ayırmıştır.⁴⁰⁰ Bunlar arasında daha önce olmayıp bu dönemde ortaya çıkan ve ev idaresi, aile ekonomisi konulu *Kitâbu'n-nizâm*; politika ve devlet idaresi konulu *Kitâbu's-siyâse* ve ekonomi politikalarının değerlendirildiği *İktisâdu's-siyâsî* tarzı ilim dalları dikkat çekmektedir.⁴⁰¹ İlmî faaliyetlerin ve ilim adamlarının temerküz ettiği Isfahan ve Rey şehirleri, Buhara'da Sâ mânî sarayı, Taberistan'da Veşmgîr'in⁴⁰² sarayı, Gazne'de Gazneli Mahmûd'un⁴⁰³ sarayı, Musul'da Hamdânî sarayı ve Mısır'da İhşidî ve Fâtımî sarayları, âlimlere her türlü kolaylığın sağlandığı ve yüksek ücretlerin ödendiği önemli merkezlerdir.⁴⁰⁴

Bu dönemde Arap şiiri, Arapların nisbeten bedevî hayatı terkedip şehirli (hadarî) hayata adapte olmalarının etkisiyle mana, maksat, lafız ve üslup bakımından bir dinamizm kazanmış, şairler an'nevî cahilî şiir konularının yanı sıra değişen ve gelişen sosyal, kültürel ve medenî çevreye uyumlu, tahayyül mahsulü unsurlar içeren yeni konulara yönelmişlerdir. Bu dönemin edebî alanda en bariz değişimi ve gelişmesi ise kaside de konu bütünlüğünün sağlanmış olmasıdır. Daha önceleri kasidenin bir bölümü olarak karşımıza çıkan hamriye ve mucûn şiirleri artık müstakil bir tarz haline gelmiş, varlığını Emevî devrinden beri devam

⁴⁰⁰ Taşköprüzâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fî mevzûati'l-ulûm*, (Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1985). Bu eser üç ciltten oluşmaktadır. Müellif ilimleri 203 bölüme ayırarak ayrı ayrı ele almaktadır.

⁴⁰¹ Yılmaz, 3. *Abbâsî Asrında Edebi Çevre*, 20-23.

⁴⁰² Kâbûs b. Veşmgîr, (*قابوس بن وشمگیر*) (öl.403/1012), 928-1090 yılları arasında Cürçân ve Taberistan bölgelerinde hüküm sürmüş "Ziyâril" in 978-981 ve 998-1012 yıllarında tahta bulunan emiri.

⁴⁰³ Ebu'l-Kâsım Yeminu'd-Devle ve Eminu'l-Mille Kehfu'l-İslam Nizâmu'd-Dîn Gâzî Mahmûd b. Sebük Tegin (öl.421/1030), 963-1186 yılları arasında Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan bölgesinde hüküm sürmüş Türk Hanedanı Gazneliler'in 998-1030 yıllarındaki hükümdarı.

⁴⁰⁴ Yılmaz, 3. *Abbâsî Asrında Edebi Çevre*, 21-23.

ettiren siyasi içerikli şiirlerle, felsefî, didaktik, tasavvufî şiirler de güncelliğini korumuş, hatta yepyeni çehreler kazanmıştır.⁴⁰⁵

Bu dönemde, Abbâsîlerin ilk dönemlerinden itibaren başlayan Yunanca, Farsça ve Hintçeden tercüme faaliyetlerinin ve farklı milletlerle karşılaşma sonucu kültürel etkileşimin sonuçları, toplumun sosyal ve kültürel yapısına iyice nüfuz etmiş, bu da Arapların divanı olan şiire aksetmiştir. Cahiliye dönemindeki, kabile taasuubu, kahramanlık, cömertlik, sadakat; Emevîlerdeki bedevî ruh korunmakla beraber siyasî ve mezhepsel içerikli şiir, genel anlamda Abbasilerde, yukarıda saydığımız nedenlerle çehre değiştirmiş, lüks, zevk, haz, eğlence ve müstehcen konularla dolup taşmıştır. Daha önce sadece saraylarda veya zengin mahfillerde görülen eğlence ve içkili meclisler halk tabakasına kadar yayılmıştır. Tabii bu ahlaki olumsuzluklara karşın, şairlerin işleyecek daha fazla konu bulabilmeleri, hareket alanlarının genişlemesi ve zaten arayışta bulamadıkları sefahet meclisleri onları daha velûd hale getirmiş, bu meyanda Mütenebbî (öl.354/956), Şerif er-Radî (öl.359/970), Mihyâr ed-Deylemî (öl.428/1037) ve el-Maarrî (ö:449/1057) gibi döneme ve Arap Edebiyat tarihine damga vuran önemli şairler yetişmiştir. Bu dönem şiir ve şairini anlamak için Nurullah Yılmaz'ın Hannâ el-Fâhûrî'den naklettiği şu sözler önemlidir.

*“Geçmiş dönemlerde olduğu gibi, üçüncü Abbâsî asrında da şiir ve şairler önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü bu dönemde şair, sarayların bülbülü, vezirlerin ve emirlerin içki arkadaşı, ûd'un telleri ve şarkıcıların dillerindeki nağmelerin ruhu olmuştur. Bunun yanı sıra o, hayatın ressamı, eğlence ve müstehcenliğin, içki meclislerinin, ayrıca felsefe, zühd ve tasavvufun da dilidir. Çünkü şiir, hayatı düzenler ve ayrıca hayat düzeni sağlamak için fedakârlık yapmaktan asla çekinmez. Bu durumda insanlar, onu dinleyen kulaklar ve ona uzanan ellerdir.”*⁴⁰⁶

Yine bu dönem şairlerinin kendi aralarında zengin *sosyete grubu – saray şairleri-* ve *“fakir halk grubu- halk şairleri-* şeklinde ikiye ayrıldıkları, bunlardan, içlerinde el-Mütenebbî ve el-Hamdânî'nin de olduğu birinci grubun, devlet adamlarıyla birlikte hareket ettikleri, onları, kendi menfaatleri doğrultusunda övdükleri ve yaptıkları haksız uygulamaları ve zulümleri meşru göstermeye çalıştıkları; içlerinde el-Mearrî'nin de olduğu ikinci grubun ise idarecilerin bu nevi haksız ve zalimâne uygulamalarını, halkın menfaatine olmak üzere,

⁴⁰⁵ Yılmaz, 3. *Abbâsî Asrında Edebi Çevre*, 102-106.

⁴⁰⁶ Yılmaz, 3. *Abbâsî Asrında Edebi Çevre*, 27.

eleştirip yerdikleri görülmektedir.⁴⁰⁷ Bu dönemde ilk kez ortaya çıkan ve “dilenci/çapulcu şairler” (Şuarâu'l-Kudye (شعراء الكدية)/Şuarâu't-Te vessül) olarak adlandırılan bir grup daha vardır ki bunlar temelde dünya ve onun nimetlerinden uzlet eden tasavvufçu şairlerden farklı olarak, günübürlük bir yaşam tarzı benimsemiş, dinî ve ahlâkî bir endişe taşmaksızın yaşayıp, şiirler inşad eden insnlardır. Sâsâniyyûn olarak da adlandırılan bu şairlere, es-Seâlibî'nin “insan (görünümlü) şeytanlardan biri” şeklinde nitelendirdiği Muhammed b. Abdülaziz es-Sûsî örnek olarak verilebilir.⁴⁰⁸

Bu dönemde şiir türlerini ve işlenen konuları şu şekilde sıralayabiliriz. Tabiatın, şarabın ve av maceralarının işlendiği tasvir şiirleri, medih, fahr ve hiciv şiirleri, mersiyeler, tasavvufî şiirler, müstehcen (mucûn) şiirler, hikmet (zühd ve takva konulu) şiirleri, kahramanlık, yiğitlik ve cömertlik konulu şiirler, şikâyet (şekvâ), i'tizâr (özür/af dileme), itâb (azarlama) şiirleri, siyasi içerikli şiirler, felsefî ve didaktik (ta'lîmî) şiirler.⁴⁰⁹

Son Abbâsî dönemi, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in 447/1055 tarihinde Bağdat'a girişiyle başlayıp 656/1258 moğol istilasına kadar devam eden dönemdir. Büveyhîler'in Bağdat'a ve iktidara hâkim oldukları önceki dönemde Halife, tamamen gücünü ve yetkilerini kaybetmiş, onların isteklerini yerine getiren bir memura dönüşmüştür. Beş halifenin olduğu bu dönemde halifelerin üçü hal' edilmiş, Büveyhilerin iradesine ters düşen herkes bir şekilde bertaraf edilmiştir. İşte bu şartlar altında sıkışan ve bunalan Hilafet ve ahâli, çareyi doğuda yıldızı parlayan, büyüyüp güçlenen Türk Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i Bağdat'a kurtarıcı olarak davet etmekte bulmuştur. Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişi ile Hilafet eski saygınlığını yeniden kazanmış, halkın özlediği huzur ve sükûn ortamı yeniden tesis edilmiştir. Tuğrul Bey'in Rey'e dönüp yerine yeğeni Sultan Alparslan'ı ikame etmesiyle hilafet coğrafyasında siyasi istikrar da temin edilmiş, böylelikle Abbasî hilafetinde Türk hâkimiyeti tamamen ihkam edilmiştir. Selçuklu Hanedanının bu hâkimiyetinin yanısıra İslam coğrafyasında farklı bölgelerde çeşitli özerk hanedanlar/emirlikler de türemiştir. Bunlardan bazıları Harezmi bölgesinde Harizmşahlar, Kudüs mntikasında Artuklular Mısır'da Fâtımîler ve Eyyübîler'dir.⁴¹⁰

⁴⁰⁷ Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, 320-324; Yılmaz, 3. *Abbâsî Asrında Edebi Çevre*, 28-29.

⁴⁰⁸ es-Seâlibî, *Yetîmetü'd-Dehr*, thk. Müfid Muhammed Kumeyha, 3/ 495.

⁴⁰⁹ Yılmaz, 3. *Abbâsî Asrında Edebi Çevre*, 58-129.

⁴¹⁰ Selami Bakırcı, 4. *Abbâsî Döneminde Edebî Çevre*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 15-17.

Bu dönemde Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün kurduğu “Nizamiye Medreseleri” adeta asrın çehresini değiştirmiş, Nizâmülmülk'le beraber kaliteli ve ileri seviyede eğitim bir devlet politikası haline gelmiştir. Bu medreselerde İslamî İlimlerden hadis, fıkıh, tefsir, kıraat'ın yanında felsefe, mantık, nahiv, edebiyat ve hat sanatı gibi diğer ilimlerinde tedrisatının yapıldığı bilinmektedir. Bağdat'ta başlayan okul ve kütüphane açma geleneği hızla diğer emirliklere de yayılmış, emirler ve o bölgelerde yaşayan zenginler kendi adlarına okul ve kütüphane açma yarışına girmişlerdir.⁴¹¹

Arapların en değer verdiği edebi tür olan ve onların halet-i ruhiyelerini en iyi yansıttıkları şiir, bu dönemde de revaç bulmaya devam etmiş, toplum hayatının en aslı tezahürü olma özelliğini korumuştur. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişi, siyasi atmosferin Abbâsi hilafeti ve Türkler lehine değişmesi ile Büveyhî hanedanı yıkılmış, Büveyhilerin Şîf akidesi yerini Ehli Sünnet akâidine bırakmış, saltanat ve hilafet aynı ideal ve ikbâle yönelince edebiyat ve düşünce akımları da bu değişimden berî kalamamıştır. Bu dönemde şiirin gerilediği iddiaları olmakla beraber bunun sebebinin şiirin ve şairin toplumdaki yerine özenen herkesin şiir söylemesi ve şairliğe soyunması olduğu, dolayısıyla eğer varsa gerilemenin asıl sebebinin sıradan insanların şiir inşad etmeye cür'et etmesi olduğu ifade edilmiştir.⁴¹² Ancak bu dönem şiirinde duygu ve zevkin donuklaştığı, fikirlerin dağınıklığı, hayal gücünün monotonlaştığı, şairinin ise sihrî hüviyetini kaybettiği kanaati edebiyat tarihçilerinin ortak kanaatidir.⁴¹³ Esasen bu dönem şairlerinin yeni arayışlar içerisinde olduklarını söylemek de mümkündür. Şöyleki; Cahiliye devri şairinin hayatı, yaşadığı çevre olan çöl, en büyük yardımcısı devesi/atı ve en değerli varlığı kabilesiyle sevgilisine duyduğu özleminden ibarettir. Kendisine kurduğu dünyasında hayal gücünü bu değerleri üzerine yoğunlaştırmıştır. Onun hayatında lüks, refah ya da sulh/selamet değil, kabileler arasındaki savaşlar, düşmanlıklar, ölümler, mücadeleler, sevgiliden ya da yurdundan ayrılıklar, fakirlik ve mahrumiyet hâkimdir. O hayallerini ve hayallerinin tezahürü olan şiirlerini mahrum olduğu, özlemini çektiği bu değerler üzerine inşa etmektedir. Yaşadığı çevre, gelenek ve göreneklerle ilmek ilmek örülmüş, katı asabiyet kurallarıyla sınırlandırılmış, medeniyetten uzak, sert ve haşin bir dünyadır. Onun için çölde kendisine yol gösterip gecelerini aydınlatan ayın ve yıldızların, yaşamını sürdürmesini sağlayan av hayvanlarının, düşmalarına karşı tek savunma silahı olan kılıcı ve zırhının, bütün zorluklara karşı tek destekçisi olan kabilesinin, üzerine bindiği atın veya devenin, belki de tek eğlencesi olan

⁴¹¹ Bakırcı, 4. *Abbâsî Döneminde Edebî Çevre*, 38-40.

⁴¹² Bakırcı, 4. *Abbâsî Döneminde Edebî Çevre*, 51-52.

⁴¹³ Bakırcı, 4. *Abbâsî Döneminde Edebî Çevre*, 51-56.

içkinin ve yalnızlığını paylaştığı sevgilinin değeri paha biçilmezdir. Saf bedevi ruhun, selikî (fıtrattan gelen yetenek) edebî maharetin Arap kelimelerindeki tezahürleri diyebileceğimiz cahiliye şiirinin ana temalarını oluşturan bu değerler, sonraki dönem insanların ulaştıkları zenginlik, varlık, lüks ve sefahetin sonucu olarak o eski önemlerini yitirmiş, hayalleri süsleyen şeylere sahip olmanın verdiği rehavet, zihnî ve edebî tembellik şiire aksetmiş ve eski şaşalı günlerini arayan şairler, panik halinde, zevk ve duygudan mahrum gereksiz ve aşırı abartılı edebi sanatlarla doldurulmuş şiirler yazmaya başlamışlardır. Öyleki bu dönemde bu gereksiz aşırı sanat kullanımı sebebiyle “sanatla yıkanmış”⁴¹⁴ tabiri edebiyat tenkitçileri tarafından sıkça kullanılır hale gelmiştir. Taklidin ciddi boyutlara ulaştığı son Abbasi devri bazı şiirleri için “ falanca şairin şiirinin yavrusu” eleştirisinin yapıldığı görülmektedir.⁴¹⁵

Cahiliye devrinden bu döneme gelinceye kadar Arap şiirinin ana temalarından biri olma özelliğini koruyan medih, bu dönemde de şairlerin gözdesi olmuş, Emevi hilafetinde Cerîr (öl.115/733), Ferezdak (öl.114/732) ve Ahtal (öl.92/710) ‘ın da büyük katkılarıyla kazandığı yükseliş eğilimini Abbasi hilafetinde zirveye çıkarmıştır. Başta muhdes şairlerden Beşşâr b. Burd (ö:167/782) olmak üzere birçoğu methiyelerini para kazanmak için söylerken, Sâlim el-Hâsir halife el-Mehdî’ye yazdığı methiyeden alacağı ödül için pazarlık yapacak kadar işi ileri seviyelere taşımıştır.⁴¹⁶ 4. Abbâsi döneminde şiirin bir kazanç ve menfaat vesilesi haline gelmesinde halife ve devlet adamlarının da önemli bir payı vardır. Devlet ricalinin kendilerini öven veya rakiplerini hicveden şairlere abartılı bahşişler ve hediyeler vermeleri sonucu, maddi sıkıntıya giren her şair bu durumdan kurtulmanın yolunu medih ve hiciv yazmakta bulmuşlardır. Öyle ki dönemin şairlerinden İbn Hayyât’ın (öl.517/1123) Halep emirine, ulufe isteğini “*yüzümün suyundan başka satacak bir şeyim kalmadı*” şeklinde bildirmesi durumun vehametini göstermesi açısından önemlidir.⁴¹⁷ Yazdığı methiyeler karşılığında devlet adamlarından para, ev, maaş, çocuklarına veya kendisine devlet kademesinde memuriyet, mürekkep, kalem, at, yiyecekler, şarap vs. isteyenler dahi olmuştur. Şairler arasında sırf daha fazla kazanç elde edebilmek adına şehir şehir dolaşanlar bulunmaktadır. Şairlere verdiği yüksek meblağlarla ünlü Halep emiri İbn Mirdas’tan nemalanmak üzere Şam bölgesine gelen İbnu’l-Hatt’a, İbn Hayyûs’un şu sözleri oldukça manidardır. “ *Şam’da güzel şiir söyleyen çok şair var, sen Trablus’a git*”.⁴¹⁸ Bazı şairlerin

⁴¹⁴ Bakırcı, 4. Abbâsi Döneminde Edebî Çevre, 54.

⁴¹⁵ Şiirde görülen bu abartılar ve taklit konusunda el-Hafâcî’nin “*Sırru’l-fesâha*” ve İbnu’l-Esir’in “*Mes’eletu’s-şâir*” adlı eserlerine miracaat edilebilir. bk. Bakırcı, 4. Abbâsi Döneminde Edebî Çevre, 55.

⁴¹⁶ İbn Hallikân *Vefeyâtu’l-a’yân*, 2/350-351.

⁴¹⁷ Bakırcı, 4. Abbâsi Döneminde Edebî Çevre, 112.

⁴¹⁸ Bakırcı, 4. Abbâsi Döneminde Edebî Çevre, 115.

aldıkları hediyeler ve ücretlerle birtakım devlet adamları ve emirlerden daha zengin hale geldikleri de bilinmektedir. Böylece şiir karşılığı para/menfaat temin etmek şairler açısından normal ve bir meslek olarak değerlendirilmiş, edebî kaygı ve duyarlılıklar ikinci plana itilmiştir.⁴¹⁹ Ancak dönemin siyasi olaylarına karşı duyarsız kalmayıp şiirlerinde Selçuklu Sultan ve Vezirlerine, sırf İslam toplumuna ve devletine yaptıkları eşsiz hizmetlerden ötürü takdirlerini iletmek için şiirler yazan, Türklerin hasletlerini öven Zemahşerî gibi şairleri diğer şairlerle aynı kefeye koymamak gerektiğini de ifade etmek isteriz.

4. Abbâsi döneminde şiirin ana temalarında fazlaca bir değişiklik olduğunu söylemek zordur. Edebî sanatlarda ciddi bir artış olduğu, sıradan halktan şairleri saymazsak şairlerin çoğunun belâgat ve nahiv ilimlerine vakıf insanlardan oluştuğu müşahede edilecektir. Yine Arap olmayan kültür ve toplumlarla ilişkiler daha da arttığından Arapçaya giren kelimelerde de bir çoğalma görülmekte, garip kelimelerin fahr ve medih gibi türlerde yoğunlaştığı izlenmektedir. Bu dönemde yazılan şiirin ana konuları ise şöyle sıralanabilir. Medih, fahr, mersiye, hiciv, tasvirler, şekvâ, tasavvûfî şiirler, hamriyyât, gazel, mucûni zühd ve takvâ şiirleri, felsefî, ta'limî şiirler.⁴²⁰

Bu dönemde emirlikler ve hanedanlarında etkisiyle şairlerin etnik kimliklerini öne çıkardıkları ve vatanlarına duydukları özlemi dile getirdikleri *vatan özlemi* şiirleri, şubüyye akımının tesiriyle söylenen *ihvâniyyât* ve ortak değerleri ön plana çıkarmak amacıyla Hz. Peygamber'i övücü mahiyette inşad edilen *bedi'iyât* türü şiirler, ayrıca *nakâiz* (iki şairin birbirlerini ve şiirlerini hicvetmeleri), *muâraza* (bir şairin, başka bir şairin beğendiği bir şiirine benzer şiir söylemesi), *tarih düşürme* (önemli bir olayın tarihinin ebced hesabıyla şiirde zikredilmesi), çevre ve tabiatı tasvir eden şiirler ile *nevruz*, *ramazan ayı* ve *bayramlar* gibi ortak toplumsal olayların işlendiği şiirler göze çarpmaktadır.⁴²¹

2.2. Arap Edebiyatında Vezin Şekilleri

Araplar nezdinde Arap dili ve edebiyatının en değerli unsuru hiç şüphesiz ki şiirdir. Onlar şiiri, kendilerinin divanları, sicilleri ve kültür hazineleri, tarihlerinin ve geçmişlerinin bir aynası olarak görmüşler, neseplerini, kültürlerini ve dillerini onunla korumuşlardır.⁴²² İslam öncesi Arap toplumunun sonraki nesillere yegâne mirası, en büyük ve değerli armağanı

⁴¹⁹ Bakırcı, 4. *Abbâsî Döneminde Edebî Çevre*, 111-115.

⁴²⁰ Bakırcı, 4. *Abbâsî Döneminde Edebî Çevre*, 127-218.

⁴²¹ Bakırcı, 4. *Abbâsî Döneminde Edebî Çevre*, 215-218.

⁴²² Mehmet Yalar, "Cahiliye Şiirinin Tarihsel Gerçekliği Problemi", *UÜİFD*, 17/2, (2008), 95-120.

da diyebileceğimiz şiirin ilk formatı, kâhinlerin ve hatiplerin söyledikleri seciler (secili nesir) veya çölde develerle seyahat edenlerin söyledikleri ezgiler (hidâlar/ حداء)’den neş’et eden ve belli bir konuda söylenmiş birkaç beyitlik manzûmeler biçimindeydi. Bu manzûmelerin zamanla gelişerek recez (رجز) haline gelmesiyle Arap şiiri ilk ve en eski biçimini kazanmış, zamanla recez evresini de tamamlayan Arap şiiri, vezin, kâfiye, beyit ve içerik yönleriyle en gelişmiş formu olan kaside haline dönüşmüştür.⁴²³

Arap şiirinin geçirdiği süreçler veya ne kadar geriye gittiği, başlangıçtaki biçiminin nasıl olduğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. İbn Reşîk’e (öl.456/1064) göre Arap şiiri sırasıyla secili nesir ve recez evrelerinden geçerek kaside biçimine ulaşmıştır.⁴²⁴ Bazı edebiyat tarihçileri ise Arap şiirinin menşei olarak deveci ezgilerini göstermektedirler. Bütün tartışmalar bir tarafa edebiyat tarihçilerinin hemfikir oldukları husus, Arap şiirinin en eski biçiminin kendi aralarında kafiyeli birer mısralık beyitlerden ibaret olan recez olduğu görüşüdür. Beyit, vezin, kâfiye gibi şekilsel yönleri ve muhtevanın işleniş gibi içerik yönü itibarıyla Arap şiirinin en gelişmiş formu ise onlara göre kasidedir.⁴²⁵

Arap edebiyatçıları, Arap şiirinin şu dört ana unsurdan müteşekkil olduğunda ittifak halindedirler. Bunlar; lafız, ma’nâ, vezin ve kâfiyedir. “Haddu’ş-Şi’r” de denilen bu unsurlardan vezin ve kâfiye şiiri nesirden ayırırken, mana ise şiirin muhtevâsına/mazmûnuna delalet etmektedir.⁴²⁶ İlk Arap şairler, hiçbir yazılı kaideye bağlı olmaksızın, fitrî/selikî olarak şiirlerini nazm/inşâd etmişler, sonraki nesiller bu fitrî esasları tatbikî olarak talim etmişlerdir. Yazılı bir kurala tabi olmayan bu sanatın prensip ve ıstılahları İslâmî dönem ve sonrasındaki edebiyatçılar tarafından elde mevcut şiir külliyyatı/malzemesi esas alınarak vaz’ edilmiştir.⁴²⁷

Aruz Arap edebiyatında şiirin temel nazım sistemidir. Nazımda uzun veya kısa, kapalı veya açık hecelerın âhenkli dizilişlerine dayanan bir vezin/ölçü sistemi olup Arap edebiyatında doğmuş, dil yapısına, edebî an’aneye ve zevke göre değişikliklere uğrayarak, başta Fars ve Türk edebiyatları olmak üzere, İslâm medeniyetine dâhil diğer milletlerin kendi dillerindeki edebiyatlarına da geçmiştir. Arûz ilmini ilk olarak sistemli bir izah şekline

⁴²³ Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 48-58.

⁴²⁴ İbn Reşîk, Ebû Ali el-Hasen el-Kayrevânî. *el-'Umdetu fî mehâsini's-şi'ri ve âdâbihî ve nakdihî*, (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1981), 2.

⁴²⁵ Yahya, Suzan “Arap Şiirinde Bir Nazım Türü: Muhammes”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 2/4, (Kasım 2010), 17-37.

⁴²⁶ Kudâme b. Ca'fer, *Nakdu's-şi'r*, thk. Muhammed Abdülmün'im Hafâcî, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 153-170; İbn Reşîk, *el-'Umdetu fî mehâsini's-şi'ri ve âdâbihî ve nakdihî*, 119.

⁴²⁷ Clement Huart, *Arab ve İslam Edebiyatı*, çev. Cemal Sezgin.(Ankara: Tisa Matbaacılık, 1971), 11-16.

kavuşturan, kitabî bir esasa bağlayanın kim olduğu tartışılan bir mesele olmakla beraber,⁴²⁸ genel kanaat vezin ve kafiye ile daha doğrusu bir bütün halinde nazımla ilgili ıstılahların çoğunu tesbit ve tarif edenin Halîl b. Ahmed (öl.175/791) olduğu, bu sahada eskiden beri kullanılagelen ve bir kısmı açıklık kazanmış, bir kısmı ise muğlak mâna ifade eden bazı ıstılahlara muayyen karşılıklar tayin ettiği şeklindedir. Kaside, beyit, kafiye, bahir, recez, remel vb. bu ıstılahlardan bazılarıdır.⁴²⁹

Arap şiirinde en küçük nazım birimine *beyit* denir. İki mısra yada şatr'dan oluşan beytin ilk mısrası *sadru'l-beyt*, ikinci mısrası *aczu'l-beyt* tir.⁴³⁰ Beyt'in hem şeklen hem de anlamca bir bütünlük arzemesi zaruri görülmüştür. Bu kuralın ihlali demek olan *tazmin* (bir hükmün bir beyitten başka beyite taşması) şiir ve şair için kusur kabul edilmiştir.⁴³¹

Arap şiirinde başlıca iki nazım şekli vardır. Bunlardan birisi recez, diğeri ise kasidedir. Recez; ani ilhamların etkisiyle irticalen söylendiğinden ve yapısı itibariyle⁴³² diğlerinden farklı olup aruzun, aynı adla anılan bahriyle nazmedilmektedir. Arap şiirinin en eski şekli kabul edilmekle beraber, cahiliye devrinden pek az recez tevarüs edilmiş, son dönemlerde de yok denecek kadar az örneği kalmıştır. Bu nazım türü hida, savaşlarda birbirlerine meydan okumalar, kadınların savaşçıları teşci' etmeleri, ninniler vb. durumlarda ani ilhamların irticalen ifadesinde kullanılan kısa şiirlerdir. Ünlü şairler Nâbiğa ez-Zubyânî, Antera b. Şeddâd, Tarafe b. Abd ve Alkame'nin (öl.3/625) bize ulaşan şiirlerinde bu türe rastlanmaz. Önceleri sanat değeri yüksek olmayan bu türü geliştirip uzun şiirlere ve kasideye dönüştüren el-Ağleb b. Cüşem el-'Iclî (öl.21/641) olmuştur ve bu yüzden de "recez söyleyenlerin ilki" kabul edilmektedir.⁴³³ Bu tip recezler "urcûze", bu tip recez söyleyen şairler de "reccâz" ya da "râciz" diye adlandırılmıştır. Recez nazım türü Abbasi döneminde hikâye, tasvir, fıkra gibi konularla sınırlandırılmış, bu da mesnevi türü eserlerin doğmasına yol açmıştır. Buna Arap şiir geleneğinde "müzdevic" ya da "müzdevice" denmiştir.⁴³⁴

Kaside ise ilk çağlardan günümüze kadar önemini korumayı başarmıştır. Beyitlerle yazılan bir nazım biçimi olan kasidenin ilk beytine *matla'*, son beytine *makta'*, en güzel

⁴²⁸ Halil b. Ahmed ile muasır olan el-Mufaddal ed-Dabbî'nin (öl.178/794) de aruza dair bir eseri olduğu rivayet edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 51-52.

⁴²⁹ Nihad M. Çetin, "Arûz", *TDVİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/424-427.

⁴³⁰ Safâ Hallûsî, *Fennu't-taktû 'ş-şi'ri ve 'l-kâfiye*, (Bağdat: Mektebetu'l-Musennâ, 1977), 26.

⁴³¹ İbn Reşîk, *el-'Umdetu fi mehâsini 'ş-şi'ri ve âdâbihî ve nakdihî*, 171.

⁴³² Recezde bir beyit, mısra da denilen iki "şatr"dan müteşekkil değildir. Bunda her şatr, kafiye ile nihayet bulan birer beyit halindedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 55-56.

⁴³³ Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 56.

⁴³⁴ Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 57.

beytine ise *beytü'l-kasîd* adı verilmiştir. Recez'in geliştirilmiş uzun hali de diyebileceğimiz kaside, sadece şeklen değil, belirli konuların bir düzen ve sistemle işlenmesi açısından da farklıdır. Arap şiirinin yüksek sanat gerektiren en eski ve nadide numuneleri bu tarzda söylenmiştir. Arap edebiyatçılar tarafından klasik kaside türünün ilk mucidi el-Mühelhil b. Rabîa (öl. M 525) kabul edilmektedir.⁴³⁵

Arap şiirinin en öne çıkan tarzı olan kasidenin yapısı ve muhtevası, mütekaddim şairlerin hayat tarzları ve kültürleriyle doğrudan bağlantılı olup, üç aşama veya bölümden oluşmaktadır. Kasidenin birinci/giriş bölümünde şair, sevgilinin, kabilenin veya dostlarının konakladığı terk edilmiş bir konak yerinin kalıntılarını (*atlâl*) tasvir ederek, burada sevgiliden, aşktan, ayrılık acısından ve sevgiliye duyduğu özleminden bahsetmektedir. Kasidenin bu giriş bölümüne *nesîb* veya *teşbîb* denilmektedir. Şairler, dinleyicilerin ilk karşılaştıkları kısmın onların üzerinde güzel bir etki bırakmasını istediğinden kasidelerin matla' denilen başlangıç beytine çok önem vermişlerdir. İkinci bölümde şair, çölde yaşadığı uzun, yorucu ve tehlikeli yolculuktan, devesi veya bineğinden, çölde karşılaştığı av hayvanlarından veya yırtıcılardan, çölden, yıldızlardan vs. tasvirler yapar. Usta bir şair, nesîbden medih'e geçiş yaparken okuyucuya konunun değiştiğini sezdirmez; her iki konu arasında bir iççeliğin ve uyumun bulunmasına özen gösterir. Buna "*tehallus, hüsn-i tehallus, berâat-i tehallus*" denir.⁴³⁶

Kasidenin son bölümü ise şairin kasideyi inşâd maksadını ortaya koyduğu, asıl mevzuyu işlediği, (medih, fahr vs.) bölümdür. Bu bölümde, kasidenin kendisine takdim edildiği kişi, cömertlik, asalet, dürüstlük, vefakârlık, kahramanlık gibi özellikleri abartılı olarak zikredilerek övülmektedir. Ayrıca kasidelerde bir de *hâtîme/intiha* denilen bir bölüm vardır ki dinleyicinin aklında kalan en son sözler olduğundan, bu bölümün okuyucu üzerinde önemli bir etkisi olduğuna dikkat çekilmiştir. Genellikle şairler, kasidelerini hayat tecrübelerinin bir özeti mahiyetindeki hikmetli sözlerle bitirmişlerdir.

Milâdî altıncı ve yedinci yüzyıllarda klasik dönemini yaşamış olan kaside aruzla yazılmakta ve iki mısralık beyitlerden oluşmaktadır. Kasidenin ilk beytinin her iki mısraı' ile

⁴³⁵ Arap şiirinde ilk uzun kaside örnekleri milâdî beşinci yüzyıl şairlerinden Mühelhil (Adî) b. Rebîa et-Tağlibî'de görülür. Kardeşi Kuleyb'i Cessâs b. Mürre'nin öldürmesi üzerine Mühelhil'in nazmettiği bu uzun kasideler, Bekir ve Tağlib kabileleri arasında kırk yıl süren savaflara yol açmıştır. Regis Blachère, buna dayanarak kaside formunun V. yüzyılın ortalarında Doğu Arabistan'da bu kabileler arasında geliştiğini ve Hîre muhiti vasıtasıyla yayılma imkânı bulduğunu söyler. Ayrıntılı bilgi için bk. Hüseyin Elmalı, "Kaside", *TDVİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/562-564.

⁴³⁶ Elmalı, "Kaside", 24/562-564.

diğer beyitlerin ikinci mısraları aynı kafiye/revî'de⁴³⁷ olmak zorundadır (aa, ba, ca, da). Kasidede beyit sayısının yedi ila dokuz beyitten az olmaması şart koşulmuşsa da bunun belirli bir sınırı yoktur. 100 beyti, hatta İbnü'l-Fârız'ın *et-Ta'îyye*'sinde olduğu gibi 700 beyti aşan kasideler de mevcuttur.⁴³⁸ Arap şiirinde kasidelerin beyit sayısı genelde 30-120 beyit arasında olmakla birlikte, bu sayı arttıkça uygun kafiye bulmak zorlaştığından 40-70 beyit arasındakiler daha makbul sayılmıştır. Klasik Arap şiirinde kasideler genellikle ya ilk beyitleriyle veya kafiye harflerine göre sonradan adlandırılır. Kasidelere kafiyesi lâm harfi olduğundan *Lâmiyyetü'l-'Arab* (Şenfera), *Lâmiyyetü'l-'Acem* (Tuğrâî)⁴³⁹ denilebildiği gibi, *Kasîdetü'l-Bürde*, *el-Kasîdetü'l-Münferice* gibi özel adlarla anılan veya *el-Hamriyyât*, *et-Tardiyyât* gibi konusuna göre isim verilen kasideler de bulunmaktadır.⁴⁴⁰

Arap edebiyatında, şiirde ölçü, şiir vezinlerinin doğruluğunu teyit edebilmek için vaz edilmiş sanatsal standart, mikyas olarak tarif edilen aruz'un isimlendirilmesi ile ilgili farklı rivayetler olmakla beraber⁴⁴¹, lügat ve ıstılah mânaları arasında görülen münasebet bakımından en makul olanlarından biri; çadır "*beytü'ş-şa'r*" ile ilgili olanıdır. Beytü'ş-şa'rın (kıl çadır) kuruluşunda ve ayakta durmasında "arûz"unun (orta direğinin) ehemmiyeti ne ise, beytü'ş-şi'r'in (şiir beyti) yapısında da nazımdaki arûz'un ehemmiyeti odur. Buradan da anlaşılacağı üzere aruz'a dair ıstılahların çoğu, çadırı oluşturan parçalar ve bölümlerin isimlerinden (Veted /vetid (kazık), sebeb (ip), sadr (ön, yüz), acuz (arka, geri) darb (cins, nevi), haşv (bir şeyin içini dolduran nesnelere), mısra (çadır kapsının iki kanadı, pervaz) iktibas edilmiştir.⁴⁴²

Arap nazmında/şiirinde, şairlerin kullandıkları, ritmik içyapıyı oluşturan birçok vezin/ölçü bulunmaktadır. Bu vezinlere "bahr" denmektedir. Bahr (çoğulu buhûr) Arapçada "deniz; büyük ırmak ve bol miktarda su toplanan yer vb." demektir.⁴⁴³ İstılah mânasını çok sayıda ve çeşitli vezinleri ihtiva ve temsil ettiği için kazanmış olmalıdır. Bahir konusuna

⁴³⁷ Revî. Kafiye düzeninde daima bulunması gereken, bu sebeple kasidenin üzerine kurulduğu ve kendisine nisbetle anıldığı sahih harftir. Revî harfi harekeliyse "mutlak revî", harekesiz ise (sâkin) "mukayyed revî" adını alır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İskender Pala, Mürsel Öztürk, İsmail Durmuş, "Kafiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24/149-153.

⁴³⁸ Elmalı, "Kaside", 24/562-564.

⁴³⁹ Tuğrâî Müeyyidüddin Ebû İsmail el-Huseyin b. Ali el-İsbahânî. Asrının önemli şairlerindedir. Selçuklu Sultanı Mesud'un Musul veziriydi. Sultan Mahmûd tarafından hicri 513'de öldürüldü. Bk. Dayf, *Divânü'z-Zemahşerî*, 508.

⁴⁴⁰ Mustafa Çınar, "Kaside Nazım Şeklinin Tarihi Gelişimi", *EKEV Akademi Dergisi*, 10/27, (Bahar 2006), 203-222; Elmalı, "Kaside", 24/562-564.

⁴⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Hallûsî, *Fennü't-taktü'ş-şi'ri ve'l-kâfiye*, 26-27; Çetin, "Aruz", 3/424-427.

⁴⁴² Hallûsî, *Fennü't-taktü'ş-şi'ri ve'l-kâfiye*, 27; Çetin, "Aruz", 3/424-427.

⁴⁴³ İbn Manzûr, "bahr", 215-216; Nihad M. Çetin, "Bahir", *TDVİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/484-486.

girmeden önce *taktî* kavramını açıklamak daha faydalı olacaktır kanaatindeyiz. *Taktî* istilâhî olarak bir şiiri oluşturan beytin, kelimelerinin ölçüsünün tef'île olarak karşılığıdır. Şiirin ya da beytin hangi bahir türüne ait olduğunun tesbiti, *taktî* bilgisi olmaksızın mümkün değildir.⁴⁴⁴ Başka bir ifadeyle *taktî* bir şiiri, yazıldığı veznin tef'ilelerine uygun biçimde bölümlere, uzun ve kısa hecelere ayırarak, şiirin yazıldığı/söylendiği vezn'in/bahr'in belirlenmesi ve şiirin bunlarla ne kadar uyum içinde bulunduğunu kontrol etmek için yapılan işlemdir.⁴⁴⁵ Arap edebiyatında sekiz farklı tef'île vardır. Bunlardan dördü asıl dördü fer'îdir. Asıllar: *Feû'lun-Mefâî'lun-Mufâa'letun-Fâi'lâtun*; fer'îler: *Fâi'lun-Mustefî'lun-Mutefâi'lun-Mef'û'lâtun* şeklindedir.⁴⁴⁶

Halil b. Ahmed arûzda mevcut bütün bahirleri/vezinleri önce beş aslî şekle bağlamış, sonra da bu beş aslî vezinden on beş nazarî vezin türetmiştir. Mütedârik'in el-Ahfeş tarafından ilavesiyle on altıya çıkan bu bahirlerden birinci dâire *muhtelif* olup, *tavîl*, *medîd* ve *basîl* bahirlerini; ikinci daire *mü'telif* olup, *vâfir* ve *kâmil* bahirlerini; üçüncü daire *müctelibe* olup, *hezec*, *recez* ve *remel* bahirlerini, dördüncü daire *müştebihe* olup, *serî*, *münserih*, *hafîf*, *muzâri*, *muktedab* ile *müctes* bahirlerini ihtiva eder. Beşinci dâire ise *müttefika* diye anılır, *mütekarib* ile Halil b. Ahmed'in sistemine sonradan ilâve edilen *mütedârik* bahirlerini ihtiva eder.⁴⁴⁷ Bu onaltı bahir ve tef'île *taktî*'leri şu şekildedir.

2.2.1. Dâiratu'l-Muhtelif

2.2.1.1. Bahru't-Tavîl

Arap şiirinde en çok kullanılan bahirdir. Şiirlerin nerdeyse üçte biri bu bahirle yazılmıştır. Hamaset, fahr ve kıyas en çok işlenen konulardır.⁴⁴⁸

Birinci mısra: *Feû'lun-Mefâî'lun-Feû'lun-Mefâi'lun*

İkinci mısra: *Feû'lun-Mefâî'lun-Feû'lun-Mefâi'lun* şeklindedir.

2.2.1.2. Bahru'l-Basîl

Tavîl bahrine yakın bir bahir olmakla beraber onun kadar yaygın kullanımı yoktur. Aşırı incelik isteyen özelliğinden dolayı cahiliye şiirinden çok müvelledun şairler tarafından tercih edilmiştir.⁴⁴⁹

⁴⁴⁴ Hallûsî, *Fennu't-taktîu's-şi'ri ve'l-kâfiye*, 28.

⁴⁴⁵ Kenan Demirayak, "Taktî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, TDV Yayınları, 2010), 39/482-483.

⁴⁴⁶ Hallûsî, *Fennu't-taktîu's-şi'ri ve'l-kâfiye*, 29-30.

⁴⁴⁷ Demirayak, "Taktî", 39/482-483.

⁴⁴⁸ Hallûsî, *Fennu't-taktîu's-şi'ri ve'l-kâfiye*, 43-44.

Birinci mısra: Mustef'ılun-Fâi'lun-Müstef'ılun-Fei'lun

İkinci mısra: Mustef'ılun-Fâi'lun-Mustef'ılun-Fei'lun şeklindedir.

2.2.1.3. Bahru'l-Medîd

Az kullanılan bir bahirdir. Kulağa ağır geldiği rivayet edilmektedir. Mesela Mütenebbî'nin divanında bu bahirde yazılmış bir şiir bulunmamaktadır.⁴⁵⁰

Birinci mısra: Fâi'lâtun-Fâi'lun-Fâi'lâtun

İkinci mısra: Fâi'lâtun-Fâi'lun-Fâi'lâtun şeklindedir.

2.2.2. Dâiratu'l-Mu'telif

2.2.2.1. Bahru'l-Vâfir

En esnek bahir olarak kabul edilen ve bu yüzden de incelik isteyenlerin tercih ettikleri bir bahirdir. Fahr ve mersiye konulu şiirler için çok uygun görülmektedir.⁴⁵¹

Birinci mısra: Mufâa'letun-Mufâa'letun-Feû'lun

İkinci mısra: Mufâa'letun-Mufâa'letun-Feû'lun şeklindedir.

2.2.2.2. Bahru'l-Kâmil

Şiire konu olabilecek her şeye uygundur. Bu nedenle mütekaddim ve müteahhir tüm şairler tarafından sıkça kullanılan bir bahir olmuştur.⁴⁵²

Birinci mısra: Mutefâi'lun-Mutefâi'lun-Mutefâi'lun

İkinci mısra: Mutefâi'lun-Mutefâi'lun-Mutefâi'lun şeklindedir.

2.2.3. Dâiratu'l-Muctelibe

2.2.3.1 Bahru'r-Remel

Hızlı nutkundan dolayı bu isimle anılır. Hüzün, ferah, zühd gibi konular işlenirken müracaat edilen bahir, özellikle cahiliye döneminde çok kullanılmamış olup, Antera'nın bu bahirle yazdığı hamaset konulu bir şiiri bulunmaktadır.⁴⁵³

Birinci mısra: Fâi'lâtun- Fâi'lâtun –Fâi'lun

⁴⁴⁹ Hallûsî, *Fennu't-taktîu's-şi'ri ve'l-kâfiye*, 68.

⁴⁵⁰ Hallûsî, *Fennu't-taktîu's-şi'ri ve'l-kâfiye*, 56.

⁴⁵¹ Hallûsî, *Fennu't-taktîu's-şi'ri ve'l-kâfiye*, 84.

⁴⁵² Hallûsî, *Fennu't-taktîu's-şi'ri ve'l-kâfiye*, 95.

⁴⁵³ Hallûsî, *Fennu't-taktîu's-şi'ri ve'l-kâfiye*, 133.

İkinci mısra: Fâi'lâtun - Fâi'lâtun - Fâi'lâtun şeklindedir.

2.2.3.2. Bahru'r-Recez

En çok değişime uğrayan, bir hal üzere kalmayan bahirdir. Bu isimle anılması, cüzlerinin birbirine çok yakın olmasına ve harflerinin az olmasına bağlanmıştır.⁴⁵⁴

Birinci mısra: Mustef'ılun-Mustef'ılun-Mustef'ılun

İkinci mısra: Mustef'ılun-Mustef'ılun-Mustef'ılun

2.2.3.3. Bahru'l-Hezec

Mırıldanmaya benzeyen bir temposu olduğu için hezec olarak isimlendirilmiştir. Fârisi edebiyatında çok kullanılan ve bilinen bu bahir, Araplar tarafından şarkı formundaki eserlerde tercih edilmiştir.⁴⁵⁵

Birinci mısra: Mefâîlun-Mefâîlun

İkinci mısra: Mefâîlun-Mefâîlun

2.2.4. Dâiratu'l-Müştebihe

2.2.4.1. Bahru's-Serî'

Hızlı nutkundan dolayı bu isimle anılmaktadır. Daha çok tasvir, vasf ve infial duygularının ifadesinde kullanılan bu bahrin cahiliye döneminde örneği çok azdır.⁴⁵⁶

Birinci mısra: Mustef'ılun - Mustef'ılun –Mef'ulât

İkinci mısra: Mustef'ılun - Mustef'ılun –Mef'ulât şeklindedir.

2.2.4.2. Bahru'l-Hafif

Canlı, hafif ve hareketli bir ölçüsü vardır. Yumuşak oluşuyla vâfir'e benzeyen bu bahir, ondan daha kolay olup Hâris b. Hillize el-Yeşkurî (ö:570 m) muallakasını bu vezinle yazmıştır.⁴⁵⁷

Birinci mısra: Fâi'lâtun-Mustef'ılun-Fâi'lâtun

İkinci mısra: Fâi'lâtun-Mustef'ılun-Fâi'lâtun şeklindedir.

⁴⁵⁴ Hallûsî, *Fennu't-taktû's-şi'ri ve'l-kâfiye*, 123.

⁴⁵⁵ Hallûsî, *Fennu't-taktû's-şi'ri ve'l-kâfiye*, 118.

⁴⁵⁶ Hallûsî, *Fennu't-taktû's-şi'ri ve'l-kâfiye*, 144.

⁴⁵⁷ Hallûsî, *Fennu't-taktû's-şi'ri ve'l-kâfiye*, 159.

2.2.4.3. Bahru'l-Munserih

Dile kolay gelişi sebebiyle bu isimle anılmaktadır. Bu bahirle söylenmiş çok az şiir bulunmaktadır.⁴⁵⁸

Birinci mısra: Mustef'ılun-Mef'ulâtu-Musteı'lun

İkinci mısra: Mustef'ılun-Mef'ulâtu-Musteı'lun şeklindedir.

2.2.4.4. Bahru'l-Muctes

Bu bahir, hafif bahrinden birinci tef'ilesi kaldırılarak elde edildiği için bu isimle elde edilmiştir.⁴⁵⁹

Birinci mısra: Mustef'ılun-Fâı'lâtun

İkinci mısra: Mustef'ılun-Fâı'lâtun şeklindedir.

2.2.4.5. Bahru'l-Muktadab

Münserih bahri ölçüsünden birinci tef'ilesi kesilerek elde edildiği için bu ismi almıştır. Nadir kullanımından dolayı el-Ahfeş bunu da reddetmiştir. el-Mearrî bu bahri, müctes ve muzârî' ile beraber el-Halil'in oluşturduğunu iddia etmiştir.⁴⁶⁰

Birinci mısra: Mef'ûlatu-Mustefi'lun

İkinci mısra: Mef'ûlatu-Mustefi'lun şeklindedir.

2.2.4.6. Bahru'l-Muzârî'

Çok az kullanılan bir bahir olması sebebiyle el-Ahfeş tarafından reddedilmiştir. Tek bir cüz'ü vardır ve şairler bu ölçüyle tam olarak şiir inşad etmemişlerdir.⁴⁶¹

Birinci mısra: Mefâı'lu-Fâı'lâtun

İkinci mısra: Mefâı'lu-Fâı'lâtun şeklindedir.

⁴⁵⁸ Hallûsî, *Fennu't-takîu 'ş-şî'ri ve'l-kâfiye*, 151.

⁴⁵⁹ Hallûsî, *Fennu't-takîu 'ş-şî'ri ve'l-kâfiye*, 173.

⁴⁶⁰ Hallûsî, *Fennu't-takîu 'ş-şî'ri ve'l-kâfiye*, 168.

⁴⁶¹ Hallûsî, *Fennu't-takîu 'ş-şî'ri ve'l-kâfiye*, 166-167.

2.2.5. Dâiratu'l-Muttefika

2.2.5.1. Bahru'l-Mutekârib

Daha çok Farisî edebiyatında örneklerine rastlanmaktadır. Kin ve nefret söylemleri için uygundur. Firdevsî (öl.411/1020) “Şahname”sinde bu bahri kullanmıştır.⁴⁶²

Birinci mısra: Fe‘ûlun-Fe‘ûlun-Fe‘ûlun-Fe‘ûlun

İkinci mısra: Fe‘ûlun-Fe‘ûlun-Fe‘ûlun-Fe‘ûlun şeklindedir.

2.2.5.2. Bahru'l-Mutedârik

el-Ahfeş tarafından el-Halil b. Ahmed’in vaz ettiği onbeş bahire ek olarak konulduğu için bu isimle anılmaktadır. el-Halil’in bu bahri bilerek ihmal ettiği veya hiç bilmediği şeklinde kanaatler rivayet edilmektedir. Esprili ve hikâyemsi anlatımlar için uygun bir bahirdir. Arap edebiyatında az kullanılan bir ölçüdür.⁴⁶³

Birinci mısra: Feu‘lun-Feu‘lun-Feu‘lun-Feu‘lun

İkinci mısra: Feu‘lun-Feu‘lun-Feu‘lun-Feu‘lun şeklindedir.⁴⁶⁴

⁴⁶² Hallûsî, *Fennu't-taktû'ş-şi'ri ve'l-kâfiye*, 185.

⁴⁶³ Hallûsî, *Fennu't-taktû'ş-şi'ri ve'l-kâfiye*, 195.

⁴⁶⁴ Hallûsî, *Fennu't-taktû'ş-şi'ri ve'l-kâfiye*, 29-36 ve 43-205.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ZEMAHŞERİ DİVANI

Mukaddime

Zemahşerî bazı eserlerine olduğu gibi divanına da bir mukaddimeyle başlamıştır. Bazı eserlerinde mukaddime olmayışı, onun mukaddime yazmamasından mıdır yoksa eserlerin elimize ulaşmıncaya kadar geçirdikleri evrelerde yok olmasından mıdır bilemiyoruz. Ancak anladığımız kadarıyla divanına mukaddime yazmasında, onu tefsir yazmaya ve şiirlerini toplamaya teşvik eden ve bu işe uygun şartların oluşması için elinden geleni yapan Mekke Emiri İbn Vahhâs'ın büyük rolü olduğunu düşünüyoruz. Aşağıda da görüleceği üzere önemli ölçüde Mekke'de ikameti esnasında kendisine her türlü yardım ve desteği sağlayan İbn Vahhâs'a şükran duygularını dile getirdiği mukaddimesinde kendisini anlatmayı da ihmal etmemiştir. Zemahşerî'nin divanına yazdığı mukaddime şöyledir.

“Bana, en doğru/en sağlam yol üzere hidayet nasip eden Allah'a (cc) hamd-ü senâ ile başlıyorum. Salât-ü selam ile Peygamberlerin/Enbiyânın olan (Hz. Muhammed)'e medh-ü senâ ediyorum. Şüphesiz hamd/zikir, Allah'a hamd-ü senâ ile yaklaşmakta (öne geçmek isteyenler için) bir vesiledir/yarıştır. İkinci olarak salât-ü selam O'nun seçtiği Muhammed'in (sav) üzerine olsun ki O en güzel örnek/modeldir. Allah'a hamd-ü senâ ve O'nun Peygamberine salât-ü selam, benim tutduğum iki vesiledir ki benim, (kerem, ihsan ve cömertliğin kaynağı olan) O'nun kereminden başka (hiç kimseden) bir beklentim yoktur. O'nun minbit bahçelerinden başka yerde rızkıyı aramam. O'nun hiçbir zaman kapanmayan (ve tüm hayırların anahtarı olan) fazlından/ihsanından başka bir tedbirim/düşüncem olamaz. Susuzluğumu, açlığımı, ihtiyaçlarımı O'nun bol ve sonsuz ikramından başka birşeyle gidermem. Allah'a muhtaç/fakir olan ben, O'na yalvaran, yakaran ben başkasından bir şey istemem, dilemem. O, en zengin olandır. O' makamların en yücesinde (ve onun sahibidir).

Ben, gecenin karanlığı çökünce Allah'a dua eder yalvarırım. Herkesin uykuda olduğu saatlerde O'na niyazda bulunur ve tevbe-i nasûh libasını bana giydirmesini dilerim. Ruhumu ve bedenimi en güzel kokularla (en güzel hasletlerle) süslemesini niyaz ederim ki ölüm meleği gelipte ruhumu kabz edeceği vakitte beni, salih amellerle ve günahlardan korunmuş olarak bulabilsin. Allah'ın bana ihsan ettiği o kadar çok nimeti vardır ki hiçbir kişinin sayamayacağı ve ulaşamayacağı kadar çoktur ve geniştir. (Bu nimetleri) saymaya/ölçmeye hiç kimsenin gücü yetmez.

“İbn Vahhâs’ın benimle ilgili en güzel tasarruflarından biri de, benim Mekke’de ikametimi temin etmesi ve Mekke ehlinin benim oaray gitmemden hoşnut olmalarını sağlamasıdır.”

“Eğer İbn Vahhâs’ın cömertliği ve bol ihsanı olmasaydı (fakirlik içinde) kıt kanaat yaşayıp gidecektim.”

Ey Ka’be’nin ve nübüvvetin vatanı olan Mekke’nin şerifi ve bu iki şerefe sahip olan (Arap)ların evladı İbn Vahhâs, sana teşekkürüm sonsuzdur. Sen ey İbn Vahhâs, en temiz neslin, nübüvvet ve risalet evinin evladı, mülk ve siyasetin en parlak incisi, ilmi denizler kadar büyük ve derin, huccet ve ispat yönünden âlimlerin en parlağısın. Sen ey İbn Vahhâs, şahsiyeti nebevî şahsiyet gibi sağlam ve güzel, sîmâsı nebevî güzellikten bir parça, Mekke’nin tozlu ve taşlı yollarında köşe bucak gezip dolaşanların en faziletlisi, tarihin şan ve şeref sayfalarını kalemle yazanların en şereflişisin. Sana olan teşekkürüm/minnettarlığım kurak toprakların, üzerlerine yağmur yağdıran ve güzel kokular yaymasını sağlayan yağmur bulutlarına teşekkürü gibidir. O topraklar ki yağmurun kokusunu akşam esintileriyle etrafa yayıyor. Onun bol yağmur bırakan bulutlar gibi halini övgü dolu sözlerle haykırıyor. Güneşin aydınlatması gibi etrafa ışık saçman o kurak toprağın gülmesi, bol yağmur getiren bulut misali halin ise ağlaması gibidir. Sabah rüzgârları her ne zaman esse o bahçenin nebâtâtı dağa taşta yayılıyor.

(Kendisini kastederek) Şimdi o, büyük bir iç huzuru ve refah içerisinde yaşamakta, yaşadığı bu günü, düne göre daha övünçlü, gururlu, iftiharla dolu, yarınları için ise (Rabbine) secde(-i şükür) halinde (dua etmekte). Ben zor günümde “bervega”⁴⁶⁵ gibi (yanımda olan, kötü gün dostu) bu samimi dostlar ve boynu halkalı güvercin misali (sadık/vefalı) arkadaşlar için şükrediyorum.

Ben senin emrine âmâde, senin emirlerini yerine getirmeye hazır durumdayken dahi, senin bana bunca ihsanın ve iyiliklerin olmasaydı, beni, yeteneklerimi sergilemem konusunda bana yaptığın teklif karşısında sert ve katı (bir tutum içerisinde) bulurdun. Benden fitratımın özlerini ve kabiliyetlerimden daha fazlasını, eserler yazarak (toplayıp bir araya getirmemi) istediğinde (bu isteğe olumsuz bakıp) tüyleri diken diken olmuş görürdün. Karşında (ne yaparsan yap, ne kadar uğraşsan uğraş) kağalı, kilitlenmiş, açılması imkânsız bir kapı bulurdun. (Benim senin bu teklif ve teşvikine olumlu cevap vermemde) en önemli sebep, Hz. Hasan evladının sözleri karşısında duyduğum hayâdır. Ona verilen, fitratında varolan, o ilk

⁴⁶⁵ Çiriş otu. Hava bulutlanınca yeşerip tazelik kazanan ve güzel kokular yayan bir küçük ağaç türü.

atasından⁴⁶⁶ tevârüs ettiği, yaratılışında ve geleneğinde mevcut selikî tabiatıyla, Ahzem'den⁴⁶⁷ öğrendiği, atalarının kaybolmaya yüz tutmuş sözleriyle ve geniş güçlü belagatiyle, şiirde düzgün ve güzel ifadeleriyle, fasih bir şekilde hak ve batılı birbirinden ayıran doğru söz söyleme yeteneğidir. Sen ki (ey İbn Vahhâs) bunların arasında nazmın ve nesrin kahramanısın. Senin cömertliğine verdiğin nimetleri yiyerek beslenenlerin (cahillerin, sefihlerin senin hakkında) ileri geri konuşmaları, senin faziletinden ve büyüklüğünden bir şey eksiltmez. Sen Vâil b. Sehbân kadar fasih ve Kahtanlı usta şairler kadar büyüksün.

Beni senin istek ve dileklerini yerine getirme hususunda ikna eden şey, bu konulara karşı istekli olan insanların, elde edebilmek için gördüklerinde bana, gösterişli develer veya içinde süslenmiş hanımların gezindiği büyük saraylar teklif edecekleri eserler ortaya koyabilmektir. Ancak ben bütün bunları senin yüce makamına layık olması için yaptım. Bunun için de kimseyle istişare etmedim, kimseden olur almadım. Senin bana olan iyiliklerinden gurur duydum. Senin himayen sayesinde başımı yastığa rahatça koydum. Ben senin sözünden razı oldum, içim rahat. Bana demiştin ki: “Eskilerin sözleri suyu suyla tefsir ederken (bri konuda ikna edici sözler ortaya koyamazken) sen yeni ve ikna edici şeyler söylüyorsun. Nebeviyyât’a (Hz. Peygamber’e) dair sözlerinde tam hedefi tutturuyorsun. Mekkiyyâta (Mekke Şehri) dair sözlerin göğüsleri kabarttan cinsten. Arapçaya olan hâkimiyetin seçilmiş Arap şairlerin havliyyâtına benziyor. Beyitlerin sanki ilk defa söylenmiş gibi. Hikmet dolu beyitlerin kadim şairlerin şiirleriyle aynı seviyede hatta daha ağır ve güzel. Sen hem Mekke hem de Hz. Peygamberle ilgili kasideler ve kıtalar nazmettin. Mekkiyyât ve Nebeviyyât türü şiirlerin (yeniden) şöhret bulmasına vesile oldun. Senin şiirleri sayesinde bu türden eserler yaygınlaştı ve insanlar üzerinde tesirleri çoğaldı.” Yardıma sığınılacak olan sadece Allah’tır.

3. 1. Zemahşerî Şiirlerinin Teknik Özellikleri

Bu bölümde Zemahşerî’nin şiirlerinin sanatsal ve teknik özellikleri mercek altına alınacaktır. Onun şiirlerinin yapı ve muhtevası ve bunun bir gereği olarak da şiirlerinde ki anlam, üslup ve şekil incelenecek, bilimin gerçekleri ve edebiyat disiplininin gerekleri çerçevesinde bir sonuca varılacaktır. Bunun için, Zemahşerî’nin divanında ve divanı dışında, gerek kendisinin gerekse başka müelliflerin eserlerinde bulunan şiirleri üzerinde çok ciddi, dikkatli ve hassas bir çalışma yapmak gerekmektedir.

⁴⁶⁶ Bu “baba” ve “ata” diye tercüme ettiğimiz kelimedden Hz. Peygamber (sav) kastediliyor kanaatindeyiz.

⁴⁶⁷ Ahzem et-Tâî, güçlü belagati ve fesahatiyle bilinen bir şahıs.

3.1.1 Zemahşerî Divanında Kasidenin Yapısı

Yukarıda da kısaca ifade edildiği üzere Arap edebiyatında kaside türü, İslam'dan önce Cahiliye döneminde belli bir usûl/format üzere teessüs etmiş ve daha sonra gelen şairlerinde kabul edip benimsedikleri ve uygulayageldikleri bir gelenek haline dönüşmüştür. Bilahare tedvin faaliyetleri çerçevesinde yazıya geçirilen ve üzerinde inceleme, araştırma ve tenkitler yapılan bu kasidelerin Cahiliye şairleri nezdinde farklılıklar arzettiği ve değinilen konulara göre çeşitli kısımlara ayrıldığı tespit edilmiştir. Kasideyi oluşturan bu kısımların her birinin bir sonraki bölüme hazırlık mahiyetinde olduğu ve o bölüm için adeta bir mukaddime/giriş olarak yazıldığı görülmüştür. Çoğunlukla sevgiliden geriye kalan izler, kalıntılar, evler ve hatıraların zikredildiği ve *atlâl* olarak isimlendirilen ilk bölümde şair, ayrılık acısıyla gözyaşı döküp, üzüntüsünü dile getirmekte ve ondan kalan yıkıntı evlerle, kalıntılarla adeta sohbet etmektedir. Buradan *nesib/teşbîb* denilen kısma geçen şair, aşk, ayrılık acısı, özlem ve elem dolu serzenişlerde bulunmaktadır. Burada şair, dinleyicilerin, yaptığı tasvirleri kalplerinde hissetmelerini, dikkatlerini onun duyguları üzerine yoğunlaştırmalarını amaçlamaktadır. Zira *nesib/teşbîb* bölümü, zaten fitratında aşk, muhabbet ve şiirin büyülu ahengine karşı temâyül bulunan insan ruhuna en tesirli bölüm olarak kabul edilmektedir. İşte klasik kaside tertibi/nizamı *atlâl*, *nesib/teşbîb* ve asıl konuya giriş bölümleri olup kadîm şairlerin ekseriyeti bu tertibe iltizam etmiş, nükkâd (edebiyat araştırmacıları/eleştirmenleri) ise sonraki dönem şairlerini bu sisteme uymaya ve bu bölümler arasındaki ahengi bozmamaya zorlamışlardır. Üst düzey şairlerden bu metodu benimseyenler, bölümlerin kasidelerde aynı tertiple zikredilmesi konusunda dengeli ılımlı bir yol izlemişler, bütün bu bölümleri hakkını vererek icra etmişler, birini diğerine tercih etmemişler, bölümleri uzatarak dinleyicileri bıktırmadıkları gibi bazen de muhabbetle daha fazlasını isteyenleri geri çevirmemişlerdir. Bu baktan olmak üzere İbn Kuteybe'nin naklettiği şu mesele ilginçtir. Reccâz'dan (recez türü şiirler okuyanlar) biri, Emevilerin son Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'a (ö:131/748) gelerek onu metheden bir kaside okur fakat kasidenin teşbîb bölümü yüz beyit, medih bölümü ise on beyitten ibaret olunca Nasr, "*Vallahi teşbîb için o kadar çok güzel kelime sarfettin ki, medih için ne zarîf bir söz ne tatlı bir ifade bırakmadın. Maksadın methetmekse nesib'i biraz kısa tut*" diye nasihat eder. Bunun üzerine şair;

هل تعرف الدارَ لأمِّ الغمرِ دغ دأ و حتر مدحة في نصر⁴⁶⁸

"Cömertliği (taşkın sular kadar büyük ve çok birini methedecek uygun) bir yer (söz) biliyor musun? . (sen) bunu bıraktı Nasr'ı mükemmel olarak methetmeye bak"

⁴⁶⁸ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *eş-Şi'ru ve ş-su'arâ*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1982), 76.

şeklinden tek beyitle methini sonlandırınca da Nasr “ *Ne bu şekilde (kısa) ne de diğer şekilde (uzun) ikisinin arasında*” diye cevap verir. ⁴⁶⁹

Mütekaddimîn ve müteahhirîn şairler arasında ki zaman ve sosyal şartlar gibi farklar ise zaman zaman eleştirilere konu olmuştur. Eleştirmenler, kadim şairlerin yıkılıp harabeye dönmüş evlerin, terkedilmiş bomboş konakların önüne, atları ve develeri ile gelip, ayrılık acısı ve hasretle gözyaşı dökerken, yenilerin ise gayet düzgün, mamur binaların önüne eşek ve katırlarıyla gelip tıpkı eskilerin yaptığı gibi şekvada bulunup gözyaşı dökmelerini, eskiler, kabir karanlığı gibi karanlık gecelerde yolculuk yaparken, yenilerin tatlı su kaynaklarının kenarlarında gezinmelerini ve kasidelerini inşad etmelerini eleştirmişlerdir. ⁴⁷⁰ Şimdi, kasideyi oluşturan her bir bölümü ayrı ayrı inceleyeceğiz.

3.1.2. Mukaddime

Cahiliye dönemi şairlerinin kasidelerine başlangıçları farklı şekillerde tezahür etmiştir. Bunlar arasında taleliyye, gazeliyye, furûsiyye (kahramanlık), vasfu’z-za’n (göç), vasfu’t-tayf (hayalî), teşbib/nesîb sayılabilir. Bu durum İslamî dönem ve Emevî dönemlerinde edebî anlayışta büyük ölçüde değişimler yaşanmaması sebebiyle geçerliliğini korumuş, Ahtal’a (öl.92/711) gelinceye kadar çok fazla değişikliğe uğramamıştır. Emevîlerin son dönemlerinde yaşayan bu önemli Hristiyan Arap şair ise kasidelerine hamriyye denilen mukaddime türüyle başlamış ve ondan sonra bu durum gelenekselleşmiştir. Abbasî dönemine gelindiğinde ise sosyal hayatta yaşanan değişimler şiire de yansımış, bu dönemde şairler gelenekçiler ve başlarını Ebû Nuvâs’ın çektiği yenilikçiler olarak ikiye ayrılmışlardır. Gelenekçiler mukaddime konusunda cahiliye üslubunun aynen korunması gerektiğini savunurken, yenilikçiler ise bundan kurtulunması gerektiğini bazen da alaylı ifadelerle iddia eder olmuşlardır. ⁴⁷¹ Ebû Nuvâs’ın şu beyitleri bunu net bir şekilde ortaya koymaktadır.

قل لمن يبكي على رسم درس واقفاً ما ضرَّ لو كان جلس
اترك الربع وسلمى جانباً واصطبح كرخية مثل القبس ⁴⁷²

⁴⁶⁹ İbn Kuteybe, *eş-Şi’ru ve’ş-şu’arâ*, 32. Şairlerin gerek medih gerekse hicivlerini bazen kısa tutmaları, methedilen ve hicvedilen kişiye göre değişiklikler arzedebilir. İbn Kuteybe’nin zikredilen eserinde nakledilen şu iki olay buna güzel bir örnektir. Akıl b. Ulfefe (Emevî devri bedevî şair) hicivlerini kısa tuttuğu gerekçesiyle kendisini eleştiren birine “ *Boynunun ölçüsü kadar kolye sana yetmedi mi?*” diye karşılık verirken, Ebu Mühevviş el-Esedî ise aynı sebeple kendisini eleştirenlere “ *Durumuna uygun ancak tek beyit/atasözü/darb-ı mesel bulabildim de ondan*” şeklinde cevap vermiştir.

⁴⁷⁰ İbn Kuteybe, *eş-Şi’ru ve’ş-şu’arâ*, 76-77.

⁴⁷¹ Sahr Muhammed, *es-Sûratu’l-fenniyyetu fi şî’ri’z-Zemahşerî*, 78.

⁴⁷² Ebû Nuvâs, *Dîvân*, thk. Ahmed Abdülmecid el-Gazali, (Beyrut: Dâru’l-Kitabi’l-Arabi, ts), 119.

“Sevgiliden kalan hatıraların başında durup ağlayan kişiye de ki: oturup keyfinize bakmanızın size ne zararı var.”

“Selma’yı da ondan kalan hatıraları da bir tarafa bırak. Her sabah kalk ve bir yudum şarap iç”

Ebû Nuvâs daha sonrada açıkça bu geleneklerin terkedilmesi için davette bulunmakta, döneminin diğer şairlerini de kendisi gibi çevreye/ dönemin şartlarına uyum sağlamaya davet etmektedir.

اترك الأطلال لا تعبأ بهما إنها من كل بؤس دانية⁴⁷³

“Bırak o hatıraları, kalıntılara itibar etme. Onlar seni hüznü ve kedere garkeder.”

Arap edebiyat geleneğinde kasideler bir mukaddime ile başlamakta ve bu mukaddime çoğunlukla sevgiliden kalan izler, kalıntılar üzerine yazılan taleliyye şeklinde tezahür etmektedir. Zemahşerî de bu geleneğin dışına çıkmamıştır. Onun kasidelerini mukaddime türlerine göre çeşitli kısımlara ayırmak mümkündür. Bunlar taleliyye, gazeliyye, hikemiyye, hamriyye ve şekvâ ile başladığı kasideler şeklindedir. Ayrıca mukaddimesiz başladığı bazı kasideleri de mevcuttur.

Taleliyye, diğer mukaddimelere nazaran daha fazla özen isteyen ve dinleyicilerin zihinlerini ziyadesiyle meşgul eden bir tür olup, kaside geleneğinde en çok tercih edilen mukaddime şeklidir. Bu türün en bariz özelliği ise zikredilecek kalıntıların yerinin tayini ve ardında sevgilinin izlerinin/hatıralarının bulunduğu kalıntıların ve bu kalıntılarda tabiat şartlarının ne gibi tahribatlar yaptığının, vahşi hayvanların buraları nasıl mesken tuttuğunun bazen tek başına bazen de dostlarla beraber hatırlanması ve sevgiliye gözyaşı dökülmesidir. Şair hem bu izler hem de sevgilinin oradan ayrılışı üzerine çeşitli tasvirlerde bulunmaktadır.⁴⁷⁴ İşte Zemahşerî de özellikle Rasûlullah (s.a.v.) ve yakın dostu İbn Vahhâs’a yazdığı uzun kasidelerinde taleliyye ile başlamış, ancak cahiliye şairlerinin değil gelenekçi Abbasî dönemi şairlerinin metodunu benimsemiş, onların belirlediği dış çerçeveye sadık kalmakla beraber bazı bölümlerinde değişiklikler de yapmıştır. (Tavîl bahri-Fahr)

أيا عَرَصَاتِ الْحَيِّ أَيْنَ الْأَوَانِسُ رَحْلَنَ، وَحَلَّتْكَ الطَّبَاءُ الْكَوَانِسُ
أَعَامِرَةٌ، بِالْأَمْسِ، تَهْتَزُّ نَضْرَةً مَغَانِيكَ، وَهِيَ الْيَوْمَ قَفْرٌ بَسَائِسُ

⁴⁷³ Ebû Nuvâs, *Dîvân*, 134.

⁴⁷⁴ Sahr Muhammed, *es-Sûratu 'l-fenniyyetu fi şî 'ri 'z-Zemahşerî*, 78.

بُلَيْتِ بِشَيْءٍ لَمْ أزلْ مُبْتَلَىٰ بِهِ فَرَسْمُكَ مِنْهُ مِثْلُ رَسْمِي دَارِسُ
 جَفَّتْكَ، وَكَانَتْ مِنْ مَهَا الْإِنْسِ رَبْرَبًا نَوَاشِيٌّ فِي بُرْدِ الشَّبَابِ مَوَاسِسُ
 مَهَا لِفَنَاتِ الْمَسْكِ فِي كُلِّ مَلْعَبٍ بِتَجْرِيرِ أُنْيَالِ الْمِرَاطِ كِوَانِسُ
 فَعَوَّضْتَ مِنْ تِلْكَ الْكِوَانِسِ غَيْرَهَا كِوَانِسُ مَا دَالَتْ لِهِنَّ مَلَابِسُ
 وَمَا أَرَكَسَ الْقَلْبَ الْمَعْدَبَ بَعْدَ مَا سَلَا سَلْوَةً إِلَّا الْعَزِيبُ وَرَاكِسُ⁴⁷⁵

“Ey bu diyarın evleri! Sevimli, cana yakın genç kızlar neredeler? (yoksa) seni terk mi ettiler? Ceylanlar mı geldi (onların yerine)?”

“Ey daha düne kadar neşe ve sevinç kaynağı olan, mutluluk ve huzurla raks eden diyar, bugün kurak ve hiçbir canlıdan eser olmayan boş bir yer mi oldun?”

“Başıma gelen ve halen de gelmekte olan musibetler var. Senin şu durumunda benim zayıf ve yıkılmış halime benziyor.”

“(O sevgili) seni bırakıp gitti. (hâlbuki) senin kucağında büyüyüp yetişmişti. Gençlik elbisesi giymiş ceylanlar gibi cilveleriyle, işveleriyle salınarak yürürdü.”

“Her meydana çıkışında etrafa misk kokusu gibi güzel kokular yayar, yerlere kadar uzanan ve adeta yeri süpüren örtüsüyle salınarak yürür”

“O ahu gözlülerin yerini şimdi başkası aldı. O bir ceylandır. Onun (diğerleri gibi yerlerde sürünen) bir elbisesi yoktur.”

“Ayrılık acısının şiddetiyle azaba duçar olmuş kalbi ancak Azîb ve Râkis vadişerinin tatlı suları, teselli eder, acısını hafifletir.”

Görüldüğü üzere şair, göçüp giden sevgiliden kalan ve şimdi ahuların, ceylanların yurt edindiği mekânlara ve kalıntılara değindikten sonra onların o ma'mur halleriyle şimdiki terkedilmiş hallerini mukayese etmektedir. Cahiliye şairleri, sevgilinin ismini her zaman zikrettikleri halde, şairimiz mukaddimelerinde sevgili ismini bazen zikretmektedir. Zaten Zemahşerî, mukaddimedede taleliyye ile başlangıcı tamamen geleneklere ittibâen yapmaktadır. Cahiliye şairleri için taleliyye/atılâl hayatın bir parçası ve duygular açık/samimi ve ibareler arka arkaya dökülürken, Zemahşerî de durum farklıdır. O, bu tarz bir başlangıcı tamamen geleneksel hassasiyetle yapmakta, bu nedenle de duygular ve sevgilinin izleri üzerine söylenen sözler hayali kalıntılar ve izler üzerine söylenmektedir. Zira Zemahşerî'nin yaşadığı dönemde gezip dolaştığı ve ilim tahsil ettiği şehirler nazar-ı dikkate alındığında, çoktan yerleşik hayata geçilmiş, şehirleşme önemli ölçüde tamamlanmıştır. Dönemin sosyal şartları

⁴⁷⁵ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 35; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 298-299.

düşünüldüğünde Harezmi başta olmak üzere, Bağdat, Horasan, Buhara, Mekke, Merv ve Şam şehirlerinde hayatını geçiren şairin, terkedilmiş diyarlardan bahsetmesi onun geleneksel kaside üslubunu benimsemiş olmasındandır. Kasidelerinde kalıntıların olduğu diyarın isimlerini zikretmemesi de ekseriyetle bundandır. İsmi zikrettiği mekânları, Arap kültürüne vakıf oluşu, edebî birikimi sayesinde bilmektedir. Onun bu özelliği özellikle mersiyelerinde daha da açık bir şekilde göze çarpmaktadır. Annesi, babası veya hocası gibi iyi tanıdığı ve çok sevdiği kişilere yazdığı mersiyeler ile çok iyi tanımadığı halde sırf saygı duyduğu kişilerin hatırlarına hürmeten yazdığı mersiyeler arasında duygusal yoğunluk ve etki anlamında çok ciddi farklar olduğu görülmektedir. Bunun en bariz nedeni, onun bu mersiyeleri, içinden gelerek, hissederek değil, geleneklere uymak adına yazmış olmasıdır. Bu husus mersiye başlığı altında daha ayrıntılı olarak incelenecektir. Şairimizin medih konulu diğer bir kasidesi ise şöyle başlamaktadır. (Hafif Bahri. Medih).

وَقِفَا فِي مَعَارِفِ الْأَطْلَالِ	حَيِّيًا أَرْسَمَ الْمَحَلَّ الْبَالِي
تَجِدَا عِنْدَهَا جَوَابَ السُّؤَالِ	وَسَلَّاهَا عَنِ الْقَطِينِ عَسَى أَنْ
فُ الْخُصُورِ الرَّوَاحِجُ الْأَكْفَالِ	أَيْنَ سَعْدَى؟ وَأَيْنَ أَتْرَابُهَا الْهَيْدِ
بَانَ مَا بَيْنَ أَشْمُسٍ وَرِمَالِ	اللَّوَاتِي إِذَا بَرَزْنَ هَزَزْنَ الدَّ
لِ رَمَيْنَ النَّفُوسَ بِالْأَجَالِ ⁴⁷⁶	وَإِذَا مَا أَجَلْنَ أَعَيْنَ أَجَا

“Ey dostlarım, (bize) geçmiş günleri hatırlatan bu yerlerde durun (düşünün) ve şu terkedilmiş kalıntıları selamlayın”

“Ve onlara (göçüp giden) sakinlerini sorun, belki size istediğiniz cevabı verirler.”

“Su’dâ nerede? Nerede onun incecik belli, etine dolgun akranları/arkadaşları”

“Onlar (arkadaşlar) yürüdüklerinde narin bedenleri salınır (adeta) titrer. Vücutlarından saçılan parıltılar kum tanelerinin ışıltısıyla karışır”

“Ceylan (gibi) gözleriyle etrafı süzdüklerinde, bakışları ruhlara, canlara ölümcül darbeler vurur.”

Önceki kasidede sevgilini adını zikretmeyen Zemahşerî, burada isim zikrederek arkadaşlarından, sevgiliden kalan izlerin/kalıntıların yanbaşıda durmalarını ve onlara Su’dâ’nın ve onun arkadaşlarının hallerini sormalarını istedikten sonra, bu diyarı terk edip giden güzellerin özelliklerini tasvir etmektedir. Cahiliye kasidelerinde talehiye bölümünde

⁴⁷⁶ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 539; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 491.

kalıntıların isimleri zikredilirken Zemahşerî isim zikretmemektedir. Zira cahiliye şairleri kasidelerinde, kalıntıların olduğu diyarı vafederken, o yerlerin, içinde sevgili ve arkadaşları varken ki haliyle, şimdiki boş ve terkedilmiş halini karşılaştırmakta ve bu durumun onların kalplerinde açtığı yaraların elem ve kederiyle hüznü dolu ifadeler kullanarak şiirler inşad etmektedirler. Zemahşerî'nin bazen yer isimleri zikretmemesi, onun şiirlerinde kalıntıların hayal ürünü olmasındandır. Bütün bunlara rağmen o, şiire dair kültüre/rivayetlere o kadar hâkimdir ki sanki o yerlerde yaşamışçasına dili etkili ve mükemmel kullanışı, kültürel birikimini şiirlerine mükemmel yansıtması ile tesir olarak şiirlerinin Cahiliye şiirlerinin bile üstüne çıkmıştır. (Tavîl bahri/Medih)

تعالوا إلى أطلال مِيَّة، نَبْكِهَا وَسِيرَةَ غَيْلَانَ ابنِ عُقْبَةَ، نَحْكِيهَا
تعالوا إليها ريثما تَنْشَقُونَ فِي مَلَاعِبِهَا رِيًّا مَسَاقِطِ مَسْكِيهَا
عَذِيرِي مِنْ حَكَمِ الْغَرَابِ بِفُرْقَةٍ مِيبِي عَلَى شَوْكِ الْقَتَادِ لَوْ شَكِيهَا⁴⁷⁷

“Ey Dostlarım geliniz, hep birlikte Meyye’nin⁴⁷⁸ (terkedilmiş evinin) kalıntılarına gidelim ve ağlayalım, Gaylân b. Ukbe’nin⁴⁷⁹ hayatını (düşünüp) anlatalım”

“Gelin şu izlere (bakarak), etrafında (dolaşıp) hala yayılmaya devam eden misk kokusunu koklayalım”

“Ey, kargaların hüküm sürdüğü ve beni ayrılıkla tehdit eden bu yerde, bana yardım eden arkadaşım, ben, (zaten) ansızın gerçekleşecek bir firkatın korkusuyla, adeta geven ağacının (katâd)⁴⁸⁰ dikenleriyle doldurulmuş bir yatakta geceliyorum.”

Başka bir kasidesinin mukaddimesinde taleliyye bölümünde şairimiz, bizi, âşıkların pîri Mecnun’un diyarına götürmekte ve bizden, tıpkı onun yaptığı gibi sevgilinin terkedilmiş ikametgâhı yanında durup kalıntılarla sohbet etmemizi istemektedir. (Tavîl bahri/Medih)

بِحُزْوَى دِيَارِ الْعَامِرِيَّةِ فَأْتِهَا وَقِفْ وَقْفَةَ الْعَذْرِيِّ فِي عِرْصَاتِهَا
وَإِنْ وُصِفَتْ خَلْفَ الْمَوَاطِنِ أَرْضُهَا فَقُلْ لِلْمَآقِي تَسْقِيهَا عِبْرَاتِهَا
وَحُزْوَى إِلَى دُخْرِ الشُّؤُونِ فَقِيرَةٌ فَأَنْعِمْ بِسُقْيَا إِنْ تَقُلْ لَكَ

⁴⁷⁷ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 78; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 455.

⁴⁷⁸ Meyye, Emevi dönemi şairlerinden Zürrümme’nin kendisi için birçok nesib yazdığı sevgilisi.

⁴⁷⁹ Gaylân b. Ukbe, Ebu'l-Hâris Zürrümme Gaylân b. Ukbe b. Ma'dî b. Amr el-Adevî el-Kinânî el-Kahtânî (öl. 117/735) Emevîler devrinde tabiat tasvirleriyle öne çıkmış şair. Ayrıntılar için bk. Musa Yıldız, “Zürrümme”. *TDVİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/581-582.

⁴⁸⁰ Geven ağacı veya geven otu, dikenli, uzun zaman yaşayabilen bir bitki türüdür.

مَسَاجِبُ أَذْيَالِ الرِّيحِ، وَكَمْ مَشَتْ بِهَا سَاحِبَاتُ الذَّيْلِ مِنْ خَفَرَاتِهَا ⁴⁸¹

“(Ey arkadaşım) Necd’de Âmiriyye (Leylâ’nın) diyarının Huzvâ denilen yerine gel, o âşışın (Mecnûn/Uzr) evinin bulunduğu alanda, tıpkı onun durduğu gibi dur”

“Eğer bu yerin (Huzvâ’nın nerede olduğunu sorduğunda sana) “işte şu mevkinin ardında denilirse, hiçkırarak ağlayanlara de ki; akan gözyaşlarıyla sulanan yerler (e bakın)”

“Çünkü bu yer (Huzvâ ve kurak arazileri), göz pınarlarından akan gözyaşlarına muhtaçtır. Eğer bu topraklar (kalıntılar) senden onu sulamanı (gözyaşı dökmeni) talep ederlerse en cömert ve eliaçık şekilde cevap ver ”

“Huzvâ (öyle bir yerdir ki), rüzgârların eteklerinin uçtuğu (her mevsim rüzgârın eksik olmadığı) bir arazidir. Utangaç genç ve güzel kızların eteklerini savurduklarını yerdir.”

Görüldüğü üzere Zemahşerî, kalıntılarda kendisi için hiçbir hatıra bulunmamasına rağmen, edebî mahareti, belagatteki ustalığı ile geleneklere bağlı kalarak, bu üstün vasıflarına güvenip keyfî davranmayarak, kaside geleneğine eşsiz eserler hediye etmiştir. Onun, adeta kendisini ve kendisi gibi, döneminin diğer şehrili şairlerini anlattığı ve büyük bir samimiyet, dürüstlük ve terbiye ile kaleme aldığı şu kasidesi bu izahı perçinler mahiyettedir, (Basît bahri/Medih)

لا يَسْكُبُ الدَّمْعُ فِي رُبْعٍ وَلَا دِمْنِهِ
وَلَا يُرْقِصُ فَوْدَى رَأْسِهِ طَرْبًا
وَلَا يُبْغِي عَلَى آثَارِ مَرْتَحِلٍ
وَلَيْسَ يَفْتِنُهُ نَوَ نَاطِرٍ سَقَمٍ
ظَبِيٍّ، يَمِيسُ فَتَحْكِي الْبَانَ قَامَتُهُ
وَإِنَّمَا الْأَدَبُ الْمَمُورُوتُ فِتْنَتُهُ
وَلَا الْوَقُوفُ عَلَى الْأَطْلَالِ مِنْ شَجْنِهِ
سَجْعَ الْحَمَامِ إِذَا مَا نَاحَ مِنْ فَنْنِهِ
مَنْ الْأَحْبَةِ قَتْلُ النَّفْسِ مِنْ ظَعْنِهِ
كَأَنَّهُ رَشَأٌ قَدْ هَبَّ مِنْ وَسْنِهِ
لَدْنَاءَ، أَمَالَ نَسِيمِ الرِّيحِ مِنْ غُصْنِهِ
وَمَدْحُ أَرْوَعٍ، حُبُّ الْفَضْلِ مِنْ فَنْنِهِ ⁴⁸²

“(Bir adam düşünün ki), şu kalıntılarda durup, ondaki hüznün ve kederi zikretmeyen, geçip giden ve bu diyarları bomboş bırakan (sevgiliye) özlem ve hasretle gözyaşını sel gibi akıtmayan. ”

⁴⁸¹ Dayf, Dîvânu 'z-Zemahşerî, 140; el-Huyemî, Dîvânu Cârillâh ez-Zemahşerî, 72.

⁴⁸² Dayf, Dîvânu 'z-Zemahşerî, 234; el-Huyemî, Dîvânu Cârillâh ez-Zemahşerî, 559.

“Kondduğu ağaç dalında (hüzünden) inleyen güvercinin (sesini işitip) kendinden geçmeyen”

“Göçüp giden sevgilinin ayrılık acısıyla, hayatı altüst eden hüznün şiddetinin (bile) ağılatamadığı.”

“Sanki uykudan yeni uyanmış bir ceylan yavrusu gibi baygın, şûh göz süzüşleriyle (güzellerin) bile aklını çeilemediği,”

“O ceylan ki körpecik boyuyla salınarak, (birazda) kibirle şöyle bir yürüdüğünde, nazik meltemlerin dallarını sağa sola salladığı bân⁴⁸³ ağacı gibidir.”

“(İşte o adam) edebî geleneklere sıkı sıkıya bağlı, methiyelerinde en iyiyi en mükemmeli öven, fazilet ve erdemini aşığıdır. Bunlar onun tutkusudur.”⁴⁸⁴

Zemahşerî'nin taleliyye türü mukaddimelerine dair bu kadar örnekle iktifa edip diğer mukaddime türlerine geçecek olursak, taleliyeden sonra en çok gazeliyye türü mukaddimeler yazdığı görülecektir. Bu durum Zemahşerî'de olduğu gibi cahiliye dönemi kasidelerinde de böyledir.⁴⁸⁵ Her ne kadar taleliyye olmaksızın bir kasideye başlamak caiz görülse de bu âdeten az rastlanan bir durumdur. Eğer bir kasideye taleliyye ile değilde gazeliyye ile başlanmış ve gazeliyye bölümünün ne öncesinde ne de sonrasında başka türden beyitler yoksa o kaside mukaddimesi olmayan *gazel* olarak kabul edilmektedir.⁴⁸⁶

Gazeliyye mukaddime türü Zemahşerî'de iki farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bunlarda birincisi, sevgilinin anılmasına da vesile olması babından taleliyye ile başlayıp gazel ile devam ederken, ikincisi kasideye doğrudan gazeliyye ile başlayıp ardından asıl maksadını izhar ettiği bölüme intikali ile devam şeklindedir. Burada bir vezirin yeni doğan ve annesi Türk olan erkek çocuğuna tebrik/medih maksatlı yazdığı kasidesi örnek olarak zikredebiliriz. (Tavîl bahri/Medih/Tehnie/Tebrik)

وما تطبينا النُّجْلُ من أعين البقرِ	ألا قلِّ لسُعْدَى: ما لنا فيك من وطْرِ
عيوئهم، والله يُجزِي من اقتصر	وإنا اقتصرنا بالذنين تضايقتُ
بهم علقْت منّا الضمائرُ والفكرُ	فإنّ العيونَ الضيّقاتِ و أهلها
وإن ضحكوا ضمُّوا الجفونَ على الحورِ	إذا نظروا لم يبدُ إلا احوارُها

⁴⁸³ Ban ağacı yumuşak ve esnek dalları olan ve en küçük esintinin bile dallarını sağa sola yatırdığı bir tür.

⁴⁸⁴ Kanaatimizce bu beyitlerde Zemahşerî kendisini anlatmakta, edebiyatta benimsediği üslubu ve seçtiği metodu izah etmektedir.

⁴⁸⁵ Sahr Muhammed, *es-Sûratu'l-fenniyyetu fi şî 'ri'z-Zemahşerî*, 79.

⁴⁸⁶ Sahr Muhammed, *es-Sûratu'l-fenniyyetu fi şî 'ri'z-Zemahşerî*, 79.

وَإِنَّ وُجوهَ التُّرْكِ ، وَاللهِ جَارُهَا بُدُورٌ إِلَى أَمَانِهَا تُصْرَفُ الْبِدْرُ⁴⁸⁷

“Su'da'ya de ki: “Bizim sana ihtiyacımız yoktur”. Bizim iri siyah gözlülere meylimiz yoktur (burada Arap ve Fars kadınları kastediliyor).”

“Bize, çekik gözlü (Türk) güzelleri yeter (onlarla yetiniriz) (Zira) Allah, kanaatkârları (Türklerle evlenenleri) ödüllendirir.”

“Çekik gözler ve çekik gözlüler (Türk güzelleri) bizim gönüllerimizi ve hayallerimizi süslemektedirler.”

“Onlar, baktıkları vakit yalnız gözbebekleri görünür. Fakat gülecek olurlarsa artık gözbebekleri de görünmez olur.”

“Türk'ün öyle bir yüzü vardır ki, Allah onları kem gözlerden esirgesin, gökteki ay gibidir. Onların değeri, “bider” (on binlerce dirhem bedel) ile ölçülür.”

Kasidesine bu mukaddime ile başlayan Zemahşerî, gazeliyye ile devam ediyor ve Türk güzellerini methettiği duygu dolu birkaç beytin ardından asıl işlemek istediği konuya geçiş yapıyor. (Tavîl bahri/Medih/Tehnie/Tebrik)

و لم أنسَ إِذْ غَازَلْتُهُ قُرْبَ رَوْضَةٍ	إلى جنبِ حَوْضٍ فِيهِ لِلْمَاءِ مُنْحَدَرٌ
و قُلْتُ لَهُ: جَنِّي بِـوَرْدٍ ، و إِنَّمَا	أرَدْتُ بِهِ وَرْدَ الخُدُودِ ، و مَا شَعَرَ
فقال: انْتظِرْني رَجْعَ طَرْفِ أَجِيءُ بِهِ	فقلتُ: هِيَ هَاتِ مَالِي مُنْتَظِرٌ
فقال: فلا وَرْدٌ سِوَى الخَدِّ حَاضِرٌ	فقلتُ لَهُ: إِنِّي قَنِعْتُ بِمَا حَاضِرٌ
أيا حَبْدًا تَقْبِيلُ فِيهِ و رَشْفُهُ	و بَرْدٌ ثَنَياهُ إِذَا بَرَدَ السَّحَرُ
أيا حَبْدًا وَقَفْتُ أَرَانِي مَعانِقًا	لَقَدِّ كَخُوطِ الخِيزرانِ إِذَا خَطَرُ
وياً حَبْدًا بابِ الوَزِيرِ فَإِنَّهُ	هُوَ الوَزْرُ الحامِي، و إلا فَلَا وَرْزُ
و قد أَخْبَرُوا أَنَّ الوَزِيرَ أَجَازَنِي	بِتُرْكِيَةٍ كالبدرِ لو صدقَ الخَبْرُ
تَمَنِّيْتُ ذَا، و الناسُ قالوا بِأسرِهِم	ظَفِرَتِ، بَيْنَ الأمانِيِّ و الظَفْرِ
و ما أَنَا إِلا مِثْلُ أَرْضِ كَرِيمَةٍ	و أنتِ سماءٌ لا يَغِبُّ لَهَا مَطَرٌ
فقد رُويَتْ أَرْجاءُها ثُمَّ أَنبَتَتْ	مِنَ الرِّوَضِ ما يَحْطَى بِهِ السَّمْعُ لا البَصْرُ
لِيَهْنِكَ مَوْلُودٌ كَرِيمٌ ، سَمَتْ بِهِ	مَنابِتُ أَصْلِ طَيِّبِ الفَرعِ و الثَّمَرِ

⁴⁸⁷ Dayf, Dîvânu 'z-Zemahşerî, 118; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 287.

أيا دوحَةَ العُلياءِ طابَ لكِ الثَّمَرُ فَأَنْتِ، سقَاكِ اللهُ، من أَطيبِ الثَّمَرِ⁴⁸⁸

“Irmakların döküldüğü, göl kenarındaki bahçede birbirimize kur yaptığımız anları, hiçbir zaman unutmadım (unutmam)”

“Ona “Bana gül getir” dedim. Ama kastım onun gül yanaklarıydı. Maksadımı anlamadı (anlamazlıktan geldi)”

“Bana (cevaben) dedi ki: “ Bana biraz zaman ver, onu sana getireceğim”. Ben de dedim ki. “Hayır, olmaz öyle şey, hiç sabrım yok ”

“Bana cevap verdi. Dedi ki “Öyleyse şu hazır olan yanaklardan başka gül(üm) yok”. (ben de) dedim ki “ Ben o hazırdaki yanaklara razıyım (zaten)”

“Ne kadar da hoş o dudakları doyasıya öpmek, dişlerinin serinliğini sabahın serinliği(nde) gibi hissetmek”

“Ne kadar güzel, Hayzürân⁴⁸⁹ dallarının salındığında birbirine sarılması gibi, kendi bedenimi senin bedenine sarılmış olarak/seninle kucaklaşmış olarak bulmam”

“O vezirin kapısı/makamı ne bereketli ne samimiyet dolu bir makamdır. Çünkü o koruyan/kollayan ve sığınılan bir yerdir. O kapı/makam olmasa (sizi dert ve tasalarınızdan) kurtaracak (bir başka makam) yoktur”.

“Bana, Vezirin bir ay gibi (güzel bir) Türk hadime hediye edeceğini bildirdiler. Keşke bu haber doğru olsa”

“Bu haberin gerçek olmasını dilerim. İnsanlar, hep beraber “Kazandın, emeline ulaştın” dediler. (Onlar) bir şeyi ümit etmekle onu kazanma arasındaki (farkı iyi bilirler).”

“Ben ancak cömert topraklar gibiyim (ey vezir), sen ise bereketli yağmurları eksik olmayan gökyüzü gibisin.”

“İşte o toprakların her bir yanı sulandı. Bu bahçe gözlerin görmediği, kulakların duymadığı, meyveler verdi”

“Allah seni, sana ödül olarak verdiği bu doğan çocukla mesut etsin, soyunuz yücelsin, nesliniz çoğalsın, hayırlarınız, iyilikleriniz bol olsun”

“Ey koca çınar (vezirin eşi) ey izzet ve şeref ağacı, meyvelerin (evlatların) sana hayırlı olsun. Allah seni korusun ve gözetsin ey en eftal meyvenin sahibi”

⁴⁸⁸ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 119; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 288-289

⁴⁸⁹ Orta ve uzak Asya'da yetişen, düzgün ve yumuşak dalları olan ve yazı malzemesi imalatında kullanılan bir ağaç türüdür. Ayrıntılar için bk. ez-Zemahşerî, “hazera”, *Esâsu'l-belâğa*, 1/243; İbn Manzûr, “hazera”, 1148.

Görüldüğü üzere Zemahşerî büyük bir ustalıkla sevgiliye ithâfen yazdığı gazeliyye bölümünden sonra asıl konuya yani veziri yeni doğan oğlundan dolayı tebrik ettiği kısma geçiş yapmakta, aynı anda eşine de methiyelerini ve tebriklerini iletmektedir. Şair Zemahşerî Müeyyidülmülk'ü methettiği bir diğer kasidesine de gazeliyye ile başlamakta ve şunları söylemektedir.(Basît Bahri/Medih)

إِلَّا هَوَىٰ عَنِ يَدِ الْغَازِي مُهْتَدُهُ	لَهُ مُهْتَدٌ لِحِظِّ مَا يُجَرِّدُهُ
فَمَا دَرَىٰ كَيْفَ خَلَّتْ سَيْفَهُ يَدُهُ	رَأَىٰ مَنِيَّتُهُ فِي سَيْفِ مُقَلَّتِهِ
إِلَّا ائْتَنَىٰ ضَائِعًا عَنْهُ تَجَلُّدُهُ	وَمَا تَكَافَأَ صَبُّ عِنْدَهُ جَلْدًا
فِي الْعَيْنِ وَالْجِيدِ طَبِيُّ الْوَحْشِ يَحْسُدُهُ	طَبِيٌّ مِنَ الْإِنْسِ خَذَلُ السَّاقِ فِي هَيْفِ
وَجِيْدُهُ سَاحِرٌ مِنْهُ مُقَلَّدُهُ	بِعَيْنِهِ عَيْنُهُ الْكِحْلَاءُ هَازِنَةٌ
نَجْلَاءُ ، فِي قَلْبِي الذَّاكِي تَوَقُّدُهُ ⁴⁹⁰	تَضَايَقَتْ عَيْنُهُ، لَكِنْ جِرَاحَتُهَا

“Onun (öyle bir) göz süzüşü var ki, sanki mahir bir bileyicinin elinden çıkmış keskin bir kılıç gibi. Öyle ki savaşta hasmına baktığında, onun, korkudan kılıcını elinden düşürecek kadar etkileyici.”

“O gözlere baktığında, kılıcının elinden nasıl düştüğünü anlamayacak ve ölümünü o bakışlarda bulacak (kadar büyüleyici).”

“(O gözlere meftun olan) Aşığın, tahammül etmesi ancak ondan vazgeçmekle veya sabrının ya da tahammülünün bitmesi ile mümkün olabilir.”

“O, (aşığına) insan olarak görünen, incecik boyunlu, dolgun bacaklı, endamı zayıf, ince belli, nazik kalçalı, yaban karacalarının kıskanarak baktığı, bir ceylandır, ahudur.”

“Onun ahu gözleri aşığının sürme çekilmiş gözleriyle (adeta) alay eder, incecik narin boynu, aşığının kolyeyle süslenmiş boynuna küçümseyerek bakar.”

“Gözleri çekiktir, küçüktür. Ancak göz süzüşleri, onu seven ve aşkıyla yanıp tutuşan insanın kalbinde kocaman yaralar açar”

Bu başlangıçtan sonra şairimiz, asıl gayesine yani Müeyyidülmülk'e methiyelerde bulunma kısmına intikal etmektedir. (Basît Bahri/Medih)

رَدَّ الْعَزَاءُ إِلَىٰ قَصْرِ تَمَدُّدُهُ	إِذَا تَمَدَّدَ فَوْقَ الْمَتْنِ فَـأَحْمُهُ
كَالْمَلِكِ لَيْسَ لَهُ إِلَّا مُؤَيِّدُهُ	وَلَيْسَ لِي غَيْرَ طَوْلِ الصَّبْرِ مُسْتَنَدُهُ

⁴⁹⁰Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 257; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 163.

مُؤَيِّدُ الْمَلِكِ صَدْرٌ مَا جَرَى قَدْرٌ إِلَّا بَأْنَ يَغْمَرُ السَّادَاتِ سُودْدُهُ⁴⁹¹

“Gece atının sırtına atlayıp, insanlar da onu gördüklerinde içleri huzurla dolar. Katlanmak zorunda oldukları sıkıntılar, onları terk edip gider.”

“Beni huzura kavuşturan tek şey (sıkıntılara karşı) tahammülüm ve Müeyyidülmülk tarafından deruhte edilen iktidardır, hükümranlıktır.”

“Müeyyidülmülk (bu ümmetin) başı, alın yazısıdır. Bu milletin yazgısı ne vakit kötüye gitse, izzet ve keremiyle onlara merhamet eder, destekler.”

Zemahşerî'nin mukaddimelerinde gazeliyye türünü inceledikten sonra, hamriyye olarak isimlendirilen mukaddime türünde yazdığı kasidelerini gözden geçireceğiz. Zemahşerî'nin kasidelerinde hamriyye yok denecek kadar az yer tutmaktadır. Bunun sebebi ise şiirlerinde bizzat ifade ettiği gibi, ne kendisinin ne de aile efradından herhangi birinin hayatı boyunca ağzına içki sürmemesidir.⁴⁹² Zemahşerî'nin, Arap şiir geleneklerine uymak adına çok az da olsa bazı beyitler kaleme aldığını görmekteyiz. Mesela İbn İshâk'ın⁴⁹³ methettiği kasidesine şu şekilde başlamaktadır. (Basît Bahri/Medih)

كَرَّرَ عَلَيَّ كُؤُوسَ الرَّاحِ يَا سَاقِي
قَمَّ فَارِقُنِي إِنَّ صِلَّ الْهَمِّ، يَلْسَعُنِي
قَالُوا الْمُدَامَةَ تَرِيَاقُ لِشَارِبِهَا
مَا لِي أَبْقِي مِنَ اللَّذَاتِ بَاقِيَةً
هَاتِ الَّتِي شَبَّهْتُ ظِلْمًا بِشَمْسٍ ضَحِيٍّ
نَارِيَّةُ التَّعْتِ، إِلَّا أَنَّهَا عَدَلَتْ
حَتَّى تَرَى الْمَيْلَ فِي عِطْفِي وَفِي سَاقِي
وَالرُّقِيَّةُ الرَّاحُ وَالرَّاقِي هُوَ السَّاقِي
فَهَاتِ يَا أَمْلَحَ السَّاقِينَ تَرِيَاقِي
وَإِنَّ شَرَّخَ شَبَابِي، لَيْسَ بِالْبَاقِي
لَوْ عَارَضَتْهَا لَعَطَّتْهَا بِإِشْرَاقِ
نَارِ الْخَلِيلِ، فَلَمْ تَهْمُمْ بِإِحْرَاقِ⁴⁹⁴

“Ey sâkî, kadehimi şarapla yeniden doldur. Bacaklarımda ve bir bedenimdeki o uyuşukluğu (sarhoşluğu) görünceye kadar (doldurmaya devam et).”

“Yanıma gel, üstüme oku yahut bir tılsımlı söz söyle. Bu derter tasalar (yılan gibi) sokuyor beni. Şarap benim muskam, saki ise muskacımdır.”

“İnsanlar diyorlar ki: “Şarap, onu içen için ilaç/panzehir gibidir. Ey sakilerin en güzeli, en tatlısı, bana şarabımı/panzehirimi ver.”

⁴⁹¹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 257; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 164.

⁴⁹² Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 239; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 438.

⁴⁹³ İbn İshâk, siyer ve meğâzi müellifi, muhaddis, (ö:151/768): Burada kastedilen kişinin Nizamülmülk olması muhtemeldir. Zira künyesi İbn İshâktır. Bk. Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 239, dipnot no: 9.

⁴⁹⁴ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 239; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 437-438.

“Ben bu lezzetleri neden bırakayım ki, bana ne oluyor da gençliğimin en güzel kısmında ve bu gençlik bana baki değilken şarabı terk edeyim.”

“(Ey sâkî) insanların zulmederek kuşluk vaktindeki güneşe benzettikleri o şarabı bana sun. (Hâlbuki) Eğer şarap güneşle mukayese edilse, onu, ışıklarıyla/parıltısıyla soldurur.”

“Şarabın harareti/ateşi şiddetlidir ama tıpkı Hz. İbrahim’in (a.s.) atıldığı ateş gibi yakmaz.”

Bu şekilde hamriyye ile mukaddimesini tamamlayan Zemahşerî, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, ömrü boyunca ağzına bir kere bile sürmediği şarabı öven bir mukaddime ile şiirine başladığı için duyduğu pişmanlığı dile getirmek adına, kasidenin devamında Yüce Allah’tan (cc) derhal af dilemekte, istiğfar etmektedir. (Basît Bahri/Medih)

أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ أَنِّي قَدْ نَسَبْتُ بِهَا وَلَمْ أَكُنْ بِحُمَيَّاهَا بِذَوَّاقٍ
وَلَمْ يَذُقْهَا أَبِي ، كَلَّا وَلَا أَحَدٌ مِنْ أَسْرَتِي وَاتِّفَاقُ النَّاسِ مُصَدَّقِي⁴⁹⁵

“Allah-u Teâlâ’dan niyazım odur ki, beni, şarabı ve onun geçtiği hamriyyeyi zikrettiğim için beni cezalandırmasın. (O da çok iyi biliyor ki) ben ondan bir damla bile tatmadım.”

“Babam da tatmadı. (hatta) ailemden tek bir fert bile tatmadı. Sözümün doğruluğuna tüm insanlar şahittir.”

Zemahşerî, hamriyye ile kasidesine başlamasının hemen ardından Allah’a (cc) tevbe ve istiğfarda bulunduktan sonra, İbn İshâk (Nizâmülmülk) için yazdığı methiyenin işlediği bu suça kefarete olacağını düşünmekte veya bu meyanda temennisini dile getirmektedir. (Basît Bahri/Medih)

و فِي نَسِيبِي بِهَا إِثْمٌ تَمَجَّصُهُ كَفَارَةٌ، وَهِيَ مَدْحِي لِابْنِ إِسْحَاقٍ⁴⁹⁶

“(Şüphe yok ki,) hamriyye ile başlamam bir günahdır. (temennim odur ki) İbn İshâk için yazdığım medih, (işlediğim bu günaha) kefarete olur.”

Doğal olarak hamriyye ile kasideye başlamayı bir suç, günah telakki eden bir şairin bu tarzda fazlaca eser vermesini beklemek doğru olmayacaktır. Nitekim öyle de olmuştur. Şairimiz bu tarzda yok denecek kadar az mukaddime kaleme almıştır.

⁴⁹⁵ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 239; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 438.

⁴⁹⁶ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 239; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 438.

Zemahşerî kasidelerinde diğer bir mukaddime türü de hikemiyye'dir. Daha ziyade mersiye konulu kasidelerinin mukaddimelerinde hikemiyye ile başlamayı tercih eden şair, bu şiirlerinde ölümden ve onun önünde herkesin eşit olduğundan bahisle insanlara vaaz ve nasihatlerde bulunmakta, ölümden ve ahiret hayatında hesap vermekten kurtulmanın mümkün olmadığından söz etmektedir. Şair, okuyucularını dünya hayatının faniliği, ahiret hayatının ise baki olduğu hususunda uyarmakta, dünyada iken ahiret hayatı için hayırlı ameller işlemeleri konusunda onları ikaz etmektedir. (Tavîl Bahri/Mersiye)

سَتَعْلَمُ بَعْدَ الْمَوْتِ أَيُّهُمَا أَحْرَى	أَيَّا طَالِبِ الدُّنْيَا وَيَا تَارِكِ الْآخِرَى
وَذُكِّرْتَ بِالْآيَاتِ لَوْ تَنْفَعُ الذِّكْرَى	أَلَمْ يَقْرَعُوا بِالْحَقِّ سَمْعَكَ؟ قَلْ: بَلَى
كَأَنَّكَ فِي أُذُنِكَ وَقْرٌ، وَلَا وَقْرًا	أَمَا وَقَرَ الطَّيْشَ الَّذِي فِيكَ وَاعْظُ
أَمْ اللَّهُ يُوَدِّعُهُ لُبًّا وَلَا حَجْرًا	أَمْ مَنْ حَجَرَ صَدِّ فَوَادُكَ قَسْوَةً
وَمِنْ سَاعَةٍ، لِاصْحَوْ فِيهَا وَلَا سُكْرًا	وَلَا بُدَّ لِلْإِنْسَانِ مِنْ سُكْرَةِ الرَّدَى
وَلَمْ يَعْغَمِضْ خَوْفَ التَّلَقِّيِّ بِلَا بُشْرَى	فَدُو اللَّبِّ لَمْ يَطْعَمِ النَّوْمَ جَفْنُهُ
طَلَائِعُهُ، تَسْرِي، فَقَدْ أَخَذَ الْجِذْرًا	وَأَيَّقَنَّ أَنَّ الْمَوْتَ فِي كُلِّ سَاعَةٍ
وَلَوْ مَلَكَ الدُّنْيَا إِذَا دَخَلَ الْقَبْرًا	وَمَا الَّذِي يُغْنِي عَنِ الْمَرْءِ عِزُّهُ
فَلَمْ يَخْتَصِصْ بِالْكَيْدِ زَيْدًا وَلَا عَمْرًا ⁴⁹⁷	وَمَا هُوَ إِلَّا كَأَشِيخٍ عَمَّ كَيْدُهُ

“Ey! Dünya (hayatını) tercih edip ahiret (hayatını) terk eden kişi, (bir gün ölüp gittiğinde) sen de öğreneceksin dünya (hayatı) mı yoksa ahiret (hayatı) mı daha hayırlı.”

“(İnsanlardan/âlimlerden) Hak sözü hiç işitmedin mi? “İşittim” de. Allah’ın (cc) mucizeleri/ayetleri sana hatırlatılmadı mı? Keşke bu hatırlatmalar sana bir fayda verse.”

“Onca vaaz ve nasihat sende ki bu düşüncesizliği, mantıksızlığı ve ciddiyetsizliği gideremedi mi? Yoksa sen sağır mısın? Kulaklarında tıkaç mı var.”

“Senin kalbin, hiçbir şeyden etkilenmeyen sert bir kaya mı? Ya da Allah (cc) senin kalbine hiç akıl/fikir vermedi mi?”

“İnsan ölüm sarhoşluğu konusunda ve hesap günü / ahiret hakkında tedbirli/bilinçli olmalıdır. (Zira ölüm anında) bilinç/uyanıklık veya sarhoşluk olmayacaktır.”

⁴⁹⁷ Dayf, Dîvânu 'z-Zemahşerî, 134; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 206-208.

“Ey akıl sahipleri, ey gözleri uykunun lezzetini tatmayanlar (cehalet ve bilinçsizlikten uzak olanlar), kendisine (kitabının sağından teslim edileceği) müjdesi verilmeden korkudan emin olmayanlar.”

“(İşte onlar) Kesin olarak bilirler ki ölüm her an her dakika gelebilir. Ölümün alametleri (her yerde ve zamanda) görülmektedir. (Akıl sahibi bunu bilir) ona karşı tedbirlidir.”

“İnsanı, dünyanın hükümdarı bile olsa, kabre girdiği (ve Allah katında hesap vermeye başladığı) zaman, dünyadaki şanı, şerefi, kurtaramaz.”

Bu şekilde hocası, ferîdü'l-asr (asrının eşsiz âlimi) olarak bilinen Ebû Mudar Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfahânî'nin ölümü üzerine yazdığı mersiyesine hikemiyye türü bir mukaddime ile başlayan Zemahşerî, on beş beyitlik girişten sonra asıl konuya yani mersiyeye geçiş yapmaktadır.

Diğer bir kasidesinde dayısına yazdığı mersiyesine yine hikemiyye nev'inden bir mukaddime ile başlayan Zemahşerî, zamanın kötülüklerinden ve insandan alıp götürdüklerinden bahsetmektedir. Gecelerin birbiri ardına geçmesi ve insan ömrünün de böylece tükenmesine de değinen şair, ölümü, iki hayat arasındaki geçiş olarak değerlendirirken fal, yıldızname ve bir şeyi iyiye veya kötüye yorma gibi düşüncelerle alay etmekte, tüm insanları takvaya, ahiret için hayırlı ameller yapmaya davet etmektedir.(Basît Bahri/Mersiye)

الدهرُ أنكدُ، لا يبقى على حالِ	ما زال يُلحِقُ إِدبارًا بِإِقْبالِ
أيامُهُ وِ أَيْاليهِ موكِلَةٌ	بالناسِ في قَطعِ آجالِ وَأَمالِ
وَلِلرَّدى مَشْرَعُ، وَرَادهُ شَرَعُ	لا فَضَلَ فيهِ على ذَنْبِ لِرِئبالِ
يَخالُ بِالفالِ بابَ الغيبِ مُنْفَتِحًا	والغيبُ مُستَوْتِقُ مِنْه بِأَقفالِ
ضَعوا سَراييلَ أُعْجِبْتُم بِلبِستِها	إِنَّ التَّقوى، لو عَلِمْتُم خَيْرُ سِرِبالِ
أَمامُكُمْ أبعْدُ الأَسفارِ، فاحْتَقَبوا	زادًا ولا زادَ إِلا حَسَنُ أَعمالِ ⁴⁹⁸

“Zaman aldaticıdır. Çok çabuk değişir, olduğu gibi kalmaz. İyilikleri de kötülükleri de barındırır.”

⁴⁹⁸ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 273; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 487-488.

“Zamanın (dünya hayatının) günleri ve geceleri (insanın) hem ömrünü hem de emellerini keser atar..”

“Ölümün geldiği yer (kaynağı) bellidir (Allah'tır). Ölüm yolunda herkes eşittir. O yolda aslanın kurda üstünlüğü yoktur.”

“İnsan gayb kapısını fal ile veya yaptığı bazı işlerle açacağını zanneder. Hâlbuki gayb kapıları ona kilitlerle kapatılmıştır.”

“O giymekten hoşlandığınız tüm elbiseleri bir kenara atın. Eğer bilerseniz takva elbisesi en hayırlı elbisedir.”

“Önünüzde uzun ve uzak bir yolculuk var. Bu yolculuk için bol bol azık hazırlayın. (unutmayın) Güzel amelden başka da azık yoktur.”

Şairimiz benzer bir mukaddimeyi, Selçuklu Sultanı Muhammed b. Celâlüddin Ebu'l-Feth Melikşah (II. Melikşah (öl.511/1117) için nazmettiği kasidesinde yine hikemiyye nev'inden olmak üzere adeta tekrar etmektedir. Ölümden ve insanoğlunun ölüme ram oluşundan, herkesin onun önünde eşit olduğundan bahisle vaaz-ü nasihatte bulunmaktadır. (Basît Bahri/Mersiye)

باب، يُساقُ إِلَيْهِ كُلُّ مَخْلُوقِ	قِضَاءِ رَبِّكَ حَدٌّ غَيْرُ مَسْبُوقِ
جَاهِ بِأَبْصَارِ كُلِّ الْخَلْقِ مَرْمُوقِ	سَيَّانٍ: مَنْ لَيْسَ مَرْمُوقَ الْمَحَلِّ وَنُو
كَذِي كَسَاءِ رَقِيعِ الْجَيْبِ مَفْتُوقِ	وَرَبُّ تَاجٍ وَدِيْبِجٍ، يُجَرَّرُهُ
كَمْ مِنْ حِجَابٍ بَكَفِّ الدَّهْرِ مَخْرُوقِ	حُجْبُ الْمُلُوكِ، يَدُ الْمِقْدَارِ، تَخْرُقُهَا
سُمْرُ الرِّمَاحِ وَلَا زُرْقُ الْمَزَارِيقِ	وَلَا تَرْدُ الرَّدَى بِيضُ السُّيُوفِ، وَلَا
بِذَادَةٍ وَرُمَاءٍ بِالْمَجَانِيقِ ⁴⁹⁹	وَلَا قِلَاعٌ مِنْ يَفَاتٍ مُخَصَّنَةٍ

“Allah'ın (ölüme dair) hükmü kesindir. Kimse onu engelleyemez, aşamaz. (Ölüm) bir kapıdır. Bütün mahlûkat o kapıdan geçip ahirete çıkacaktır.”

“İnsanlar nezdinde itibar sahibi ya da sıradan olanlar (Allah'ın kanunu olan ölüm karşısında) birbirinin aynıdır.”

“(Saltanat) tacı veya ipek elbiseleri olup (yürürken) onu yerlerde sürüyenlerle, yamalı, eski, parçalanmış elbise giyenler (de ölüm karşısında eşittir).”

⁴⁹⁹ Dayf, Dîvânu 'z-Zemahşerî, 280; el-Huyemî, Dîvânu Cârillâh ez-Zemahşerî, 434.

“Kralların (o kendileri ile tebaaları arasına koydukları) örtüleri (engeller) Allah (cc) tarafından paramparça edilecektir. Böyle nice engeller (zamanın çarkları arasında) darmadağın edilmiştir.”

“Ölüm geldiğinde, onu ne keskin beyaz kılıçlar ne de uzun sivri mızraklar engelleyebilir.”

“Yüksek surları olan, civan savaşçıların müdafaa ettiği, korunaklı kaleler de ölüme engel olamaz.”

Zemahşerî Sirâcuddevle için yazdığı mersiyesine de hikemiyye türünde bir mukaddime ile başlamaktadır.(Kâmil Bahri/Mersiye)

والموت، يَيطِشُ بالألوف وحيداً	ذو التاج، يَجْمَعُ عُدَّةً وَعَدِيداً
يَخْشَى جنوداً حَوْلَهُ وبنوداً	يسطو على المَلِكِ العَظِيمِ الشَّانِ، لا
لا تَنْشُرَنَّ لَوَاءَكَ المَعْقوداً	فاغْتَدُ على التَّقْوَى فؤادَكَ، واطوهِ
ترجو، واخلِ الكوكِبَ المَسعودا	واطلُبْ من الله السعادة في التي
فَمِنْ أَيْنَ تَمْنَحُ غيرَهِنَّ جدودا	إِنَّ الكواكب فوق عَجْزِكَ عَجْزُها
يمضي، وليس بِحيلةٍ مردودا ⁵⁰⁰	أَعْلَمْتَ أَنَّ قضاء رَبِّكَ غالبٌ

“Mal-mülk sahibi olan (kendince), ölüme karşı tedbirler alır, sayısız hazırlıklar yapar. Ancak ölüm ansızın gelir ve (o mal-mülk sahibi gibi) binlercesini (tek seferde) tek başına alır, götürür.”

“(Ölüm) şanı yüce hükümdara sert ve acımasız darbesini vurur, onun ordusundan da etrafındaki engellerden de korkmaz.”

“Sen kalbini takvaya bağla ve onu (şeytanın vesveselerinden) koru. (Takva ile ikame ettiğin) mülkünün sırlarına kimse vakıf olmasın.”

“Umduğun/beklediğin saadeti de sadece Allah’tan iste. Yıldıznameyi (ve fal gibi sana mutluluk getireceğini sandığın şeyleri) bırak,”

“Bilmez misin ki yıldızlar senden de acizdir. Rızkı, şansı nereden bulsunlar da başkalarına versinler.”

“Bilmez misin ki, Allah’ın hükmü her daim galiptir, geçerlidir. Hiçbir desise ya da hile ona karşı duramaz.”

⁵⁰⁰ Dayf, Dîvânu ’z-Zemahşerî, 400; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 148-149.

Zemahşerî, Sirâcüddevle için kaleme aldığı mersiye konulu kasidesine bu şekilde hikemiyye ile başladıktan sonra en güzel şekilde asıl amacına intikal etmekte ve şunları söylemektedir.

هذا سراج الدولة الأسد الذي
ليثٌ مُدِلٌّ بالمهابة جاعلٌ
ترك الأُسودَ الضَّارياتَ قَرودًا
ليثَ الكَتَيْبَةِ فِي الخِطَامِ مَقُودًا⁵⁰¹

“Kahraman (arslan) Sirâcüddevle, o, kurbanlarını/avlarını kırıp geçiren aslanları maymuna çevirendir (onlarla adeta oynayandır).”

“O bir arslandır. O (mehâbeti, vakarıyla insanların saygı duyup çekindiği Sirâcüddevle) ormanların kralı arslanı burnuna ip takıp (istediği zaman istediği yere) sürükleyendir.”

Buraya kadar olan bölümden de anlaşılacağı üzere Zemahşerî çoğunlukla medih konulu kasidelerine kısa olmak kaydıyla taleliyye ile başlayıp gazeliyye ile devam etmekte ardından da kasidesindeki asıl amacı olan konuya intikal etmektedir. Gazeliyye türü mukaddimleri ise karşımıza iki şekilde çıkmaktadır. Birincisinde Arap kaside geleneğine uygun olarak mukaddimesine taleliyye ile başlayıp gazeliyye ile devam eden Zemahşerî, ikincisinde ise doğrudan gazeliyye ile başlayıp, konuyu hiç değiştirmeden öylece devam etmektedir. Hamriyye türü mukaddimleri ise yok denecek kadar az olup bizim tesbit edebildiğimiz kadarıyla sadece birkaç kasidesinde görülmektedir. Bunların dışında genellikle mersiye konulu kasidelerine mukaddime olarak seçtiği hikemiyyeleri vardır ki bunlar ölüm ve sonrasına dair nasihatleri içeren hikmetli sözler, vaaz şeklinde hitaplardan ibarettir. Bu tür, ölüm ve yas gibi teessür ve hüznü barındıran, şartlara, halin gereğine en uygun mukaddime şekli olması hasebiyle şairimiz tarafından özellikle seçilmiştir. Anlamı ve içeriği nazarı dikkate alındığında genellikle tekrar eden kelime ve anlamlar olduğu hemen fark edilecek olan bu türde temel öğeler ölüm, hayat, ahiret ve insanın bu mefhumlar karşısındaki konumu değerlendirilmektedir.

Bütün bunların dışında Zemahşerî, bazı kasidelerinde Arap kaside geleneklerine ve disiplinine uymayarak doğrudan konuya giriş yapmaktadır. Yani mukaddime olmaksızın kaside inşad etmektedir. Şimdi buna birkaç örnekle açıklık getirelim. Mesela

⁵⁰¹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 400; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 149-150.

Razıyyulmülük⁵⁰² için kaleme aldığı methiyesine mukaddimesiz başlamış, doğrudan konuya giriş yapmıştır. (Tavîl Bahri/Medih)

رَضِيَ الْمُلُوكِ، الْمَجْدُ يَشْهَدُ أَنَّ فِي
مَعَالِيكَ أَسْرَارًا، بِهَا الْمَجْدُ جَاهِلُ
تَسَاقَطَتِ الْأَوْصَافُ دُونَكَ طُلْعًا
فَمَا تَبْلُغُ الْأَوْصَافُ مَا أَنْتَ فَاعِلُ⁵⁰³

“Razıyyu’l-mülûk, izzet ve şeref, senin ne yüce bir yerin olduğuna şahitlik ederler (ve derler ki), şan ve şerefin dahi bilmediği nice sırların (üstün özelliklerin) vardır.”

“Senin şanın önünde tüm yüce vasıflar yavaş yavaş değerini yitirir. Bu âli özellikler senin yapıp ettiklerin yanında hafif kalır.”

Abdullah⁵⁰⁴ için kaleme aldığı mersiye konulu kasidesine mukaddime olmaksızın şöyle başlamaktadır. (Tavîl Bahri/Medih)

مَحَلُّكَ، عَبْدَ اللَّهِ، لَيْسَ يُنَالُ
أَبَى ذَاكَ عِزُّ شَامِخٍ وَ جَلَالُ
وَكَيْفَ يُبَارِكُ الْأَنَامُ بِأَسْرِهِمْ
وَأَنْتَ يَمِينٌ، وَالْأَنَامُ شِمَالُ⁵⁰⁵

“Ey Abdullah, senin yerin o kadar yüce ki kimsenin ona ulaşması mümkün değildir. (zaten senin o ‘âli makamın da) bunu kabul etmez. O asildir, yücedir, azizdir.”

“Nasıl olur da insanlar senin seviyenle rekabet edebilirler? Hâlbuki seninle onlar sağ ve sol (kuzey ile güney) gibi birbirinize uzaksınız.”

Yine, bu kez Sirâcuddin’i⁵⁰⁶ tebrik etmek, kutlamak üzere yazdığı kasidesine doğrudan onu medihle başlamaktadır. (Tavîl Bahri/Medih/Tehnie/Tebrik)

تَمَتَّعَ سِرَاجُ الدِّينِ بِالشَّرْفِ الَّذِي
أَجَلُّ بَنِي الدُّنْيَا، يَوَدُّ أَقْلَهُ
تَسَمَّ بِأَسْمَاءِ الْإِمَامِ أَبِيكَ إِذْ
حَوَيْتَ مَعَانِيهِ، وَنَلْتِ مَحَلَّهُ⁵⁰⁷

“Ey Sirâcuddin, sahibi olduğun şeref ve asaletin tadını çıkar sevin, zira insanların çoğu, senin sahibi olduğun şeylerin çok azına (bile dünden) razılar.”

⁵⁰²Razıyyulmülûk, Ebû Ali Muhammed b. Arslan, Selçuklu döneminde Sultan Sencer’in önemli bürokratlarından biri. Müntecibu’ mülk ve Safıyyu’l-mülûk lakapları arasındadır. Ayrıntı için bk. el-Kıftî, *İnbâhu’r-ruvât*, 271.

⁵⁰³Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 89; el-Huyemî *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 480-481.

⁵⁰⁴Zemahşerî’nin en çok methiye yazdığı kişilerden olan Abdullah’ın Şerafûlmülk Muhammed b. Mansûr Ebî Sa’d el-Havârizmî olduğu sanılmaktadır. II. Melikşah dönemi idare ve ödeme divanlarına başkanlık etmiştir. Sıkı bir Hanefidir. Bk. Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 93.

⁵⁰⁵Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 117; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 479.

⁵⁰⁶Bu şahsın Fâhrü’l-Ferikayn olarak bilinen fakih Ahmed eş-Şâriî’nin oğlu olduğu kabul edilmektedir. Bk. Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 157.

⁵⁰⁷Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 157; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 471.

“Sen imam olan babanın ismini kendi isminin önüne koy. Zira sen onun tüm özelliklerini taşıyorsun ve onun yüce makamını hak ediyorsun.”

Bütün bu örnekler bize Zemaşerî'nin kasidelerine mukaddime yazarken iki farklı metot benimsediğini açıkça göstermektedir. Bu metotlardan ilki geleneksel metottur. Buna göre Zemaşerî, mukaddimelerine, kendinden önce gelen ve cahiliye şairlerinden itibaren tüm şairlerin benimseyip uyguladığı, her ne kadar yaşayıp tecrübe etmese de talebiye ile başlamasıdır. Diğer metot ise Arap kaside geleneğinden tamamen bağımsız olarak kendi hür iradesi ile ve karakterine uygun olarak mukaddime olmaksızın kaside yazmasıdır. Bu geleneklere uymamak yaşadığı dönemin genel geçer üslubuna da aykırı değildir.

Ayrıca kasidelerinde methettiği kişilerin kahir ekseriyetinin Arap olmayışı da câlibi dikkat bir durumdur. Buradan, Zemaşerî'nin her ne kadar Arap diline hayranlığı olsa da Arap hayranı olmadığı ve kasidelende methettiği kişileri seçerken liyakati esas aldığı sonucu kolaylıkla çıkarılacaktır. (Tavil Bahri/Hikmet)

وَلَمْ تَزَلِ الْمُدَّاحُ، تَمْدَحُ ضِلَّةً بِأَبْجَحٍ ، مَدْحُ لَا أبا لك مُعَوِّجٌ⁵⁰⁸

“İnsanları iyi ve güzel yönleriyle değil kötü ve zararlı yönleriyle öven methiye şairleri var. Böyle methiyeler-bil ki- sapkın ve kötüdür.”

3.1.3. Matla

Kasidenin, iki mısrasında kafiyeli olan ilk beytine *matla*, matladan hemen sonraki beytine ise *hüsn-ü matla* denilmektedir. Arap edebiyat eleştirmenleri değerlendirmelerinde kasidelerin matla bölümüne özel bir önem vermişlerdir. Bu nedenle eleştirmenler, şairlerden, kasidenin matla bölümünü yazarken azami derecede gayret sarf etmelerini ve mümkün olan en iyi, en mükemmel ifadeleri, kelimeleri ve anlamları kullanmalarını beklemektedirler. Dinleyicinin ilk duyduğu ve aklında en kalıcı beyt olacağı düşünüldüğünde bu beklentiye hak vermemek mümkün değildir. Zira ilk beyt yani matla güzelse, dinleyici kasidenin devamını daha bir şevkle dinlemekte, eğer zayıf ve kötüyse dinlemekten vazgeçmekte, dinlemeye değer bulmamaktadır. İbn Tabâtabâ matla konusunda şöyle demektedir:

“Şairin kasidesinin ilk beytinde, aşırı derece ağlayıp sızlamak ve çeşitli olumsuzlukları zikretmek gibi dinleyiciyi kötümserliğe sürükleyecek, nefret ettirecek sözlerden ve hitaplardan sakınması gerekir. Eğer ilk mısralar bu tür kötümserlikler üzerine bina

⁵⁰⁸ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemaşerî*, 64; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşerî*, 89.

edilirse dinleyici kaçır, şiiri dinlemez. Zira dinleyici, şairin, kasidesinde övdiği veya öveceği kişiden önce kendisine hitap edildiğini düşünür ve güzel sözler duymak ister. Mesela el-A'şâ'nın⁵⁰⁹ kasidelerinde taleliyye bölümünde öyle büyük feryat figan görülmez. Kasideye Zu'r-Rumme'nin⁵¹⁰ ما بال عينيك منها الماء ينسكب şeklindeki ifadesinde olduğu gibi yumuşak bir üslupla başlanmalıdır.”⁵¹¹

Matla bölümünün güzel oluşunun en önemli ölçütü beyti oluşturan iki mısraın (şatr) birbiriyle tam uyumlu olmasıdır. Başlangıç becerisi/mahareti (براعة الاستهلال) veya güzel başlayış (حسن الابتداء) olarak isimlendirilen ve matla bölümüne değer katan bu kabiliyet aynı zamanda şairin, kasidesini üzerine bina ettiği amacını ayrıca bir izaha gerek duymaksızın izhar etmesidir. Öyle ki şair bu başlangıcıyla kasidesini, medih, mersiye, itâb (azarlama) hiciv, özür, tebrik/tehnîe vs. hangi amaçla yazdığına dair işaretler sunmalıdır.⁵¹²

Burada, kasidenin matla bölümünün yani başlangıç becerisi/mahareti veya güzel başlayış kısmının, içinde olması mümkün olan veya olmayan tüm özellikleriyle Zemahşerî tarafından nasıl uygulandığı ve onun kasidelerinde nasıl vücut bulduğunu hep birlikte inceleyelim. Zemahşerî matla konusuna son derece önem vermiş, kulaklarda hoş bir seda bırakması için aşırı dikkat ve gayret sarf etmiştir. İnsanları, şiiri dinlemekten uzaklaştıracak, bıktırarak ifadeler kullanmamaya özen göstermiştir. Kasidesini hangi maksala yazdığını da matla kısmında ustalıkla izhar eden şairin matlalarında ki kalite ve maharete birkaç örnekle işaret etmek gerekirse, hocası Ebû Mudarr ed-Dabbî için inşad ettiği mersiyesine başlangıcı şöyledir.(Tavîl Bahri/Mersiye)

أيا طالب الدنيا ويا تارك الأخرى ستعلم بعد الموت أيهما أحرى⁵¹³

“Ey dünya (hayatını) tercih edip ahiret (hayatını) terk eden kişi, (bir gün ölüp gittiğinde) sen de öğreneceksin dünya (hayatı) mı yoksa ahiret (hayatı) mı daha hayırlı.”

⁵⁰⁹ Ebû Basîr Meymûn b. Kays b. Cendel el-Bekrî (öl.7/629 ?) Câhiliye devri şairlerinden.

⁵¹⁰ Ebu'l-Hâris Zürrumme Gaylân b. Ukbe b. Ma'dî b. Amr el-Adevî el-Kinânî el-Kahtânî (öl.117/735) Emevîler devrinde tabiat tasvirleriyle öne çıkmış şair.

⁵¹¹ Muhammed Ahmed b. Tabâtabâ el-'Alevî, 'İyâru's-Şi'r, thk ve şrh. Abbâs Abdüssâtir. (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2005), 126-127.

⁵¹² İbn Hicce, Ebû'l-Mehâsin Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Abdillâh b. Hicce el-Hamevî, Hızânetu'l-edeb ve gâyetu'l-ereb, şrh. Isâm Şaitû, (Beyrut: Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, 1987), 1/19-40.

⁵¹³ Dayf, Dîvânu'z-Zemahşerî, 134; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 206.

Kasidesine dinleyicilere nida ile başlayan şair, dünya ve onun lezzetleri uğruna ahiret için güzel işler yapmaktan içtinap eden gafilleri uyarmakta, ölümün her an onlara da gelebileceğini hatırlatmakta ve fani dünya zevklerinin değil baki ahiret hayatının tercih edilmesi ve onun için güzel ameller yaparak hazırlanılması gerektiğini ifade etmektedir. Böylece şair kasidesini mersiye amaçlı kaleme aldığını da adeta izhar etmektedir. Benzer bir şekilde Sirâcuddevle için yazdığı mersiyesi ise şu matla beytiyle başlamaktadır. (Kamil Bahri/Mersiye)

ذو التاج، يجمعُ عُدَّةً وعديداً والموتُ، يبيطُشُ بالألوف وحيداً⁵¹⁴

“Mal-mülk sahibi olan (kendince), ölüme karşı tedbirler alır, sayısız hazırlıklar yapar. Ancak ölüm ansızın gelir ve (o mal-mülk sahibi gibi) binlercesini (tek seferde) tek başına alır, götürür.”

Burada da şair dinleyenlerini ikaz ederek, hükümdarların bile, kendilerini, düşmanlarına ve sair felaketselere karşı koruyabilmek için nice tedbirler alıp hazırlıklar yapmalarına rağmen bütün bunların ölüm söz konusu olunca ona hiç fayda sağlamadığını, ölümün ansızın baskın yaparak, o ve onun gibi binlercesini tek seferde tek başına yok ettiğini hatırlatmaktadır. Hükümdarların durumu böyle iken sıradan insanların halinin nice olacağını ve mutlak surette, bize her hâlükârda ulaşacak olan ölüme ve onun sonrasında ebedî olarak kalacağımız ahiret yurduna hazırlık içerisinde olmamız gerektiğini veciz bir şekilde ifade etmektedir. Kaçınılmaz son olan ölümü, bizi aldatan, oyalayan fani dünya süslerinin unutturmaması gerektiğini ifade eden şair böylece kasidesinin muhtevası olan mersiye de dinleyicilerine işaret etmiş olmaktadır.

Nizâmülmülk’ün oğlu için yazdığı diğer mersiyesinin açılışını ise şöyle yapmaktadır. (Basît Bahri/Mersiye/Taziye)

يا كوكباً في سماء المجد، قد غارا ويا هلالاً، مضى، لم يلق إبدارا⁵¹⁵

“Ey (asalet, şan ve şeref bakımından) gökteki yıldızlar kadar yüce olan, bizi bırakıp gittin. Ey hilale benzeyen (ay tutulması gibi tutuldun da) dolunay olamadan geçip gittin.”

⁵¹⁴ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 236; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 148.

⁵¹⁵ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 278; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 217.

Burada iki mısra arasında ki mükemmel uyumu büyük bir ustalıkla sağlayan Zemahşerî, itinayla seçtiği kelimeler sayesinde de bu kasidenin bir mersiye olduğunu, hatta ölen kişinin küçük bir çocuk olduğunu dâhiyane bir üslupla ifade etmektedir.

Mekke'ye duyduğu özlemi dile getirdiği bir kıtasında ise şöyle bir başlangıç yapmaktadır. (Tavîl Bahri/Medih, Hanîn)

فَوَادِي مِنَ الشُّوقِ الْمُبْرِحِ رِيَانُ إِلَى حَرَمِ اللَّهِ الْمُعْظَمِ ظَمَانٌ⁵¹⁶

“Kalbim, Allah'ın yüce haremi Mekke'nin acı veren özlemiyle dopdolu, (adeta Mekke'ye susamış durumda).”

Böylece kasidenin Mekke hakkında olduğu ve şairin ona duyduğu hasreti dile getirmek gayesiyle kaleme aldığı kolayca anlaşılacaktır. Yine şairin samimi dostlarından olan Mekke emiri İbn Vahhâs için yazdığı methiyeye başlangıcı da zikredilmeye değerdir. (Tavîl Bahri/Medih)

مَعَالِيكَ وَالسَّبْعُ الطَّبَاقُ سَوَاءٌ مَعَالِي الْوَرَى أَرْضٌ وَ تَلْكَ سَمَاءٌ⁵¹⁷

“Senin (ey İbn Vahhâs) üstün özelliklerin yedi kat sema kadar büyük ve ona denktir. Ahalinin özellikleri yeryüzü kadar ise senin yüce vasıfların (yeryüzünü ihata eden) gökyüzü gibidir.”

Hiz. Peygamber'i (sav) methettiği ve Ka'b b. Zühayr'in meşhur *Bânet Suâd* kasidesine nazire olarak kaleme aldığı kasidesi de hüsn-ü matlaya örnek olması babından önemlidir. (Basît Bahri/Medih)

أضَاءَ لِي بِاللَّوَى، وَالْقَلْبُ مَتَبُولٌ نَجْدِيٌّ بَرَقَ بِنَارِ الْحَبِّ مَوْصُولٌ⁵¹⁸

“Ben tam bir yol ayrımındayken yolumu aydınlattı (hakikate muttali olmamı sağladı). Kalbim senin aşkının ateşiyle yanıp tutuşmaktadır. (Allah'ın lütuf ve inayetiyle) Necd mıntkasından şimşek misali bir (nübüvvet nuru) ışık doğmakta.”

Verilen tüm örneklerden de anlaşılacağı üzere Zemahşerî kasidelerine başlangıçta matla bölümüne büyük önem vermekte, geleneklerin icabını ve eleştirilenlerin matlarda aradıkları tüm hususiyetleri gözeterek ve bütün maharet ve kalitesini göstererek itinayla kasidenin konusuna müteradif şekilde girişler yapmaktadır.

⁵¹⁶ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 46; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 546.

⁵¹⁷ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 150; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 5.

⁵¹⁸ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 230; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 471.

3.1.4. Hüsn-ü Tehallus

Hüsn-ü tahallus, şairin, kasidesini teşkil eden bir bölümden diğerine intikali, geçişi olarak tarif edilmektedir.⁵¹⁹ Mesela kasidesine nesib ile başlayan şairin, birkaç beyit sonra asıl amacı olan medih veya herhangi bir konuya en güzel şekilde geçiş yapması gibi. Öyle ki şair, konudan konuya geçiş yaparken bunu asla dinleyiciye hissettirmemeli, hatta iki bölüm birbirlerine benzerlikleri ve iç içe olmaları bakımından sanki aynı şeyden bahsediyormuş gibi zarafet ve inceliğinden bir şey kaybetmemelidir. Burada konular arası geçişte herhangi şart aranmamakla beraber, şair kasidesine nasıl başlarsa başlasın, nesiple, gazelle, fahr ile yahut bir bahçenin, bir kalıntının veya terkedilmiş bir mıntıkanın vasfedilmesi ile başlayıp, ardından medih, mersiye yahut bir savaşı anlatmaya geçsin, aslolan iki konu, iki mana arasında intikali en uygun ve güzel bir şekilde yapmasıdır. Ancak gerek eleştirilenler gerekse geleneksel teamül, en uygun tehallusun, şairin kasidesine bir gazeliyye ile başlayıp medihle devam etmesi olduğu konusunda hemfikirdirler.⁵²⁰ Buna mütekaddim şairler büyük hassasiyet göstermişler, onların yolundan giden muhadramûn şairler de aynı hassasiyetle bu uygulamayı devam ettirmişler ve kendilerine Ka'b b. Zühayr'ın şu beytini örnek almışlardır.

إِنَّ الْبَخِيلَ مَلُومٌ حَيْثُ كَانَ وَ لَ كِنَّ الْكَرِيمَ عَلَى عَائِلَتِهِ هَرَمٌ⁵²¹

“Cimri insan her nerede olursa olsun, her hâlükârda kınanmıştır. Cömert insan ise kelimenin tam anlamıyla Heram b. Sinandır ”⁵²²

Bu beyitten de anlaşılacağı üzere usta şairler tek bir beyitte bile konudan konuya harika geçişler yapabilmekte, Zühayr, Heram isimli şahsa yazdığı medih konulu kasidesinde bir beyitte asıl amacına intikali güzel bir şekilde gerçekleştirebilmektedir.

Hüsn-ü Tahallus konusunu “hüsnü'l-hurûc” adıyla ilk defa ele alan müellif Sa'leb (öl. 291/904) olmuştur.⁵²³ SaArap şairlerinin hâkim üslûbunun, girişten asıl konuya aradaki münasebeti kaybetmeden geçiş yapmak olduğunu, onların kasidelerine, taleiyye, gazeliyye, nesib, dostların göç etmesi, çölde yolculuk ve çeşitli tasvirlerle başladıktan sonra asıl konuya

⁵¹⁹ İsmail Durmuş, “Tehallus”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/317-319.

⁵²⁰ İbn Hicce, *Hizânetu'l-edeb*, 329.

⁵²¹ İbn Hicce, *Hizânetu'l-edeb*, 329.

⁵²² Burada şair, cömertliği ile ün salmış Zübeynî Emiri Heram b. Sinan ez-Zübeynî'yi kastetmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Hicce, *Hizânetu'l-edeb*, 329.

⁵²³ Sa'leb, Ebu'l-Abbâs Ahmed, *Kavâ'idu's-Şi'r*, thk. Muhammed Abdülmün'im Hafâcî, (Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye Li'l-Benâniyye, 1996), 31.

– “bunu bırak da...” “bunu geç” veya “sen şundan söz et” gibi kalıp ifadelerle geçtiklerini kaydetmiştir.⁵²⁴

Zemahşerî de hüsn-ü tahallus konusuna çok büyük önem vermiş, konudan konuya geçişlerini en güzel ve uygun şekilde yapmıştır. Tıpkı Züheyr’in yaptığı gibi, bu geçişleri tek bir beyit içerisinde bile mükemmel olarak gerçekleştirmiştir. Bir beytin birinci mısraı (şatr’ı) nesib iken ikinci mısraı medih olabilmıştır. Bunun örneklerine Zemahşerî’nin kasidelerinin çoğunda rastlamak mümkündür. Burada birkaç örnek zikrederek konuyu izaha çalışalım. Nizâmülmülk için yazdığı medih konulu kasidesinde şunları söylemektedir. (Tavîl Bahri/Medih)

وَمَنْ أَجَلُهُ يُطْفِئُ النَّهَارَ سِرَاجَهُ غِنَىٰ بِالذِّي يَجْلُوهُ حَطُّ لَثَامِهِ
يُزَيِّنُ شِعْرِي نَظْمٌ أَوْصَافٍ حُسْنِهِ كَمَا زَيَّنَ الْإِسْلَامَ عَدْلُ نِظَامِهِ⁵²⁵

“Gündüzler, o peçesini indirip yüzünün nuruyla etrafı aydınlattığı zaman, onun nurundan faydalanmak adına, ışıklarını/aydınlıklarını söndürüyorlar.”

“Onun üstün vasıfları ve cemalini nazmetmek şiirimi süslüyor adeta güzellik katıyor. Tıpkı onun adil nizamının İslam ümmetini süslemesi ve güzelleştirmesi gibi.”

Görüldüğü üzere birinci beyit kasidenin başından beri süregelen nesib bölümünün devamı niteliğinde olup ikinci beytin birinci mısraı da aynı şekilde önceki beyitlere tabidir. Ancak ikinci beytin birinci mısraından hemen sonra ikinci mısra doğrudan medih ile devam etmekte ve Zemahşerî hiç hissettirmeden asıl maksadı olan methiye bölümüne intikal etmiş olmaktadır.

Ubeydullah’ı⁵²⁶ methettiği diğer bir kasidesinde şairimiz konular arası geçişi şu şekilde gerçekleştirmektedir. (Seri’ Bahri/Medih)

وَالْوَرْدُ مِنْ أَعْدَاءِ تَوْرِيْدِهِ الْعُصْنُ مِنْ حُسَّادِ تَمْيِيلِهِ
مِثْلَ عَبِيدِ اللَّهِ فِي جَوْدِهِ⁵²⁷ لَيْسَ لَهُ فِي الْحُسْنِ مِثْلٌ وَلَا

⁵²⁴ Durmuş, “Tehallus”, 40/317-319.

⁵²⁵ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 74-75; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 533.

⁵²⁶ Ubeydullah’ın tam adı ve kim olduğu konusu muğlaktır. Zemahşerî’nin en çok methiye nazmettiği kişilerden olan Ubeydullah’ın; 1- Bizzat Nizamilmülk olması, Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 278; 2- Oğlu Müeyyidülmülk olması; Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 257, 259, el-Cüveynî, *Menhecü ’z-Zemahşerî*, 34; hocası Ebû Mudarr ed-Dabbî olması; Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 237; Harezmlî katı hanefî Şerefülmülk Muhammed b. Mansûr Ebû Sa’d el-Müstevfî el-Havârizmî olması; Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 152 imkân dâhilindedir.

“Ağaçların dalları, onun endamındaki zarafeti görünce kıskançlıktan bir sağa bir sola sallanmaya başlar, gül, onun yanaklarındaki allık yüzünden, kıskançlığından adeta kıpkırmızı kesilir.”

“Onun cemali, güzelliği eşsizdir. Bir benzeri yoktur. Cömertlik konusunda da Ubeydullah’ın eşi benzeri yoktur.”

Burada da Zemahşerî, ilk beyitte sevgiliye ve onun güzelliklerine vurgu yaparken ikinci beytin ilk mısraında da buna devam etmekte, ancak ikinci mısradaki Ubeydullah’ı methetmeye başlamaktadır. Böylelikle büyük bir kolaylık ve rahatlıkla methiye bölümüne geçmektedir.

Müeyyidülmülk’e methiyelerde bulunduğu başka bir kasidesinde ise nesipten medihe geçişi, hüsn-ü tahallusu şu şekilde gerçekleşmektedir. (Basit Bahri/Medih)

إذا تَمَدَّدَ فَوْقَ الْمَتَنِ فَاحْمُهُ رَدَّ الْعِزَاءَ إِلَى قَصْرِ تَمَدُّدُهُ
وَلَيْسَ لِي غَيْرَ طَوْلِ الصَّبْرِ مُسْتَنْدٌ كَالْمَلِكِ لَيْسَ لَهُ إِلَّا مُؤَيِّدُهُ
مُؤَيِّدِ الْمَلِكِ صَدْرٌ مَا جَرَى قَدْرٌ إِلَّا بَأْنَ يَغْمُرُ السَّادَاتِ سُودَدُهُ⁵²⁸

“Gece atının sırtına atlayıp giderken insanlar onu gördüklerinde içleri huzurla dolar. Katlanmak zorunda oldukları sıkıntılar, onları terk edip gider.”

“Beni huzura kavuşturan tek şey (sıkıntılara karşı) tahammülüm ve Müeyyidülmülk tarafından deruhte edilen iktidardır, hükümlüktür.”

“Müeyyidülmülk (bu ümmetin) başı, alın yazısıdır. Bu milletin yazgısı ne vakit kötüye gitse, izzet ve keremiyle onlara merhamet eder, destekler”

Zemahşerî’nin hüsn-ü tahallus konusunda hassas olduğunu gösteren diğer bir örnek de onun mersiye konulu bir kasidesine hikemiye ile başladıktan sonra mersiye bölümüne incelikle geçişidir. Zemahşerî hocası Ebû Mudarr ed-Dabbî için yazdığı mersiyesinde şöyle demektedir. (Tavîl Bahri/Mersiye)

وَمَا زَالَ مَوْتُ الْمَرْءِ يُخْرِبُ دَارَهُ وَفِي غَدِهِ قَدْ أَوْحَشَ الْأَهْلَ وَالْقَصْرَا
وَمَا زَالَ مَوْتُ الْمَرْءِ يُخْرِبُ دَارَهُ وَمَوْتُ فَرِيدِ الْعَصْرِ قَدْ خَرَّبَ الْعَصْرَا⁵²⁹

⁵²⁷ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 487; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 192.

⁵²⁸ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 257; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 164.

⁵²⁹ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 134-135; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 208.

“Nice saray (itibar) sahibi vardır ki ehline (etrafındakilere) karşı sevecendir, merhametlidir. Ancak ölüm ona geldiğinde saray da onun ehli de yapayalnız/garip kalırlar.”

“Elbette, bir kişinin ölümü onun evini harap eder, ocağını söndürür. Fakat Ferîdu'l-Asr'ın ölümü tüm asrı harap etmiştir.”

Kasidenin bu bölümünde birinci beyit ve ikinci beytin ilk mısrası önceki beyitlerin devamı şeklinde hikmetli nasihatler içerirken ikinci mısradan itibaren mersiye bölümüne mükemmel bir geçiş yapan Zemahşerî, adeta ustalık ve kalitesini sergilemiş, bu sayede dinleyiciler bu muhteşem intikalin/hüsn-ü tehallusun farkına bile varmamışlardır. Şairimizin hüsn-ü tehallusuna bir diğer güzel örnek de Mücîruddevle el-Erdistânî için yazdığı methiyesindeki şekvâ türü mukaddimesinde methiyeye intikalinde görülmektedir.(Tavîl Bahri/Medih)

و أصبحت كالمقصود ريش جناحه أنوء بركن كلما قمت جناح
فعد مجير الدولة المستجار لي مداواة أدواء وأسوأ جرائح⁵³⁰

“Sanki (her uçmaya kalkıştığında) kanatlarındaki tüyleri kesilen/kırılan ve tek kanatla zorlanarak (uçmaya çalışan) kuş gibi oldum.”

“Sıkıntılarım ve rahatsızlıklarım sebebiyle Mücîruddevle'ye sığındığımda ise onda yaralarım ilaç ve sıkıntılarım çare buldum.”

Zemahşerî bu kasidesinde de birinci beyitte kendi durumundan bahsedip şekvâda bulunurken, ikinci beyitle birlikte, içinde bulunduğu sıkıntılardan kurtulmak için her ne zaman kendisinden yardım istese yardım gördüğünden bahisle Mücîruddevle için methiyelerini sıralamaya başlamaktadır. Diğerlerinden farklı olarak şairimiz burada beytin içinde değil ayrı beyitlerde hüsn-ü tehallusu yani geçişi sağlamaktadır.

3.1.5. Hüsn-ü Hâtîme

Hüsn-ü makta ya da hüsnü'l-hâtîm olarak ta ifade edilen hâtîme, kasidenin son beyti/beyitleri yahut nesrin son cümlesine denmektedir. Gerek mütekaddim şairler gerekse eleştirmenler bu hususa büyük önem vermiş, itina ile üzerinde durmuşlardır. Dinleyicilerin kulaklarında ve dolayısıyla hafızalarında kalan son sözler olması hasebiyle, şairlerin ve nesircilerin maksatlarını muciz olarak ifade ettikleri bu bölüm, yazarın ustalık ve kalitesinin

⁵³⁰ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 85-86; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 123.

de bir nişanesi olarak kabul edilmiştir.⁵³¹ İbn Hicce (öl. 837/1434) şair ve nesircilerin bu bölüme son derece dikkat etmeleri ve mümkün olan en güzel bitirişle sözlerini tamamlamaları gerektiğini ifade ederken; “*Ebû Hilâl el-Askerî ise, belagat sanatçısı her kişi sözünü bedî’ üzere yani mükemmel ve muciz bir ifade bitirir. Bu nedenle de kasidenin son beyti en güzel beyit olmalıdır. Kasidenin anlamı o son beyitte öz olarak verilmelidir*” demektedir.⁵³² Örnek olarak İbnu’z-Ziba’râ’nın⁵³³ Hz. Peygamberden özür dileyen ve ondan şefkat isteyen kasidesinin hatimesi zikretmeye değerdir.

فخذ الفضيلة عن ذنوب قد خلت وأقبل تضرع مستضيف تائب⁵³⁴

“*Sana, hatalarından ötürü tevbe etmiş ve misafir olarak gelenin yakarışlarını kabul et. Ve onu geçmiş günahları yüzünden cezalandırmayarak fazilet dairesine al.*”

Kendini misafir olarak tanımlayan İbnu’z-Ziba’râ, misafirin ağırlanma hakkı olduğunun ve eğer misafir edilirse korunacağı ve emniyette olacağı bilinciyle geçmiş hataları için özür dileyerek yakarmaktadır. Affedilip misafirliğinin kabul edilmesini ise kendisi için büyük bir fazilet olarak tanımlamaktadır. Böylece o af talebini ve bütün diğer anlamları tek bir beyitte toplamayı başarmıştır.

Eleştirmenlerin ve şairlerin büyük önem verdikleri hüsn-ü hatime konusu Zemahşerî tarafından da hassasiyetle üzerinde durulan bir konudur. Hatta bu konuda sergilediği başarı eşine az rastlanır cinstendir. Zemahşerî, hüsn-ü ibtidâ (matla) konusundaki maharetini hüsn-ü hâtîme (makta) konusunda da göstermiş, itinayı elden bırakmamıştır. Bunlardan Hz. Peygamber’e (s.a.v.) yazdığı bir methiyenin sonunu şöyle bitirmiştir. (Tavîl Bahri/Medih)

و مَنْ فِي كِتَابِ اللَّهِ أَكْمَلُ مَدْحِهِ فَكُلُّ مَدِيحٍ، مَا خَلَا ذَاكَ، نَاقِصٌ⁵³⁵

“*Allah-u Teâlâ’nın Kitabı Kur’ân’da en mükemmel olarak methettiği ey sen (Muhammed). Allah (cc) dışında seni kim överse övsün, eksik kalır, (methinin hakkını veremez).*”

⁵³¹ Sahr Muhammed, *es-Sûratu’l-fenniyyetu fi şî’ri’z-Zemahşerî*, 84.

⁵³² İbn Hicce, *Hizânetu’l-edeb*, 2/493.

⁵³³ Ebû Sa’d Abdullah b. ez-Ziba’râ b. Kays b. Adî el-Kureşî es-Sehmî, Kureyş kabilesinin meşhur şairi, Mekke’nin fethinden sonra müslüman olan sahâbî (öl. ?)

⁵³⁴ Ebû Hilâl el-Askerî, *Kitâbu’s-Sinâateyn*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, (Dâru İhyâi’l-Kutubi’l-Arabî, 1371/1952), 461.

⁵³⁵ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 34; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 327.

Allah'ın (cc) Kitab-ı Aziz'inde " و إنك لعلی خلق عظیم " "Şüphesiz sen, yüce bir ahlak üzeresin"⁵³⁶ diyerek methettiği Hz. Peygamber'i kim ne kadar överse övsün onu hakkıyla methetmiş sayılamaz. İşte bu konuya işaret etmek üzere kasidesini bu harika beyitle bitiren Zemahşerî, hüsn-ü hâtimenin en güzel örneklerinden birini vermiştir.

Zemahşerî, Müeyyidülmülk'ü vezir olmasından dolayı tebrik için yazdığı kasidesini de şöyle bitirmektedir. (Basît Bahri/Medih)

رعاك ربُّك، واسترعاك أمته فأنت أحوط مسترعى ومُمتلك⁵³⁷

“Allah seni korusun. (Allah) Senden İslam toplumunu koruyup gözetmeni de istiyor. Sen toplumun her bir ferдинin halini en iyi bilensin ve onların mallarını, canlarını en iyi koruyansın.”

Allah'ın (cc), tüm yöneticilerden olduğu gibi, vezir olan Müeyyidülmülk'ten de adaletle hükmetmesini ve maiyyetinin can ve mal emniyetini temin etmesini istediğini hatırlatan Zemahşerî, onu methederken ikaz etmeyi de ihmal etmemiş, kasidesini bu hikmet dolu sözlerle itmam etmiştir. Başka bir kasidesinde ise Mücîruddevle'yi methettikten sonra kasidesini şu beyitlerle bitirmektedir.(Tavîl Bahri/Medih)

و خير لباس، شرف المرء لبسه
لباس ثناء طيب الذكر صالح
جميع ثياب الدهر، يبلى جديدها
ويبقى على الأيام ثوب المدائح⁵³⁸

“İnsanların giydikleri zaman şeref buldukları en güzel, en hayırlı elbise, (başkalarına da örnek olması bakımından) iyilik, güzellik, şan ve şeref dolu methiyelere mazhar olmuş güzel işlerdir”

“İnsanların giydikleri tüm elbiseler ne kadar yenilense de fanidir (unutulur) methiyelerle anılanlar (hayırlı ameller) sonsuza dek kalıcıdır.”

Zemahşerî bu hatimesinde, kasidenin başından beri methettiği Müeyyidülmülk'e en hayırlı elbisenin güzel sözlerle/hayırla anılmak olduğunu hatırlattıktan sonra bunun, sıradan insanların anlık/geçici söz ve övgüleriyle değil, sadece şairlerin dillerinden dökülen veciz ve belîğ methiyelerle mümkün olacağını ifade etmektedir. Bu beyitlerde hem bir uyarıdan hatta

⁵³⁶ Kalem 68/4.

⁵³⁷ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 259; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 446.

⁵³⁸ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 88; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 127.

tehditten söz etmek mümkünken aynı zamanda şairin ve şiirin gücünün hatırlatılmasının da mündemiç olduğunu söylemek imkân dâhilindedir.

Zemahşerî şiirlerinde tabi ki sadece methiyeler değil mersiye de hüsn-ü hatimeler bakımından öne çıkmaktadır. Bunlardan Necâh⁵³⁹ için kaleme alınan mersiye hüsn-ü hatime için güzel bir örnektir. (Tavîl Bahri/Mersiye)

وما حيي على الحدّثان باقٍ وكلُّ جمى منيعٍ مُستَبَاحٌ⁵⁴⁰

“Hayat kimse için ebedi değildir. Helakin ya da ölümün yok edemeyeceği veya kökünün kazıyamayacağı bir hayat (iktidar) olamaz.”

Zemahşerî'nin son derece hikmetâmiz ifadelerle sonlandırdığı kasidesi ve hatimesi hayatın/dünyanın tüm gerçekleriyle de muvafık olup bu sözden sonra söylenecek söz bırakmamıştır. Buraya kadar zikredilen örneklerden de anlaşılacağı üzere Zemahşerî, hüsn-ü hâtîme konusunda hassas davranmış, akılda kalıcı, belîğ ve muciz ifadelerle kasidelerini tamamlamıştır.

3.2. Beyit Bütünlüğü

Arap edebiyatında, iki mısradan (şatr'dan) oluşan bir beytin kendi içinde anlam bütünlüğü taşıması gerektiği konusunda, şairler ve eleştirmenler arasında ittifak vardır.⁵⁴¹ Edebiyatçılar böylece Arapçanın i'câz içeren bir karaktere sahip olduğunun da altını çizmek istemişlerdir. Zira beyit tek seferde ve tek nefeste söylenebilen bir yapıdadır ve bu da onun anlam bütünlüğü taşımasını zorunlu kılmaktadır. Bu sebeptendir ki Arap edebiyat eleştirmenleri bir beytin başka bir beyitle anlamını ikmal etmesini ayıp/kusur olarak değerlendirmişlerdir.⁵⁴² Müveşşah isimli Arap şiir ve şairlerini konu edinen eserinde Merzübânî (öl.384/994) anlamı tamamlayabilmek için başka bir beyte ihtiyaç duyan beyti “kısır/kesik” (mebtûr) olarak nitelendirmiş ve: “Şairin, bir beyitte, sözün/anlamın aruz vezinlerinin dışına çıkacak şekilde uzaması nedeniyle kafiyeli olarak kesmesi ve anlamı ise ikinci beyitle tamamlaması ayıptır, kusurdur.” demiştir.⁵⁴³

⁵³⁹ Yemen'de Zebîd ve çevresinde hüküm süren Habeş asıllı hânedan'ın (1022-1159) kurucusu. Ayrıntılar için bk. Eymen Fuad Seyyid, “Necâhîler”. *TDVİA*, (İstanbul, TDV Yayınları, 2006), 32/474.

⁵⁴⁰ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 317; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 112.

⁵⁴¹ Sa'leb, *Kavâ 'idu 'ş-Şi 'r*, 40.

⁵⁴² Sahr Muhammed, *es-Sûratu 'l-fenniyyetu fi şî 'ri 'z-Zemahşerî*, 81.

⁵⁴³ Imrân b. Mûsâ el-Merzübânî, *el-Müveşşah fi meâhızı 'l-'ulemâi 'alâ 'ş-şu 'arâ*, thk. Muhammed Huseyn Şemsüddin, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995), 108.

3.2.1. Tazmin ve İktiza

Tazmin kavramı lügatte katmak, bir şeyi bir şeyin içine sokmak, eklemek, garantiye almak, kapsamına dâhil etmek gibi anlamlara gelirken,⁵⁴⁴ ıstılahta ne anlaşılması gerektiği konusunda ihtilaflar bulunmaktadır. Bu konuya dair ileride ayrıntılı olarak bilgi verilecektir. Bu nedenle burada sadece beyit bütünlüğü açısından tazmin kavramı üzerinde durulacaktır. Merzübânî, eserinin başka bir bölümünde *Tazmin ve İktizâ*’yı şöyle izah etmektedir.

“Eğer birinci beytin son kelimesinin (kafiyesi) anlamı ancak ikinci beyitteki bir kelimeyle tamamlanıyorsa bu tazmindir ve şiirde bir kusur olarak kabul edilir. Eğer birinci beytin anlamı ikinci beytin bir kelimesi ile değil bütünü ile anlaşılıyorsa ve birinci beyitteki son kelime duruşa uygun olarak seçilmişse buna da “İktiza” denir ki zarurete binaen başvurulmuş bir yoldur ve caizdir.”⁵⁴⁵

Bu konuya açıklık getirmek üzere örnekler veren Merzübânî, Nâbiğa ez-Zübyânî’nin şiirinden bir örnek zikrederek “*Bu konuda onun şu beytinden daha kötüsü varit olmamıştır*” demektedir.(Vâfir Bahri)

وهم وردوا الجفارَ على تميمٍ وهم أصحابُ يومِ عكاظِ إني
شهدتُ لهم مواطنَ صالحاتٍ أتيتُهم بحسنِ الوُدِّ مني⁵⁴⁶

“Onlar, (Necd bölgesinde) Temim’e (ait su kaynağı olan) Cifar’a geldiler. Onlar Ukaz (panayırına katılacak) olan kişilerdi. Ben ise”

“Onları çok iyi olarak buldum/gördüm ve onlara en güzel muhabbetimi sundum/getirdim”

Görüldüğü üzere ilk beytin anlamı ikinci beyitten bağımsız olarak düşünüldüğünde tamamlanmamakta, okuyucu ancak ikinci beyte geçtikten sonra birinci beytin anlamı ortaya çıkmaktadır. Şair kafiye tamamlamış ama anlamı tamamlayamamıştır. Bu, kelimenin tam anlamıyla bir tazmin olup şiirde en önemli kusurlardan kabul edilmiş ve mebtûr olarak isimlendirilmiştir.⁵⁴⁷ Başka bir örnekte ise İmruu’l-Kays şöyle demektedir. (Tavîl Bahri)

وتعرف فيه من أبيه شمائلًا ومن خاله ومن يزيدٍ ومن حُجْرٍ

⁵⁴⁴ İbn Manzûr, “damine”, 2610-2611.

⁵⁴⁵ el-Merzübânî, el-Müveşşah, thk. Muhammed Huseyn Şemsüddin, 53-54.

⁵⁴⁶ el-Merzübânî, el-Müveşşah, thk. Muhammed Huseyn Şemsüddin, 54.

⁵⁴⁷ Ahmed Bedevî, Üsüsü’n-nakdi’l-edebî, 315.

سماحةُ ذا و برِّ ذا ووفاءُ ذا ونائلُ ذا ، إذا صحا وإذا سَكَرٌ⁵⁴⁸

“Kişinin karakterini, onun babasından, dayısından, yezid’den ve hucurdan bilirsiniz.”

“Kişinin hoşgörüsünü, iyilikseverliğini, vefasını, hayrını gerek sarhoş olduğunda gerekse ayık olduğunda anlarsınız (ortaya çıkar) ”

İmruu’l-Kays’ın bu beytinde yaptığı şey tazmin değil iktiza olup ayıp/kusur değildir. Zira her iki beyit de hem tek başlarına hem de beraberce bir anlam ifade etmekte, aynı zamanda anlam olarak da birbirlerini tamamlamaktadırlar. Birinci beytin son kelimesi yani kafiyesi ikinci beyitten bağımsızdır. Bu durum yani birinci beytin anlamının tamamlanması için ikinci beyte gerek görülmesine *İktizâ*, ikinci beytin anlaşılması için ilk beyte ihtiyaç duymasına ise *İftikâr* denmiştir.⁵⁴⁹ Bu kavramlara değinen *el-Umde* müellifi İbn Reşîk: “İlk beytin son kelimesi (kafiyesi) kendinden önceki anlamla ikinci beytin anlamını birbirine bağlayan durumdaysa bu tazmindir” diyerek Nâbiğa ez-Zübyânî’nin beytini örnek göstermiştir.⁵⁵⁰ *Kitâbu’l-Kavâfi* adlı eserinde Ebû Ya’lâ ise: “Tazmin, anlam tamamlanmadan veznin tamamlanmasıdır” şeklinde bir tanım yapmış ve Nâbiğa ez-Zübyânî’nin beytini örnek göstererek bozuk olarak nitelendirmiştir.⁵⁵¹

Edebiyat tarihçileri ve eleştirmenlerinin tazmin kavramı üzerinde geniş tartışmalar yaptıklarını ve farklı görüşler serdedip ve örnekler sunduklarını ifade ettikten sonra şairimizin bu meselede ki yerini tespit ve onun şiirlerinin tazmin ve iktiza açısından değerlendirmesini yapacak olursak, Zemahşerî, genel anlamda usule uygun olarak şiirler yazmıştır. Onun şiirlerinde tazmin (ayıp/kusur) olmamakla birlikte dikkat çekecek boyutta iktiza bulmak mümkündür. Şiirlerinde beyit bütünlüğü kuralına uyduğu açıkça görülmektedir. Bu nedenle Zemahşerî divanında yaptığımız incelemeler göstermiştir ki şair, Arapça’ya (sarf/nahiv) ve edebiyata hâkimiyeti, üstün belagat bilgisi ile şiirde teknik hatalardan hâlî kalabilmiş nadir insanlardandır. Şimdi onun şiirlerinde görülen iktiza özelliğini birkaç örnekle inceleyelim. (Tavîl Bahri/Medih)

ولو كنتَ نَظَارًا بَعِينٍ بِصِيرَةٍ تَأْمَلُ ذَاتَ الْحَقِّ كَيْ يَسْتَبِينَهَا

⁵⁴⁸ el-Merzübânî, *el-Müveşşah*, thk. Muhammed Huseyn Şemsüddin, 54.

⁵⁴⁹ Ahmed Bedevî, *Üsüsü’n-nakdi’l-edebî*, 315; el-Merzübânî, *el-Müveşşah*, thk. Muhammed Huseyn Şemsüddin, 54.

⁵⁵⁰ İbn Reşîk, *el-Umde*, 171.

⁵⁵¹ Ebu Ya’lâ et-Tenûhî, *Kitâbu’l-kavâfi*, thk. Avni Abdurraûf, (Mısır: Mektebetü’l-Hancî, 1978), 30, el-Mektebetü’ş-Şâmiletü’l-Hadîse, <https://al-maktaba.org/book/10911/60#p30>, 9 Ocak 2020.

إِذْنِ كُنْتُ مُخْتَارًا خُسْنَةَ عَيْشَتِي هُنَاكَ، وَلَمْ أُخْتَرْ خَوَارِزَمَ لِيْنَهَا⁵⁵²

“Eğer Allah (cc) bana gerçeği gören gözler (akıl, fikir, kıvrak zekâ) vermiş olsaydı, hakkı hakikati bütün yönleriyle idrak edebilmeyi (isterdim).”

“Ve benim için zor bir hayat da olsa orada (Mekke’de) yaşamayı, her şeyiyle mükemmel olan Harezmi’de yaşamaya tercih ederdim.”

Ka’beye ihtiramını ifade ettiği bir kasidesinde ise şunları söylemektedir. (Tavîl Bahri/Mekke Sevgisi)

إِذَا التَّصَقْتُ فِي آخِرِ اللَّيْلِ لَبَّتِي بِمُلْتَزَمِ الْأَبْرَارِ مِنْ أَيْمَنِ الْبَابِ
أَوْ التَّصَقْتُ بِالْمُسْتَجَارِ أَوْ التَّقْتُ عَلَى الرَّكْنِ أَجْفَانِي بِسِحِّ وَتَسْكَابِ
فَقُلْ لِمَلُوكِ الْأَرْضِ يَلْهَوُوا وَيَلْعَبُوا وَذَلِكَ لَهْوِي مَا حَبِيبٌ وَتَلْعَابِي⁵⁵³

“Gecenin sonunda Ka’be’nin (mültezem denilen Haceru’l-Esved’in sağ tarafı) önünde durup, boynum (bükük olarak dua eden insanlarla beraber) adeta yapışıp kaldı (ayrılmadı)”

“Gözkapaklarım, Ka’be’ye dikilmiş halde (insanların durup dua ettiği bu yerde seller gibi yaş dökmeye) ağlamaya ramak kaldı.”

“O yeryüzünde hüküm sürenlere söyle, güllüp oynasınlar, eğlensinler (diledikleri gibi). Benim ise en büyük eğlencem işte bu köşede hayatım boyu durup (gözyaşı dökmektir).”

Verilen bu örneklerden de anlaşılacağı üzere iktizaya başvuran Zemaşerî’nin bu tasarrufu, şart edatı kullanmasının bir sonucu olarak gerçekleşmektedir. Birinci beyitte zikrettiği şart edatının cevabının ikinci beyitte verilmesi iktizayı adeta zorunlu kılmıştır. Bunu yaparken vezinlerin yapısını ve her beytin kendi içindeki anlam bütünlüğünü bozmayan Zemaşerî’nin bu tasarrufu hiçbir eleştirmen tarafından ayıp ya da kusur, başka bir ifadeyle tazmin olarak değerlendirilmemiştir.

3.3. Kaside Bütünlüğü

Şair ve edebiyat eleştirmenlerinin beyit bütünlüğüne gösterdikleri hassasiyet ve dikkat, onları kasidenin bütünlüğü hususundan uzaklaştırmamış, aynı dikkat ve özeni kaside bütünlüğü konusunda da göstermişlerdir. Kasideyi oluşturan bölümlerin birbirleriyle olan bağlantıları ve her bir bölümün hem kendi içinde hem de kasidenin tümü itibarıyla bütünlüğü

⁵⁵² Dayf, *Dîvânu ’z-Zemaşerî*, 47; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşerî*. 543.

⁵⁵³ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemaşerî*, 59; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşerî*, 39.

en çok dikkat ettikleri hususlar olarak öne çıkmaktadır. Kasidenin, tüm azaları birbirine uyumlu ve ahenkli bir beden gibi olması, tertip ve düzeninin bir nizam içerisinde seyri, şiirin de şairin de kalitesi ve maharetinin göstergesi olarak kabul edilmiştir. Kasidedeki genel ahenk, kasidenin mukaddime, matla, makta vs. bölümlerinin dağınık değil bir bütünlük içerisinde sunumu, kasidenin konusunun anlaşılır/vâzih şekilde ifadesi, kaside de bölümler arasında geçişlerin en güzel biçimde yapılması, kasidede ki ana fikrin net olarak belirtilmesi, üzerinde hassasiyetle durulan ayrıntılar olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁵⁴

Edebiyat eleştirmenleri, şairlerin kasidelerini yazarken kendilerine esas alacakları bazı kural ve kaideler koymak için çeşitli uğraşlar vermişlerdir. Merzübânî, bu konuda İbn Tabâtabâ'nın "*Şair şiir nazmederken çok ince düşünmeli, beyitlerin ahengine itina göstermeli, kasideyi oluşturan bölümlerin birbiriyle bağlantılarının güzel şekilde yapılmasına, anlamlarla lafızların uyumluluğuna ve sözün akıcılığına dikkat etmelidir*" dediğini aktarmaktadır.⁵⁵⁵ Câhız'da bu konuyla ilgili şunları söylemektedir. "*Eğer kasidenin hepsi emsâl/atasözlerinden oluşursa o şiirde akıcılık yok demektir. Dinleyici konudan konuya, bölümden bölüme geçişi yaşamazsa/hissetmezse, o şiirin onda hiçbir kalıcılığı olmaz.*"⁵⁵⁶

Görüldüğü üzere şairler ve eleştirmenler bir taraftan Arap şiirinde kaside bütünlüğünü koruma konusuna bu kadar ciddiyetle eğilip önem verirken, diğer bir taraftan da Arap kasidesi ağır/yıkıcı birçok saldırı/eleştiriye maruz kalmıştır. Arap şiir geleneğinde kaside bütünlüğünün kaybolduğu ve hatta hiç olmadığı şeklindeki bu eleştiriler, delillendirmeye muhtaç ithamlardan, ispatı gereken iddialardan öte gitmemektedir. Zira Arap edebiyatı kaside geleneğinde var olan, yazılan kasidelerin/şiirlerin büyük bir ekseriyeti, şairlerin kendi duygu ve düşüncelerini, korku, endişe ve heyecanlarını, aşk ve özlemlerini dillendirdikleri edebi ürünlerdir. Şiirin konusu da biçimi de sahibinin eseridir ve dolayısıyla kişiseldir/zâtîdir. Bu şiirlerin çok azı mevzû/nesneldir. Arap kasidesi her ne kadar, gazel, medih, fahr, mersiye, vasf gibi birçok farklı amaç için kaleme alınmış ve tek bir kaside içinde bu konular ahenkli ve sistematik olarak birlikte işlenmiş olsa da bu kaside bütünlüğünün olmadığı, kasidenin yapı olarak uyumsuz ve karmaşık olduğu anlamına gelmez. Zira Arap şairi bütün bu konuları şiirinde işlerken, birini diğerine başlangıç olacak biçimde ahenkle sıralamayı becermiş, şiirdeki asıl amacını, birbiriyle lafzî ve manevî irtibatı olan bölümlerden oluşan tek bir parça

⁵⁵⁴ Sahr Muhammed, *es-Sûratu'l-fenniyyetu fi şî'ri'z-Zemahşerî*, 81.

⁵⁵⁵ Ahmed Ahmed Bedevî, *Üsûsü'n-nakdi'l-edebî inde'l-Arab* (Kahire: Dâru Nehzati Mısır, 1996), 322.

⁵⁵⁶ el-Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız el-Kinânî, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Thk. Abdüsselam Muhammed Harun, (Kahire: Mektebetu'l-Câhız, 1998), 1/206.

şeklinde sunmayı başarmıştır.⁵⁵⁷ Bu konuda Arap eleştirmenler tarafından serdedilen en etkili ve kapsamlı görüş İbn Reşik'in şu sözleri olmuştur.

“Kasidenin yapısı ve onu oluşturan bölümler, insanın, birbiriyle farklı ama birbirini destekleyen ve tamamlayan organlarla yaratılmasına benzemektedir. Bu organlardan herhangi biri diğerinden ayrılrsa veya bünyeden uzaklaşsa, bu, bedenın tüm güzelliklerini yok eden hastalıklar/arızalar ortaya çıkarır. Yeni dönem (Muhdesûn) maharetli şairleri ve şiir sanatının erbâbını tıpkı insan bedeninde organların uyumunda olduğu gibi, şiirde, kasideyi oluşturan ve birbiriyle bağlantılı bölümlerin uyumu konusunda aşırı hassas ve dikkatli buldum. Bu onları, şiirde olması mümkün noksanlardan koruyacağı gibi güzel bir metot izleme konusunda da sabit kılacaktır.”⁵⁵⁸

Arap kasidesi birbirinden farklı cüzlerden/bölümlerden oluşsa bile, birbiriyle irtibatlı, ahenkli, tam bir bütünlük arz etmektedir. Tıpkı insan bedeninde olduğu gibi.

Zemahşeri'nin divanını incelediğimizde de görülmüştür ki onun kasideleri tamamen Arap kaside geleneğine ve eleştirmenlerin üzerinde hassasiyetle durdukları kaside bütünlüğüne uygun/mutabık olarak kaleme alınmışlardır. Şimdi onun şiirlerinde bulunan ve kulağa hitap eden nağme ve musiki yönünü yani vezin ve kafiye özelliklerini örneklerle inceleyelim.

3.4. Vezinler

Önceki bölümlerde de ifade ettiğimiz gibi Halil b. Ahmed el-Ferâhidî kadim Arapların üzerine şiir nazmettikleri ölçüleri onbeş bahir altında toplamış, onun öğrencisi el-Ahfeş yeni bahirler bulmak için büyük çaba sarfetse de bir bahirden fazla bulamamış ve onu da devamını getirmek, telafi ve tedarik etmek anlamında mütedârik olarak isimlendirmiştir. Denilebilir ki cahiliye döneminden Emevî iktidarının sonuna kadar bu onaltı bahir dışına çıkılmamıştır. Hatta Abbâsî dönemde bile şairlerin büyük ekseriyeti bu onaltı vezinle şiir yazmış, ancak bazı müvelledûn (muhdesûn/son dönem) şairlerin bu vezinler dışında vezinlerle şiir yazdıkları da görülmüştür.⁵⁵⁹

⁵⁵⁷ Ahmed Bedevî, *Üsüsü'n-nakdi'l-edebi*, 319-320.

⁵⁵⁸ Ahmed Bedevî, *Üsüsü'n-nakdi'l-edebi 'inde'l-Arab*, 323.

⁵⁵⁹ Bu vezinler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hallûsî, *Fennu't-taktû 'ş-şi'ri ve'l-kâfiye*, 213-351.

Zemahşerî vezinlerle ilgili görüşlerini *el-Kustâsü fî ilmi'l-arûz* adlı eserindeki birinci fasılda, “Arap şiir bahirleri dışında kalan ve yeni bulunan vezinlerle şiir yazma” başlığı altında bizlere şu sözleriyle aktarmaktadır.

“Bazıları bu onaltı vezin dışında vezinlerle şiirin yazılabileceğini kabul ederken, bazıları ise bu görüşün aksine onaltı vezin dışında herhangi bir vezinle şiir yazılamaz iddiasındadır. Birinci görüşü savunanlara göre şiirin tanımı şöyledir. “Şiir, bir anlam ifade eden, vezinli kafiyeli sözdür”. Bu da şu dört şeyi kapsar. Lafız, mana, vezin ve kafiye. Burada lafız kavramı Araplar ve Arap olmayanlar arasında farklılık göstermektedir. Araplar Arapça, Arap olmayanlar ise kendi dillerinde yazmaktadırlar. Ancak diğer üç unsur hakkında bir anlayış birliğinden söz edilebilir. Görmez misiniz ki eğer biz, daha önce hiç kimsenin kullanmadığı/yapmadığı bir kafiye ile kaside yazsaydık, bu caiz olurdu ve bunu inkâra da kimse kalkışamazdı. Keza daha önce hiç kimsenin bilmediği veya kullanmadığı bir anlamı kasidelerimizde kullansak bunun hiçbir sakıncası olamazdı. Hatta bu bir meziyet ve maharet olarak kabul görürdü. Bu sebeptendir ki Arap olsun olmasın tüm toplumlar, mana, kafiye ve çeşitlilik (farklı üsluplar kullanma) bakımından birbirine eşittir. Birinin diğerine göre bir ayrıcalığı yoktur. Aynı şekilde vezin konusunda da bütün toplumlar bilgi ve tecrübeleri ölçüsünde eşittirler. İki şey birbirine denk ise (vezinleri uyuyorsa) birbirlerine üstünlükleri söz konusu değildir. Tıpkı terazinin iki kefesinin birbirine denk olduğu gibi. Bu görüşü savunup aruzun tasnifini yapanların asıl amacı belirtilen onaltı vezin dışında yazılan şiirlerin Arap şiiri kabul edilmeyeceği değildir. Onların iddiaları kendilerine kadar olan Arapların yazdıkları şiirlerin onaltı vezinle sınırlı olduğudur. Bahsedilen konuların kıyasa açık olduğu ortadadır.”⁵⁶⁰

Sonuç olarak Arap şiirinde lafız, Arapça olması hasebiyle sadece dili Arapça olanların uymak zorunda oldukları bir durumdur. Çünkü Arapça onların dilidir ve onlar tarafından böylece telakki edilmelidir. Ancak diğer diller ve bu dilleri konuşan toplumlar için bu elbette geçerli değildir.

Zemahşerî, vezinlere dair görüşlerine paralel olarak, bilinen Arap vezinleri dışında şiir nazmetmemiştir. Hatta bu onaltı veznin tamamıyla değil sadece onüç vezinle şiirler kaleme almıştır. Bunu daha net ifade edebilmek için bir tablo şeklinde göstermek uygun olacaktır.

⁵⁶⁰ Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Kustâsü fî Ilmi'l-Arûz*, thk. Fahrüddin Kabâve, (Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, 1989), 21-23.

Bahir	Kaside Sayısı	Kıta Sayısı	Toplam Beyit
Tavîl	65	42	1991
Medîd	1	1	28
Basît	27	15	640
Vâfir	13	13	407
Kâmil	44	36	1254
Recez	4	7	112
Remel	6	6	143
Serîc	8	14	227
Münserih	7	6	230
Hafîf	11	3	231
Muzâric	-	1	4
Müctes	1	-	50
Mütekârib	9	8	202

Tablo 1: Zemaşerî divanında kullanılan bahirler

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere Zemaşerî kasidelerinde en çok tavîl bahrini kullanmıştır. Yapılan bir araştırma da göstermiştir ki Arap şiir geleneğinde bahirler arasında en yaygın olarak kullanılan tavîl bahridir.⁵⁶¹ Bu bahrin çok kullanılmasının sebebi tahlil edildiğinde tef'ilelerinin esnek yapısının ve bu tef'ileleri oluşturan cüzlerin eşitliği ve çeşitliliğinin, şaire, duygu ve düşüncelerini ifade etmekte büyük kolaylık sağladığı hemen görülecektir. Böylece şairler, hissettikleri tüm heyecan ve fevranları barındıran anlamları büyük bir hareket kolaylığı içerisinde bu bahir çerçevesinde ifade imkânı bulabilmektedirler. Tavil bahrine benzer bir şekilde kâmil, basit, vâfir ve mütekârib bahirleri şairlerin en çok tercih ettikleri bahirler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Basît bahri, her ne kadar anlam genişliği bakımından yetersiz olsa da tavîl bahrine en yakın bahirdir. Ancak incelik bakımından ondan daha üstündür.⁵⁶² Vâfir bahri bahsi geçen bahirler arasında en yumuşak ve ince bahirdir. Bu sebeple de fahr ve mersiye konularını işlemeye en müsait bahirdir.⁵⁶³ Kâmil bahri de birçok konuya uygun tef'ileleriyle inşâ (kompozisyon) ve haber için tercih edilirken mütekârib bahri insanı coşturan ritmiyle

⁵⁶¹ Sahr Muhammed, *es-Sûratu'l-fenniyyetu fi ş-i'ri'z-Zemaşerî*, 88.

⁵⁶² Hallûsî, *Fennu't-taktîu 'ş-ş-i'ri ve'l-kâfiye*, 68.

⁵⁶³ Hallûsî, *Fennu't-taktîu 'ş-ş-i'ri ve'l-kâfiye*, 84.

öfkeyi/şekvâyı ifade de öne çıkmaktadır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi her bahrin kendine has özelliği ve yapısı bulunmaktadır. Bu özellikleri sebebiyle şairler kendi duygu ve düşüncelerine en uygun bahir ya da bahirlerle kasideler yazmaya, hislerini, zevklerini, neşe ve hüznlerini dinleyiciye aktarmaya gayret göstermişlerdir.⁵⁶⁴

3.5. Kafiye Özellikleri

Kafiye, Arap şiirinin en önemli unsurlarından biridir. Şiirde kulağa hitap eden ahengi, ritmi temsil eder. Şairin derûnî hislerini, anlamdaki incelikleri dinleyiciye taşır. Şiirde musiki ve nağmeler kafiyenin eseridir. Kaliteli bir şiirde işlenen konu ile kafiye arasında mutlak surette irtibat olmalıdır. Şairin şiirdeki amacını ve hissettiklerini en iyi şekilde dinleyiciye aktarması kafiye ile doğrudan bağlantılıdır. Araplar kasidelerinde tıpkı vezinde olduğu gibi tek bir kafiye üzerine beyitler yazmışlardır. Kaside ne kadar uzun olursa olsun kafiye asla değişmez. Şairler üzerine titredikleri bu kuralı ihlal etmemişlerdir. Ancak kafiyenin tarifi/anlamı konusunda farklı görüşler ortaya atılmış ise de Halil b. Ahmed'in "Beytin sonundaki iki sakin harfin arasında harekeli bir harf ve ilk sakin harften önce bir harekeli harf olmasıdır" şeklinde ki tarif en isabetli ve kapsamlı tarif kabul edilmiştir.⁵⁶⁵

إِذَا مَا أَنْتَ مِنْ صَاحِبٍ لَكَ زَلَّةٌ فَكُنْ أَنْتَ مُحْتَالًا لِرِزَّتِهِ عُدْرًا⁵⁶⁶

"Arkadaşından sana bir kötülük gelmişse, sen onun yaptığı hatalarına özür bulma yolunu seç". Burada kafiye harekeli ayn, sakin zal, harekeli ra ve eliften oluşmaktadır.⁵⁶⁷

Kafiyeye olan bu iltizam, vezinlerde olduğu gibi Emevi dönemi sonuna kadar devam etmiş, daha sonra şairler vezinlere olan bağlılığı olduğu gibi kafiyeye de bağlılığı terk etmişlerdir. Ancak onların kafiye geleneğinin dışına çıkmaları gelişigüzel olmamış belli bazı tür ve tasniflerle sınırlı kalmıştır. Bunlar müzdevic, muşattar ve musammat olarak isimlendirilen kafiye türleridir.⁵⁶⁸

⁵⁶⁴ Abdullah et-Tayyib, *el-Mürşid ilâ fehmi eş'âri'l-Arabi ve sanâ'atihâ*, 1. Cilt, (Kuveyt: Dâru'l-Âsâri'l-İslâmiyye, 1989), 443-444.

⁵⁶⁵ Kafiye hakkında geniş bilgi için bk. Ebu Ya'lâ et-Tenûhî, *Kitâbu'l-kavâfi*, thk. Avni Abdurraûf, (Mısır: Mektebetu'l-Hancı, 1978), 59-84; Hallûsî, *Fennu't-taktîu 'ş-şi'ri ve 'l-kâfiye*, 213-351.

⁵⁶⁶ Ebu Ya'lâ et-Tenûhî, *Kitâbu'l-kavâfi*, thk. Avni Abdurraûf, 67.

⁵⁶⁷ el-Halil b. Ahmed'in tarifine göre kafiye, bazan iki kelime bazan tek kelime, bazan da kelimenin bir kısmı yani harf olabilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Hallûsî, *Fennu't-taktîu 'ş-şi'ri ve 'l-kâfiye*, 213; İskender Pala, vd. "Kafiye", 24/149-153.

⁵⁶⁸ Hallûsî, *Fennu't-taktîu 'ş-şi'ri ve 'l-kâfiye*, 288.

Zemahşerî ise geleneksel kafiye uygulamalarına tavizsiz olarak ittiba etmiş, tüm şiirlerini bu kafiye geleneği çerçevesinde yazmış ve bu konuda vârid olan genel kabullerin dışına asla çıkmamıştır. Şair, kafiyelerinde (ravî, kafiyenin son harfi) alfabenin tüm harflerini kullanmamıştır. Belli bazı harflerle biten kafiyesi yoğun olarak kullandığı, bazı harflerle bitenleri ise az kullandığı vaki olduğu gibi bazı harflerle biten kafiyesi de hiç kullanmadığı olmuştur. Aşağıdaki tablo Zemahşerî'nin kasidelerinde kafiye dağılımını ayrıntılı olarak göstermektedir.

Sıra	Kafiye Harfleri	Kaside Sayısı Divan / Diğer	Kıta Sayısı Divan / Diğer	Toplam Beyit Divan / Diğer
1	الهزمة	4/1	5	97/33
2	الباء	17	11/2	414/6
3	التاء	6	4/2	173/5
4	الثاء	3	-	48
5	الجيم	6	3/1	200/2
6	الحاء	7	3	234
7	الخاء	-	-	-
8	الدال	21	8	589
9	الذال	-	2	5
10	الراء	28	22/3	895/13
11	الزاء	-	-	-
12	السين	8	3/2	161/8
13	الشين	1	-	47
14	الصاد	1	1	62
15	الضاد	3	3	55
16	الطاء	1	-	22
17	الظاء	-	-	-

18	العين	9	3/1	274/5
19	الغين	–	1	8
20	الفاء	6	6/2	289/6
21	القاف	13	5/2	383/7
22	الكاف	7	5/2	227/6
23	اللام	17/2	11/2	399/31
24	الميم	10/4	8/3	322/47
25	النون	9	15/3	180/9
26	الهاء	3	6/2	133/7
27	الواو	–	–	–
28	الياء	5	2/2	108/9

Tablo 2: Kafiyeler

Zemahşerî'nin divanına bakıldığında, şairin hem serbest kafiye (bir kasidede farklı kafiyeler kullanma) hem de mukayyed (kasideyi tek bir kafiye ile yazma) kafiye türlerinden her ikisini de kullandığı görülecektir. Şimdi bu vezinlere kısaca göz atalım.

Kafiye kuralı veya nizamının konulmasının iki sebebi vardır. Bunlardan biri tercih, beğenme, benimseme, diğeri ise lüzum, ihtiyaç ve zorunluluktur. Beğeni ve tercih sonucu ortaya çıkan kafiye arûzu'l-beyt (ilk mısranın son tef'ilesi), gereklilik/zorunluluk sonucu ortaya çıkan ise darbu'l-beyt (ikinci mısranın son tef'ilesi) olarak tanımlanmaktadır. Bu iki etken, yani tercih ve lüzum *takfiye* (kafiyelendirme), *tasri'* (birinci mısranın sonuyla ikinci mısranın sonunun i'rab, vezin ve kafiye açısından uyumu/beytin her iki mısranın kafiyeli yapılması) ve *tahmi'* (şairin takfiye, tasri' ve ilk mısranın son tef'ilesini bırakıp, beytin son kelimesi üzerinde yoğunlaşması) gibi olgularla doğrudan ilgilidir.⁵⁶⁹ Şimdi bu kavramlar üzerinde biraz duralım.

Takfiye; Şairin, birinci mısranın son tef'ilesini (kelimesini) ikinci mısranın son tef'ilesine (kelimesine), darb'ın yani ikinci mısranın son tef'ilesi ile ilk mısranın son tef'ilesi

⁵⁶⁹ Ebu Ya'lâ et-Tenûhî, *Kitâbu 'l-kavâfi*, thk. Avni Abdurraûf, 75-82.

aynı sîğadan olmaksızın, uygun kafiyede getirmesine denir. İmruu'l-Kays'ın muallakasından şu beyit buna güzel bir örnektir.

قَفَا نَبِكِ مِنْ ذِكْرِي حَبِيبٍ وَ مَنْزِلِ بِسِقْطِ اللَّوَى بَيْنَ الدُّخُولِ فَحَوْمَلٍ⁵⁷⁰

“Durun (ey dostlar hep birlikte) sevgilinin hatıraları ve evi üzerine ağlayalım. Necd'in güney mıntkasında yüksek tepelerden kızıl kumların, yârin gelip geçtiği o yerleri (izlerin üzerini) doldurmasına (gözyaşı dökelim).” Burada görüldüğü üzere aruz ve darb her ikisi de mefâ'lün vezninde gelmiştir.

Tasrî', ilk mısranın son tef'ilesinin (aruz'un), ikinci mısranın son tef'ilesi ile aynı sîğadan getirilmesidir. İmruu'l-Kays'ın beyti şu şekilde buna örnek teşkil etmektedir.

قَفَا نَبِكِ مِنْ ذِكْرِي حَبِيبٍ وَ عِرْفَانِ وَرَسْمِ عَقْتِ آيَاتِهِ مُنْذُ أَرْمَانَ⁵⁷¹

“Duralım (ey dostlar) ve sevgilinin hatıraları, ondan kalan güzel kokulara ve zaman içinde izleri yok olup giden kalıntılara ağlayalım.”

Tahmi' şairin, birinci ve ikinci beytin sonlarıyla hiç ilgilenmeyip sadece beytin sonundaki kafiyeye odaklanması ve birinci mısradaki sözünü/sesini kesmeden devam edip kafiye üzerinde durmasıdır. Yani beytin tamamı tek cümle olarak söylenmiş, mısralar tek başlarına tam anlam ifade etmemiştir. Bunu daha ziyade geleneğin dışına çıkan bazı eski şairler ile muhdesûn (son dönem) şairler uygulamışlardır. Örnek olarak Şenfera'ya ait aşağıdaki beyit zikredilebilir.

أَقِيمُوا بَنِي أُمِّي صُدُورَ مَطِيئِكُمْ فَإِنِّي إِلَى قَوْمِ سِوَاكُمْ لِأَمِيلُ⁵⁷²

“Ey kavmim (anamın oğulları), işinize dört elle sarılın, işlerinizin başında olun ve işinizi düzgün yapın, yoksa ben sizin dışınızda başka bir kavme intisap ederim (meylederim).”

Zemahşerî şiiirlerinde de takfiye, tasrî' ve tahmî' unsurlarının sıkça kullanıldığı görülmektedir. Zemahşerî'nin aynı kaside dâhilinde takfiyeyi birkaç kez tekrar ettiği vakidir. Mesela: (Tavîl Bahri/Fahr)

⁵⁷⁰ Ebu Ya'lâ et-Tenûhî, *Kitâbu 'l-kavâfi*, thk. Avni Abdurraûf, 75.

⁵⁷¹ İmruu'l-Kays, *Dîvân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts) 1/89.

⁵⁷² Ebu Ya'lâ et-Tenûhî, *Kitâbu 'l-kavâfi*, thk. Avni Abdurraûf, 83.

أَيَا عَرَصَاتِ الْحَيِّ أَيْنَ الْأَوَانِسُ رَحَلْنَ، وَحَلَّتْكَ الظَّبَاءُ الْكَوَانِسُ⁵⁷³

“Ey bu diyarın evleri, sevimli, cana yakın genç kızlar neredeler? (yoksa) seni terk mi ettiler? Ceylanlar mı geldi (onların yerine)?” dedikten sonra aynı kasidenin 18’inci beytinde tekrar baştaki kafiye düzenine geri dönmekte ve şöyle demektedir.

إِبَاءُ إِبَاءِ الْخَيْلِ، وَهِيَ شَوَامِسُ وَصَبْرُ كَصَبْرِ الْهَيْمِ، وَهِيَ خَوَامِسُ⁵⁷⁴

“Onların, asi, soylu bir at gibi haysiyetleri vardır. Beş gün susuz kalmış bir deve gibi de sabırlıdırlar.”

Başka bir kasidesinin matla beyti ise şu şekildedir. (Tavîl Bahri/Medih)

أَلَا قُلِّ لِسُعْدَى: مَا لَنَا فِيكَ مِنْ وَطْرِ وَمَا تَطْبِينَا النَّجْلُ مِنْ أَعْيُنِ الْبَقْرِ⁵⁷⁵

“Su’da’ya de ki: “Bizim sana düşkünlüğümüz yoktur”. Bizim iri siyah gözlülere de meylimiz yoktur.” Ardından kasidenin 29’uncu beytinde baştaki kafiye dönüş yapmaktadır.

أَيَا دَوْحَةَ الْعُلْيَاءِ طَابَ لَكَ التَّمْرُ فَأَنْتِ سَقَاكِ اللَّهُ، مِنْ أَطْيَبِ الشَّجَرِ⁵⁷⁶

“Ey ulu ağaç, ey şan şeref abidesi, meyve (doğan çocuk) sana kutlu olsun. Sen ki, Allah seni bereketlendirsün ve korusun, en faziletli ağaçtansın (soydansın).”

Zemahşerî, **tasrî**’ olgusunu, tavîl, basit, kâmil, hafif vs. bahirlerde yazdığı şiirlerinde kullanagelmıştır. Divanında buna dair birçok örnek bulmak mümkündür. Medih konulu bir kasidesinin matla’ şu şekildedir. (Tavîl Bahri/Medih)

فَوَادِي مِنَ الشُّوقِ الْمُبَرَّحِ رَيَّانُ إِلَى حَرَمِ اللَّهِ الْمُعْظَمِ ظَمَانُ⁵⁷⁷

“Kalbim, Allah’ın yüce haremi Mekke’nin can yakan özlemiyle dopdolu, (adeta Mekke’ye susamış durumda).”

Zemahşerî şiirlerinde **tahmî**’ unsurunu çokça kullanmıştır. Bu, şair ve şiir için bir ayıp ya da kusur sayılmadığı gibi birçok büyük şairin de bu metodu şiirlerinde kullandığı bilinmektedir. Bununla ilgili örnek olarak aşağıdaki beyitler verilebilir. (Tavîl Bahri/Medih)

⁵⁷³ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 35; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 298.

⁵⁷⁴ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 36; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 300.

⁵⁷⁵ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 118; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 287.

⁵⁷⁶ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 120; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 290.

⁵⁷⁷ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 46; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 546.

رَضِيَ الْمُلُوكُ، الْمَجْدُ يَشْهَدُ أَنَّ فِي مَعَالِيكَ أَسْرَارًا، بِهَا الْمَجْدُ جَاهِلٌ⁵⁷⁸

“Razıyyu’l-mulûk, izzet ve şeref, senin ne yüce bir yerin olduğuna şahitlik ederler (ve derler ki), şan ve şerefin dahi bilmediği nice sırların (üstün özelliklerin) vardır.”

عِرَاقِيَّةٌ سَارَتْ بِنَا، وَكَأَنِّي بِهَا بَعْدَ أَيَّامِ حِجَازِيَّةِ السَّيْرِ⁵⁷⁹

“Iraklı bir kadın da bugün bizimle birlikte Irak civarına gitmekte. Sanki bundan sonraki yolculuğu da Hicaz’a doğru olacak.” (Tavîl Bahri/Fahr)

Bu iki örnekte de görüldüğü üzere şair beyti tek bir cümle gibi kullanmış, mısralar tek başlarına söylendiğinde adeta anlam yarım kalmıştır. Tahmî‘ şiiir mecmualarının çoğunda çok az kullanılırken, tasrî‘ ve takfiye özellikle uzun kasidelerde daha fazla kullanılmıştır.

3.1.5.1 Kafiye Kusurları

Arap şiiir geleneğinde eleştirmenler ve şairlerin ittifakıyla yıllar içerisinde belirlenmiş ve kafiyeyle dair ayıp/kusurlar olarak değerlendirilmiş bazı hususlar vardır. Bunların en önemlileri, *İkvâ*, *ikfâ*, *senâd*, *îta* ve *tazmindir*. Bunlardan tazmin üzerinde daha önce durulmuş ve Zemaşşerî şiiirlerinde tazmin değil iktiza olduğu ve bununda kusur olarak kabul edilmediği örneklerle kâfi seviyede izah edilmiştir. Şimdi, kusur kabul edilen diğer hususların Zemaşşerî divanında var olup olmadığı, şairin bu kusurlardan ne derece uzak kalabildiği inceleyelim.

İkvâ (الإقواء): En önemli şiiir kusurlarından biri kabul edilmiş ve birçok kadim şairin şiiirlerinde, özellikle Nabiğa ez-Zübyânî gibi cahiliye dönemi şairlerinde bile bu kusura fazlaca rastlanmıştır. Bazı otoriteler tarafından ik’âd (الإقعاد) olarak da isimlendirilen⁵⁸⁰ ikvâ, revî’nin (son harfin) harekesinin, i’rabdaki farklılık nedeniyle değişmesidir. Başka bir ifadeyle i’rabın değişmesiyle son harfin harekesinin de değişmesidir. Zemaşşerî bu kusura nadiren de olsa düşmüştür. Hatta edebiyatçıların görüşlerine göre eğer bu son harf teskîn edilirse yani sakin olarak telaffuz edilirse bu kusurun ortadan kalkması mümkündür.

İkfâ (الإكفاء): Beytin son harfinin değişmesidir. Bu, birbirine mahreç olarak yakın harfler olsa bile kusur kabul edilmiştir. Ancak Zemaşşerî şiiirlerinde bu kusur kesinlikle varit olmamıştır.

⁵⁷⁸ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemaşşerî*, 89; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşşerî*, 480.

⁵⁷⁹ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemaşşerî*, 58; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşşerî*, 261.

⁵⁸⁰ Ebu Ya’lâ et-Tenûhî, *Kitâbu ’l-kavâfi*, thk. Avni Abdurraûf, 82.

Senâd (السناد): Beytin son harfinden önceki harf veya harekenin farklılığı olup Zemaşerî şiirlerinde rastlanan bir durum değildir.

İytâ (الإيطاء): Şiirde kafiyenin tekrar edilmesidir. Şiirde en önemli kusurlardan kabul edilen iytâ, ister ardarda gelen beyitlerde varit olmuş olsun isterse bir veya birkaç beyit arayla gelmiş olsun kusur olarak görülmektedir. Zemaşerî divanında bu duruma rastlanmamaktadır. Ancak telaffuzları ve okunuşları aynı olmakla beraber yazılış ve anlamları farklı kelimelerin ardarda kafiye olarak verilmesinde, Arap şiir geleneği açısından bir beis yoktur. Esasen cinas sanatı kapsamında değerlendirilen bu durum bir kusur veya ayıp olarak telakki edilmemektedir. Bu tarz kullanımlara ise Zemaşerî divanında rastlamak mümkündür. Mesela (Basî Bahri/Fahr):

إن التفسير في الدنيا بلا عدد وليس فيها لعمرى مثل كشافي
إن كنت تبغي الهدى فالتزم قراءته فالجهل كالداء والكشاف كالشافي⁵⁸¹

“Dünyada elbette sayısız tefsir kitapları vardır. Bana ömür veren Allah’a yemin olsun ki, Keşşâf’ım gibisi yoktur.”

“Eğer hidayet istiyorsan onu oku. Zira cehalet bir hastalık, Keşşâf ise onun ilacıdır.”

Şair birinci beyitte Keşşaf ile kendi kitabı olan tefsirini kastederken, ikinci beyitte ise teşbih harfi olan kâf ve şâfi kelimeleriyle, yazdığı bu tefsiri, şifa veren, hastalıkları iyileştiren bir ilaca benzetmektedir. Diğer bir şiirinde Harezmi’nin şiddetli soğuşundan bahseden şair şunları söylemektedir. (Remel Bahri/Vasf)

بردُ خوارمَ لعمرى عجبُ هدَّ من شدته أوصاليا
لا نوافي الناس إلا رجلاً داخلاً حمَّامه أو صاليا
رحم الله امرأ مات، وبالـ فحَم من ميراثه أوصى ليا⁵⁸²

“Harezmi’nin soğuşu –andolsun ki- çok acayıptır. (Soğuşun şiddetinden) Bütün kemiklerim/eklemlerim harap oldu.”

“Orada ancak, sobasını yakarak veya hamama girmek suretiyle ısınmaya çalışan insanlar görebilirsin.”

“Allah, ölmeden önce bana miras olarak kömür bırakan adama rahmet etsin.”

⁵⁸¹ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemaşerî*, 596; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşerî*, 396-397.

⁵⁸² Dayf, *Dîvânu ’z-Zemaşerî*, 481; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşerî*, 581.

Birinci beyitte geçen (أَوْصِيَا) kelimesi insanların uzuvları/eklemleri anlamında وُصِّلُ kelimesinin çoğuludur. İkinci beyitte bu kelime atıf harfi olan أَوْ ile beraber (صَالِيَا) ateş yakmak, ateşe atmak anlamındaki diğer kelimedenden oluşmaktadır. Son beyitte ise aynı lafız, أَوْصِي vasiyet etmek ve لِي mülkiyet ifadesinin terkihi şeklindedir. Son olarak şairimizin şu beyitlerini zikretmek yerinde olacaktır.(Vâfir Bahri/Fahr)

إِذَا لَمْ يَخُنْ فِي الْحَدَثَانِ جَارٍ عَلَى جَارٍ، فَخُنْ عَلَيْهِ نَخْنُو
وَمَنْ يَخْنُو عَلَى جَارٍ إِذَا مَا دَهَا الْحَدَثَانِ، إِنَّ لَمْ نَخُنْ نَخْنُو⁵⁸³

“Bir komşu, zora düştüğü, başına bir musibet geldiğinde diğer komşusuna yardım eli uzatıp merhamet etmezse biz yardım ederiz.”

“Eğer biz de acıyıp, yardım etmezsek, başına felaket gelen bir komşusuna kim yardım edip acıyacak.” Birinci beyitte (نَخْنُو) kelimesi merhamet etmek anlamındayken, ikinci beyitte (نَخْنُو) mütekellimîn zamiri olarak gelmiştir.

Verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere Zemahşerî, şiirini şekil yönünden güzelleştirmeyi hedeflemiş ve güzel örnekler sunmuştur. Bunu yaparken kafiye kusurlarına düşmekten azami ölçüde kaçınmıştır.

3.6. Zemahşerî Şiirlerinde Dil ve Üslup

3.6.1. Dil

Arap Edebiyatında şiir en eski edebî tür olarak çok büyük bir gelişme göstermiş olup, Cahiliye döneminden itibaren Arapların duygu, düşüncelerini, sahip olduğu kültürlerini ifade etme aracı olmuştur. Şair duygu ve düşüncelerini şiirinde işlerken dilin gelişmesinde de aktif rol oynamıştır.

Şiirde amaçlar nasıl farklılıklar gösterebiliyorsa dil ve üslup da aynı şekilde farklılık göstermektedir. Edebiyat eleştirmenleri, Arap şiir geleneğinde gazel konulu bir kasidenin dilinin, fahr konulu bir kasidenin dilinden, medih konulu bir kasidenin dilinin de mersiye konulu bir kasidenin dilinden farklı olacağı üzerinde müttefiktirler.⁵⁸⁴ Burada eleştirmenler, gazel konulu kasidenin dilinde (لطافة) letafet, incelik, nezaket, sevecenlik; fahr konulu bir kasidenin dilinde ise tefhim (تفخيم) yüceltme, saygı, süsleme, mübalağa ifade eden lafızların

⁵⁸³ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 319; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillâh ez-Zemahşerî*, 547.

⁵⁸⁴ Cürçânî, Ali b. Abdülaziz, *el-Vesâta beyne 'l-Mütenebbî ve husûmih*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Ali Muhammed el-Becâvî, (Kahire: İsa el-Halebî, 1966), 24.

olması gerektiğini kastetmektedirler. Çağdaş edebiyatçılar ise bu konuda “ *Bir şairin infial/etki yaratabilmesi için, ihanete dairse gazap, bir savaşı tasvir ediyorsa hamaset, takva ile ilgiliyse ona göre bir dil ile söylenmelidir*” şeklinde görüş bildirmektedirler.⁵⁸⁵

Hiç şüphe yok ki bir şairi diğer şairlerden ve insanlardan ayıran en önemli unsur, ona has, onun duygu düşünce ve karakterini temsil eden, hasletlerini izhar ettiği dilidir, üslubudur. Hatta bu dil ve üslup, onun ait olduğu kabilenin, ahlakî ve felsefî anlayışının, meselelere bakış açısının, o anki ruh halinin bile emarelerini taşımaktadır. Şairin seçtiği lafızlar/tabirler onun üslubunun ve kültürel karakterinin tezahürleridir. İşte bu yüzden ki şairler kelime/lafız seçimlerine son derece dikkat etmekte, maksatlarını ve kimliklerini en iyi şekilde yansıtmaya özen göstermektedirler. Ancak sadece lafızlar duygu ve düşünceleri yansıtmakta yeterli olmayabilir. Seçilen vezin, bahir, kafiye ve ifadelerin dizilişinde ki intizam da bu konuda etkili olan diğer amillerdir.

Zemahşerî, lafızlar ve onların tertibi hususunda son derece seçici ve titiz davranmıştır. Maksadını en uygun ve en güzel biçimde ifade konusunda çok hassas olan şairin divanına göz atıldığında bunu rahatlıkla görmek mümkündür. Mekke sevgisini dile getirdiği, ilmiyle iftihar ettiği, birini veya bir şeyi methettiği, ya da çok sevdiği, saygı duyduğu birini-mesela babası ve hocası- kaybedip mersiye inşad ettiğinde duruma uygun, muktezayı hale mutabık lafızları, kelimeleri peş peşe serdettiği görülecektir. Mesela çok sevdiği babası için yazdığı mersiyede şunları söylemektedir. (Basît Bahri/Mersiye)

باتت على كبدى نارٌ مُضَرَّمَةٌ على فؤادي والأحشاء تَطَلُّعٌ
ولا مجالٌ لداعي الصبر في جَلدي وقد تبسَّطَ في أرجائه الجزعُ
قد كنتُ أشكو فراقًا قبلُ منقطعًا حتى أتيتُ فراقًا، ليس ينقطعُ⁵⁸⁶

“Çiğerimi yakıp kavuran bir ateşte kaldım. (Üstelik) Kalbim ve tüm azalarım da bu ateşin yakıcılığına muttali oldular, hissettiler.”

“Ruhumda (ateşe) sabretmeye bir mecal kalmadı. (Zira) bu endişe ruhumun ve bedenimin her bir köşesine yayıldı.”

“(Hâlbuki) Hiç kesilmeden devam eden bu ayrılık açısından, başıma gelinceye kadar hep şikâyet etmiştim (bitecek gibi de değil).”

⁵⁸⁵ Sahr Muhammed, *es-Sûratu 'l-fenniyyetu fi şî 'ri 'z-Zemahşerî*, 99.

⁵⁸⁶ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 272; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 342-343.

Beyitlerde kullanılan نار ateş/ كبد ciğer / ضرام alev / فؤاد kalp/ أحشاء vücut azaları kelimeleri kasidenin ruhuna, sevdiğini kaybetmiş birinin hissiyatına uygun olarak özenle seçilmiş kelimelerdir. Zemaşşerî'nin sevgilisi Su'dâ için yazdığı gazelinde ise lafızların seçimi ve dizilişi şu şekildedir. (Kâmil Bahri/Medih)

شَطَّتْ بِرَعْمِ الْوَامِقِينَ دِيَارُهَا	سُعْدَى الْمَلِيحَةُ، أَيْنَ عَنكَ مَزَارُهَا
فَأَطَابَ وَاوِي مَنْبِجِ أَتَارُهَا	مَرَّتْ هَوَادِجُهَا بَوَادِي مَنْبِجِ
لَأَضَاءَ فَوْقَ شُمُوسِهَا أَقْمَارُهَا	لَوْ كَانَ أَقْمَارُ السَّمَاءِ وَجُوهَهَا
أَصْلًا ، فَفَطَّرَ مَدْمَعِي قَطَارُهَا	تَرَبَّتْ يَدَا حَادٍ حَادٍ أَطْعَانَهَا
وَصَلَّتْ بِطَيْبِ أَصَائِلِ أُسْحَارُهَا ⁵⁸⁷	فَسَقَى الْإِلَهَ لِيَالِي الْوَصْلِ التِّي

“Ah Zemaşşerî, güzel Su'dâ'nın ziyaretgâhı, evi senden uzak kaldı. Onun komşuları, onu sevenler, yakın olmayı istemelerine rağmen senden kopup gittiler.”

“Devesiyle Menbiç vadisinden geçince, onun izlerinin (geçtiği yerlerin) kokusu tüm Menbiç vadisine yayıldı.”

“Gökyüzünün tüm yıldızları, Su'dâ'nın yüzünün ışılığını alsın, bu yıldızlar güneşi hatta varsa gökyüzündeki tüm güneşleri aydınlatırdı.”

“Su'dâ'nın devesini süren kişinin eli kırılınsın. Onu asıl vakti (ikindi-akşam arası) aldı götürdü. (Bu ayrılık beni üzdü ve) gözyaşlarımı damla damla akıttı.”

“Allah onu vuslat geceleriyle ödüllendirdi. O gece asıl (ikindi-akşam arası) vaktinin güzel kokusu sabahın seherinde rüzgârlarla karıştı.”

Bu beyitlerde de Zemaşşerî Arapların gazel mevzubahis olduğunda aşına oldukları المليحة güzel, hoş, الواقمين sevenler, الهودج kadınların deve üzerinde rahat seyahat etmeleri için tasarlanmış tahtirevan, القمر ay, yıldız, الوادي vadi gibi kelimeleri kullanarak isabetli, kasidenin ruhuyla mütenasip seçimler yapmıştır. Diğer bir kasidesinde de yaşlılığı konu edinen Zemaşşerî şu minvalde bir dil seçimi yapmıştır. (Tavîl Bahri/Şeyb-Yaşlılık)

يُخَفِّفُ عَن قَلْبِي وَ آخِرُ مُفْرَحُ	تَجَاوَدَ فِي فَوْدِي لُونَانٍ: مُفْرَحُ
فِيَا لَيْتَ شَعْرِي أَيُّ بَيْعِي أَرْبَحُ	و بَعْتُ الصَّبَا ثُمَّ الشَّبِيَّةَ بَعْدَهُ
فِيَا شَيْبُ أَفْلَحِ إِنِّي بِكَ مُفْلِحُ ⁵⁸⁸	فَإِنْ كَانَ هَذَا الشَّيْبُ عَوْنِي عَلَى التُّقَى

⁵⁸⁷ Dayf, Dîvânu 'z-Zemaşşerî, 378; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemaşşerî, 243-244.

“Başımın iki yanında şakaklarımda iki renk hâkim (artık). (Siyah olanlar) beni mutlu ediyor. (Beyaz olanlar ise) beni yaralıyor, canımı yakıyor.”

“Önce çocukluğumu, sonra gençliğimi sattım (harcadım) Keşke hangi satışın daha kârlı olduğunu bileydim.”

“Yaşlılığım bana zühd ve takvada yardım ederse (ki ondan gayret etmesini diliyorum). Ey ihtiyarlığım başar(malısın), zira benim başarmam senin başarmana bağlıdır.”

Zemahşerî bu beyitlerde de yine maksadını güzel ve uygun ifade edebilmek adına فود şakak, الصبا çocukluk, الشبيبة gençlik, لتقوى takva, فلح felah kelimelerini kullanarak ve isabetli seçimler yapmıştır. Medih konulu bir kasidesinde ise şairin dil ve üslubu şöyledir. (Basît Bahri/Medih)

يا سائلي عن عميد الحضرتين وما
خذ قصتي فإنها تكفيك شاهدةً
لولا مراسمهُ ألقى رحالي في
لو كنتُ إحدى سباح الأراضى صيرني
في طيِّ بُرديهِ من مجدٍ وكرمٍ
بأنه في المساعي خافقُ القدمِ
أقصى خرسانَ سَيْرِ الأيقِ الرُّسْمِ
كروضةِ الحزن ما يسقي من الدِّيمِ⁵⁸⁹

“Ey benden iki meclisin efendisi (Nâsihuddevle Fahru’l-meâlî Ebî Nasr Ahmed b. el-Fadl)⁵⁹⁰ ve sahip olduğu izzet ve şeref hakkında bilgi soran kişi.”

“Anlatacaklarımı dinle, onlar sana bilgi (şahit) olarak yeter. O iyi ve güzel şeyler yapma konusunda çok hızlı hareket eder.”

“Eğer (tebaasının ahvalini) ve valilerine talimatlarını gözetmese, ben Horasan’ın en uzak yerlerinde, devemin sırtında, (sıkıntılar içinde) dolaşıyor olurum.”

“Ben, tuzlu, çorak bir yer iken, bereketli yağmurların suladığı yüksek mevkiilerdeki yayla haline getirdi.”

Kendisine iyilikte bulunan biri (bu kişi muhtemelen Nâsuhudevle Fahrulmeâlî Ebû Nasr Ahmed el-Fadl’dır) için yazdığı methiyesinde üslubu ve dili maksat ve niyetini mükemmel olarak aktarmaktadır. Bunun için seçtiği مجدٍ وكرمٍ şan, şeref ve cömertlik, سباح kurak, çorak arazi, روضة bahçe, الدِّيم yağmur bulutları gibi kelimeler ve bu kelimelerin tertibi onun ustalık ve dehasının işaretleridir.

⁵⁸⁸ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 162; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillâh ez-Zemahşerî*, 113.

⁵⁸⁹ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 261; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillâh ez-Zemahşerî*, 530-531.

⁵⁹⁰ Amîdü’l-Hazrateyn Nâsihuddevle Fahrulmeâlî Ebi Nasr ahmed b. el-Fadl’ın lakabıdır. Bk. Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 261. Dipnot no:1.

3.6.2. Üslup

Sözlük anlamı yol, tarz, usül olan üslup kelimesi,⁵⁹¹ edebiyat alanında yapılan çalışmalarda dilin araç ve imkânlarından yararlanarak şair veya yazarın düşünce, duygu ve hayallerini kendine has bir biçimde ifade etmesi, anlatması şeklinde tarif edilmiştir.⁵⁹² Üslup tamamen kişiye özgü olup şair/yazar sayısı kadar üslup çeşidi vardır denilebilir. Arap edebiyatında üslup dört başlık altında toplanmış ve incelenmiştir. Bunlar, **Cezel** Üslubu, **Sehl** Üslubu, **Sûkî** Üslup ve **Hûşî** Üsluptur.⁵⁹³ Zemahşerî'nin şiirlerinde nasıl bir üslup takip ettiğini anlayabilmek için önce bu üslup çeşitlerine vakıf olmamız gerekmektedir.

Cezel üslubu, herkesin bildiği, duyduğu zaman anladığı ama günlük konuşmalarında kullanmadığı bir üsluptur. Bu üslupta lafızlar/kelimeler sadece belli bir eğitim seviyesindeki insanların seçerek kullandıkları, az kullanıldıkları için de garib diyebileceğimiz kelime ve lafızlardır. Öyle ki bu lafızların anlamları ve kullanılma maksatları edebi kültüre vakıf belli bir kesimin tecrübe ve birikimleriyle ortaya çıkmaktadır. Esasen edebi değer açısından çok zengin olan bu lafızlar, edebi sanatların icrasında ve duyguların daha etkili bir şekilde ifadesinde devreye sokulmaktadır.⁵⁹⁴

Sehl üslubu, kolay üslup, neredeyse herkesin bildiği ve kullandığı lafızlarla ortaya çıkan bir üsluptur. Sıradan bir eğitimin, anlamak ve kullanım amacını tesbit etmek için yeterli olacağı bu üslup avam dilinin bir üst kademesidir. Günlük konuşma dili olarak ifade edilebilir.⁵⁹⁵

Sûkî üslup, avamın üslubudur. Sehl üslubunun seviyesinin altındadır ve eğitimsiz insanların günlük hayatlarında kullandıkları kurallı kuralsız, edebi değeri olmayan lafızlarla ikame edilmektedir.⁵⁹⁶

Hûşî üslup ise tamamen tuhaf, garib, anlaşılması nerdeyse imkânsız olan lafızlarla doludur. Anlaşılması ve kullanım amaçları ancak yoğun ve zorlu bir çalışmayla mümkün olmaktadır. Lafızlar kapalı, kullanılan kelime kalıpları sıradışıdır.⁵⁹⁷

Ancak bir metnin bu üsluplardan hangisi ile yazıldığı/söylendiği tespit edilirken bu metnin ortaya çıktığı tarih ve şartlar mutlak surette nazar-ı dikkate alınmalıdır. Mesela

⁵⁹¹ İbn Manzûr, "selebe", 2058.

⁵⁹² Nusrettin Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî')* Arap Edebiyatı, (İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 2017), 30.

⁵⁹³ Ahmed Bedevî, *Üsüsü'n-nakdi'l-edebi 'inde'l-'Arab*, 495.

⁵⁹⁴ Ahmed Bedevî, *Üsüsü'n-nakdi'l-edebi 'inde'l-'Arab*, 496.

⁵⁹⁵ Ahmed Bedevî, *Üsüsü'n-nakdi'l-edebi 'inde'l-'Arab*, 498.

⁵⁹⁶ Ahmed Bedevî, *Üsüsü'n-nakdi'l-edebi 'inde'l-'Arab*, 499.

⁵⁹⁷ Ahmed Bedevî, *Üsüsü'n-nakdi'l-edebi 'inde'l-'Arab*, 500.

cahiliye döneminde cezel üslubu olarak değerlendirilen bir metin, bu gün bizim için, kullanılan lafızların/kelimelerin zorluğu ve aradaki ciddi zaman farkı nedeniyle hûşî üslup olarak gelebilmektedir.⁵⁹⁸

Zemahşerî'nin divanında ve şiirlerinde hâkim üslup tam anlamıyla cezel üslubudur. Açık, fasih, sağlam, edebî ve anlaşılır bir üslupla şiirler yazan şairimizin, zaman zaman kapalı, hûşî diyebileceğimiz sıradışı ifadeler, lafızlar kullandığı da olmuştur. Bir şair ya da yazarın yukarıda zikredilen dört üsluptan hangisini benimsediğini, eserlerini hangisiyle telif ettiğini anlayabilmek onun bu eserlerinde kullandığı lafızlar ve tabirleri incelemekle mümkün olabilmektedir. Zemahşerî'nin şiirlerine baktığımızda, kullandığı lafız ve tabirler için söyleyebileceğimiz ilk şey, bunların seçilerek, süzülerek kullanılmış lafızlar olduğudur. O, vermek istediği mesaja/anlama en uygun kelimeyi adeta cımbızla seçercesine arayıp bulmakta ve şiirinde kullanmaktadır. Divana göz attığımızda bunun birçok örneğini rahatlıkla görebiliriz. Methiyeleri, mersiyeleeri, fahr ve Mekke sevgisini işlediği kasidelerine bakıldığında kelime ve tabirlerin işlenen konuyla anlam açısından paralellik gösterdiği görülecektir. Onun bu seçilmiş tabirlerini ve cezel üslubunu gösteren birkaç örneği şöyle sıralayabiliriz. (Tavîl Bahri/ Mersiye: Muhammed b. Arslan'ın ölümü üzerine mersiye ve bu ölüm haberini İbn Vahhâs'a bildirmesi)

أَلا فاحملا عني إلى بطن مكة مُغْلَغَلَةً، تأتي الشريف ابن وهاس⁵⁹⁹

“(Dostlarım) bu mektubu/mesajı benden Mekke Şerifi İbn Vahhâs'a iletin”

Zemahşerî'nin bu beytinde cezel üslubunu yansıtan kelime مُغْلَغَلَةً kelimesidir. Bu kelime anlamı herkes tarafından bilinmeyen ve dolayısıyla az kullanılan bir kelime olup, bir yerden bir başka yere taşınan, ulaşacağı yere, önce haberi giden, bu haber yayıldıktan sonra da ulaşan mektup/mesaj anlamındadır.⁶⁰⁰ Başka bir beyti ise şöyledir. (Kâmil Bahri/Medih)

أدبٌ، يَخوضُ الناسُ في ضَحْضاحِهِ بِالْجَهْدِ، وَهُوَ يَعمُومُ في تَيَّارِهِ⁶⁰¹

“O, edebiyat alanında (nesir ve şiirleriyle adeta) deniz gibidir. İnsanlar kendilerini zorlayarak incilerinden (bilgilerinden) faydalanmak için ona gelirler. O ise kendi işlerine dalmış, uğraş içindedir.”

⁵⁹⁸ Cürcânî, *el-Vesâta*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Ali Muhammed el-Becâvî, 18; Ahmed Bedevî, *Üsüsü'n-nakdi'l-edebî 'inde'l-'Arab*, 495-501.

⁵⁹⁹ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 199; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 312.

⁶⁰⁰ Zemahşerî, “galele”, 1/708.

⁶⁰¹ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 364; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 273.

Burada ki cezel ifade eden lafız ضَخْضَاح kelimesi olup, sözlükte denizde ve nehir yataklarında yüzeye yakın yerlerde biriken parlak küçük kaya parçaları veya taşlar anlamına gelmektedir.⁶⁰² İlim sahipleriyle, onlardan bir şeyler öğrenmek isteyenlerin çabalarını bu belîğ sözlerle ifade eden Zemahşerî'nin diğer bir beytinde de cezel üslubu şöyle karşımıza çıkmaktadır. (Basît Bahri/Mersiye ve Taziye)

فِي عَقْدِ دُرِّ بَنِيهِ كُنْتَ وَاسِطَةً وَقَدْ نُظِمْتُمْ لِجِيدِ الْفَخْرِ تَقْصَارًا⁶⁰³

“Babanın kolyesinde tam ortadaki inciydın (onun oğulları arasında en kıymetlisiydin).
(Allah (cc)) sizleri, izzet ve şeref (in boynuna takılmış) en değerli evlatlar eyledi.”

Burada تَقْصَارًا kelimesi koçların boyuna takılan ve sesi en güçlü olan kolye gibi zil anlamına gelmektedir.⁶⁰⁴ Cezel üslubuyla ifade biçimine bir diğer örnek de şöyledir. (Basît Bahri/Medih)

إِلَيْكَ سَفْتُ رِكَابِي قَبْلَ عَامِكَ فِي صَيْفٍ يُذِيبُ دِمَاعَ الضَّبِّ صَيْخَدُهُ⁶⁰⁵

“Şiddetli sıcakların kertenkelelerin beyinlerini erittiği bu yaz mevsimi geçmeden önce sana bineğimle geldim.”

Bu beyitte de Zemahşerî, aşırı sıcak anlamına gelen⁶⁰⁶ صَيْخَدُهُ kelimesini şiirinde kullanarak cezel üslubunun güzel bir örneğini sergilemiştir.

Elbette Zemahşerî divanında kendi şiiri ve benimsediği üslup ve metoda dair birçok yerde bilgiler vermektedir. Divana göz atıldığında bu rahatlıkla görülebilecektir. Ancak bir beyti vardır ki onun, dil ve üslubu hakkında kendi dilinden dökülen ifadeler içermektedir. O kendi şiirini dil ve üslup bakımından şöyle tanımlamaktadır. (Basît Bahri/Medih)

تَحَضَّرْتُ، تَبَدَّتْ، فَهِيَ وَسْطَهُمَا وَلَمْ يَزَلْ مَجْتَمُ الْخَيْرَاتِ فِي الْوَسْطِ
تَبَرَّجْتُ بِكُلِّ الْوَصْفَيْنِ فَاعْتَدَلْتُ لَفْظًا وَمَعْنَى بِلَا وَكْسٍ وَلَا شَطِطٍ⁶⁰⁷

“Benim kasidelerim, hadarî (şehirli/modern) ve bedevî (klasik) üslubun tam ortasındadır. İyiliklerin ve güzelliklerin barınağı (tıpkı خَيْرِ الْأُمُورِ أَوْسَطُهَا hadisinde olduğu gibi) orta olanıdır.”

⁶⁰² Zemahşerî, “dahdaha”, 1/575.

⁶⁰³ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 278; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 217.

⁶⁰⁴ Zemahşerî, “kasara”, 2/82.

⁶⁰⁵ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 258; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 165.

⁶⁰⁶ Zemahşerî, “sahade”, 1/539.

⁶⁰⁷ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 237; el-Huyemî *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 335.

“Kasidelerim, hadarî ve bedevî özelliklerle süslenmiş, lafız ve anlam olarak dengelidir. Ayıp sayılacak bir noksan, zaafiyet sayılacak bir aşırılığı yoktur.”

Zemahşerî'nin ustalıkla uyguladığı cezel üslubunda, onu diğer şairlerden ayıran bir özellik de kullandığı yer isimleridir. Şimdi bunlara birkaç örnek verelim. (Tavîl Bahri/Medih)

كَأَنِّي لَمْ أَنْظِرْ إِلَى الْحَيِّ صَادِعًا عَصِيَّ النَّوَى بَيْنَ اللَّوَى فَالذَّكَادِكِ⁶⁰⁸

“Sanki bu yerlere hiç gelmemiş, hiç görmemiş gibiyim. (sanki bu yerler o, aşkla özlemle gezdiğim yerler değil), sanki bu yerlerin bazen eğri bazen doğru, (yürümesi zor) yollarında ayrılık acısı çekmemişim.”

Bu beyitte geçen الذَّكَادِكِ kelimesi, içi toz toprakla dolu çukurlar⁶⁰⁹ عَصِيَّ النَّوَى ise ıslahı mümkün olmayan ve yürünmesi zor olan yer, arazi anlamlarına gelmektedir.⁶¹⁰ Hz. Peygamber’e yazdığı bir methiyenin taleliyye’sinde zikrettiği bu tabirler, bir yer tanımlaması olarak sadece Zemahşerî tarafından kullanılmıştır. Diğer bir kasidesi şu şekildedir. (Tavîl Bahri/Fahr)

وَمَا أُرْكَسَ الْقَلْبَ الْمَعْدَبَ بَعْدَ مَا سَلَا سَلْوَةً إِلَّا الْعَزِيبُ وَرَاكُسُ⁶¹¹

“Ayrılık acısının şiddetiyle azaba duçar olmuş kalbi ancak Azîb ve Râkis vadişerinin tatlı suları, teselli eder, acısını hafifletir.”

Burada zikredilen العَزِيبُ وَرَاكُسُ ifadesi nerede olduğu belirtilmemekle beraber su barındıran ve toplum tarafından gayet iyi bilinen iki efsanevi vadiye işaret etmektedir. Zemahşerî bu yere gitmiş midir bilemiyoruz ama o kültüre dair birikimi sayesinde bu isimleri şiirlerinde zikretmektedir. Zemahşerî'nin başka bir beyti ise Ka‘be’nin bölümlerine dairdir.(Tavil Bahri/Mersiye)

وَقُلْتُ : أَلَا أَيْنَ حَاطِمٍ وَزَمْزَمٍ وَمَا لِي مَحْجُورًا عَنِ الرُّكْنِ وَالْحِجْرِ⁶¹²

“(Kendi kendime söylenerek) dedim ki nerde Ka‘be taşı (Haceru’l-Esved) ile Zemzem kuyusu arasında ve Makâm-ı İbrahim ve Hucr-i İsmail arasında (olduğum günler).”

⁶⁰⁸ Dayf, *Dîvânu ‘z-Zemahşerî*, 25; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 450.

⁶⁰⁹ İbn Manzûr, “dekeke”, 1405.

⁶¹⁰ Zemahşerî, “nevâ”, 2/311.

⁶¹¹ Dayf, *Dîvânu ‘z-Zemahşerî*, 35; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 299.

⁶¹² Dayf, *Dîvânu ‘z-Zemahşerî*, 25; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 254.

Bu beyitte zikredilen Ka'be'nin bölümlerinin isimleri الحِجْر / زمزم / حطيم Zemahşerî'den önce cahiliye devri şairleri tarafından da zikredilmiştir. Hiç şüphe yok ki bu yerlerin cahiliye şairleri için kendilerine has hatıraları ve özel anlamları olduğu gibi Zemahşerî içinde hatıraları ve anlamları vardır. Mekke de uzun yıllar ikamet ettiğini bildiğimiz şairin gönlünde bu mukaddes mekânın her bir köşesinin ayrı bir hatırası ve önemi olduğu muhakkaktır. Mekke'ye olan hasret ve sevgisini her fırsatta dile getiren Zemahşerî, hem geleneklere ittibaen hem de bu mekânlara olan düşkünlüğü sebebiyle bu yer isimlerini zikretmektedir.

3.2.3. Muhteva

Bu bölümde asıl amacımız daha önce de üzerinde kısaca durduğumuz şiiri oluşturan dört ana unsur olan, lafız, mana, vezin ve kafiye'yi yeniden konuşmak değildir. Edebiyatta esas olan lafız veya anlamdan birini öne çıkarıp diğerini bir kenara atmak olmamalıdır. Edebî çalışmalarda lafız ve anlam arasındaki dengeyi iyi kurmak her edebiyatçının asıl hedefi olmalıdır. Ki bu konuda İbn Reşîk'in şu sözleri efrâdını câmi' ağıyârını mâni' niteliktedir. “*Lafız beden, mana ise onun ruhudur. Lafız ve mananın birbiriyle olan bağı, ruhun bedenle olan bağı gibidir. Biri zayıflarsa diğeri de zayıflar. Biri güçlenirse diğeri de güçlenir.*”⁶¹³

Zemahşerî şiirlerinde muhteva başlığı altında, onun şiirlerindeki genel anlamlar ve şiirini oluşturan temel öğeler/malzemeler incelenecektir. Bu anlam ve malzeme, dilsel olarak açıklık ve kapalılık, genişlik ve darlık açılarından değerlendirilecek, şiirlerde maddi ve manevi unsurlar, iktibaslar, dürüstlük, vefa, ahlak, vb. hususiyetler tespit edilmeye çalışılacaktır.

Zemahşerî şiirlerine genel olarak bakıldığında divanında yer alan şiirlerin büyük çoğunluğunun medih konusunda olduğu görülecektir. O, hayatının hastalanıncaya kadar olan ilk bölümünde daha ziyade geleneksel saiklerle ve yine geleneklere bağlı kalarak toplumun her kesimi tarafından bilinen ve benimsenen anlam ve lafızları kullanarak methiyeler yazmıştır. Hayatının ikinci dönemi diyebileceğimiz, hastalanıp iyileştikten ve kendisine yeni bir yol çizdikten sonra ise daha ziyade Hz. Peygamber merkezli, hak edene ve kendisine destek olanlara teşekkür mahiyetinde methiyeler kaleme almıştır. Özellikle ikinci döneminde yazdığı methiyeler hem amaç, hem de kendisini bu methiyeleri yazmaya iten sebepler açısından farklılıklar göstermektedir. Ayrıca şiir alanındaki maharetini göstermek ve yaşadığı

⁶¹³ İbn Reşîk, *el-'Umde*, 124.

çevrede tanınmak ve şiiirlerini tanıtmak amacıyla yazdığı methiyeler de unutulmamalıdır. Zira şairlik iddiasında olan herkes tanınmak, şiiirlerini tanıtmak ve takdir edilmek/beğenilmek isteyecektir ki bu her işin, her meslek alanının tabiatında vardır. Zaten medih konusu Arap şiiir geleneğinde en çok işlenen konular arasında birinci sırayı işgal etmektedir.

Zemahşerî şiiirlerinde Medih'ten hemen sonra en çok işlenen konular sıralamasında risâ (mersiye) ikinci sırayı alırken, ardından Mekke'ye duyduğu sevgi ve özlemi ifade ettiği şiiirler, geleneksel hassasiyetlerle ve daha çok methiyelerin mukaddime bölümünde yazdığı gazeller, şekvâ, fahr ve nadir olarak da hicâ (hiciv/hicviye) gelmektedir. Zemahşerî'nin şiiirlerinde işlediği bu konuları ileriki bölümlerde ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz için bu kadarla iktifa edip, onun şiiirlerinde/divanında genel muhteva üzerinde durmaya çalışalım.

Esasen Zemahşerî, şiiirlerini çok bilinen ve kullanılan az sayıda konu/içerik üzerine yazmıştır. Hemen her konuda şiiir yazan bazı şairlere nisbetle denilebilir ki onun şiiirleri muhteva/içerik veya işlenen konular bakımından o kadar da geniş değildir. Zengin kelime haznesini şiiirlerine de yansıtan şairin şiiirlerinde lafız olarak tekrar yok denecek kadar az iken mana/içerik olarak tekrarlar nisbeten çoktur. Mesela lafzî tekrarlar ilgili olarak basit bahriyle yazdığı bir medihte

تَسْأَلُ بِاللَّحْظِ سَيْفًا بَاتِكًا، فَإِذَا هَمَّتْ بِضِحِّكَ تَوَلَّتْهُ بِأَغْمَادِ⁶¹⁴

“Bakışları kınından çıkmış keskin bir kılıç gibidir. Tebessüm etmek, gülmek istediğinde ise bakışlarının (korku veren) şiddeti biraz azalır, hafifler. Sanki keskin kılıç kınına geri girmiştir.” derken başka bir kasidesinde benzer duyguları adeta tekrar etmektedir.

يَسْأَلُ بِاللَّحْظِ سَيْفًا بَاتِكًا، فَإِذَا أَرَادَ ضِحْكَاً فَإِنَّ الضَّحْكَ يُغْمِدُهُ⁶¹⁵

“O, gözleri, bakışları keskin kılıç gibidir. Ne zaman ki gülmeye başlar ve bakışlarını karşısındakinin üzerinden çeker, işte o zamanda kılıcını kınına sokmuş (savaşçı) gibidir.”

Zemahşerî şiiirleri incelendiğinde, onun eski ve yeni olarak kullandığı anlamların yaşadığı çevrede yaygın olarak kullanılan anlamlar olduğu görülecektir. Çünkü o, yaşadığı toplumun benimsediği, bildiği ve anlam ve içeriğine vakıf olduğu genel tutum ve davranışlar, ahlaki değerler, örf ve adetlere dair kavramlar kullanmaktaydı. Zemahşerî'nin şiiirlerine konu edildiği ve kullandığı anlamları üzerine inşa ettiği, cesaret, cömertlik, güçlü kalem ve güçlü

⁶¹⁴ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 247; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 181.

⁶¹⁵ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 257; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 163.

kılıç sahibi olmak gibi hususiyetler zaten her şairin kullandığı kavramlardır. Zemaşerî'yi diğer şairlerden ayıran mümeyyiz vasfı, bu hususiyetleri ve olguları işlemesi değil, üstün ahlakı, geniş ilmi ve bu anlamları ifade etmedeki muhteşem ifade gücüdür. Şunu hemen belirtmeliyiz ki Arap edebiyatında tüm şair ve ediplerin kabul edip benimsediği genel, ortak bazı kavramlar ve bu kavramların ifade ettiği anlamlar vardır. Özellikle şiir alanında câri olan bu kavramlar, herkesin ortak malı gibi olmuş, eski veya yeni tüm şairlerin şiirlerine girmeyi başarmışlardır. Şöyle ki ister eski ister yeni olsun her şair, cömertliği, deniz yahut yağmur, cesareti, arslan, sevgiliyi ceylan, onun güzel yüzünü, güneş ya da ay, dinlenen, itaat edilen ve uygulanan bir sözü/kararı kılıç, yüksek bir makamı, yıldız, ciddiyet ve vakarı, dağ, yârin dişlerini, inci, kurnazlık ve sinsiliği ise tilki kavramlarıyla ifade etmiştir. Tarih boyunca bu kavramlar tüm şairler tarafından kullanılmış, kullanan şairler de taklitçilikle suçlanmadıkları gibi, bu kavramların ilk kullanıcıları olarak da kabul edilmemişlerdir. Zira tüm bu anlamlar/kavramlar toplumun ve edebiyatçıların ortak malı haline gelmiştir. Benzer şekilde Arap toplumunda iyi hasletleriyle ön plana çıkmış, bu özellikleriyle meşhur olmuş, sembol haline gelmiş bazı insanlar da şiirlerde kendilerine yer bulmuşlar, şairlerin ortak malzemesi haline gelmişlerdir. Mesela vefâ dendiği zaman *Semev'el*,⁶¹⁶ cömertlik dendiği zaman *Hâtim*⁶¹⁷, adalet dendiğinde *Ömer b. Hattâb*⁶¹⁸, yumuşak huylulukta *Ahnef*,⁶¹⁹ fasih konuşma söz konusu olduğunda *Sehbân el-Vâilî*⁶²⁰, hitabet sahasında *Kays b. Sâade*⁶²¹, cesaretiyle *Amr b. Ma'dikerib*⁶²², hikmet denildiğinde *Lokmân*⁶²³ ve zekâ bahis konusu olduğunda *İyâs*⁶²⁴ akla ilk gelen ve örnek gösterilen isimler olmuşlardır. Bunların dışında kötü vasıflarıyla anılan ve bu özellikleriyle şöhret olmuş kişiler de bulunmaktadır. Mesela konuşma güçlüğü çeken biri *Bâkıl'a*⁶²⁵ yaptıklarından sıkça pişmanlık duyan biri de *Kuseî'ye*⁶²⁶ benzetilmiştir.

⁶¹⁶ Ebû Şüreyh es-Semev'el b. Garîz b. Âdiyâ el-Ezdî el-Gassânî (öl.560?). Yahudi asıllı Câhiliye devri Arap şairi.

⁶¹⁷ Ebû Seffâne Hâtim b. Abdillâh b. Sa'd et-Tâî el-Kahtânî (öl.578?). Câhiliye döneminin cömertliğiyle ünlü şairi.

⁶¹⁸ Ebû Hafs Ömer b. el-Hattâb b. Nüfeyl b. Abdiluzzâ el-Kureşî el-Adevî (öl. 23/644). Hulefâ-i Râşidîn'in ikincisi (634-644).

⁶¹⁹ Ebû Bahr Sahr b. Kays b. Muâviye el-Ahnef es-Sa'dî et-Temîmî (öl. 67/686). Bk . Dayf, *Dîvânu'z-Zemaşerî*, 214, dipnot no:65.

⁶²⁰ Sahbân b. Züfer b. İyâs el-Vâilî el-Bâhilî (öl. hicri 1. yüzyıl sonları) Vâil kabilesinin hatip ve şairi.

⁶²¹ Ebû'l-Fazl (Ebû Abdillâh Ebû Abdilmelik) Kays b. Sa'd b. Ubâde el-Ensârî el-Hazrecî (öl. 60/680).

⁶²² Ebû Sevr Amr b. Ma'dikerib b. Abdillâh ez-Zübeydî (öl. 21/641-42) Muhadramûn şairlerinden olan cengâver sahâbî.

⁶²³ Kur'an'da kendisine hikmet verildiği bildirilen, peygamberliği tartışmalı bir din büyüğü.

⁶²⁴ Ebû Vâsile İyâs b. Muâviye b. Kurre b. İyâs (öl.122/740 ?) Emevîler'in Basra kadılarında.

⁶²⁵ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, thk. Servet Ukkâşe, (Kahire: Dâru'l-Meârif, 4. Basım, ts), 608-609.

⁶²⁶ Muharib b. Kays el-Kuseî. Yemen asıllıdır. Ferzadak'ın bir şiirine de konu olmuş ve adı mesel olarak halk arasında yayılmıştır. Ferzadak'ın, karısı Nevâr'ı boşamasından duyduğu pişmanlığı anlattığı şiiri şöyle başlamaktadır. نَدِمْتُ نَدَامَةَ الْكُسَعِيِّ لَمَاعَدَتِ مِنِّي مُطْلَقَةً نَوَارُ bk. İbn Kuteybe, *el-Meârif*, thk. Servet Ukkâşe, 612.

Zemahşerî şiiirlerini okuyan bir insan bu kavram ve kişilerle her an karşılaşabilir. Çünkü Zemahşerî herkes tarafından benimsenmiş, anlamları ve özellikleri üzerinde ittifak oluşmuş kavram ve kişilerin tamamını şiiirlerinde kullanmıştır. Sadece onun değil tüm şairlerin kullandığı bu kavram ve anlamlar kimseyi taklitçi yapmayacağı gibi, yenilikçi de yapmamaktadır. İşte hal böyleyken bir şairi diğerinden ayıran veya üstün kılan şey, bu kavramlar kullanıp kullanmaması değil, üslubundaki farklılık, eğer varsa ustalık ve kalitedir. Şairimizi diğer şairlerden farklı ve üstün kılan da budur. Onun dile hâkimiyeti ve üslubundaki mahareti, diğer şairlerden ayırıcı özelliği olmuştur. Zemahşerî, hemen her şairin konu edindiği hayat ve ölüme dair bakın neler söylemiştir. Dünya hayatının faniliği ve ölümün her canlı için mukadder oluşu onun dilinden şöyle ifade edilmiştir. (Tavîl Bahri/Mersiye)

وَلَا بُدَّ لِلْإِنْسَانِ مِنْ سَكْرَةِ الرَّدَى وَمِنْ سَاعَةٍ، لَا صَحْوَ فِيهَا وَلَا سُكْرًا
فَدُو اللَّبِّ لَمْ يَطْعَمِ النَّوْمَ جَفْنُهُ وَلَمْ يَغْتَمِضْ خَوْفَ التَّلْقَى بِلا بُشْرَى
وَأَيَقِنَ أَنَّ الْمَوْتَ فِي كُلِّ سَاعَةٍ طَلَائِعُهُ، تَسْرِي، فَقَدْ أَخَذَ الْحِذْرَا⁶²⁷

“İnsan için ölüm ve (ruhunun kabzedileceği) o saatten kaçış kurtuluş yoktur. İnsan o ölüm anında ne tam ayık ne de tam sarhoştur (bilinçsizdir)”

“Akıl sahipleri ki onların gözleri uykunun lezzetini tatmamıştır. Kendilerine Rableriyle buluşacakları günün müjdesi verilmeden korkudan emin olmazlar.”

“Onlar bilirler ki ölüm ve onun işaretleri alametleri her an her dakika (hayatın içinde) vardır. (Bu akıl sahipleri) bunu bilir, ona karşı tedbirlidir, uyanıktır. Başka bir kasidesinde yine ölüme dair şunları söylemektedir. (Basît Bahri/Mersiye)

وَلِلرَّدى مَشْرَعٌ، وَرَّادُهُ شَرَعٌ لَا فَضْلَ فِيهِ عَلَى ذَنْبِ لِرَبَّالِ⁶²⁸

“Ölümün kaynağı bellidir (Allah'tır). Ölüm yolunda herkes eşittir. O yolda aslanın kurt'a üstünlüğü yoktur.”

Benzer şekilde diğer kasidesinde de insanların kim olurlarsa olsunlar ölümlerle yüzleşecekler şu veciz ifadelerle anlatılmaktadır. (Basit Bahri/Risâ)

قِضَاءُ رَبِّكَ حَدٌّ غَيْرُ مَسْبُوقٍ بَابٌ، يُسَاقُ إِلَيْهِ كُلُّ مَخْلُوقٍ
سَيِّانٍ: مَنْ لَيْسَ مَرْمُوقَ الْمَحَلِّ وَذُو جَاهٍ بِأَبْصَارِ كُلِّ الْخَلْقِ مَرْمُوقٍ

⁶²⁷ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 134; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 207.

⁶²⁸ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 273; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 487.

وَرَبُّ تَاجٍ وَدِيْبَاجٍ، يُجَرِّرُهُ
 حُجْبُ الْمُلُوكِ، يَدُ الْمَقْدَارِ، تَخْرَفُهَا
 وَلَا تَرُدُّ الرَّدَى بِيضُ السُّيُوفِ، وَلَا
 وَلَا قِلَاعٌ مُنِيفَاتٌ مُحَصَّنَةٌ
 كَذِي كَسَاءٍ رَقِيعِ الْجَيْبِ مَفْتُوقِ
 كَمْ مِنْ حِجَابٍ بَكَفِّ الدَّهْرِ مَخْرُوقِ
 سُمْرُ الرِّمَاحِ وَلَا زُرُقُ الْمَزَارِيقِ
 بِذَادَةٍ وَرُمَاءٍ بِالْمَجَانِيقِ⁶²⁹

“Allah’ın (ölüme dair) hükmü kesindir. Kimse onun önünde duramaz, engelleyemez. (Ölüm) bir kapıdır. Bütün mahlûkat o kapıdan (ahirete) geçecektir.”

“İnsanlar nezdinde itibar sahibi ya da sıradan olanlar (Allah’ın kanunu olan ölüm karşısında) birbirinin aynıdır.”

“(Saltanat) tacı ve ipek elbiseleri olup (yürürken) onu yerlerde sürüyenlerle, yırtık, eski, parçalanmış elbise giyenler (de ölüm karşısında eşittir).”

“Kralların (o kendileri ile tebaaları arasına koydukları) örtüleri (engeller) Allah (cc) tarafından paramparça edilecektir. Böyle nice engeller zamanın çarkları arasında darmadağın edilmiştir.”

“Ölüm geldiğinde, onu ne keskin parlak kılıçlar ne de uzun sivri mızraklar engelleyebilir.”

“Yüksek surları olan, civan savaşçıların müdafaa ettiği, korunaklı kaleler de (ölüme engel olamaz.”

Yukarıda örneklerde görüleceği üzere Zemahşerî, İslam dininden ilham alarak dini anlam ve kavramları şiirlerinde kullanmıştır. Ölümü bir kapı, geçit gibi görmüş, onu dünyada hiçbir gücün karşı gelemeyeceği bir varlığa benzetmiştir. Ölüm karşısında tüm varlıklar eşittir. İslamın emrettiği hazırlığı yapanlar ondan korkmazlar bilakis sükûnet içinde ona teslim olurlar. Burada Zemahşerî herkes tarafından bilinen bir konuyu, herkesin idrakinde olan kavramlarla gayet anlaşılır bir şekilde anlatmaktadır. O, bu konuları ilk defa dile getiren, bu kavramları ilk defa kullanan bir şair değildir elbette. Ancak onun ifade biçimi ve kendine has üslubu, onun bu sözlerini daha değerli ve ayrıcalıklı kılan etmenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bakın aynı konuyu Hâtim et-Tâî nasıl işlemektedir.

وَمَا أَهْلُ طَوْدٍ، مُكْفَهَرٌ حُصُونُهُ
 وَمَا دَارِعٍ، إِلَّا كَأَخَرَ حَاسِرٍ
 تَنْوُطُ لَنَا حُبَّ الْحَيَاةِ نَفُوسُنَا
 مِنَ الْمَوْتِ، إِلَّا مِثْلُ مَنْ حَلَ بِالصَّخْرِ
 وَمَا مُقْتَرٌ، إِلَّا كَأَخَرَ ذِي وَفْرِ
 شَقَاءٌ وَيَأْتِي الْمَوْتُ مِنْ حَيْثُ لَا نَدْرِي⁶³⁰

⁶²⁹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 280; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 434.

“Ölüm karşısında, yüksek dağlarda, korunaklı kalelerde olanlarla çölde, boşlukta yaşayanlar arasında fark yoktur.”

“(Ölüm karşısında) Zırh giyen tüm zenginlerinize tutunda, giyecek (zırhı) elbisesi olmayan tüm fakirlerinize kadar hepiniz (aynısınız/eşitsiniz)”

“Hayat (dünya) sevgisi bizim boynumuza nice sıkıntılar, çileler asıyor, ölüm ise hiç beklemediğimiz bir yerde hiç ummadığımız bir zamanda çıkıp geliyor.”

Bir örnekte Tarafe b. el-Adb’dan zikredelim. O da ölüme dair şu sözleri sarfediyor.

لَعَمْرُكَ إِنَّ الْمَوْتَ مَا أَخْطَأَ الْفَتَى لَكَاطْوَالِ الْمُرْخَى وَثِنْيَاهُ بِالْيَدِ⁶³¹

“Andolsun ki ölüm kişinin ömrü her ne kadar uzasa da, serbest bırakılmış ve bir ucu başkasının (Allah’ın) elinde olan urgan gibidir.”

Görüldüğü üzere ölümü işleyen her şair aslında aynı şeyleri farklı kelimelerle ve farklı bir üslupla tekrar etmektedirler. Bu da onları ne taklitçi ne de müceddit yapmaktadır. Ancak hemen ifade edelim ki bazı şairler, bazı kelime ve kavramlara, kendilerinden önce kimsenin bilmediği ve kullanmadığı bazı yeni anlamlar yüklemişler, bu sayede yaptıkları benzetmeler sadece kendilerine has tabirler olarak tarihe geçmiş, başkaları tarafından kullanılması mümkün olmamıştır. Zemahşerî’nin ölümü hiç kimsenin karşı koyup dayanamayacağı bir varlığa benzetmesi, Antera b. Şeddâd’ın keskin kılıç ve sivrisinek benzetmesi bu tür benzetmelerdendir.⁶³² Adına şiir hırsızlığı (es-serigâtu’ş-şi’riyye) denilen ve edebiyat eleştirmenlerinin sıkça dile getirdikleri ve eserlerinde yer verdikleri bir husus da vardır ki bu, müteahir şairlerin, mütekaddim şairlerin ilk defa kullandıkları bazı kavramları alıp sanki kendilerine aitmiş gibi kullanmalarıdır. Buna şiir hırsızlığı denmektedir ve ister lafız ve mana olarak yapılsın, ister sadece lafız veya mana olarak yapılsın fark etmeyecektir. Ancak şu hususu da dile getirmekte fayda mülâhaza ediyoruz ki bir şairin kendisinden önce oluşmuş edebî kültür ve mirasa muttali’ olup onu kendi gelişimi ve olgunlaşması için kullanması, bu kültür ve mirası koruyup şiirleri vasıtasıyla sonraki nesiller aktarması gayet tabidir. Ayrıca bir şairin, diğerinden haberi olmaksızın aynı duygu ve düşüncelerle aynı tasavvur ve tahayyül içerisinde olması da mümkündür. Düşünce, duygu ve tasavvurlarda benzerlik (توارد الخواطر) ortak kültüre sahip toplumlarda kaçınılmazdır. Ancak bir şairin kendinden önce yazılmış bir beyti alıp aynı lafız ve anlamlarla tekrar etmesi ve kendine ait gibi kullanması asla kabul

⁶³⁰ Hâtim et-Tâî, *Dîvân*, (Beirut: Dâru Sadr, 1981), 45.

⁶³¹ Tarafe b. el-Abd, *Dîvân*, şrh: Mehdi Muhammed Nasıruddin, (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 3. Basım, 2002), 26.

⁶³² Ahmed Bedevî, *Üsüsü’n-nakdi’l-edebî ‘inde’l-‘Arab*, 362.

edilemez bir durumdur. Ünlü şair Ferezdak'ın⁶³³ Cemîl Büseyne'nin⁶³⁴ şiirini alıp, kelimelerin yerini değiştirdikten sonra kendi şiirlerine dâhil etmesi şiir hırsızlığından başka bir şey değildir. Ferazdak, Cemil Büseyne'ye ait

ترى الناس ما سيرنا يسرون خلفنا وإن نَحْنُ أومأنا إلى الناس وَقَفُوا⁶³⁵

“Biz yürürken, insanları bizim arkamızda yürürken görürsün. Ancak biz onlara işaret ettiğimiz anda duruverirler.” şeklindeki beytini alıp;

نسیر أمام الناس والناس خلفنا فإن نَحْنُ أومأنا إلى الناس وَقَفُوا⁶³⁶

şeklinde bazı kelimelerin yerini değiştirdikten sonra divanına dâhil etmiştir. Burada önemli olan şey, bir şairin başka bir şairle aynı duygu ve düşünceleri paylaşması değil, aynı duygu ve düşünceleri yepyeni lafızlarla ifade edebilmesi, kendi karakteri ve üslubunu şiirinde yansıtabilmesidir. Kendinden önceki şair ve şiirleri tekrar etmek ayıp ve çirkin bir hareket olarak telakki edilmiştir.

Zemahşerî hem İslam kültür ve mirasına hem de Arap edebiyatı birikimine olan üstün vukufiyeti ile imtiyaz etmiş, bu tarz tutumlardan da daima uzak olmuştur. Bu kültür ve miras birikimi onun olaylara bakış açısını ve anlayışını derinden etkilemiş, bazı kasidelerinde Kur'ân ve Hadislerden, sahabelerin hayatı ve atasözlerinden iktibaslar yaptığı vaki olmuştur. Onun şiirlerinde bir Türk olarak, Eyyâm-ı Arap denilen Arap savaş ve kıssalarına yaptığı vurgular ve Arap kültür mirasına vakıf oluşu, tüm Arap dünyası ve Edebiyatçıları tarafından hayretle ve takdirle karşılanmıştır. İktibas konusu, ileride bedî' konusu dâhilinde geniş olarak incelenecektir.

3.6.4. İfadelerde Açıklık ve Kapalılık

Zemahşerî'nin şiirlerine genel olarak baktığımızda üslup, kullandığı kelimeler, terkipler, iktibaslar, telmihler itibarıyla son derece açık ve anlaşılır olduğu görülecektir. Özellikle de şiirlerinde Arap atasözleri ve kıssalarına, tarihi olaylara, eyyamı Arap denilen İslam öncesi Arap kabile savaşları ve önemli olaylara yer vermesi, işaretlerde bulunması ve onlardan iktibaslar yapması, şiirinin daha anlaşılır, etkili ve kalıcı olmasında önemli bir rol oynamıştır. Fesahatten asla taviz vermeyen Zemahşerî, Mekke'de ikamet ettiği süre zarfında

⁶³³ Ebû Firâs Hemmâm b. Gâlib b. Sa'saa et-Temîmî (öl. 114/732) Emevîler devrinde eski üslûbu devam ettiren üç büyük hiciv şairinden biri.

⁶³⁴ Ebû Amr Cemil b. Abdillâh b. Ma'mer el-Uzrî (öl. 82/701) Yazdığı aşk şiirleriyle meşhur olan Arap şairi.

⁶³⁵ İbn Kuteybe, *eş-Şi'ru ve's-su'arâ*, 1/443.

⁶³⁶ Muhammed Hâmid, *Cemil b. Ma'mer*, (Beyrut: Dâru Durûb, Silsiletu A'lâmi's-Şuarâ 1, 2019), 8.

Arap yarımadasını dolaşarak bedevi Arap kabileleriyle görüşüp onların dil, edebiyat, örf ve adetleri hakkında değerli bilgiler derlemiş, Arapçanın farklı lehçelerine muttali' olmuştur. Arap beldelerinde ayak basmadık bir toprak parçası bırakmadığını bizzat ifade eden şairimiz bunu, Arap toplumunun kültürüne, hayata bakışına ve en çok da diline vakıf olabilmek adına yapmıştır. Böylece farklı bölgelerde, farklı kabile ve toplulukların kelimelere yükledikleri farklı anlamları da öğrenme imkânı bulmuştur. 66 yaşında olduğu halde, Bağdat'a gidip el-Cevâlîkî'den edebiyat ilimleri okuması⁶³⁷ onun edebiyata ve dilde fesâhate ne derece önem verdiğinin bir göstergesi değil midir?

Zemahşerî şiirlerinde anlam açısından kapalı ifadeler çok az sayıda da olsa bulunmaktadır. Bu ifadeler bazen insan zihnini biraz zorlayan, onları düşünmeye, biraz çaba sarfetmeye, kamus karıştırmaya sevk eden türden ifadeler olarak karşımıza çıkabilmekte, bazen de açık olmakla beraber, kullanımı az olmasından dolayı anlaşılması zor ve kolay kelimeler aynı anda, aynı beyitte geçebilmektedir. Açık ve kolay anlaşılır ifadeler divanın neredeyse tamamını oluşturduğundan çok az sayıdaki kapalı ifadelere dair örnekler vermekle yetineceğiz. (Vâfir Bahri/Medih)

أراكب لامح الأمد القصي	بِعَيْنِي أَقْمِرِ صَخْبِ الْعَشِيِّ
يُغَاوِلُهُ كَأَنَّ الْجِنَّ لَزَّتْ	بِدَقِّهِ جَنَاحِي مَضْرَجِي
أَصِيلِ الْمُتَنَّمِي ، يُذَلِّي بَعَمِّ	جَدِيلِي وَخَالِ شَدَقَمِي
مَرُوقِي كَالنَّدِيِّ ، يَدُ الْمُغَالِي	حَدَثُهُ ، وَهُوَ نِضْوُ كَالنَّضِيِّ
إِذَا تَحْرِيكَةُ السَّاقِ ، امْتَرَتْهُ	تَدَقَّقَ مِثْلَ شَوْبُوبِ الْحَبِيِّ
يُبَارِي الرِّيحَ ، رُوحٌ مَنْ امْتَطَاهُ	وَمَرْهَقَةٌ لِأَرْوَاحِ الْمَطِيِّ ⁶³⁸

“Ey, göz ucuyla uzak ufuklara bakan, güneşin batışını hissettiğinde homurtusu artan bembeyaz develerin sahibi.”

“Onu daha hızlı olmaya teşvik ediyorsun, sanki iki yanındaki geniş kartal kanatlarına cinler yapışmışçasına (varmışçasına).”

“Bu, devenin asil soyuna işaret ediyor. Amcası Cedil ve dayısı Şedkam'ı hatırlatıyor. (Cedil ve Şedkam: Nu'mân b. Münzir'in ⁶³⁹ ünlü iki erkek devesi).”

⁶³⁷ en-Neccâr, ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî, 74; Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, 293.

⁶³⁸ Dayf, Dîvânu'z-Zemahşerî, 292; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 581-582.

⁶³⁹ Ebû Kâbûs en-Nu'mân b. el-Münzir b. el-Münzir el-Lahmî, Irak'ta Hire ve çevresinde hüküm süren Lahmîler'in son hükümdarı. Bk. Dayf, Dîvânu'z-Zemahşerî, 37.

“Bu deve, cılız, tüysüz bir oka benzeyen bedeniyle, yayından fırlatılmış bir ok misali (kendisini sürmeye çalışan) sahibinin hatırına hızla koşuyor.”

“O öyle bir deve ki, binenin bacağı onun bedenine temas eder etmez, yere yakın yağmur bulutları gibi adeta fışkırır, fırlar.”

“Rüzgârla yarışır, bineni adeta uçurur, diğer develeri kendisine yetişmeleri için teşvik eder ama ona asla yetişilmez.”

Burada ifadelerde kapalılık teşkil eden kelimeler, Arap toplumunda az kullanılmaları ve dolayısıyla az kişi tarafından bilinmeleri sebebiyle okuyucuyu zorlamaktadır. Bazı kelimelerin telaffuzunun zorluğu, kullanıldığı kalıbın tuhaflığı, halk arasında bu kelimelerin az kullanılmasına ve de az bilinmesine yol açmaktadır. Öyle ki sıradan insanların asla bilemeyeceği, dilci ve edebiyatçıların ise ancak derin bilgiye sahip olanlarının vakıf olacağı türden bu kelimelerin Zemahşerî tarafından kullanılması onun kelime haznesinin genişliğine ve bölge ve lehçe fark etmeksizin Arapçanın tüm ayrıntılarına hâkim olduğunu göstermektedir. Şiirde geçen أَقْمَرٌ çok parlak beyazlık, غَوْلٌ hızlı yürümek, دَقَّاهُ iki kanadı, iki yanı, مَضْرَجِي uzun kanatlı kartal, جَدِيلٌ ve شَدَقَمٌ Numân b. Münzir’e ait iki görkemli deve, نَضُو hayvanın zayıf ve cılız olanı, نَضِي ucunda sivri kısmı ve arkasında tüy olmayan ok, شَوْبُوبٌ sağanak yağmur, حَبِيٌّ yoğun ve yere yakın bulut anlamlarına gelmektedir.⁶⁴⁰

Zemahşerî şiirlerinde bazen kıyıda köşede kalmış, kimsenin kullanmadığı öyle kelimeler ve kalıplar kullanmaktadır ki, kelimelerin anlamları kamustan bulunsa dahi beyte bir bütün olarak anlam vermek herkes açısından mümkün olamamaktadır. (Kâmil Bahri/ Medih)

ما فَرَّقَ الْأَمْوَالَ حَاتِمٌ حَشْرَجٍ ما فَرَّقَ الْأَلْفَ حَاتِمٌ شَحَّجٍ
رَفَعُوا هَوَادِجَ كَالْأَدَاحِي ضُمَّنْتُ بِيضَ النَّعَامِ عَلَى النَّعَامِ الْهُدَجِ

“Hâtim Haşrec, malını sevdiklerine sesi kartlaşmış yaşlı bir karga misali hayattan ümidini kestiği için dağıtmadı (izzet ve kereminden dolayı dağıttı)”

“(İnsanlar) tahtirevanları develerin sırtına yerleştirdiler ve sanki içinde devekuşu yumurtası varmış gibi (dikkatli ve özenle taşıdılar) tıpkı devekuşunun yürüyüşü gibi.”

⁶⁴⁰ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 292

Yukarıdaki beyitte olduğu gibi شَحَّج kelimesi sesi kalınlaşmış yaşlı karga demek olup çok insan tarafından bilinmemektedir. هُدَّج kelimesi de devekuşunun yürüyüşüne işaret etmekte ve titreyerek yürümek anlamına gelmektedir.⁶⁴¹

3.6.5. Genel Hissiyat

Zemahşerî şiiirlerinde genel hissiyat şairin kendi içinde bulunduğu psikoloji ve yaşadığı ictimai ve coğrafi ortam ile doğrudan ilişkilidir. Onun şiiirlerinde çok farklı duygularla yüz yüze gelmek mümkündür. Duygulardaki bu farklılık duyguların seviyesinde ve yoğunluğunda da görülmekte, bazı duygular derin, güçlü ve yoğun olarak hissedilirken, bazıları nispeten dingin, sakin ve hafif olarak serdedilmektedir. Onun şiiirlerinde insan ruhunu okşayan, maneviyatını şaha kaldıran, gönüllere ateşler düşürüp yakan dizelerle karşılaşmak mümkünken aynı zamanda bir sabah esintisi gibi yürekleri ferahlatan, firkatın ızdırabına duçar olmuş kalpleri teskin eden mısralar görmek de kabildir. Hayatta insana dair her ne varsa şiiirlerinde işlemeye çalışan Zemahşerî, bu şiiirleriyle adeta okuyucularına hayat yolculuğunun her safhasında arkadaşlık etmektedir. Şiiirlerinde yansıttığı her duyguyu kalbinin derinliklerinde hissettiği görülen şairin bu halet-i ruhiye ile inşad ettiği dizeleri, dinleyenlerin/okuyanların üzerinde de o derece derin izler bırakmakta, herkes tarafından kolayca sahiplenilmektedir. Gençliğinde, hapiste olan babasının affı için Müeyyidülmülk'e yazdığı hüznü dolu şiiir kalpleri dağlamaktadır. (Kâmil Bahri/İstirham)

أَكْفَى الْكُفَاةِ مُؤَيِّدَ الْمَلِكِ الَّذِي خَضَعَ الزَّمَانُ لِعِزِّهِ وَجَلَالِهِ
ارْحَمَ أَبِي لِشِبَابِهِ وَلِفَضْلِهِ وارحمه للضعفاء من أطفاله
ارْحَمَ أَسِيرًا لَوْ رَأَاهُ مِنَ الْعِدَا أقسامهم قلبًا لرقِّ لِحاله
مَا أَطْوَلَ اللَّيْلَ الَّذِي يُفْنِيهِ فِي سَهْرٍ، وَأَطْوَلَ مِنْهُ لَيْلُ عِيَالِهِ⁶⁴²

“Ey iktidar sahiplerinin en muktediri, zamanın önünde diz çöktüğü, izzet ve azametine boyun eğdiği Müeyyidülmülk.”

“Babama merhamet et. Onu, gençliğinin ve sahip olduğu erdemlerin hatırına serbest bırak. Onun, (zamanın kötülükleri karşısında) zayıf ve savunmasız olan yavrularına acı.”

“Bu mahkûma karşı merhametli ol. En şiddetli düşmanı dahi onun kalbini görse, ona karşı hemen yumuşar ve yardım ederdi.”

⁶⁴¹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 350

⁶⁴² Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 412; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 506.

“Onun (babamın) uykusuz geçirdiği uzun gecelerin azabı çok şiddetlidir. Ailesinin uykusuz geçirdiği geceler ise onunkinden daha uzundur.”

Zaten fakir olan ailesinin, babasının hapishaneye atılmasıyla büsbütün fakirleşmesi ve iâşesini teminde zorlanması, ilim aşığı şairimizi çok zor durumlara sokmuştur. Düştüğü bu zor durumdan kurtulabilmek ve kendisine daima destek olan hocası Ebû Muddarr ed-Dabbî'nin yükünü biraz hafifletebilmek adına Nizamülmülk'e ithafen hüznü dolu şu beyitleri kaleme almıştır.(Tavîl Bahri/Medih)

إِلَيْكَ نِظَامَ الْمَلِكِ شِكْوَايَ، فَاسْتَمِعْ
طَرِيحَ خَطُوبِ كُلِّ يَوْمٍ، تَتَوَبُّهُ
إِلَى بَيْتٍ مَجْذُوزِ الْمَعَايِشِ ضَنْكِهَا
بِإِثْقَالِهَا، تُنْحِي عَلَيْهِ بِعِزِّهَا
لَوْ لَمْ يَلِ الضَّبِّيُّ عَنِّي عِرَاكَهَا
لَغَالَتْ يَدُ الْبَلْوَى أَدِيمِي بِعِزِّهَا⁶⁴³

“Ey Nizâmülmülk şikâyetim sanadır. Tüm maişet kapıları kapanmış, zorluklara maruz kalmış bu adamın sözüne kulak ver.”

“Günden güne artarak devam eden musibetler, ardından felaketler var güçleriyle (bana) yükleniyorlar.”

“Eğer (hocam) Ebû Mudarr ed-Dabbî bu zorluklara karşı bana yardım elini uzatmasa bu felaketler beni mahveder, helak olurum.”

Hocası ve hayatta en büyük destekçisi olan Ebû Mudarr ed-Dabbî'nin vefatının onda açtığı yara ise büyüktür. Onun kaybından son derece müteessir olan şairimizin hüznü, acısı ve hocasına olan minnettarlığı onun için yazdığı kıtasında hemen hissedilmektedir. (Tavîl Bahri/Risâ)

وَقَائِلَةٌ: مَا هَذِهِ الدَّرَرُ الَّتِي
فَقَلْتُ: هِيَ الدَّرَرُ اللُّوَاتِي حَشَا بِهَا
نُسَاقِطُهَا عَيْنَاكَ سَمَطِينَ سِمَطَيْنِ
أَبُو مُضَرٍّ أَدْنِي تَسَاقِطُ مِنْ عَيْنِي⁶⁴⁴

“Bir kadın, “Gözlerinden boncuk boncuk dökülen bu inciler nedir” diye sordu”.

“Ona dedim ki, Ebû Mudarr'ın kulaklarıma doldurduğu inciler, şimdi gözlerimden dökülmektedir.”

Zemahşerî şiiplerinin genelinde hâkim olan belîğ üslup, şairin hissiyatı ile birleşince ortaya eşsiz kasideler ve kıtalar çıkmasına zemin oluşturmuştur. Mücadeleyle geçen bir ömür

⁶⁴³ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 79-80; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 458.

⁶⁴⁴ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 138; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 558.

ve ilim tahsilinden sonra herkese nasip olmayacak bir ilmî seviyeye ulaşan Zemahşerî, hayattan ve öğrendiği ilimlerden dersler çıkarabilmiş nadir şairlerdendir. Öğrendikçe daha da mütevazı olmuş, özgüveni ise adeta tavan yapmıştır. Fahr başlığı altında ayrıca inceleyeceğimiz bu özelliği onun en tavizsiz ve katı olduğu konulardandır. Zemahşerî, hayatı ve eserleriyle iftiharını en çok hak eden, iftihara layık olan edebi şahsiyetlerden biridir. O kendinde olmayan bir hususiyetle değil, bilakis birçok alanda otorite olduğu ilmiyle iftihar etmiştir. Onun özgüveni şiirlerine şu şekilde yansımıştır. (Kamil Bahri/Fahr)

خُلِقَ الطَّبَاقُ السَّبْعُ عَالِيَةً لَكِنْ عَلَتْ فَوْقَهَا هِمَمِي
خَدَمَ الرِّجَالُ الْمَكْرَمَاتِ، وَقَدْ غَدَتِ الْمَكَارِمُ وَالْغُلَا خَدَمِي
وَالْعَفْوُ وَالْإِعْضَاءُ مِنْ خُلُقِي وَالْجُودُ وَالْإِعْطَاءُ مِنْ شِيَمِي
لَا شَهْوَةَ مَلَكَتْ وَلَا غَضَبٌ نَفْسِي، وَذَلِكَ غَايَةُ الْكِرَمِ⁶⁴⁵

“(Allah (cc) gökleri) yedi yüce tabaka olarak yaratmıştır. Ancak benim azim ve kararlılığım bu yedi tabakanın üzerindedir.”

“Bazı insanlar, şan, şeref ve makam sahiplerine hizmet ederler. Kerem, şan ve şeref sahipleri ise bana hizmet ederler.”

“Hoşgörü ve bağışlama benim ahlakımdır, fıtratımdır. Cömertlik ve ihsan ise karakterimdir.”

“Hiçbir şehvet, hiçbir gazap benim nefsimi hükmedemez, beni hataya sürükleyemez. Bu ise faziletin zirvesidir.”

Zemahşerî’ye şiirlerinde ilham kaynağı olan ve şekvâ dolu dizeler yazmasına sebep olan hususlardan biri de çevresinde olup biten ve şahit olduğu, çıkarıcılık, yaltakçılık ve cehalettir. (Kamil Bahri/Medih)

أَبْغِي حَيَاةً مُبَطَّنٍ فِي غَيْبِهَا دَرَكُ السَّعَادَةِ لَا حَيَاةَ بَطِينِ⁶⁴⁶

“İzzet ve saadete erişebilmek için zayıf karınlı (haram yemeyen) bir hayat arzu ediyorum. (Tek amacı yemek içmek olan) koca karınlı bir hayat istemiyorum.”

Özellikle devlet ricaline yaranarak hak etmedikleri makamlara gelen insanlara karşı son derece tepkili olan Zemahşerî, onlara ve onları bu makam ve mevkilere getiren

⁶⁴⁵ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 410; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 531.

⁶⁴⁶ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 372; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 550.

bürokratlara ve buna zemin hazırlayan dönemin şartlarına kızgınlı ve öfke duymaktadır.
(Kamil Bahri/Medih)

وَقَفَّةٌ بِالْهَوَانِ طَرْفَةً عَيْنٍ كَمَبَّيْتِ عَلَى بِيوتِ الْأَفَاعِي 647

“Göz açıp kapayınca kadar bir süre bile zillete katlanmak, benim için yılanların yuvasında geceleme gibidir.”

Şekvâ başlığı altında ayrıca değineceğimiz bu konu dışında Mekke’ye duyduğu sevgi ve saygı ile kendisine iyilik eden insanlara duyduğu minnet duyguları da onun şiirlerini yazmasında etkili olan ilham kaynakları arasında saymak mümkündür.

3.6.6. Şiir Yazma Sebepleri

Zemahşerî’nin şiirlerini sadece bir hobi olarak nazmetmediği, her bir şiirinin, onu nazmetmeye sevkeden sebeplere bağlı olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Onun şiirlerinde duygu esas olup, sevdiklerine, takdir ettiklerine, sitem ve şikâyet ettiklerine şiirleriyle mukabele etmiştir. Şiirlerinde irşat, düşünmeye ve akli kullanmaya teşvik, ikazlar ve tenbihler, dilek ve temennilerin ifadesi gibi erdemli bir insanın ortaya koyacağı herşey vardır. Şairin tüm hazinesi, duyguları ve büyümlü kelimeleridir, ya da şairin dilinde büyülenen kelimelerdir.

Şair herkesin hissedip dile getiremediği duyguları, kendinden mülhem tarzıyla satırlara dökabilen kişidir. Herkesin kendinden bir parça bulabildiği, kendine mâl edebildiği bu satırlar sayesinde ki şairler, herkesin gönlüne kolayca girebilmektedir. Toplumun, insanların duygu ve düşüncelerine tercüman olan, topluma yön veren, onları şekillendiren şairler, özellikle Arap toplumu düşünüldüğünde örnek alınan kişilerin de başında gelmektedirler. Onların övdükleri övülmekte, yerdikleri yerilmektedir. Tercihleri, davranış biçimleri topluma aynen aksetmektedir. Bu bilinçle şiirler nazmeden Zemahşerî şiirlerinde doğruluk ve dürüstlükten, ahlâkî değerlerden taviz vermemiştir. İyiliğe teşvik ve kötülükten men onun şiarı olmuştur. Ahde vefâ, sadakat şairliğinin itici gücü olmuştur. Dindarlığı herkes tarafından teslim edilen şair, zühd ve takvayı tavsiye ile İslam’ın tüm değerlerinin sarsılmaz savunucusu ve sözcüsü olmuştur. Onun hikmet dolu dizeleri, dinleyen herkesi cezbetmiş, nasihat içeren sözleri kulaklara küpe olmuştur.

⁶⁴⁷ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 535; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 359.

Onun şiirlerinde sahip olduğu değerlere vefa çok önemlidir. Mesela mensubu olduğu Türk milletine, doğup büyüdüğü Harezmi topraklarına vefayı asla bırakmamıştır. Türkleri ve Harezmi'yi öven nice şiirler yazmıştır. (Tavîl Bahri/Medih)

وإنَّ وجوهَ التُّركِ، واللهُ جارُها بُدورٌ إلى أثمانها تُصَرَّفُ البِدرَ⁶⁴⁸

“Türk'ün öyle bir yüzü vardır ki, Allah onları kem gözlerden esirgesin, gökteki ay gibidir. Onların değeri, “bider” (on binlerce dirhem bedel) ile ölçülür.”

Bu beyitte mensubu olduğu Türk milletine hem dua, hem övgü hem de methiyelerde bulunan Zemahşerî başka bir kasidesinde ise methiyelerini yazma sebebini izah babından şunları söylemektedir. (Basîl Bahri/Medih)

وكان عقْدُ رجائي أن أفوز بما ينالُ مثلي عند الحرِّ يقصدهُ
لكن أبي ذاك جدُّ لا انتعاشَ له ولم تزل دُولُ الدنيا تُنكدهُ
فإن تنشأ ، ولك الدنيا مُساعِدةُ نَعَشْتِ جِدِّي بِإِنعامٍ تُجِدِّدهُ⁶⁴⁹

“Benim tek temennim, benim gibi ilim sahibi olup, makam sahipleri nezdinde rağbet görenler gibi itibar edilmektir.”

“Fakat benim iyiye gitmeyen, bir canlılık görülmeyen bahtım, buna izin vermedi. Feleğin çarkı da hayatı benim için çekilmez hale getirdi.”

“Bu dünyada senin için her şey yolunda. Eğer istersen benim şu kara bahtımı, talihimi aydınlatacak bir ihsanda bulunabilirsin.”

Burada da kendisine methiyeler yazan herkese hediye ve mükâfatlarla mukabele eden Müeyyidülmülk'e, eğer isterse kendisine de yardım edebileceğini ifade eden şairimiz, onun ne kadar güçlü ve muktedir olduğunu da belirterek ona karşı, kendisine yaptığı iyiliklerden dolayı beslediği vefa duygusunu da izhar etmektedir.

Şiirde sadakat/dürüstlük konusunda farklı görüşler ortaya atılmakla beraber eleştirmenlerin ortak beyanı dürüstlüğün, şiirde bir fazilet olduğunun inkâr edilemeyeceği şeklindedir. Bu beyanı kendisine esas alanlardan birisi de Hz. Ömer'dir (r.a.). Zira o, Ka'b Züheyr'i söylemlerinde diğer şairlere göre dürüst olduğu gerekçesiyle tercih etmiştir.⁶⁵⁰ Ka'b b. Züheyr, insanları sadece sahip oldukları özellikleriyle öven bir şair olarak bilinmektedir.

⁶⁴⁸ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 118; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 287.

⁶⁴⁹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 258; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 166.

⁶⁵⁰ Muammer Sarıkaya, “Hz. Ömer ve Edebî Eleştirisi”, *İ.Ü. Şarkiyat Mecmuası*, 23 (2013,2), 192-193..

Zemahşerî de tıpkı Züheyr gibi hiçbir şiirinde, hiçbir methiyesinde insanları sahip olmadıkları özellikler isnat ederek methetmemiştir. Hz. Ömer'in (r.a.) tercihi ve edebiyat eleştirmenlerinin ortak beyanına muvafık olarak daima doğruluk ve dürüstlük temelli şiirler yazmış, dalkavukluk ve yağcılıktan uzak durmuştur. (Tavil Bahri/Medih)

ولستُ بِرَوَّارِ الرَّجَالِ مُتَمَلِّقًا وَرُكْنِي عَنِ تِلْكَ الدَّنَاءِ أُرْوَرُ⁶⁵¹

“Ben hiç kimseye, hiçbir şey karşılığında dalkavukluk etmedim. Zira dalkavukluk benim nazarımda aşağılık bir illettir. Ondan hep uzak durmuşumdur.”

Özellikle Mekke’de ikametinden sonra methiyelerine özel bir özen gösteren şairimiz, Sultan ve vezirlerine methiye yazmaktan da vazgeçmiştir. Hayatının bu döneminde sadece Hz. Peygamber (sav), yakın dostu İbn Vahhâs ve az sayıda emir için methiye yazan Zemahşerî, ilim ve irfana adanmış ömrünü takva ve zühd dolu mesajlarla bezenmiş şiirlerini inşad etmekle, diğer ilim sahalarında eşsiz eserler telif etmekle geçirmiştir.

Doğruluk ve sadakat, onun, hem şiir/edebiyat hem diğer ilim sahalarında temel mebdai/prensibi olmuştur. Böylece eserlerinde o manevi güzelliği hissetmek mümkün hale gelmiştir. Onun eserlerindeki bu manevi güzellik, dindarlığı, temiz ahlakı ve mütevazı olmasından kaynaklanmaktadır. Kendisine sade, gösteriş ve debdebeden uzak bir hayat tarzı seçen Zemahşerî, tüm hayatını ibadete adanmış, bu özelliği onun hem şiirine hem de tefsir, hadis, fıkıh, edebiyat ve nahiv gibi alanlarda verdiği muhteşem eserlere de yansımıştır. Bakın “Makâmât” adlı eserinin *makâmetu’-n-nahv* bölümünde hemze’den bahsederken nasıl ifadeler kullanmıştır.

يا أبا القاسم ، أ عجزتَ أن تكونَ مثلَ همزةِ الإستفهامِ . إذ أخذتُ على ضعفِها صدرَ الكلامِ .
ليتكَ أشبهتها متقدمًا في الخيرِ مع المتقدمين . ولم تشبهه في تأخرِكَ حرفِ التأنيثِ والتنوينِ .
المتقدم في الخيرِ خطره أتم . و ديدن العربِ تقدمة ما هو أهم . ضارع الأبرار بعملِ التوابِ
الأوابِ . فالفعل لمضارعته الإسم فاز بالإعرابِ . ومادة الخيرِ أن تؤثرَ العزلةَ ولا تبرُرَ عن
الكنِ . وتُخفي شخصك إخفاء الميرِ .⁶⁵²

⁶⁵¹ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 112; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 241.

⁶⁵² Zemahşerî, *Makâmât*, 218-219.

"Ey Ebu'l-Kasım! Sen İstifham hemzesi gibi olmaktan bile aciz misin? Zira o, bütün zayıflığına rağmen cümlelerin başında yer almayı başarmaktadır. Keşke! Sen de İstifham hemzesine benzeyerek hayır işlerinde başta olsaydın ve hayır işlerinde geç kalmakta te'nis harfine ve tenvine benzemeseydin. Hayır, işlerinde önde olanın hatırı/itibarında tam olur. Önemli olanı öne çıkarmak Arapların âdetidir. Hakiki bir tevbe ile iyilere benze; çünkü fiil isme benzerliğinden dolayı mu'rab oldu (i'rab kazandı). Hayır, işlerinde uzlet/gizlilik gerekir, kendini ibraz/izhar etme. Sen kendini, fiilde gizli olan zamir gibi gizle."

Görüldüğü üzere şairlerinde karakteristik özelliklerini de yansıtan Zemahşerî, mütevazılığının edebî bir estetikle sunmuştur. Türk divan edebiyatında harflere yüklenen anlamları şairimiz tâ o dönemde harflere, isim ve fillere yüklemiştir. Bundan da öte, onun, kelime yapısını da karakterle ilişkilendirdiğini, muzari fiil-isim ilişkisini kurduğunu görmekteyiz. Aynı eserin kafiye bölümlerinde ise onun hayata ve ilme bakışını en güzel şekilde yansıtan şu sözleri dikkate şayandır.

ولا تحسب أنّ من لا يعرف نفاذاً و لا توجيهاً، لم يكن عند الله وجيهاً. ولم يُراعِ ردفاً و رويًا
لم يصب من الكوثر شرباً رويًا.⁶⁵³

"(Ey Ebu'l-Kasım) Nefâz ve tevcîh edebi sanatlarını bilmeyenin Allah katında bir değerinin olmadığını ve ridf ile revilere riayet etmeyen Kevser Havuzundan kanıncaya kadar su içmeyeceğini sanma". Burada da maksadını ifade etmede vezin-kafiye ilmini kullanan Zemahşerî'nin aslî ülküsünün bu olmadığı gayet açık ve nettir. Onun manevi güzellikleri, doğruluk, dürüstlük gibi seciyeleri hangi konuda yazmış olursa olsun tüm şairlerinde hissedilebilmektedir. Mesela devasa eseri Keşşâf'ı resmettiği bir kasidesinde, eserini sadece vahye yani Kur'ân'a ve dini anlamaya ve yaşamaya çalışan Müslümanlara yardımcı olsun diye yazdığını şu dizelerle ifade etmektedir. (Kamil Bahri/Mekke Sevgisi)

فأنا النَّصُورُ لَوْحِيهِ بَدَائِلُ وَجْهُ اليَقِينِ بَيْنَ أْبْلُجِ زَاهِرُ⁶⁵⁴

"Ben, Allah'ın (cc) vahyine (Kur'ân'a) tüm gücümü sarfederek delillerle yardımcı olmuştum. Ki onunla (Keşşâfımla Kur'ân) daha net ve açık bir şekilde anlaşılınsın."

⁶⁵³ Zemahşerî, *Makâmât*, 240-241.

⁶⁵⁴ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 341; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 229.

3.7. Divanın genel özellikleri

3.7.1 Divanın Nüshaları

Bugün bize kadar ulaşan Divan nüshaları altı adettir.⁶⁵⁵ Bu nüshalar sırasıyla şöyledir.

1-) En eski nüsha Amerika'da New Haven eyaletinde Yale Üniversitesi Kütüphanesinde 755 kayıt numarasıyla bulunmaktadır. Muhammed b. Muhammed el-Hasen es-Sıfârî tarafından hicri 653 veya 654 yılında, bizzat Zemahşerî'nin el yazısıyla yazılan asıl nüshadan tensih edilen eser, adı geçen kişi tarafından derlenmiş ve sonuna da şu not düşülmüştür. “*Bu, eş-Şeyhu'l-Ecell (ulu şeyh), Reîsu'l-Efâdil (faziletliilerin reisi), Üstâzu'd-Dünya (âlemin üstadı), Şeyhu'l-Arabi ve'l-Acem (Arap ve Acemleri şeyhi), Fahr-i Harezmi (Harezmin övüncü) Ebu'-Kasım Mahmûd b. Omer ez-Zemahşerî tarafından yazılmış manzum eseri divan'dır. Allah (cc) kabrini serinletsin, mekânını cennet eylesin. Eser, “el-Abdu'l-Fakîr ilâ Rahmeti Rabbih” Muhammed b. Muhammed el-Hasen es-Sıfârî tarafından 654'te derlenmiştir.*” Nüsha Zemahşerî'nin vefatından yaklaşık 115 yıl sonra yazılmış ve eseri ilk toplayan kişi tarafından da “asıl nüsha” olarak nitelendirilmiş/kabul edilmiştir.⁶⁵⁶ 238 varakadan oluşan bu nüshanın her bir sayfasında 12 satır bulunmaktadır.

Bu nüsha, Zemahşerî tarafından secîli olarak yazılmış bir mukaddime ile başlamaktadır. Nasih tarafından beyitlerin tertibi bahirler esas alınarak yapılmış olup sayfaların kenarlarına yazılan ta'likat ve haşiyeler de az hatalı ve anlaşılır durumdadır. Bu nüshada Arap Edebiyatında bilinen 16 bahirden 13'ü ile yazılmış beyitler bulunmaktadır. Zemahşerî, diğer üç bahirle -hezec, muktadab, mutedârik- şiir yazmamıştır.⁶⁵⁷

2-) Diğer bir nüsha “Dâru'l-Kutubi'l-Mısıryye” de bulunmaktadır. Sekizinci hicri asırda yazıldığı tahmin edilen nüshanın yazarı ve yazılma tarihi bulunmamaktadır. Bu nüsha 119 varaka ve 238 sayfadan oluşmaktadır. Her sayfada 23 satır bulunan nüsha Dâru'l-Kutubi'l-Mısıryye'de 529, “Câmiatu'd-Düveli'l-Arabiyye”nin el yazması eserler enstitüsünde ise 312 kayıt numarasıyla tescil edilmiştir. Nüshanın hattı açık olup harekelenmemiştir. Herhangi bir haşiye de bulunmamaktadır. Tertibi ise alfabetik sırayla yapılmıştır. Bazı imla hataları içeren nüsha maalesef tahrifata da uğramıştır. Siyah mürekkeple yazılan nüshada her kasidenin başına kırmızı mürekkeple yazılmış *وَقَالَ أَيْضًا* veya *وَلَهُ أَيْضًا* ifadeleri bulunmaktadır.⁶⁵⁸

⁶⁵⁵ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 11.

⁶⁵⁶ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 14.

⁶⁵⁷ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 15.

⁶⁵⁸ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 11.

3-) Yine “Dâru’l-Kutubi’l-Mısriyye”de 22 tescil numarasıyla diğerk bir nüsha daha bulunmakta olup bu nüshanında yazarı ve yazılış tarihi belirsizdir. 235 sayfa ve her sayfada 13 satırdan oluşank nüsha, nesih hattıyla kaleme alınmış ama harekelenmemiştir. Birçok imla hatası barındıran nüsha oldukça tahrifata maruz kalmıştır. Yine siyah mürekkeple yazılan nüshada her kasidenin başına kırmızı mürekkeple **وقال أيضًا** veya **وله أيضًا** ifadeleri eklenmiştir.⁶⁵⁹

4-) Başka bir nüsha da yine “Dâru’l-Kutubi’l-Mısriyye”de -753 Şi’ru Teymûr- tescil numarasıyla kayıt altındadır. Hicri 1334 yılında, Mısırda Dâru’l-Kutubi’s-Sultaniyye’de Ahmed Bey Teymur’un zimmetinde korunan asıl nüshadan, Mahmûd Hamdi tarafından istinsah edilmiştir. Her birinde 19 satır bulunan 289 sayfadan oluşank bu nüsha da yine siyah mürekkeple yazılmış, her kasidenin başına kırmızı mürekkeple **وقال أيضًا** veya **وله أيضًا** ifadeleri yerleştirilmiş ve her beytin başına kırmızı bir nokta konulmuştur. Bu nüshada da oldukça fazla imla hatası ve tahrifat bulunmaktadır.⁶⁶⁰

5-) Divanın bir başka nüshası da Şam’da “Dâru’l-Kutubi’z-Zâhiriyye” de bulunmaktadır. Sıradan bir yazıyla günümüz Arapçasına uygun bir üslupla yazıldığı aşikâr olan nüsha Mahmûd Şükrü tarafından hicri 1311 tarihinde Aksaray (Türkiye) de Hâkim Hilmi (veya hekim Hilmi) medresesinde yazılmıştır. Nüsha 130 varak ve 259 sayfadan müteşekkil olup, her sayfada 21 satır bulunmaktadır. Eser Zâhiriyye Kütüphanesinde 4163 numarasıyla kayıt altındadır. Maalesef bu nüsha birçok harekeleme, dilbilgisi ve imla hatalarıyla doludur. Eserde sonradan eklendiğı aşikâr olan, ebatları, yazısı ve türü farklı varakalar dikkati çekmektedir. Yine bazı varakalar arasına anlaşılması zor kelimelerin tariflerinin verildiğı başka yeni varakalar eklenmiştir. Divanın bu nüshadaki tertibi ise “ hurûfu’l-mu’cem” alfabetik sıra esas alınarak yapılmıştır.⁶⁶¹

6-) Divan’ın bir nüshası Türkiye’de bulunmaktadır. Bu nüshanın iki kopyası vardır ve bunlar Mısırda’dır. Bunlardan biri Kahire’de Arapça El Yazmaları Enstitüsünde 313 tescil numarasıyla mikrofilm olarak, diğeri İskenderiyye Üniversitesi Edebiyat kütüphanesinde M33 tescil numarasıyla yazılı bir şekilde muhafaza edilmektedir. Bu nüshanın yazılış tarihi hicri sekizinci asırdır.

⁶⁵⁹ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşeri*, 12.

⁶⁶⁰ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşeri*, 13.

⁶⁶¹ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşeri*, 13.

Küçük hacimli 209 varakadan oluşan Türkiyedeki nüshanın her bir sayfasında 13 satır bulunmakta olup Süleymaniye'deki Âşir Efendi kütüphanesinde 330 kayıt numarasıyla tescil edilmiştir. Nesih hattıyla açık/vazih bir şekilde yazılan bu nüsha da imla hataları ve tahrifattan hali değildir.⁶⁶²

Zemahşerî divanının günümüze kadar ulaşan bu nüshaları dışında, onun şiirlerini kısmen barındıran risale mahiyetinde birkaç nüsha daha bulunmaktadır. Bunlar:

- a) Kaside-i Lâmiyye: Bu eser El Yazmaları Enstitüsünde 658 (Edebiyat) numarasıyla tescil edilmiştir. 9. hicri asırda kaleme alınan eserde 154 ile 169 sayılı levhalar arasında 21 beyit bulunmaktadır.
- b) Mecmûatu Kasâidi'z-Zemahşerî: Köprülü Kütüphanesinde 723 numarasıyla kayıt altında bulunan ve 7. hicri asırda kaleme alınmış olan bu eserin 139 ile 149 sayfaları arasında 15 beyit bulunmaktadır.
- c) Mersiyetu'z-Zemahşerî fî Üstâzihi Ebî Mudarr: Mahtûtât bi-Dari'l-Kütüb'ün Edebiyat bölümünde 6 numarasıyla ve El Yazmaları Enstitüsü 758 numarasıyla kayıtlı eser 11. hicri asırda yazılmıştır. Zemahşerî'nin hocası için yazdığı mersiyeleleri ihtiva etmektedir.
- d) Kasidetu'l-Buûdiyye: Berlin'de 7686-7687 numarasıyla kayıtlıdır.
- e) Kasidetun fi Suâli'l-Gazâlî: Berlin 7688 numarasıyla kayıtlıdır.
- f) Diğer Kasideler (Kasâidu Uhrâ): 7688 numarası altında 352 alt numarasıyla kayıtlıdır.⁶⁶³

Bunlardan aslına en uygun olarak günümüze kadar ulaşan ve çalışmamızda da esas aldığımız Amerika'daki nüshanın tercih edilmesinin sebepleri şöyle sıralanabilir.

-Zemahşerî'nin vefatına en yakın tarihte yazılmış olması ve bizzat Zemahşerî'nin el yazısıyla nakledilmiş olması,

-Hattının oldukça açık/vâzih olması, tahrifatın ve dilbilgisi hatalarının en az bu nüshada olması

-Divan'ın aslına uygun şekilde bahirler esas alınarak tertip edilmiş olması (Zira diğer tüm nüshalar kafiye harfleri esas alınarak yani alfabetik sırayla tertip edilmiştir).

3.7.2 Divan Dışında Kalan ve Zemahşerî' ye Atfedilen Şiirleri

Arap dili ve Belagatinde çok önemli bir yere sahip olan Zemahşerî nazmettiği şiirlerini divan'ında toplamış ve sonraki nesillere emanet etmiştir. Ancak o'nun şairliği ve şiirleri hakkında yapılan çalışmalar göstermiştir ki Zemahşerî'nin divan'ında kayıtlı olmayan şiirleri

⁶⁶² Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 12.

⁶⁶³ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 15-16.

de vardır. Bu şiirler bazı edebiyat ve biyografi kitaplarında Zemahşerî'ye atfedilerek yayınlanmıştır. Bu şiirler incelendiğinde, şiirlerin bir kısmının divanda zikredilmemekle beraber Zemahşeri 'ye ait diğer eserlerde geçtiği, diğer bir kısmının ise Zemahşerî'nin ne divanında ne de diğer eserlerinde bulunmadığı görülmüştür.

Oldukça hacimli bir eser olan divanda Zemahşerî'nin 5328 beyti bulunurken,⁶⁶⁴ divan dışında kalan ve başka müelliflerin eserlerinde zikredip Zemahşerî'ye atfettikleri şiirlerin beyit sayısı mükerrerleri çıkardığımızda sadece 54 beyittir. Çok fazla olmadığı görülen bu şiirler şairin toplam şiirleri nazarı dikkate alındığında yaklaşık olarak yüzde birlik bir oran teşkil etmektedir. Bu şiirlerin geçtiği eserler ve beyit sayıları şu şekildedir.

- Ezhâru'r-riyâd**: Beyit sayısı:21⁶⁶⁵
- Makâmâtu'z-Zemahşerî**: Beyit sayısı:41⁶⁶⁶
- en-Nucûmu'z-zâhira**: Beyit sayısı:2⁶⁶⁷
- İnbâhu'r-ruvât**: Beyit sayısı:6⁶⁶⁸
- A'cebu'l-'acebi fî şerh'ı lâmiyyâti'l-Arab**: Beyit sayısı:4⁶⁶⁹
- el-Fâik fî garîbi'l-hadîsi ve'l-eser**: Beyit sayısı:5⁶⁷⁰
- Şezerâtu'z-zeheb fî ahhâri men zeheb**: beyit sayısı:15, kıta sayısı:1⁶⁷¹
- Kunûzu'l-ecdâd**: Beyit sayısı:9⁶⁷²
- Mu'cemu'l-udebâ**: Beyit sayısı:5⁶⁷³
- et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye**: Beyit sayısı: 11⁶⁷⁴
- Berlin Mecmuası**: Beyit sayısı:33⁶⁷⁵
- el-Mufred ve'l-muellef fi'n-nahv**: Beyit sayısı:3⁶⁷⁶
- el-Kasîdetu'l-lâmiyye**: 21⁶⁷⁷

⁶⁶⁴ Bu rakam Abdüssettar Dayf'ın eseri dikkate alınarak verilmiştir.

⁶⁶⁵ et-Tilimsânî el-Fâsî, *Ezhâru'r-riyâd fî ahhâri 'Iyâd*, thk. Mustafa es-Segâ vd. 3/282-325.

⁶⁶⁶ Zemahşerî, *Makâmât*,

⁶⁶⁷ İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddin Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî, *en-Nucûmu'z-zâhira fî mulûki Mısr ve'l-Kâhira*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye,1992), 265-266.

⁶⁶⁸ el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 265-273.

⁶⁶⁹ Zemahşerî, *A'cebu'l-'acebi fî şerh'ı lâmiyyâti'l-'Arab*, Beyrut, 1969, Mukaddime.

⁶⁷⁰ Zemahşerî, *el-Fâik fî garîbi'l-hadîs*, thk. 'Alî Muhammed el-Becâvî, 6-7.

⁶⁷¹ İbn'ul-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*, thk. Abdulkadir el-Arnâvûdî- Mahmûd el-Arnâvûdî, 6/191-198.

⁶⁷² Muhammed Kurd Ali, *Kunûzu'l-ecdâd*, (Dimaşk: Matbaatu't-Terakkî, H. 1370), 291-293

⁶⁷³ Yakut el-Hamevi, *Mu'cemu'l-udebâ*, 6/2687-2692.

⁶⁷⁴ Takiyyuddîn b. Abdülkadir et-Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 4. Cilt. thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, (Riyad: Dâru'r-Rifâî, 1989).

⁶⁷⁵ Zemahşerî. Bu nüsha Kasidetun fî Suâli'l-Gazâlî ismiyle Berlinde 7688 numarasıyla kayıtlıdır.

⁶⁷⁶ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef fi'n-Nahv*, thk. Behîce Bâkir el-Husnâ, (Kahire: Dâru'l-Hânî, 1990).

⁶⁷⁷ Zemahşerî, Bu eser El Yazmaları Enstitsünde 658 (Edebiyat) numarasıyla tescil edilmiştir.

3.8. Zemahşeri'nin Şiirlerinde İşlediği Konular

İngiliz şair ve edebiyat eleştirmeni Thomas Stearns Eliot, *Edebiyat Üzerine Düşünceler* adlı eserinde şiir ile ilgili şunları söylemektedir:

“Şiirin, şüphesiz, ilk görevi bize zevk vermektir... Şiirin, hizmet ettiği, yukarıda sözü geçen amaçların ötesinde, bize yeni bir tecrübeyi iletme, alışılanı taptaze bir şekilde ifade etmek, tecrübe alanımıza girdiği halde ifade edemediğimizi ifade edebilmek gibi şuur seviyemizi yükseltici ve hassasiyetimizi artırucu görevleri de vardır... Şiirin esas amacının duygularımızı ifade etmek olduğunu düşünürsek, bu bize çok tabi gelecektir. Çünkü düşünce evrensel olduğu halde duygular toplumlara hastırlar. Yabancı bir dille düşünmek, o dilde hissetmekten çok daha kolaydır. Bunun için hiçbir sanat, şiir kadar ısrarlı bir şekilde milli değildir.”⁶⁷⁸

Şiirin temaları, içerik ve formatları zamana ve zemine göre farklılıklar gösterse de Arap toplumu duygularını ve düşüncelerini şiirle izhar etmekten vazgeçmemiştir. Şiire olan bu itibar ve sevgi, cahiliyeden başlayarak günümüze kadar değerinden hiç bir şey kaybetmeden devam edegelmiştir. Toplum hayatının her aşamasında, savaştan barışa, elemden, kederden, sevinç ve feraha, ölümden doğuma, övgüden yergiye, ayrılıktan, hasretten vuslata, hayata dair herşey şiire konu olabilirken, toplumun her tabasından insanlar, en basit kölesinden prensine, âliminden kabile efendilerine, fakir fukarasından en zenginine kadar herkes şiirle meşgul olabilmıştır.

Arap Edebiyat tarihine adını altın harflerle yazdıran, yazdığı eserler ve örnek hayatıyla zihinlerde ve gönüllerde mutena bir edinen büyük Türk âlimi Zemahşerî de Arap şiir geleneğinden âzâde değildir. Bu geleneğin tüm inceliklerini ve zarafetini şiirlerine nakış nakış işlemiştir. O'nun şiirlerini topladığı divanına baktığımızda, medihten mersiyeye, gazelden şekvaya, vatan hasretinden Mekke sevgisine kadar birçok konuda kaside kaleme aldığını görebilmekteyiz. Hikmet, zühd ve takva dâhil hiciv ve fahr gibi daha birçok temayı şiirlerinde ustalıkla işleyen şairin şiirlerindeki konuları ayrıntılı olarak şöyle inceleyebiliriz.

3.8.1. Medih

Medih konusu Zemahşerî divanının büyük bir ekseriyetini teşkil etmiş, divanında üçbin'den fazla beyit, bu konuya tahsis edilmiştir. Hayatının her aşamasında, o anki duygu ve

⁶⁷⁸ Thomas Stearns Eliot. *Edebiyat Üzerine Düşünceler*. çev. Sevim Kantarcıoğlu. (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983), 192-194.

düşüncelerini satırlara döken şair, kendisiyle aynı dönemde yaşamış, toplumun saygın kişileri ve birçok farklı mezhep, meşrep ve mansıptan insanla iletişim ve yakınlık kurmuş, kendisinde oluşan olumlu intibaları da methiye şeklinde şiirlerine yansıtmıştır. Methiyelerini yazarken geleneksel metotları teknik olarak uygulayan, yaptığı teşbihler ve kelimelere/kavramlara yüklediği anlamlar itibarıyla geçmişten gelen ve kendi döneminde geçerliliğini sürdüren kalıpların dışına çıkmayan Zemahşerî, gerek ailesi, gerek hocası ve gerekse devlet ricali, vezir ve kâtip vs. kişiler için yaptığı medihlerde kendinden öncekilerin yolunu takip etmeyi tercih etmiştir.⁶⁷⁹

Lakin onun medihlerinde en büyük ve mutena yeri işgal eden Hz. Peygamber'e (sav) olan methiyeleridir ki bu methiyeler ancak iman, ihlas ve sadakat dolu bir kalpten sadır olabilecek cinstendir. Bu medihlerde, tasavvufun en ince hissiyatının tezahürlerini temaşa etmek, Hz. Peygamber'in (sav) manevi şahsiyeti karşısında edeb ve hayânın yansımalarını görmek mümkündür. Arap Edebiyatında Hz. Peygambere (sav) yazılan medihlerin kahir ekseriyeti O'nun vefatından sonra yazılmış olmasına rağmen mersiye değil medih olarak değerlendirilmiş, şairler, şiirlerinde O'na (sav) sanki hayattaymış gibi hitap etmişlerdir. Zemahşerî, Hz. Peygamber'e (sav) yaptığı medihlerde O'nun risâlet yüküne nasıl tahammül ettiğinden, bu risâlet yükünün ağırlığına rağmen insanlığa hidayet yolunda nasıl rehberlik ettiğinden çokça bahsetmektedir. Özellikle Hz. Peygamberin kendi kabilesinin/ailesinin O'na ve getirdiği dine karşı nasıl direndiği, bilahare Mekke'nin fethinde onlara karşı nasıl zafer kazandığı, bütün inat ve ihanetlerine rağmen onlara ve diğer müşriklere nasıl da iyi muamelede bulunduğu ve şefkatle yaklaştığı medihlerde sıkça dile getirilen hususlar olmuştur. Yine Zemahşerî tarafından, Hz. Peygamberin risâleti ve önderliğinde İslam'ın tüm dünya sathında hızla yayılması anlatılırken, bilhassa Hz. Peygamberin nübüvveti ve üstün şahsiyetinin, insanların hidayete ulaşması, karanlıklardan aydınlıklara erişmelerinde oynadığı önemli rol üzerinde yoğunlaşmıştır. Bütün bunlar ifade edilirken O'nun kıymetli arkadaşları olan Sahâbe-i Kirâm'da ihmal edilmemiş, onların Hz. Peygamberin davasının arkasında duruşları, O'nu, tüm hâl ve şartlarda desteklemeleri ve O'nun ve yüce davasının uğrunda mal ve canlarıyla nasıl mücadele ettikleri en güzel bir üslupla dile getirilmiştir. Medh-i Nebî (sav) onun medihlerinde özel bir yere sahiptir. Ve bu medihlerin hitâmında mutlaka şefaathı ifade etmektedir. Diğer birçok kasidesinde olduğu gibi Hz. Peygambere methiyelerinde de, geleneksel metotlara uygun olarak kasidenin mukaddimesinde, atlâl ve gazeliyye bölümüyle

⁶⁷⁹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 10.

başlamakta daha sonra asıl konuya uygun şekilde geçiş yapmaktadır. Hz. Peygamberi methettiği bir kasidesine şöyle başlamaktadır. (Tavîl Bahri/Medih)

أدارَ الألى حَلوكِ أين أولئكِ أراكِ محلاً للظباءِ الأواركِ
و بنس معوّضاتُ: ظباءُ أواركِ مكانَ ظباءِ الإنس فوق الأرائكِ
لسرعان ما صاح الغرابُ بينهم وفوجوتُ منهم بالرحيل الموائيكِ
كأني لم أنظر إلى الحيّ صادعاً عصيّ النوى بين اللوى فالدكادكِ⁶⁸⁰

“Ey (bir zamanlar içinde insanların yaşadığı) ev! Seni bırakıp gittiler mi? Onlar şimdi neredeler? Bugün (görüyorum ki) sen, ceylanların, hem gölgesinde oturup hem de yapraklarını yediği misvak ağacına dönmüşsün.”

“Bu ne kötü bir değişim/dönüşümdür. Saf ipekten minderlerde oturan güzellerin yerini, misvak ağacının ceylanları almış.”

“(Bed sesli) kargaların ötüşleri, (o insanların) evlerinin her yanını ne kadar da çabuk sarmış. Onları görünce şaşkına döndüm, komşuluğumuzdan/yakınımdan sefere hazırlanıyorlardı.”

“Sanki bu yerlere hiç gelmemişim hiç görmemişim. Sanki bu yerlerin bazen eğri bazen doğru (yürünmesi zor) yollarından hiç geçmemişim.”

Sevgilinin ve onun yaşadığı yörenin izleri/kalıntılarını zikrederek kasidesine başlayan şair, hemen ardından asıl konuya, asıl maksadına dönmekte ve şöyle devam etmektedir. (Tavîl Bahri/Medih)

أبو القاسم ابن الأنبياء محمد رسول الهدى الهادى أسد المسالك
إلى الثقلين المصطفى كان مرسلأ من المتعالي جدّه الممتبارك
أتاهم بآيات الكتاب فأصحت بوازغ في الأفاق غير دوالك
أعزُّ قریش منصباً وأخصُّهم بفرع سنام بين عدنان تامك
أبوّته أعلته ثم ارتقت به نبوته في الباذخات السوامك⁶⁸¹

“(Muhammed) Ebu'l-Kâsım (sav) Allah'ın (cc) Rasûlü, yürünmesi zorlu yolun tek rehberi, yol göstericisi.”

⁶⁸⁰ Dayf, Dîvânu 'z-Zemahşerî, 25; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 449-450.

⁶⁸¹ Dayf, Dîvânu 'z-Zemahşerî, 26; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 451-452.

“O’nu Allah (cc) seçti ve hem insan hem cin taifesine (peygamber olarak) gönderdi, Peygamberliğini de amellerini de mübârek kıldı.”

“İnsanlara ve cinlere Allah’ın ayetlerini getirdi (ki bu ayetler) onlar için aydınlatıcı ve yol göstericiydi. Gökleri, (bir daha gün batımı olmayacak şekilde) aydınlattı.”

“O (sav) Kureyş kabilesinin en şerefli ve makam olarak en yücesidir. (Mensubu olduğu) Adnân oğullarının ise en seçkinidir.”

“O’nun (sav) (seçkin) ataları O’nun bu yüce makama gelmesini sağlamıştır. Allah’ın Rasûlü olması ise O’nu, göklerde en yüce makamlara taşımıştır/yükseltmiştir.”

Zemahşerî, kasidesine Sahâbe-i Kirâm’ın Hz. Peygambere olan desteğini zikrederek ve Sahâbeyi methederek şöyle devam etmektedir. (Tavî Bahri/Medih)

و ما كان إلاَّ البدر، تَحْتَفُّ حوله	صحابَةُ صدقٍ كالنجومِ الشوايِكِ
هم كشفوا عن وجهه كُرْبَ العدا	كفاحاً ، وخاضوا دونه في المَعاركِ
وقاموا بضربٍ لِلطُّلى متتابعٍ	و دأدوا بطعنٍ في الكلى متدارِكِ
إلى أن دجا الإسلامُ ، وامتدَّ ظلُّه	وعضَّ على إبهامِه كلُّ أفكٍ ⁶⁸²

“Bedir günü (o zorlu günde) O’nun yanında sadece, etrafını kuşatan, sadakat ehli, iman nuruyla yıldızlar gibi parlayan (o sahabeler) vardı.”

“Onlar ki (bedir günü) Hz. Peygamber’in üstüne çöken hüznün perdesini, O’nun uğrunda savaşarak kaldırdılar.”

“(O gün) Düşmanların boyunlarını arka arkaya vurmaya başladılar ve düşmanlara mızraklarını batırarak O’nu müdafaa ettiler.”

“Tâ ki İslam’ın nuru ve adaleti (yeryüzünde hâkim olana) yayılana ve o yalanlayıcılar keder ve pişmanlıklarından parmaklarını ısırana kadar...” Ve kasidesinin hitamında Hz. Peygamberden şefaet istemektedir. (Tavîl Bahri/Medih)

إليك رسولَ الله جهَّزْتُ مدحتي	وإنك أسخى كلِّ باقٍ و هالكِ
ألا إنَّ أدنى رَشحةٍ مِنْ نذاك لم	يُقايِسُ إليها بحرُ جودِ البرامِكِ
وإنِّي أسنى الجوائزِ طامعٌ	فلا تُكِّ في وادي تُخَيَّبَ تاركي
وجائزتي ، فلْيُعْطِفْ عليَّ، شفاعَةٌ	تنجِّي إلى رضوانٍ من يدِ مالِكِ ⁶⁸³

⁶⁸² Dayf, Dîvânu ’z-Zemahşerî, 27; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 453.

“Yâ Rasûlallâh, senin methin için bir kaside yazdım. (Bu kaside) Senin, kalanların da göçüp gidenlerin de en keremlisi ve cömerdi olduğunu haykırıyor.”

“Senin kerem ve yüceliğinin bir katresi bile, Bermekîlerin tüm cömertliklerinden daha fazladır. (onunla mukayese bile edilemez.)”

“Yâ Rasûlallâh, ben (senden gelecek) hediye ve mükâfatın en değerlisine (erişme konusunda, son derece) arzuluyum. Beni mahrumiyet vadisinde, (bir köşeye atılmış/terkedilmiş) olarak bırakma.”

“Benim mükafaatım, beni bağına basarak şefaet etmendir. O şefaet ki beni Allah’ın rızasına kavuşturacak ve (nar-ı cehennemden) beni kurtaracaktır.”

Ka’b b. Zuheyr’in “Bânet Suâdu” kasidesine nazîre babından Hz. Peygambere yazdığı methiyesine şöyle başlamaktadır. (Basît bahri/Medih)

أضاء لي باللّوى والقلب متبولٌ نجدِيُّ برقِ بنارِ الحبِّ موصولٌ
كأنَّ وَمُضْتَهُ مِنْ ناره قَبْسٌ فالخَدُّ منه بماءِ الشوق مهطولٌ
فمرَّ خافِقُهُ ، يهوي إلى طللٍ عهدي به وهو من أسماء مأهولٌ⁶⁸⁴

“Ben tam bir yol ayrımındayken yolumu aydınlattı (hakikate muttali olmamı sağladı). Kalbim senin aşkının ateşiyle yanıp tutuşmaktadır. (Allah’ın lütuf ve inayetiyle) Necd mıntkasından şimşek misali bir (nübüvvet nuru) ışık doğmakta.”

“Bu (şimşek gibi nübüvvet nuru) sanki aşk ateşinden bir şu’le. Gözlerimden dökülen yaşlar yanaklarımda bir ışık şu’lesi gibi parıldıyor.”

“O’nun kalp atışları (sevgisi) etrafta dolaşüyor ve kalıntıların üzerine çöküyor. Ve ben çok iyi biliyorum ki bu (sevgi) onun ehlinin saygınlığından (kaynaklanıyor).”

Yukarıda görüldüğü gibi kasidesine Hz. Peygamber’e duyduğu özlem ve onun izlerine bakarak hüznünü dile getirerek başlayan şairimiz ardından asıl amacı olan Hz. Peygamberi methetmeye başlıyor. (Basît bahri/Medih)

والحق ، فالحق ما جاء الرسول به سيفٌ على هامِ أهلِ الشراكِ مسلولٌ
والفضلُ فضلُ نبيِّ من بني مضرٍ إليه أفضلُ خلقِ الله مفضلٌ
محمد، إن تصف أدنى خصائصه فيا لها قصةٌ في شرحها طولٌ

⁶⁸³ Dayf, Dîvânu ’z-Zemahşeri, 27-28; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşeri, 453.

⁶⁸⁴ Dayf, Dîvânu ’z-Zemahşeri, 230; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşeri, 471.

أبو العباد و عبد الله بينهما
 تالله ما لاقه صلّب ولا رجم
 هو الذي إن يخالج في نبوته
 هو الذي وعد الرحمن ناصره
 و ناصر الحق منصور، وخاذله
 ملك الأكاسرة الممنوع غادره
 له مُصاصٌ من الأنساب منحولٌ
 إلا على الطهر والإنجاب مجبولٌ
 ريبٌ ، فما القول بالتوحيد مقبولٌ
 نصراً عزيزاً، ووعدُ الله مفعولٌ
 مُدَقَّعٌ عن جوار الله مخنولٌ
 والتّاجُ مُنَعَوَّرٌ ، والعرشُ مَثْلُولٌ⁶⁸⁵

“Hakk olan, Allah Rasulü'nün getirdiği Hak din İslam'dır. Ve küfür ehlinin başında kınından çekilmiş kılıç gibi durmaktadır.”

“Gerçek izzet ve şeref, Mudar oğullarından olan ve Allah'ın yarattığı en izzetli insan olan Hz. Peygambere aittir.”

“O Muhammed'dir (sav). Sen, onun sahip olduğu en küçük bir özelliği bile açıklamaya kalksan, bunun çok uzun bir zaman alacağını ve onu vasfetmekten aciz kalacağını göreceksin”

“Tüm beşeriyetin atası Hz. Âdemdir ve Hz. Peygamber'in babası Abdullah da bu asil neseptendir. Bu (akrabalık O'na Allah'ın (cc) büyük bir) lütfudur.”

“O'nu taşıyacak bir sırt (sulb) veya rahim ancak aslı/özü tertemiz, nezih ve faziletli bir fitratta olmalıdır.”

“Eğer bir kişi O'nun nübüvveti hakkında şüphe taşıyorsa, onun tevhide dair sözleri kabul edilemez. (imanı makbul değildir).”

“Allah-u Teâlâ (Kur'an-ı Keriminde müteaddit defalar) O'na yardım edeceğini vadetmiştir. Şüphesiz Allah (cc) va'dini yerine getirendir.”

“Hakkın ve hakikatin yardımcıları olan, kurtuluşa erendir. Hakkı ve hakikati terk eden ise, Allah'ın rahmetinden kovulmuş, tek başına kimsesiz bırakılmıştır.”

“(Bakın işte Allah'ın rahmetinden kavulan) Fars Kisralarının korkulan mülkü harap oldu. Taçları (iktidarları) toz toprağa karıştı. Tahtları çöktü, yerle bir oldu.”

Zemahşeri âdeti olduğu üzere Hz. Peygamberi (sav) methettiği kasidelerinde O'nun ashabını da ihmal etmemiş, kasidenin sonlarına doğru sahabeyi de methetmiştir. (Basît bahri/Medih)

حَفَّتْهُ أَشْيَاعُ صَدَقٍ كَاللِّيُوثِ بِهِمْ دَمُ الَّذِينَ اسْتَضَامُوا الدِّينَ مَطْلُولٌ

⁶⁸⁵ Dayf, Dîvânu 'z-Zemahşerî, 231; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 472-473.

إِذَا جَرَى ذِكْرُهُمْ رَفَّتِ الْقُلُوبُ لَهُ كَمَا تَرَفَّتِ الْخُزَامَى ، وَهُوَ مَطْلُوبٌ⁶⁸⁶

“O’nun (sav) etrafını Hak ve hakikat yardımcıları (olan ashabi) sardı. Onlar (sahabeler) arslanlar gibiydiler. İslam’a saldıran ve onun değerini düşürmeye gayret edenlerin kanlarını döktüler (savaştılar)”

“Onların hatıraları yâd edildiğinde (insanların) kalpleri titrer, tıpkı yağmur yağdığında üzerlerine çığ düşmüş lavanta/lale çiçeği gibi sallandığı, titrediği gibi.”

Kasidesinin sonunda ise Zemahşerî, tüm samimiyetiyle Hz. Peygamberden şefaath istediğini en belliğ bir şekilde dile getirmektedir. (Basît Bahri/Medih)

يَا خَاتَمَ الرِّسَالِ إِنَّ الطُّوْلَ مِنْكَ عَلَيَّ رَاجِي الشَّفَاعَةَ يَوْمَ الْحِشْرِ مَأْمُولٌ
فَهَلْ يُصِيبُ فِتْنَى ، لَا وَصْلَ ذِمَّتِهِ وَاهٍ ، وَلَا عَقْدَةَ فِي الصَّدَقِ مَخْلُولٌ⁶⁸⁷

“Ey Peygamberlerin sonuncusu, senden (tek) arzum, dileğim mahşer günü beni şefaatine mazhar kılmandır.”

“Vicdanına, imanına bir leke/zafiyet bulaşmamış, sözüne, imanına bir hanel getirmemiş bir gencin (azaba) uğraması/dûçar olması mümkün mü?”

Zemahşerî’nin, bir toplumun ileri gelenlerini methettiği kasidelerini incelediğimizde, methettiği kişiler için, halk arasında yaygın ve anlamları herkes tarafından kolayca idrak edilen geleneksel bazı ıstılahları kullandığı ve bu tercihlerinde kararlı ve istikrarlı olduğu hemen müşahede edilmektedir. Onun şiirlerinde övülmeye değer vasıflar olarak, cesaret, asalet, nesep, savaşçılık (erbâb-ı seyf), ediplik (erbâb-ı kalem) önemli yer tutmaktadır. Bu nedenle arslan, bahr/deniz, keskin kılıç vb. kavramlara onun methiyelerinde sıkça rastlamak mümkündür. Mesela cesareti ile tebâruz eden birini arslana, cömertliğini ön plana çıkarmak istediği birini bahr’a (denize), güç, kuvvet ve savaşçılığıyla tanınan birini keskin/ kınından çıkmış kılıca benzetmiştir. O, bu konuda kendisinden önce yaşamış şairlerin yolunu takip etmiş, bunu yaparken de methettiği kişilerin toplumdaki konumları ve sosyal statülerini, dönemin şartlarını da ihmal etmemiştir. Mesela İbn Vahhâs’ı överken onun temiz ve asil soyunu, belagatteki maharetini, Nizamülmülk’ü överken de onun ve evladının iktidar etme ve siyasi kabiliyetini ve bu alandaki şan ve şöhretini ön plana çıkarmayı tercih etmiştir.

⁶⁸⁶ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 231; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 473.

⁶⁸⁷ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 232; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 474.

Zemahşerî'nin medihlerinde Hz. Peygamber'den sonra, yaşadığı döneminin vezirleri, emirleri ve diğer devlet adamları ikinci önemli yeri işgal etmektedir. Mesela Nizâmülmülk'ün oğlu Fahrulmülk'ü methettiği bir kasidesinde, onun vezâreti döneminde devletin temizlenip arındığını, devlet hakkında çıkan olumsuz söylentilerin bertaraf edildiğini, devletten yayıldığı iddia edilen pis kokuların yerini misk-ü ambere bıraktığını, devletin izzet ve şerefının müşteri yıldızından bile yüksek konuma geldiğini, bütün bunların kendiliğinden olmadığını, mensup olduğu şanlı soyun, Nizâmülmülkten tevârüs edip taşıdığı asil kanın aslî müsebbip olduğunu beliğ bir üslupla inşâd etmektedir. (Tavîl Bahri/Medih)

سوى خدمة، يرضى بها فخرُ ملكها	ولا شيء في الدنيا، يُورثُ مَفخراً
هي المسكَةُ الذَفراءُ، ديفتُ بسكِّها	به الدولة المُفتال طابت، كأنما
وصار مناطُ المُشترى تحت سَمكِها	وطالتُ له عُنقُ الوزراءِ نخوةً
فقدُ أحرزتُ يُمنَاهُ خالصَ مُلكها	مقاليدُها، أَلقتُ إليه نفوسها
تتابعُ ذُرِّ في مناطمَ سلكها ⁶⁸⁸	هي الإزثُ منُ آباءِ صدقٍ، تتابعوا

“Dünyada, hükümdarı Fahrulmülk'e hizmet edip, onun rızasını kazandıran bir işten başka kişiye izzet, şan ve şeref getiren başka hiçbir iş yoktur.”

“O'nun sayesinde zayıf düşmüş devlet güzelleşti. Kötü kokular yerini misk-ü amber kokularına bıraktı.”

“Onun sayesinde vezâret makamı gururla, başı dimdik hale geldi. Müşteri yıldızı bile, gururla dik duran vezaret makamının seviyesinden aşağıda kaldı.”

“O'nun tebası, onun işleri uğruna canlarını ortaya koyar hale geldiler ve böylece vezaret makamı en güçlü haline erişti.”

“(Vezaret) ona şanlı, atalarından mirastır ki onlar, kolyeye dizilmiş inci taneleri gibi (birbiri ardına devleti yönetirler).”

Buradan, diğer Selçuklu vezirlerinin faziletlerini, üstün vasıflarını saymaya geçen Zemahşerî, Selçuklu ailesinin bu vezirler olmaksızın saltanatlarını ikame etmelerinin mümkün olmayacağından bahsetmektedir. Zemahşerî, bu vezirler sayesinde devlet işlerinin düzeliş bir istikrar kazandığını, toplumda güvenliğin ve barışın tesis edildiğini, İslam toplumunun, onlar sayesinde eski sağlıklı günlerine yeniden kavuştuğunu zikretmektedir. Artık hiçbir düşman milletin İslam toplumuna güç yetiremeyeceğinden ve hatta İslam toplumuna düşmanlık

⁶⁸⁸ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 78-79; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 457.

etmeye dahi cesaret edemeyeceğinden bahseden şair, Selçuklu hanedanının ve vezirlerinin Müslüman halkı düşman devletlerin pençesinden/zulmünden kurtarışını, Hz. Nuh'un kendisine iman edenleri, yaptığı gemiyle, felaketten, kurtarışına benzetmektedir. (Tavîl Bahri/Medih)

هم الوزراء الصيْدُ ، لو لا اتِّساعُهُمْ
بِهِمْ نَامَتْ الدُّنْيَا، وَ مَاتَتْ شِدَاتُهَا
وَأَعْطَتْهُمْ الْأَمْصَارُ بِالْيَدِ عَنَوَةً
فَلَوْ لَمْ تُعْطِهِمْ بَعْلَبَكُ بِأَرْضِهَا
بِهِمْ مَلَّةُ الْإِسْلَامِ أَضَتْ سَلِيمَةً
لَقَدْ أَنْقَذَ اللَّهُ الْعِبَادَ بِمَلِكِهِمْ
لَمَّا كِ بَنِي سَلْجُوقَ ضَاقَتْ بِمُلْكِهَا
وَقَرَّتْ عَلَى التَّأْيِيدِ دَوْلَةً تَرْكِهَا
وَلَوْ عَنَدَتْ ذَاقَتْ مِرَارَةَ هُلْكِهَا
لَمَّا سَلِمَ التَّرْكِيْبُ فِي بَعْلَبَكِهَا
وَلَمْ يَنْجُ مِنْ أَشْرَاكِهِمْ أَلْ شَرِكِهَا
كَمَا أَنْقَذَتْ أَصْحَابُ نُوحٍ بِفُلْكِهَا⁶⁸⁹

“Onlar, gururlu, izzet-i nefis sahibi vezirlerdir. Eğer onların (vezarette) yeterlilikleri olmasaydı Selçuklu Ailesi zaafa uğrar ve iktidarlarının temelleri sarsılırdı.”

“Onların sayesinde toplum huzur ve sükûnete kavuştu. Türk Devletinin ebediyeti istikrar buldu.”

“Selçuklu hâkimiyetine giren tüm beldeler, boyun eğmiş bir vaziyette üzerlerine düşen vergileri ödemek durumunda kaldılar. Eğer ödemekten imtina etselerdi helâkin acı tadını tadarlardı.”

“Bealbek⁶⁹⁰ halkı da eğer boyun eğip, vatanlarını elde tutabilmek adına bu vergileri ödemeselerdi, topraklarında güvenli bir hayat süremezlerdi.”

“Selçuklu Devleti sayesinde İslam toplumu selamete erdi ve (İslam toplumunun güvenliğini tehdit edebilecek) hiçbir şirk yuvası (Selçukluların elinden) kurtulamadı.”

“Allah (cc), Tıpkı Ashâb-ı Nuh'un (as) bir gemiyle kurtarılması gibi, onların hükümranlıkları eliyle kullarını (zulüm ve buhrandan) kurtarmıştır.”

Zemahşerî, Selçuklu Ailesi ve vezirlerini bu beyitlerle methettikten sonra, kasidenin devamında, gerek Selçuklu Sultanları gerekse vezirlerinin vezâret, siyâset ve devlet idaresinde cesur, atilgan ve yiğit tutumlarının ne kadar önemli olduğu üzerinde durmakta ve sergiledikleri bu duruşu keskin bir kılıca benzetmektedir. Böylece bu Sultan ve vezirlerin,

⁶⁸⁹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 79; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 457-458.

⁶⁹⁰ Bugün Lübnan topraklarında Bekâ vadisinin Kuzeydoğusunda, dağ eteklerinde, Beyrut'a 86 km. mesafede kurulmuş, antik hüviyetini muhafaza eden bir şehir.

kendilerine inanıp destekleyenlerin akan gözyaşlarını nasıl dindirdiklerini, kendilerine düşmanlık edenlerin ise kanlarını nasıl akıttıklarını dile getirmektedir. (Tavîl Bahri/Medih)

و أقلامهم فوق السيوفِ بكتِّها
ثَنَسِيكَ آثَارَ السيوفِ بِبُكِّها
تَرَوُحُ ، وتغدو للموالي و للعدا
سَوَاعِي فِي حَقَنِ الدِّمَاءِ وَسَفْكِها⁶⁹¹

“Onların kalemleri (koydukları kurallar/hükmetme kabiliyetleri) kılıçtan üstündür. Öyle ki insanların (zihinlerinde ve bedenlerinde) kılıç yarısından eser bırakmamış, hepsini unutturmuştur.”

“Onların hükümleri dost düşman dört bir yana sabah akşam ulaşır ve bu sayede (masumların) kanlarının dökülmesi engellenir.”

Zemahşerî'nin medih maksatlı kasidelerinde, ömrü boyunca birkaç defa ziyaret ettiği Mekke-i Mükerreme'in emiri İbn Vahhâs'ın özel bir yeri vardır. Ona duyduğu sevgi ve minnettarlık, onun için o kadar çok medih yazmasına sebep olmuştur ki bu kasidelere özel bir isim bile verilmiştir. “Vahhâsiyye”⁶⁹² olarak anılan bu kasideler, müellifin Mekke ziyaretleri esnasında İbn Vahhâs'tan gördüğü hüsn-ü muamele ve kadirşinaslığa bir teşekkür mahiyetindedir. Hayatı boyunca ve özellikle Harezmi terk etmeye ve dünyevî hırs ve arzularından tamamen azade olmaya karar verdikten sonra, kimseye sırf yazmış olmak için medih yazmayan, kimseyi sahip olmadığı bir özellikten ötürü övmeyen, tezellüf ve tabasbustan daima imtina eden Zemahşerî, onca üstün vasfına, Mu'tezilî oluşuna ve kendisine birçok iyiliğine rağmen İbn Vahhas'a bile;

ولو لا ذاك،اللقبت مني ، حين اقترحت عليَّ جَمْعِي نُفَاتَاتِ قَرِيحَتِي، وطلبت إليَّ الإسجَاحَ
بِمُجَاجَاتِ سَجِيحَتِي، ركنًا عن الإجابة، مُزَوَّرًا و جِلْدًا من المساعفة به مُقَشَّعَرًا ، ولصادفت دونه بابًا
مُصَقَّفًا مرتتجًا (رَتَجًا) و عالجت بين يديه فُفْلًا عَسِيرًا مُسْتَلْحَجًا.....⁶⁹³

“....Eğer böyle (hüsn-ü muamelen, ihtiramın ve misafirperverliğin) olmasaydı, yeteneklerimi sergilemem konusunda bana yaptığın teklif karşısında, beni sert ve katı (bir tutum içerisinde) bulurdun. Benden, fitratımın özlerini ve kabiliyetlerimden daha fazlasını, eserler yazarak (toplayıp, bir araya getirmemi) talep ettiğinde, (bu isteğe olumsuz bakıp) tüyleri diken diken olmuş görürdün. Karşında, (ne yaparsan yap, ne

⁶⁹¹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 79; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 458.

⁶⁹² Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 39, dipnot no: 4.

⁶⁹³ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 23; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, Mukaddime.

kadar uğraşırsan uğraş) kapalı, kilitlemiş açılması imkânsız bir kapı bulurdun...”
diyecek kadar da izzet-i nefis sahibi ve mağrur bir insandır.

Evet, İbn Vahhâs, Zemahşerî'nin Mekke ikametleri esnasında Mekke emiri/şerifidir ve Zemahşerî'yi gayet iyi tanımaktadır. Onun ilmî kapasitesinin farkında olan İbn Vahhâs, içten içe onunla bir araya gelmek, ondan istifade etmek ve ders alabilmek için de büyük bir arzu beslemektedir.⁶⁹⁴ Bu nedenle de onu ve ilmini her fırsatta etrafındakilere anlatırken, daima yüceltmiş ve büyük saygı göstermiştir. Zemahşerî de Mekke'de, Mekkelilerden ve İbn Vahhâs'tan gördüğü saygı ve itibarı, ne başka bir beldede ne de başka bir toplumdan görmemiştir. Bu saygı ve itibara karşılık olarak İbn Vahhâs'a yazdığı, samimi hislerden kaynaklanan ifadelerinden de anladığımız kadarıyla, zaman zaman mübalağaya kaçan belağat dolu cümleleriyle minnettarlığını dile getirmiştir.

Zemahşerî'nin İbn Vahhâs'a yönelik methiyelerinde iki önemli vasfın öne çıkarıldığı hemen göze çarpmaktadır. Bunlardan birincisi İbn Vahhâs'ın, Hz. Peygamberin de mensubu olduğu Hâşimî soyuna mensup oluşudur. (Tavîl bahri/Medih)

حُسَامًا و ضِرْغَامًا و أَخْضَرَ مُزِيدًا	و لَا كَابِنٍ وَ هَاسٍ فَتَى، ضَمَّ بُرْدُهُ
و قَدْ حَلَيْتَ مِنْهُ الْمَعَالِي بِأَوْحَادَا	فَتَى هُوَ حَالٍ بِالْمَعَانِي بِأَسْرِهَا
لَهُ بَعِثَتْ مَجْدٍ فِي السَّمَاءِ مُشِيدًا	عَلَّا حَسَنِيَّاتٍ سَنِيَّاتٍ، ابْتَنَتْ
نَقِيَّاتٍ أَعْرَاقٍ أَطَابَتْهُ مَوْلِدَا	نَجِيبٌ نَمَتْهُ مِنْ دُوَابَةِ هَاشِمٍ
نِصَابًا، كَفَاهَ بِالنُّبُوَّةِ مَحْتِدَا	وَلَوْ شَاءَ لَمْ يَغْتَدَّ مَحْتِدَ هَاشِمٍ
وَزَهْرَائِهِ، لَمْ يَأَلْ فَخْرًا وَسُودًا ⁶⁹⁵	وَمَنْ يَكُنْ ابْنًا لِلرَّسُولِ وَصِنْوُهُ

“Keskin bir kılıcı kuşatan kın gibi, elbisesi vücudunu saran, arslanlar gibi cesur, dalgalı, hırçın denizler gibi cömert İbn Vahhâs gibi bir yiğit yoktur.”

“O, bütünüyle iyi ve güzel vasıflarla donanmış bir gençtir. İzzet ve şeref onun biricik asaletinden (istifade ile) süslenmiştir.”

“Yüce sıfatlar, güzellikler, aydınlıklar, yüksek dereceler ona aittir. Bu (yüce sıfatlar) ona Allah indinde bir izzet evi bina etmiştir”

“O, Hz. Peygamberin ataları olan Hâşimîlere dayanan asil bir soydandır. Bu temiz soy onun şanını yüceltmiş, doğumunu kutlamıştır.”

⁶⁹⁴ Cerrahoğlu, “Zemahşeri ve Tefsiri”, 70.

⁶⁹⁵ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 43; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 134.

“O, isterse soy olarak Hâşimî ailesine, intisap etmesin, ona şeref olarak Hz. Peygamber’in soyundan gelmesi yeter”

“Kim ki Hz. Peygamber’e evlat, Hz. Fâtıma’nın (evladına) kardeş oldu, işte ona izzet ve şeref olarak bu kâfidir.”

Zemahşerî’nin İbn Vahhâs’ı methettiği ikinci önemli vasıf da onun ahlakı, belagati, sağlam karakteri ve ilim sahibi oluşudur. (Tâvîl Bahri/Medih)

ولكنه يومَ النَّدَا طَلْحَةُ يَدَا	إِذَا قَالَ قَوْلًا فَالْغِفَارِيُّ لَهجَةً
تُذَوِّكِرَ أَقْوَالَ الـهُدَاةِ تَزَيِّدَا	وَلَمْ يَتَزَيِّدْ قَطُّ فِي قَيْلِهِ، وَإِنْ
شَهَادَةَ حَقِّ أَنَّهُ سَبَطُ أَحْمَدَا	وَتَقْرَأُ مِنْ سِيمَاهُ فِي قَسَمَاتِهِ
مُشَعَّعَةً صَهْبَاءُ مِنْ رَاحِ صَرْخَدَا	وَمَا الْعَسَلُ الْمَازِيُّ مَمْرُوجَةٌ بِهِ
إِذَا ضَجَّ ذُو الْخُلُقِ الشَّحِيحِ، وَعَرَبِدَا ⁶⁹⁶	أَلْدُ مَسَاغًا مِنْ سَجَاحَةِ خُلُقِهِ

“O (bir konuyu) izah ederken, (adeta büyük sahabe) Ebû Zer el-Gıfârî⁶⁹⁷ gibi fasih ve belîğ (edebî üslûpla konuşur), mesela cömertlikte ve ihsan ettiğinde (ise o adeta, Hz. Peygamberin (sav) Hayırlı Talha, Bereketli Talha diye isimlendirdiği) Talha b. Ubeydullah⁶⁹⁸ oluverir.”

“Konuşurken sözü uzatmaz (yalan söylemez), (biriyle sohbet ederken) Âlimlerin sözleri zikredilirse sözü uzatır (ki dinleyenler de faydalansın).”

“Onun simasında Hakk ve hakikate (olan sadakatini) görürsün ve onun Ahmed’in (sav) torunu olduğunu anlarsın.”

“Şam’ın Sarhad bölgesinde (yetişen üzümlerden elde edilen) kızıl şarapla karıştırılmış kaliteli beyaz bal (bile)”

“Edepsiz, ehliyetsiz, cimri ve etrafa saldırıp arbede çıkaran sarhoş birini sakinleştirmekte, onun (İbn Vahhâs’ın) yumuşak, halim karakterinden daha etkili ve güzel değildir.”

İbn Vahhâs’ın güzel ahlakına bu şekilde methiyeler sıralayan Zemahşerî kasidesinin devamında onun kendisine yaptığı hüsn-ü muameleden de övgüyle bahsetmektedir. (Tavîl Bahri/Medih)

⁶⁹⁶ Dayf, *Dîvânü’z-Zemahşerî*, 43-44; el-Huyemî, *Dîvânü Cârillah ez-Zemahşerî*, 134-135.

⁶⁹⁷ Ebû Zer Cündeb b. Cünâde b. Süfyân el-Gıfârî. Sahâbenin büyüklerindedir. (öl. 32/653).

⁶⁹⁸ Talha b. Ubeydullâh b. Osmân et-Teymî el-Kureşî (öl. 36/656). Aşere-i mübeşşereden olan sahâbî.

و مما أَجَلُّ الصَّنَعِ فِيهِ إِنَاخَتِي
ولو لا ابنُ وهَّاسٍ وسابِغُ فضله
ولى منه نُصْحُ الحَبِيبِ والعُقْدَةُ التي
وإن آتِه يَوْمًا بِشَأْنِهِ زُبْرَةٌ
وما يُفْتَدَى فِي ذاك إِلَّا بِمَجْدِهِ
بِمَكَّةَ مَرَضِيًّا مَرادًا و موردا
رَعِيْتُ هَشِيمًا واسْقَيْتُ مُصَرِّدًا
أَبْتُ أَنْ يَرى الرَّاوُونَ أوثقَ معقِدا
غَدًا فَكَسَانِيها لَبوساً مُسَرِّدا
وَمَنْصِبِهِ، وَالْحُرُّ مَنْ بِهِما أَفْتَدَى⁶⁹⁹

“İbn Vahhâs’ın (benimle ilgili) en güzel tasarruflarından biri de benim Mekke’de ikametimi temin etmesi ve Mekke ehlinin, benim oraya gitmemden ve aralarında yaşamamdan hoşnut olmalarını sağlamasıdır.”

“İbn Vahhâs ve onun güzel himayesi olmasaydı, (birkaç cimrinin elinden) kuru ekmek ve biraz da su ile yaşamak durumunda kalacaktım.”

“O, benim samimi ve şefkat dolu bir dostumdur. Aramızdaki dostluk bağı (o kadar güçlü ki) ondan daha güçlüsüne kimse şahit olmamıştır.”

“Bir gün ona, demiri parçalamak gibi zor bir (istek) için bile gelsem, o zorluğu tekrar etmemek üzere ıslah eder. O, o sert demiri beni rahatlatan yumuşak bir elbiseye; beni düşmanlarımdan gelecek zarara karşı koruyan bir zırha dönüştürür.”

“Ondan, ancak güzel ve hayırlı işleri ile hikmet dolu hayatı örnek alınabilir. Hayırlı işleri ve hikmetli bir hayatı örnek alan kişi de izzet ve şerefın sahibidir.”

Zemahşerî’nin hocası Ebu Mudarr ed-Dabbî’ye olan sevgisi ve minnettarlığından yukarıdaki bölümlerde bahsetmiştik. Methiyelerinde onu da unutmayan Zemahşerî, divanının birçok yerinde hocasına övgülerde bulunmuş, onu hep hayırla yâd etmiştir.(Tavîl Bahri/Medih)

هُوَ المَرْتَضِي وَجْهًا وَ خُلُقًا وَإِنِّي
وَ ما يَطْبِينِي الأَيْكُ إِلَّا لِأَنِّي
وَإِنْ عَصَفَتْ رِيحُ الشَّمَالِ ذَكَرْتُهُ
وَإِنْ مَدَّ جِيحُونَ تَذَكَّرْتُ فَيْضَهُ
لَأَشْتاقُ ذاكَ الوَجْهَ بَلْ ذاكَ الخُلُقَا
أَساعِدُ فِي الشَّجْوِ الحَمَامَ بِهِ الوُرُقَا
وَإِسراعَهُ نَحْوَ المِكارِمِ وَ السَّبَقَا
بِما يَعمُرُ الأَذْهانَ وَالألسنَ الذُّلُقَا⁷⁰⁰

“O hem nurlu yüzü hem de ahlakıyla hoşnut olunan biridir (insana mutluluk verir). Onun (güleç) yüzünü ve (güzel) ahlakını çok özliyorum.”

⁶⁹⁹ Dayf, Dîvânu ’z-Zemahşerî, 44-45; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 136.

⁷⁰⁰ Dayf, Dîvânu ’z-Zemahşerî, 129; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 403-404.

“(Artık) beni (onun gidişinden sonra) hiçbir şey coşturamaz, avutamaz. Ben (ormanlık bir alanda) güvercinin hüznünlü ötüşü gibi (hüznünlü) nağmeler(ve kalbimde ona karşı beslediğim sevgiyi) terennüm ediyorum.”

“(Her ne zaman) Kuzeyden bir rüzgâr esse, onu ve onun asaletini, cömertliğini (iyi ve güzel işlerde) önderliğini hatırlarım.”

“(Ceyhun nehrinin suları ne zaman yükselse, onun feyzini (cömertliğini) zihinleri sağlam bilgilerle, dilleri fesahat ve belagatle doldurduğunu hatırlarım.”

Zemahşerî bazı methiyelerine bir miktar da olsa mübalağa olgusunu ilave etmiştir. O, methettiği kişilerin yaptığı güzel işleri veya sahip oldukları güzel vasıfları methederken duygu yoğunluğunu hissettirebilmek adına abartılı ifadeler kullanabilmektedir. Mesela Sadrül-mülk’ü⁷⁰¹ methettiği bir kasidesi şu şekildedir. (Tavîl Bahri/Medih)

أراد عَصَامِيًّا من الفخر فاحتوى	عليه، ولم يُقْنِعْهُ فخرَ عظامِهِ
إذا ما دراري الكواكبِ أبصرتُ	مواكبَهُ من خلفِهِ وأمامِهِ
تَمَنَّتْ، وما يُغني التَّمَنِّي، لو أنها	له خدَمٌ في سيرِهِ ومُقامِهِ
ولو يستطيع النعشُ فضلَ تَقَرُّبِهِ	لأصبح تحجياً لِطَرفِ غلامِهِ
ولو تَقَدَّرُ الجوزاءُ كانتُ نجومُها	مُرَكَّبَةً في سَرَجِهِ ولِجامِهِ ⁷⁰²

“O (Sadrül-mülk) kendi kendini yetiştirmiş, seçkin bir insan olmayı ve bununla iftihar etmeyi diliyordu. (Zira) sadece babası ve dedeleriyle övünmeye razı olmadı.”

“Gökyüzünün ışıl ışıl parıldayan yıldızları onu görselerdi, onun önünde ve arkasında (etrafında) toplanır, dizilirlerdi.”

“(Bu yıldızların) bütün temennileri ki her temenni her zaman gerçekleşmez, ona hem yolculuklarında hem de ikametgâhında hizmet edebilmektir.”

“Na’s (takımyıldızlarından bir grup) Sadrül-mülk’e yakın olabilseydi, onun ana ve babadan asi çocuklarının süsü olurdu.”

“Gökte takımyıldızlarından Cevzâ’nın elinden gelse, yıldızlarıyla senin atının eyerini ve dizginini süslerdi.”

⁷⁰¹ Bu şahsın Nizamül-mülk’ün torunu Sadruddin Muhammed b. Fahrül-mülk Ali b. Nizamül-mülk olması muhtemeldir. Bk. Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 72.

⁷⁰² Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 76; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 534-535.

Selçuklu Sultanı Sencer'i ve onun önemli bürokratlarından Müntecebülmülk'ü methettiği bir başka kasidesinde ise ona olan muhabbetini mübalağalı bir şekilde şöyle dile getirmektedir. (Tavil Bahri/Medih)

أهل الحوائج منهم حُجَّاجُهَا	سَمَاهُ كُلِّ النَّاسِ كَعِبَةٍ سُودِدِ
لِلْمَلِكِ، مُنْتَجِبُ الْمُلُوكِ، رَتَّاجُهَا	وَكَأَنَّمَا السُّلْطَانُ سَنْجَرُ كَعِبَةٍ
فَتَطَامَنَتْ لِرُكُوبِهِ أَثْبَاجُهَا	رَكِبَ السِّيَاسَةَ، وَهِيَ أَصْعَبُ مَرْكَبِ
إِلَّا عَلَى يَدِهِ وَلَا إِسْرَاجُهَا	أَلْفَنُهُ دُونَهُمْ فَمَا إِلْجَامُهَا
أَفْرَادُهَا عَنْهُ وَلَا أَزْوَاجُهَا	وَلَوْ أَنَّهُ رَكِبَ النُّجُومَ لَمَا نَبَتْ
لَأَزْتَدَّ كَالْعَذْبِ الْفِرَاتِ أَجَاجُهَا ⁷⁰³	وَلَوْ أَنَّ عَدْلَكَ شَبَّهَ بِمِيَاهِهَا

“İnsanlar onu (Sultan Sencer) hükümrânlığın Ka‘besi olarak isimlendirdiler. (Çünkü) ihtiyaç sahibi insanlar onun yanında ihtiyaçlarını karşılayabiliyorlardı, (onu hacıların Ka‘beyi ziyaret etmeleri gibi ziyaret ediyorlardı).”

“Sultan Sencer sanki Hükümrânlığın Ka‘besi gibi. Müntecebülmülk⁷⁰⁴ ise bu hükümrânlığın kapısıdır.”

“(Müntecebülmülk) Siyaset bineğine (sürücü/idareci oldu) bindi. Siyaset binilmesi (yönetilmesi) en zor binektir. Onun idaresinde (kadınıyla erkeğiyle, genciyle yaşlısıyla, efendisiyle kölesiyle) tüm insanlar huzur buldu.”

“Siyaset, onun elinde, onun dizginleri ele almasıyla ve siyaset bineğinin semerine oturmasıyla, (hiç kimsede olmadığı kadar) itibar kazandı.”

“Eğer yıldızları kendisine binek yapmak istese, (tüm yıldızlar) itaat eder, karşı çıkmazlardı.” “Senin adaletin denizlerin acı/tuzlu suyuna karışsa, su içilebilir temiz ve leziz bir suya dönüşürdü.”

Verilen örneklerde görüldüğü üzere methettiği kişilere olan takdir duyguları ve sevgisi onu abartılı ifadeler kullanmaya itmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu tarz abartılı ifadelerin altında, o kişilere yaranma isteği değil bilakis sevgi ve takdir duygusu yatmaktadır. Selçuklu Sultanları ve onların vezirleri sayesinde istikrarlı ve müreffeh bir hayata kavuşan Harezmi ve Harezmliler Zemahşeri'nin bu hissiyatına iştirak etmektedir. Zaten kendisi de bir

⁷⁰³ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşeri*, 425-426; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşeri*, 96-99

⁷⁰⁴ Müntecebülmülk'ün Sultan Sencer'in önemli bürokratlarından Muhammed b. Arslan olduğu kuvvetle muhtemeldir. Razıyyülmülk, Safıyyülmülk olarak da bilinmektedir. Bk. Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşeri*, 89, 172, 193.

Türk olan Zemahşerî'nin Türk Sultan ve vezirlerle iftihar etmesi ve onları methederken mübalağa etmesi doğaldır.

Zemahşerî'nin methiyelerinde dikkati çeken bir husus da onun, methiye yazmanın nasıl olması gerektiği konusunda düşündükleridir. Ona göre methiye, layık olanlar için ve methedilen kişilerde mevcut olan özellikler üzerine yazılmalıdır. (Tavil Bahri/Medih)

وَمُمْتَدَّحٍ بِالشَّعْرِ ، قَدْ سَاءَ سِيرَةً فِشَاعِرُهُ ، يُثْنِي ، وَسِيرَتُهُ تَهْجُوا
وَلَمْ تَزَلْ الْمَدَّاحُ ، تَمْدُحُ ضَلَّةً بِأَبْلَجٍ ، مَدَّحٌ لَا أبا لَكَ مُعْوَجُجٌ
أَلَا إِنَّ حَقَّ الْمَدْحِ بِالْبَرِّ وَالنُّقَى هُوَ الْمَدْحُ حَقًّا ، لَيْسَ فِي صِرْفِهِ مَزْجٌ ⁷⁰⁵

“Kendileri için kaside yazılan, kötü ahlaklı, alçak karakterli nice insanlar vardır ki şair onu ne kadar överse övsün, onun şöhreti onunla alay edecektir.”

“İnsanları (iyi ve güzel yönleriyle değil) kötü ve zararlı yönleriyle öven methiye şairleri var. Kişileri, sahip olmadıkları özelliklerle övüyorlar. Böyle (methiyeler) methiye yazarlar sapkın ve kötüdür.”

“Methiye yazmanın da bir hakkaniyeti vardır. O da methiyenin doğruluk ve Allah'a (cc) bağlılık üzere olması, tüm yalan ve şüphelerden berî olmasıdır.”

Hayatı boyunca sadece bir defa birine yaranmak için şiir yazdığını da itiraf eden Zemahşerî, artık kendisine yapılan baskılar ve haksızlıklardan bunalmış olacak ki Sadru'l-Kufât adlı vezir veya emire şikâyet babından yazdığı mersiyesinde önce insanların kendisine yaptıkları zulme işaret ettikten sonra bu kasideyi yazdığını sonra da yazma sebebini yine kendisi açıklamaktadır. (Tavil Bahri/Şekvâ)

وَحَسْبُكَ أَنِّي مَا عَمَلْتُ قَصِيدَةً سَوَى هَذِهِ فِيهَا تَمَلُّقُ سَائِلٍ
وَلَكِنْ إِذَا مَا عَضَّ بِالْحَرِّ دَهْرُهُ تَغَيَّرَ عَنْ عَادَاتِهِ وَالشَّوَاكِلِ ⁷⁰⁶

“(Hayatım boyunca) yazdığım bu tek lütuf isteyen ve yaranma içeren kaside sana yeter.”

“Ancak (gördüm ki) zaman ve şartlar, şerefli, onurlu insanlara dişlerini geçirince, insanın (istemese de) alışkanlıkları ve üslubu (mezburen) değişiyormuş.”

⁷⁰⁵ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 63-64; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 87-89.

⁷⁰⁶ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 99; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 504.

Fakat şartlar ne olursa olsun, onun, kendi döneminde oldukça yaygın olan tekessüb yani menfaat elde etmek için methiye yazmamıştır. Onun için alçak birinden bir şey almak ya da istemek ölüm acısı gibidir. (Vâfir Bahri/Medih)

وإنَّ المَنَّ مِنْ نَفَرٍ لِنَائِمٍ أَمْرٌ لَدَيَّ مِنْ طَعْمِ المَنِيِّه
وما دار المَدَلَّةُ لي بِدارٍ أَبَتْ لي ذلِكَ النَّفْسُ الأَبِيَّه⁷⁰⁷

“Alçak bir kişiden hediye kabul etmek benim nezdimde ölüm acısını tatmaktan daha acıdır.”

“Zillet, benim seciyeme, fitratıma asla uymaz. İzzet-i nefsim zilleti reddeder.”

Diğer taraftan Zemahşerî'nin methiyelerini değerlendirirken şu husus da göz ardı edilmemelidir. Zemahşerî methiye yazarken sadece memduhunu övmeyi amaç edinmemektedir. Onun methiyelerinde belki de esas gayesi methiye kisvesi altında methettiği kişiye nasihat etmek, hatta onu överken saydığı üstün vasıfların bir devlet adamının sahip olması gereken vazgeçilmez özellikler olduğunu hatırlatmaktadır. O, bu yolla övdüğü siyasilere nasıl bir yönetici olmaları gerektiğini de öğretmektedir. Böylece yöneticilerden kendisinin ve halkın beklentilerini dile getirmekte, onlarda görmek istediği özellikleri bir bir sıralamaktadır. Mesela Muhammed b. Arslan'ı övdüğü bir methiyesinde, onu överken aslında bir yöneticide olması gereken özellikleri sıralamaktadır. (Serî' Bahri/Medih)

أَبِي الخَنَا، آتٍ بِأضْدَادِهِ للخَيْرِ وَالشَّرِّ فَعُولٌ وَتَرْوِكُ
حَامِي مِنَ الدُّنْيَا عَلَى نَفْسِهِ وَكُلُّ بَرَزٍ يَتَحَامَى الهُلُوكُ⁷⁰⁸

“Sen (ey Muhammed b. Arslan) fuhşiyatı terkeden ve fuhşiyatın aksi olan şeyleri ifa eden, hayırlı işleri yapıp, şerli işleri bırakansın.”

“Dünyanın fani süs ve eğlencesinden ve kendisini helaka sürükleyecek herşeyden uzaklaşansın.”

Bunları söyledikten sonra devam etmekte ve yöneticide olması gereken şu özellikleri sıralamaktadır. “eli açık, كَفْتُ سَفُوحٌ”, “yüksek azim ve kararlılık sahibi”, ذُو هِمَّةٍ مَرْتَفِعٍ”, “savaş anında kılıcına sarılacak kadar cesur”, “المجد صعب السلوك”, “savaş anında kılıcına sarılacak kadar cesur”, “سَيْفٌ سَفُوكٌ”, “cömert”, “المدجد صعب السلوك”, “savaş anında kılıcına sarılacak kadar cesur”, “سَيْفٌ سَفُوكٌ”, “ulaşılması güç bir şan ve şeref sahibi”.⁷⁰⁹

⁷⁰⁷ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 305; el-Huyemî *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 573.

⁷⁰⁸ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 494; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 465.

⁷⁰⁹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 494; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 465.

Selçuklu Sultanlarından Berkyaruk'un veziri Ebu'l-Mehasin'i övdüğü methiyesinde onun için şunları söylemekte ve yöneticide kibir olmaması gerektiği mesajını ona şu şekilde iletmiştir. (Kamil Bahri/Medih)

ما في العزيز تكبر بل عزة في النفس، وهي سجيّة الرئبال⁷¹⁰

“Şerefli ve haysiyetli kişide tekebbür/büyükleme olmaz. Bilakis o izzet-i nefis sahibidir. Bu ise arslanların karakteridir.” Ve ardından da كبر على أعدائه “yöneticinin kibri düşmana karşı olur” ve وتوضع لكل موال “halka karşı mütevazı olur” mesajlarını iletmiştir.⁷¹¹

Harezmi valilerinden Harzemşah Kutbuddîn Muhammed b. Anuş Tekin için yazdığı bir methiyede ise onun yönetim metoduna övgüde bulunurken yöneticinin sahip olması gereken en önemli iki hasletin, ilim ve kılıç yani cesaretin çizmektedir. (Basî Bahri/ Medih)

وقد خدمت بشيئين استوى بهما أمر الملوك، ودان: السيف والقلم⁷¹²

“O (Kutbuddîn Muhammed b. Anuş Tekin), bir yönetici de olması gereken iki şeyle hizmet etmektedir. Onlar (harpte güçlü bir) kılıç, (barışta güçlü bir) kalem (ilim).”

Methiyeler konusunda bir diğer bahiste Zemahşerî'nin neden bu kadar fazla methiye yazdığı konusudur. Şairimiz, bu konu kendisine sorulduğunda şu cevabı vermiştir. (Kamil Bahri/Fahr)

إن قيل لي: ما أكثر المدح التي تُعنى بها، فجواب ذلك القائل

ما الشأن في مدح، أقول كثيرة كالشأن في منح، أنال قلائل⁷¹³

“Bana neden bu kadar zahmete katlanıp çok medih yazdığım sorulduğunda, sorana cevabım şöyle olacaktır.”

“Peki, bu kadar methiye yazdığım halde, karşılığında aldığım hediyelerin o kadar az olmasına ne dersin?”

Çalışmamız esnasında dikkatimizi çeken bir diğer hususta Zemahşerî'nin onca kişiye methiye yazmasına rağmen sadece tek bir Abbasî halifesine methiye yazmış olmasıdır.⁷¹⁴ Onun yaşadığı dönemde bütün otoritesini ve saygınlığını yitiren, sembolik bir makamdan öte

⁷¹⁰ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 383; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 494.

⁷¹¹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 383; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 494.

⁷¹² Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 253; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 520.

⁷¹³ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 371; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 504.

⁷¹⁴ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 66; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 90; Bu halife, annesi, Altun adlı bir Türk olan ve 1094-1118 yılları arasında halifelik yapan el-Mustazhir Billah Ebu'l-Abbâs Ahmed b. el-Muktedî Billah'tır (öl. 512/1118).

bir anlam ifade etmeyen, ayrıca Ehl-i Sünnet akidesini benimsemekle beraber diğer akidelere özellikle de Mu'tezile akidesine mesafeli ve hatta garezkar bir tutum sergileyen halifelğin bunda büyük payı olduğu kanaatindeyiz.

3.8.2. Mersiye/Risâ

Zemahşerî divanında methiyelerden sonra en çok işlenen konu mersiye/risâ olmuştur. Divanda konusu mersiye olan ve yaklaşık 672 beyte tekabül eden 24 kaside ve 11 kıta bulunmaktadır.⁷¹⁵ Mersiyeler Arap şiir geleneğinde konusu itibariyle en insanî ve duygusal tür olarak kabul edilmektedir. Zira mersiye, kişinin, hiçbir beklenti ve korkusu olmaksızın, tamamen içten gelen, samimi ve vicdani hislerine tercüman olduğu düşünülmektedir. İbn Reşîk'in "Özlem ve elem arasında bir olgudur. İçinde keder, hüzn ve yüceltme barındırır."⁷¹⁶ diye tarif ettiği mersiye, sevgi, saygı ve vefa duygularıdır. Medihle arasındaki tek fark, methiye diriler için yazılırken mersiye ölümler için yazılmaktadır. Cahiliye döneminden itibaren işlenen ve nedb (yas tutma), te'bîn (anma, yâd etme) ve azâ (taziye, teselli) şeklinde türleri olduğu kaydedilen⁷¹⁷ mersiyelerde, şairler, vefat eden eş, çocuk, akraba, arkadaş, öğretmen, devlet adamı, bilim adamı gibi sevdikleri, saydıkları insanların kaybolduğundan duydukları hüzn ve elemi, onun güzel hatıralarını yâd edip, ağlayarak şiirler yazmaktadırlar.

Zemahşerî divanına baktığımızda onun da çevresindeki yakınlarının kaybından dolayı büyük teessür içinde olduğunu ve onlar için birçok mersiyeler inşad ettiğini görmekteyiz. Ecelin yakınlarına birer birer uğradığını ve onları kendisinden koparıp aldığını gören Zemahşerî, önce babası, annesi ve dayısından sonra kendisine hem öğretmenlik hem de hamilik yapan hocasının irtihaline şahit olmuş, bununla da kalmamış birçok dostunu ve sevip saydığı bazı devlet adamlarını da kaybetmiştir. Bunlardan her birinin hatıralarını yaşatmak, onlara olan vefa borcunu eda etmek ve isimlerini ölümsüzleştirip hayırla yâd edilmelerini sağlamak için şiirler yazan Zemahşerî, acılarını derinden hissetmiş ve gözyaşı dökmüştür. Özellikle vefa konusunda oldukça hassas olan şairimiz ilk mersiyelerini, sebab-i vücudu, kendisini yetiştiren, ilk öğretmeni babası için inşad etmiştir. Ölümün tüm insanları, büyük-küçük, zengin-fakir, kahraman ya da korkak olarak ayırmadan kuşattığından bahseden bir mukaddime ile mersiyesine başlayan şair, şöyle devam etmektedir. (Basî Bahri/Risâ)

⁷¹⁵ el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 591-605.

⁷¹⁶ İbn Reşîk, *el-'Umde*, 147.

⁷¹⁷ Hamis b. Macid Hamis es-Sabârî, *Fennu'r-risâ inde şâirâti'l-câhiliyye*, (Umân: Merkezi Halil b. Ahmed El-Ferâhidî, 2009), 12-14.

هل للذي أخذ الأيام مُرتَجَعٌ أم هل لمرعى رعاه الدهرُ مُنتَجَعٌ
 شريعة الموتِ وِرْدٌ، ما له صَدْرٌ والناسُ في حَسْوِ أنفاسِ الرّدى شَرَعٌ
 لا يَدْفَعُ الموتِ رَعْدِيْدٌ ولا بَطْلٌ لا بُدَّ منه، أكاع النَّاسِ، أم شَجَعُوا
 لو كان يُدْفَعُ أنجى عنه مَهْجَتَه في قَلَّةٍ، لا تُرَامُ، الأَعصَمُ الصَّدَعُ
 أو طائرٌ في قدامى ريشه طَرَقٌ مُحَلِّقٌ في سُكَاكِ الجَوِّ مرتفعٌ⁷¹⁸

“Zamanın alıp götürdüklerini geri getirecek bir yol var mı, ölüp kurak ve çorak bir yere dönen bir mekânı yeşil, meyve veren bir yere dönüştürmek mümkün mü?”

“Ölümün kanunu kesindir. O dönüşü olmayan bir yolculuktur. İnsanlar, eşit olarak (onları ölüme yaklaştıran) kalan kısa nefeslerini alıp vermektedirler.”

“Ölüm gelip çatınca korkak veya cesur kimse onu geri çeviremez. Ölüm (yücelerden takdir edilmiş) kesin bir emirdir. Bileği bükülmüş acizler de güçlü kuvvetliler de (ona râm olmuştur).”

“Eğer ölümden kaçış olsaydı gücünün zirvesinde olanlar ondan kaçabilirdi. Oysa ölüm kaçınılmazdır.”

“Gökyüzünün yüksekliklerinde uçan, parlak tüylü kanatlı kuşlar bile ölüm onlara ulaştığında geri çeviremezler.”

Babasının hapiste vefatından son derece müteessir olan Zemahşerî, eğer gücü yetse babası için canını ve sahip olduğu her şeyini feda edeceğini ve gerekirse ölüm acısını onun yerine tadabileceğini şöyle ifade etmektedir. (Basît Bahri/Risâ)

ولو فدتُ نَفْسُ حَيِّ مِثْلَهَا لَفَدَتُ نَفْسِي أَبِي الْبِرِّ وَالْمَالُ الَّذِي أَسْعُ
 يَا لَيْتَهَا اخْتَطَفْتَنِي قَبْلَ مَيِّتَتِهِ أَظْفَارُ تَهْلُكَةٍ دُونَهُ تَقَعُ
 أو كُنْتُ نَارَ عُنْتُهُ كَأَسَاءَ، تَجَرَّعَهَا وَلَا كَجُرْعَةٍ مَسْقِيِّ الرّدى جُرْعٌ⁷¹⁹

“Eğer kişinin bir başka birisi için canını feda etmesi mümkün olsaydı, canımı, malımı sahip olduğum herşeyi babamın hayatı için feda ederdim.”

“Keşke ölümün pençesi, onu almadan önce, beni (hayattan alıp) koparsaydı.”

“Keşke babamın yudumladığı ölüm kadehini ben yudumlasaydım da içilmesi kaçınılmaz olan ölüm şarabını (onun yerine) ben içseydim”

⁷¹⁸ Dayf, Dîvânu 'z-Zemahşerî, 270; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 339-341.

⁷¹⁹ Dayf, Dîvânu 'z-Zemahşerî, 271; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 340.

Babasına olan sevgi ve düşkünlüğünü daima dile getiren Zemahşerî, şiirlerinde babasının kendisine bakıp büyüttüğünden, onun ahlakî özelliklerinden, ilim, zühd ve takva sahibi olduğundan da sıkça bahsetmektedir. Onun Allah’a olan takvasından geceleri ibadetle gündüzleri ise oruçlu olarak geçirdiğini, onca fakirliğine rağmen ailesine çok iyi baktığından, son derece cömert olduğundan ve diğer üstün vasıflarından söz eden şairimiz bakın neler söylemektedir. (Basît Bahri/Risâ)

فَقَدْتُ نُصْحًا وَإِشْبَالَاً وَرَفْرَفَةً	مِنْ مُنْعِمٍ كَانَ، يِرْعَانِي وَ يَصْطَنَعُ
فَقَدْتُهُ فَاضِلًا فَاضَتْ مَائِرُهُ	الْعِلْمُ وَالْأَدَبُ الْمَأْتُورُ وَالْوَرَعُ
أَخَا طِبَاعٍ مُصَقَّاهٍ مَنَاسِبَةٍ	مَاءَ السَّحَابَةِ مَا فِي بَعْضِهَا طَبَعُ
صَامَ النَّهَارَ وَقَامَ اللَّيْلَ وَهُوَ شَجِ	مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ كَابِي اللَّوْنِ مُنْتَعِ
قَرِيبُ عَهْدٍ بُوخَطِ الشَّيْبِ عَارِضُهُ	إِثْرَ الشَّبَابِ وَوَحْفُ الشَّعْرِ مُتَّبِعُ
يَزِينُهُ بَلَجٌ فِي حَاجِبِيهِ كَمَا	يَزِينُهُ فِي حَفَافِي رَأْسِهِ نَزَعُ
أَيَّ امْرِيٍّ فُوفٍ مَقْرُورِ الْقَرَى رَفَعُوا	وَأَيَّ حَزْمٍ وَجِلْمٍ فِي الثَّرَى وَضَعُوا ⁷²⁰

“Babamın vefatıyla, yol gösteren, nasihat eden, şefkat gösteren varlığını kaybettim. O beni koruyup kolluyor, en güzel şekilde eğitiyordu.”

“Fazileti çok, asalet ve keremi bol babamı kaybettim. O çok cömert, ilim ve edep sahibi, takva ehli (bir adamdı).”

“Yağmur bulutlarındaki suya benzeyen saflıkta ve berraklıkta, hiçbir lekenin bulaşmadığı bir karaktere sahipti.”

“Allah korkusuyla gündüzleri oruç tutup geceleri huşu ile ibadet ederdi, (secde ettiği toprağın) tozundan yüzünün rengi değişirdi.”

“Gür ve siyah saçlarının olduğu gençliğinin ardından gelen ihtiyarlık onun saçlarını ağarttı.”

“Kaşlarının arasında ki açıklık ve zamanla dökülmeye başlayan alnının iki yanındaki saçları ona bir başka güzellik katıyordu.”

“Kavminin lideri, misafirlerini her zaman ağırlayan, tabutunu taşıdıkları o adam kim? Azim ve kararlılık sembolü, halîm karakterli, o toprağa verdiğiniz adam kim? (İşte o benim babamdır.)”⁷²¹

⁷²⁰ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 271; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillâh ez-Zemahşerî*, 341-342.

⁷²¹ Kasidenin son üç beyti sanki Zemahşerî'nin babasının yaşlılık dönemine şahit olduğu ve cenazesine de iştirak ettiği izlenimini vermektedir. Takdir okuyucularındır.

Zemahşerî, babası için yazdığı bu hüznün ve özlem dolu mersiyesinin hitamında bu ölüme sabretmekte zorlandığını, gözlerinin uykuya hasret kaldığını, ondan uzak olduğu bir zamanda vuku bulan bu ölümün ondaki hüznün ve nedameti kat kat artırdığını ifade etmektedir. Babasının oğluna doyamadığı, oğlunun da babasına doyamadığından bahisle, artık bu ölümden sonra dünyada hiçbir şeyden zevk alamayacağını da veciz bir üslupla dile getirmektedir. (Basît Bahri/Mersiye)

بِرُكْنِ طُودٍ، لَكَانِ الطُّودُ، يَتَّضِعُ	ولو حل ما حلَّ بي من فادحٍ و جليلٍ
على فؤادي والأحشاء تَطَّلِعُ	باتت على كبدي نارٌ مُضَرَّمَةٌ
وقد تبسَّطَ في أرجائه الجزعُ	ولا مجالَ لِداعي الصَّبْرِ في جَلْدِي
وضافني الكربُ من جراه والوجعُ	وإن مما قراني حسرةً و أسى
حتى مضى، وهو من ذكراي مُلتذِعُ	أن عاقتي شحطُ دارٍ عن تَفْقُدهُ
و غلَّتِي بِرَمَانٍ فِيهِ نَجْمُ	يا حسرتا أني لم أرو غلَّتَهُ
و كيف لي بعده بالعيش منتفعُ	أرتجي بعده بالعيش مُنتَفِعًا
فاليومَ لم يبقَ لي في بعضها طَمَعٌ ⁷²²	قد كنتُ أطمعُ في أشياء أدركها

“Eğer benim başıma gelen büyük felaketler, zirvesi göklere kadar uzanan yüce dağların bir yanına (köşesine) bile gelseydi (o dağlar) paramparça olurdu.”

“Ciğerimi yakıp kavuran bir ateşte kaldım. (Üstelik) Kalbim ve tüm azalarım da bunu izlediler”

“Bedenimde (ateşe) sabretmeye bir mecal bulamadım. (Zira bu) korku ve keder (ruhumun ve bedenimin) her bir köşesine yayıldı.”

“Sanki keder, elem bana misafir gelmiş, bana ızdırap çektiriyorlar. Sanki acı, ızdırap ve çile ikram edilen bir ziyafetin misafiri gibiyim.”

“Uzakta olmam, onu (babamı) sorup soruşturmamı engelledi. Ve o vefat etti. Babam hep beni düşünür ve bu da onun (ciğerini) dağlardı.”

“Ne yazık ki ben onun bu (yanıp kavrulduğu) ateşi söndüremedim. (beni yakan) ateşi de söndüremedim.(birbirimize olan susamışlığımıza çare bulamadım)”

“Artık onun ölümünden sonra benim hayattan bir beklentim olabilir mi? Ondandır (babamdan) sonra yaşamının bana ne faydası var?”

⁷²² Dayf, Dîvânu 'z-Zemahşerî, 271-272; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 342-343.

“Hayatta yapmak istediğim işler, erişmek istediğim hedeflerim vardı. Ancak (babamın ölümünden sonra) bunlara karşı hevesim kalmadı.”

Zemahşerî'nin mersiyyelerinde annesi için yazdıklarının özel bir yeri vardır. Bu mersiyyeleri okuduğumuzda annesinin onun hayatında ki en önemli ve değerli şey olduğunu görmekteyiz. Diyebiliriz ki gerek ailesinden gerek çevresinden hiç kimsenin ölümü, annesinin ölümü kadar onun üzerinde tesirli olmamıştır. Başka bir ifadeyle annesinin vefatından sonra tüm ölümler ve kayıplar ona kolay gelmiştir. Annesini çok sevdiği ve ona düşkün olduğu dizelerinden anlaşılan Zemahşerî, bu dizelerde, mümkün olsa onun hayatı için her şeyi feda edebileceğini ifade etmektedir. (Kâmil Bahri/Risâ)

يا حادثاتِ الدهرِ أُمِّي بعد ما
روحي وأرواحِ العشيرة بعدها
تالله لو أَحْسَسْتِ أَدْنَى خَشِيَّتِي
لو كَانَ يُرْشَى حَدِيثٌ بِالنَّفْسِ أَوْ
أَدْرَكْتِ أُمِّي بِالرَّدى مَنْ شِيَّتِ
جَلُّ، عَدْرَتِكَ أَيُّهِنَّ غَشِيَّتِ
يَوْمَ اسْتُؤْفِلَ بِنَعْشِهَا لَخَشِيَّتِ
بِالمالِ أَوْ كَلَيْهِمَا لَرُشِيَّتِ⁷²³

“Ey zamanın musibetleri (ey ölüm,) annemi aldın ya (benden) artık kimi istersen alabilirsin”

“Canımın ve tüm ailemin canlarının artık bir önemi yoktur. Onlardan kimi alırsan al benim tarafımdan ma'zur görüleceksin.”

“Allah'a andolsun ki, eğer, annemin na'sını taşıdıkları gün benim hissettiğim dehşetin/acının birazını bile hissetseydin, elem ve hüznle ürperirdin.”

“Eğer can veya mal veya ikisi birden (annemin) canına karşılık rüşvet olarak verilebilseydi ben bunları sana verirdim.”

Zemahşerî, annesi için yazdığı mersiyyelerinde daha önce hiçbir dönemde görülmemiş, hiçbir şair tarafından uygulanmamış yeni bir üslup kullanmıştır. Bu üslup ölünün dilinden yaşayanları teselli etme üslubu olup sadece Zemahşerî'nin şiirlerinde görülmüştür. Şair üzüntüsünü hafifletebilmek, hissettiği büyük acıyı biraz olsun dindirebilmek adına adeta hayal âleminde bir yolculuğa çıkmış, dünya hayatından dar-ı bekaya, annesinin cennetteki mekânına intikal etmiştir. Burada annesinin, oğlunun acılarını hafifletmek, teselli etmek için seslenişini, onun ağzından şiirine taşımıştır. Bu üslupta, annesi oğluna seslenerek onu teselli için, kendisinin cennette, Rabbinin nimetleri ve geniş gölgelikleri içinde olduğundan, bu nedenle

⁷²³ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 407; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 71-72.

üzülmemesi gerektiğinden, hatta kendisinin Allah'a oğlundan razı olduğunu bildirdiğinden ve onun için hayır dilediğini ifade etmesinden bahsedilmektedir. (Kâmil Bahri/Taziye)

أَبَا الْوُفَا وَفَيْتَ أَيَّ وَفَاءٍ وَقَضَيْتَ فَوْقَ شَرَائِطِ الْأَبْنَاءِ
وَأَبْنَيْتَ شَهْرًا كَامِلًا مُسْتَعْبِرًا قَرَحَ الْمَاقِي خَافِقَ الْأَحْشَاءِ
إِيَّهَا فَقَدْ حَقَّقْتَ فِيَّ جَمِيعَ مَا يَحْكُونُ فِي صَخْرٍ عَنِ الْخُنْسَاءِ
وَتَعَزَّرَ عَنِّي، وَاسْئَلْ سَلْوَةَ صَابِرٍ وَتَخَطَّ قَوْلَكَ: لَا تَ حِينَ عِزَاءِ⁷²⁴

“Ey vefanın babası (vefalı oğlum). Sen evlatların ana-babalarına karşı yerine getirmekle yükümlü oldukları tüm şartları yerine getirdin.”

“Tam bir aydır ağlamaktasın. Göz kapakların yaralandı. Uzuvarın harap oldu.”

“Bu kadar gözyaşı yeter. Sen, herkesin anlattığı Hansâ'nın kardeşi Sahr için döktüğü gözyaşını döktün hatta geçtin (bile)”

“Kendine sabrı telkin et. Kendini teselli et. “Yas tutmanın vakti geldi de geçti” sözünü de uygula.”

Mersiyeinin devamında Zemahşerî'nin annesi kendi durumundan bahsetmekte, cennette nimetlere gark olmuş bir vaziyette sabah akşam gezindiğini, son derece mutlu ve bahtiyar olduğunu, oğlunu teselli için ifade etmektedir. (Kâmil Bahri/Taziye)

أَبْنَيْتَ إِنِّي فِي الْجَنَانِ مُقِيمَةٌ أَخْتَالُ بَيْنَ ظِلِيلَةِ الْأَفْيَاءِ
حَرَ الْجَحِيمِ رِضَا الرَّحِيمِ أَعَادَنِي مِنْهُ، وَأَنْزَلَنِي مَنزَلَ الصَّلْحَاءِ
فِي جَنَّةِ الْفِرْدَوْسِ فَوْقَ أَرِيكَةٍ فِي قُبَّةٍ مِنْ دُرَّةٍ زَهْرَاءِ
حَفَّتْ خِيَامُ الْحَوْرِ حَوْلِي قُبَّتِي فَيُزْرَنَ عَرَصَتَهَا صَبَاحَ مَسَاءِ⁷²⁵

“Ey oğlum, ben Rabbimin cennetinde, gölgelikler arasında (mutlu olarak) ikamet ediyorum.”

“Rabbimin rızası beni cehennem ateşinden koruduğu gibi salih kullar arasına da dâhil etti.”

“Ben Firdevs cennetinin en yüksek yerinde, bir tahtta, incidden ve çiçeklerden yapılmış bir kubbenin altında oturuyorum.”

⁷²⁴ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 408; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 7.

⁷²⁵ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 408; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 7-8.

“Huriler çadırlarında, benim kubbemin etrafında oturuyorlar, her sabah ve akşam (kubbenin) çevresini (beni) ziyaret ediyorlar.”

Zemahşerî'nin annesi, oğlunu rahatlatmak adına kendi durumunu böyle açıkladıktan sonra ondan artık üzülmeği bırakmasını, giydiği matem elbisesini çıkarıp normal hayatına devam etmesini ve kendisi için endişelenmemesini istemektedir. (Kâmil Bahri/Taziye)

من كان في دار السلام حُلُوهُ أنى يُرى في الضيق والظلماء
فاستبدلنَّ بتَرَحةٍ فَرَحًا ولا تُؤثِرُ على ضَحِكِ طَوِيلِ بُكاءِ
ودَعِ الثيابَ السودِ وادْعُ بغيرها بِالْحَلَّةِ الحَمْرَاءِ والصَفْرَاءِ
واعلمْ بأنِّي قدْ دعوتُ اللهَ أنْ تُعْطَى رِضاءَهُ، فاستجابَ دعائي⁷²⁶

“Bir kişi selam yurduna (cennete) girdikten sonra nasıl olurda hüziin ve darlık hissedebilir.”

“(Ey oğlum) hüznünü sevinç ve ferahla değiştir. Uzun süre (yas tutmayı) ağlamayı, gülmeye tercih etme.”

“(Üzerinde ki yas elbisesi olan) siyahı çıkar at. Onun yerine (sevinç ve mutluluk renkleri olan) kırmızı ve sarıyı tercih et.”

“Bil ki (ey oğlum) ben Allah'a (cc) dua edip senden razı olmasını niyaz ettim. Allah da duama isticap etti (senden razı oldu)”

Zemahşerî, aile efradından babası ve annesi dışında ahirete irtihal edenlerden sadece dayısı için mersiye yazmıştır. İkinci bir dayısı olduğunu tespit ettiğimiz Zemahşerî'nin mersiyelerini hangisi için yazdığı bilinmemekle beraber her ikisine de sevgi beslediği anlaşılmaktadır. Ancak ikinci dayısını da kaybettiği zaman yazdığını düşündüğümüz aşağıdaki kıta onun bu ölümden çok müteessir olduğunu bize göstermektedir. (Basît Bahri/Mersiye)

يا خير خالين أنى بعد فقدكما من لوعةٍ وأسَى في شرِّ حالين
وإنَّ فرقةً خالٍ واحدٍ حَطَمَتْ ظَهري فكيف إذا فارقتُ خالين⁷²⁷

“Ey iki dayının en hayırlısı, ben sizin terki diyar etmenizden sonra derin bir acı ve özlem hissiyle doluyum.”

⁷²⁶ Dayf, Dîvânu 'z-Zemahşerî, 409; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 8.

⁷²⁷ Dayf, Dîvânu 'z-Zemahşerî, 275; el-Huyemî Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 558.

“Dayımın birini kaybetmek belimi kırmıştı. (Bugün kaybettiğim) ikincisinden sonra halim nice olur?”

Hikmet içeren bir mukaddimeyle başladığı diğer bir mersiyesinde ölümün kendisinden alıp kopardığı aile üyelerini saymakta ve yine ölümden/ayrılıktan serzenişle şöyle demektedir. (Basît Bahri/Mersiye)

أودت بِجَدِّي، وما أَبْقَتْ أَخِي وَطَوْتُ عَمِّي، وَصَادَتْ بِأَسْبَابِ الرَّدَى خَالِي⁷²⁸

“(Ölüm) Dedemi aldı götürdü, kardeşimi (bana) bırakmadı, amcamı kuşattı aldı. Ölüm (oklarıyla) dayımı da (avladı) vurdu.”

Dedesı, amcası, erkek kardeşı dışında daha birçok akrabasını da kaybettiğini anladığımız Zemahşerî, bu kayıpları sebebiyle büyük bir yalnızlık hissettiğini, bu ölümlerin ardından dünyayı dolaştığını ancak sadakat, vefa ve dostluk adına bir şey bulamadığını, insanların yalancı ve davranışlarının da aşağılık olduğunu ifade etmektedir. (Basît Bahri/Mersiye)

وغيرهم من رجال الحي طائفة
وطفئت من هذه الدهماء بعدهم
تَمُّوا لِتَتَمِيمِ أَقْوَالِ بِالْأَفْعَالِ
فَمَا أُصَادِفُ إِلَّا زُورَ أَقْوَالِ⁷²⁹

“Ve diğer mahalle sakini (göçüp giden) nice insanlar. (Onların hepsinin bu dünyada) yapmak ve söylemek istedikleri şeyler vardı.”

“Onların vefatlarından sonra insanlar arasında gezdim, dolaştım da yalandan ve aşağılık işlerden başka bir şey bulamadım.”

Son olarak dayısının özelliklerinden, karakterinden fazla bahsetmemekle beraber dört beyitle ona dua mahiyetinde sözler sarfetmektedir. (Basît Bahri/Mersiye)

تَبَاعَدْتُ عَنْ ضِيَاءِ الشَّمْسِ مَهْجَتُهُ
وَحَلَّ فِي حُفْرَةٍ عُبرَاءِ مَظْلَمَةٍ
وَفَاتَهَا رَوْحُ أَسْحَارٍ وَأَصَالِ
فَرْدًا وَحِيدًا بِلَا أَهْلِ وَلَا مَالِ
وَرُبَّ ذِي جِدَّةٍ خَيْرٌ مِنَ الْبَالِي
لِكَلِّ ذِي هَيْدَبٍ بِالْوَبْلِ هَطَالِ⁷³⁰
سَفِيًّا لِقَبْرِ تَوَارَتْ فِيهِ أَعْظُمُهُ

⁷²⁸ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 273; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 488.

⁷²⁹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 273; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 488.

“Ruhu, canı güneşin ziyasından uzak kaldı. Seher yelleri, akşam rüzgârı (artık) onun için esmiyor.”

“Karanlık, kör bir çukura indi. Orda artık tek başına (kaldı). Onu eğleyecek ne bir yakını ne de malı var.”

“(Orada eskimeyecek) yeni üç elbisesi var onun (faydalanılan ilmi, sadakaları ve salih çocukları). Nice yeni (elbiseler) vardır ki eski (yırtılmış) olanlardan hayırlı ve evladır.”

“Dayımın kemiklerini örten bu kabri, bol ve verimli yağmurlar taşıyan bulutlarla sulaması için Rabbime dua ediyorum.”

Zemahşerî'nin aile efradına yazdığı mersiyelerinden sonra, kendisini yetiştirip, ilim öğreten, maddi ve manevi olarak daima destekleyen hocası Ebû Mudarr ed-Dabbî için en samimi ve içten duygularla mersiye inşad ettiğini görmekteyiz. Hocasını anlatırken tüm güzel sıfatları sıralayan, ona olan vefa ve minnettarlığını dile getiren, onun kaybından duyduğu derin hüznü ifade eden şairimizin bu mersiyeleri aile üyeleri dışında yazdığı en tesirli, en duygusal ve samimi mersiyelerdir. Hocasına iki kaside ve iki kıta halinde dört mersiye yazan şair, ilk kasidesine hüznü bir gazel ile başlamaktadır.(Tavil Bahri/Mersiye/Medih)

سَلامَ عَلَیْکُمْ، أَدْمَعِي، فَلَمَّا تَرَقَا إِذَا شِمْتُ مِنْ لِقَاءِ أَرْضِکُمْ بَرَقَا
وَمَنْ عَجِبَ أَنِّي إِذَا لَاحَ بَارِقٌ بِأَرْضِکُمْ اسْتَمَطَّرْتُ أَجْفَانِي الْوَدَقَا⁷³¹

“Ey insanlar sizi selamlıyorum (Selamun Aleykum). (ve diyorum ki) gözyaşlarım, her ne vakit gökyüzünde parlayan bir şimşek görsem, oluk oluk akıyor.”

“Ne acayip! Topraklarınız üzerinde ne zaman bir şimşek parıldasa, ben, göz kapaklarımdan (yağmur yağdıran bulutlara) katılmasını ve yaşlarını (onlarla birlikte) akıtmasını dilerim.”

Hocasına yazdığı mersiyesine bu güzel mukaddime ile başlayan Zemahşeri çok geçmeden asıl konusuna intikal etmektedir.

وَأَهْفِي عَلَى عَصْرِ، تَقْضِي، مُنَاسِبِ سَجَايَا فَرِيدِ الدَّهْرِ أَوْ وَجْهَهُ الطَّلَقَا
هُوَ الْمَرْتَضِي وَجْهًا وَ خُلُقًا وَإِنِّي لِأَشْتَاقُ ذَاكَ الْوَجْهَ بَلْ ذَلِكَ الْخُلُقَا⁷³²

⁷³⁰ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 274; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 489.

⁷³¹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 128; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 402.

⁷³² Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 129; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 403.

“Geçip giden zamana yazık ki, (hocam Ebu Mudarr ed-Dabbî) asrın eşsiz imamı, yüce karakteriyle, nurlu yüzüyle bu zamanda yaşadı ve öldü”.

“O hem nurlu yüzü hem de ahlakıyla hoşnut olunan biridir (insana mutluluk verir). Onun (güleç) yüzünü ve (güzel) ahlakını çok özliyorum.”

Diğer kasidesinde de vaaz ve hikmet içerikli bir mukaddime ile başlayan Zemahşerî, hayat ve ölüme dair sözleriyle etkileyici bir giriş yaptıktan sonra asıl konusuna geçiş yapmakta, hocasının vasıflarını sıralamakta ve onun kaybindan duyduğu derin üzüntüyü ifade etmektedir. (Tavîl Bahri/Mersiye)

وما زال موت المرء يُخربُ داره
و تسخنُ عيني أن أرى البدرَ طالعا
و تشخصُ بي زهُرُ الكواكبِ غيرَةً
فإن لاح لي بدرٌ و بحرٌ و كوكبٌ
وما كانَ حقي أن أُشبهَه بها
وصكَّ بمثلِ الصخرِ سمعي نعيه
ونَهنتُ عيني أن تَضنَّ بِدَرِّها
وموتٌ فريدُ العصرِ قد خربَ العصرا
وأنَّ الليالي غيبتُ ذلكَ البدرا
إذا ذكرتُ نفسي مناقِبَه الزُّهرا
تعاميتُ، أو أوليئُها نظراً شزراً
فقدُ كانَ أعلى من ثلاثِها قدرا
فشُبِّهتُ بالخنساءِ إذ فقتتُ صحرا
على رجلٍ، مازال يَمْنَحني الدُّرا⁷³³

“Ölüm, ölenin evini harap eder de, asrının eşsiz âlimi (hocamın) ölümü tüm asrı (ve toplumu) harap etti.”

“Gökyüzünde ayı doğarken gördüğümde gözlerim kaynıyor.(gözyaşları döküyor ve bana) gecelerin, (yeryüzünün) ay'ını (nasıl) alıp götürdüğünü hatırlatıyor.”

“Her ne zaman senin erdemlerinden, (eserlerinden ve insanlara desteğinden) bahsetsem, gökteki yıldızlar gözlerini dikip kıskanarak bana bakarlar.”

“Yıldızlar, ay ve deniz bana (güzel ve ışıltılı) görünse, (hocamı kaybetmenin üzüntüsüyle) onları görmezden gelirim ya da onlardan yüz çeviririm.”

“Onu (deniz, ay ve yıldızdan birine) benzetmek benim hakkım değil, zira o bu üçünden de daha üstün ve kıymetlidir.”

“Onun ölüm haberi beni adeta şiddetle çarptı. Sahr'ın ölüm haberinin Hansâ'ya ulaştığında (onun durumu nasılsa ben de ona) benzedim.”⁷³⁴

⁷³³ Dayf, Dîvânu 'z-Zemahşerî, 135; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 208-210

“Gözlerimi, ölümünden sonra bile denizler kadar ilimi ile beni aydınlatan bu adam için inciler gibi gözyaşı dökmekte cimrilik ettiği için azarladım.”

Zemahşerî'nin hocasına mersiye olarak yazdığı iki kıtadan biri oldukça meşhur olmuş, Zemahşerî'den bahseden eserlerin çoğunda, onun hocasına olan vefa ve sevgisini dile getirmek adına zikredilmiştir. (Tavîl Bahri/Mersiye)

وقائلة: ما هذه الدرر التي تُساقطها عينك سمطين سمطين
فقلت: هي الدرر اللواتي حشا بها أبو مضرٍ أذني تساقط من عيني⁷³⁵

“Bir kadın “Gözlerinden boncuk boncuk dökülen bu inciler nedir” diye sordu.”

“Ona dedim ki, Ebû Mudarr'ın kulaklarıma doldurduğu inciler, şimdi gözlerimden dökülmektedir.”

Zemahşerî mersiyelerinde, özellikle yakınları, anne, baba, dayı ve hocası için yazdıklarında yoğun bir duygusallık ve derin bir hüznün hemen hissedilebilirken, bu sayılanlar dışında çevresinde vefat edenler için yazdığı mersiyelerinde aynı duygusallık ve hüznü hissetmek pek mümkün olmamaktadır. Hatta bazı makam sahiplerinin eşleri için yazdığı mersiyeleler, ölüye ağıttan ziyade ölen kadının eşini methetmeye kadar gidebilmektedir. Zemahşerî bu durumda adeta karısı öleni teselli etmeyi değil de onun, bu yas havasından bir an önce kurtulup hayatına devam etmesini istemektedir. Buna örnek olarak Şemsülmeâlî'nin karısı için yazdığı mersiye zikredilebilir. (Vâfir Bahri/Mersiye)

على تاج النساء الشمس تبكي توافق صنوها شمس المعالي
وتندبها الليالي لابساتٍ حدادًا، والنجوم مع الليالي
لئن تاج النساء مضت، وفانت لقد أبقت لنا تاج الرجال
وأرباب الحجي، إن يسلموا لم أبال بموت ربّات الحجال⁷³⁶

“Güneş, sanki kendisine ikiz kardeş gibi olan Şemsülmeâlî ile beraber kadınların efendisine ağıtlar yakmaktadır.”

⁷³⁴ Hansâ, UmmU Amr Tumâdır bt. Amr b. el-Hâris b. eş-Şerîd (öl. 24/645) Araplar'ın en meşhur kadın şairi ve sahâbî. Sahr, onun kardeşidir. Kardeşinin ölüm haberi Hansa'ya ulaştığında yazdığı mersiye Arap edebiyatında çok meşhur olup tüm şairler tarafından bilinen ve atıflar yapılan bir mersiye'dir. Ayrıntılar için bk. Ali Şakir Ergin, “Hansâ”, *TDVİA*, (İstanbul, TDV Yayınları, 1997), 16/46-47.

⁷³⁵ Dayf, *Divânu 'z-Zemahşerî*, 138; el-Huyemî, *Divânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 558.

⁷³⁶ Dayf, *Divânu 'z-Zemahşerî*, 331; el-Huyemî, *Divânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 489.

“Geceler, gecelerle beraber yıldızlar da (Şemsülmeali'nin karısı, kadınların efendisi) için matem elbisesi giymişler .”

“(Fakat) Kadınların şahı ölmüş, (dünyayı) terk etmiş olsa da, bize erkeklerin efendisini (Şemsülmeali'yi) bıraktı.”

“(Ancak) Ben, saçlarını topuz gibi yapıp paravan arkasında duranların ölümleriyle ilgilenmiyorum. (Yeter ki) akıl-fikir sahipleri sağ olsunlar.”

Yaptığı başarısız evlilikten dolayı olsa gerek akrabası ve yakını olmayan kadınlara karşı olumsuz tutumunun hiç değişmediğini gözlemlediğimiz⁷³⁷ Zemaşerî, erkekleri kılıca, kadınları ise kın'a benzetmekte, kılıç selamette olduğu sürece kın'ın kırılmasıyla pek alakadar olmamaktadır. (Münserih Bahri/Mersiye)

إذا السیوفُ البَوَاتِكُ انْعَصَمَتْ فلا تَرُعُكَ العُموْدُ، تَنْبَتِكُ
والْحُصْنُ الْمُقْرَبَاتُ یَوْمَ وِعَى ویومَ سَبِقِ، فداؤها الرَّمَكُ⁷³⁸

“Kılıçlar keskinliğini koruduğu müddetçe, kınların parçalanması seni endişelendirmesin.”

“Savaş veya yarış günü (zor zamanlarda) kaleler sağlam olsun (yeter ki). Kısraklar, kalelere feda olsun.”

Zemaşerî'nin, bir kavmin ileri gelenleri için yazdığı mersiyelerinde de annesi, babası ya da hocasına yazdığı mersiyelerde ki duygu yoğunluğunu görmek pek mümkün değildir. Bu açığı mübalağa ile kapatmaya çalışan şair, Mecdülmülk⁷³⁹ için yazdığı mersiyede onun ölümünden tüm varlıkların nasıl etkilendiğinden bahsetmektedir. (Kâmil Bahri/Mersiye)

الشمس قد سُدَّتْ مَطَالِعُهَا والشَّهْبُ قد خَفِيَتْ لوامعها
لَفَجِيعَةٍ نُسِيَتْ لِشَدَّتِهَا فی كلِّ ناحیةٍ فـجائِعُها⁷⁴⁰

“(Sanki) Güneş ışıklarını söndürdü (üzerimize doğmuyor). (Sanki) Yıldızların, gezegenlerin üzeri örtüldü de aydınlıkları görünmüyor.”

“(Onun ölümünün) kasvetinden (adeta) tüm insanlar dünyanın her bir köşesinde kendi dertlerini unuttular.”

⁷³⁷ Yüksel, *Al-Zamakhshari's Life and a Critical Edition of his Diwan*, 16.

⁷³⁸ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemaşerî*, 527-528; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşerî*, 445.

⁷³⁹ Mecdülmülk Abu'l-Fazl As'ad b. Muhammed el-Belâsânî (öl.492) Büyük Selçukluda Berkyaruk dönemi devlet adamı, bürokrat (müstevfi/mali işler).

⁷⁴⁰ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemaşerî*, 436; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşerî*, 353.

Zemahşerî çağdaşı olduğu ilim adamları için de mersiyeler yazmıştır. Bunlardan İbn Sem'ân⁷⁴¹ için yazdığı mersiyenin bir bölümünde şunları söylemektedir. (Basît Bahri/Mersiye)

ذابت صخور خرسان لخرقتها فالنارُ ساطعةٌ من نحو مَنبَعها
وزُلزلتْ مروٌ عن أرسى قواعدها فأبصرتْ قلقًا في غير موضعها
وكلُّ مرتضِعٍ لئذِي مُطْرَحٌ وكلُّ مُرضِعةٍ ترمي بمُرَضِعيها⁷⁴²

“(İbn Sem'ân'ın ölümünün) Sanki ateş kaynağından parlayarak (şiddetlendi). Onun hararetinden Horasan şehrinin kayaları (bile) eridi.”

“Merv şehri sanki temellerinden sarsıldı. (sadece Merv değil) uzaktaki insanların kalbi de korku ve endişeyle doldu.”

“(Hüzün ve kederden) Emzikli çocuklar annelerinden ayrıldı. Emzikli anneler de bebeklerini bıraktılar.”

Döneminin en önemli siyasilerinden Muhammed b. Arslan için yazdığı mersiyede ise şunları söylemektedir. (Basît Bahri/Mersiye)

محمد بن ارسلانَ الذي رُئيتُ معالمُ العلم والإسلامِ حينَ رُئي
ما كنتُ إلا جميعَ الناسِ منفردًا فكيف حلَّ جميعُ الناسِ في جدِّ⁷⁴³

“Muhammed b. Arslan vefat ettiği zaman İslam'ın ve ilmin faziletleri zikredildi. Ve onun erdemleri dillerde dolaştı.”

“(Ey Muhammed) hayattayken insanların tüm güzel özelliklerini bünyende topladın. (Öldüğünde) Tüm insanları (bu güzel vasıfları) senin kabrine nasıl sığdıracağız.”

Zemahşerî'nin mersiyelerinin birçoğu hikmet, vaaz ve nasihat içeren mukaddimelerle başlamaktadır ki bu onu diğer şairlerden ayıran en güzel yönlerinden biridir. O bu mukaddimelerdeki beyitleriyle insanları zühd ve takvaya davet ederken, ahiret hayatını akıldan çıkarmamayı tavsiye etmektedir. O, ölümün insanlar üzerinde bıraktığı korku ve ürpertiye kullanarak, ahireti ve hesap gününü hatırlamalarını sağlamakta, dünyanın faniliğini ve değersizliğini zihinlerine işlemektedir. Ölüm olgusunu kullanarak insanlara vermek

⁷⁴¹ Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî (öl. 489/1096)

Şâfiî fakihî, kelâm ve tefsir âlimi.

⁷⁴² Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 268; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 362.

⁷⁴³ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 289; el-Huyemî *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 82.

istediği mesajları, ders ve nasihatleri kolayca ve etkili bir biçimde aktarabilmektedir. Genel olarak bakıldığında, Zemahşerî mersiyelerinde kabul edilebilir bir abartı sezilmekle beraber methiyelerinde olduğu gibi aşırılıktan söz etmek mümkün değildir.

Sonuç olarak Zemahşerî'nin mersiyelerini üç bölümde incelemek mümkündür. Birinci bölümde annesi babası ve hocası için yazdığı mersiyeleri değerlendirdiğimizde, yoğun bir duygusallık, derin ve büyük bir hüzünden kaynaklanan samimi ve coşkulu ifadeler ve dinleyenleri derinden etkileyen güçlü ve kapsamlı kelimeler karşımıza çıkmaktadır. İkinci bölümde toplumun ileri gelenleri için yazdığı mersiyeler bulunmaktadır ki bu mersiyelerde onların üstün özelliklerini ve ilme ve halka yaptıkları hizmetleri geleneksel ifadeler kullanarak kaleme aldığını görmekteyiz. Üçüncü bölümde ise kadınlar ve çocuklar için yazdığı mersiyeler gelmekte olup şairin, kadınların ölümlerini diğer ölümler kadar içten değerlendirmedini söyleyebiliriz. Yeniden evliliğe ve çocuk edinmeye sıcak bakmayan bir hayat görüşü olan Zemahşerî⁷⁴⁴, kadın ve çocuklar için yazdığı mersiyelerine bu ruh halini yansıtmaktan çekinmemiştir.

3.8.3. Mekke Sevgisi

Zemahşerî'nin, hayatında çok önemli bir yeri olan Mekke'ye ilk ne zaman gittiği çok kesin olmamakla beraber⁷⁴⁵ bu mukaddes şehrin ve emiri İbn Vahhâs'ın, ona çok şeyle kattığı şüphesizdir. O sırada Mekke Emiri olan İbn Vahhâs ve Mekkelilerden büyük bir izzet ve ikram gören şair burada kaldığı sürelerde hem ruhen hem bedenen sükûnet bulmuştur. Mekke'yi, özellikle de Ka'be civarında ikameti çok seven şair, doğup büyüdüğü öz vatani Harezm'e olan muhabbet ve iştiyakı ağır basınca, tekrar vatanına dönmüştür. Ancak Mekke'de gördüğü yoğun ilgi ve sevgi, Mekkelilerin kendisini samimiyetle bağrılarına basmaları, sadece evlerinin değil gönüllerinin kapılarını da açmaları Zemahşerî'nin Mekke'ye olan sevgisini güçlendirmiş tekrar Mekke'ye dönmek için büyük bir arzu ve istek duymaya başlamıştır. Bu karşı konulamaz sevgi ve özlem onun şiirlerine de yansımış, Mekke ve orada karşılaştığı güzellikleri anlattığı nice beyitler ve kıtalar kaleme almıştır.

Zemahşerî'nin Mekke sevgisi ve özlemini işlediği şiirlerini iki kısımda değerlendirmek mümkündür. Bunlardan ilki Mekke Emiri, yakın dostu ve öğrencisi İbn Vahhâs'a yazdığı methiyelerde mukaddime şeklinde olanlar, ikincisi ise tamamen Mekke sevgisini işlediği kaside ve kıtalardır. Zemahşerî gerek İbn Vahhâs'a methiyelerinde gerekse

⁷⁴⁴ Dayf, *Dîvânü 'z-Zemahşerî*, 168; el-Huyemî, *Dîvânü Cârillah ez-Zemahşerî*, 113-114.

⁷⁴⁵ Mekkeye seyahatleri ve orada kaldığı süreler için bk. 164 nolu dipnot.

doğrudan Mekke sevgisini dillendirdiği kaside ve kıtalarında başta İbn Vahhâs olmak üzere Mekkelileri, onlardan gördüğü ilgi, iltifat ve misafirperverliği, orada geçirdiği huzur dolu günleri hayırla ve şükranla yâd ederek, bu kutsal beldeye ve onun ehline olan muhabbetini ve minnettarlığını dile getirmeyi ihmal etmemiştir. Şimdi şairin Mekke sevgisi ve Mekkeliler hakkında düşüncelerini birkaç örnekle gözler önüne serelim. Şairimiz İbn Vahhâs için yazdığı bir methiyesinin mukaddimesinde Mekke'de kaldığı süreyi de zikrederek şunları söylemektedir.(Tavîl Bahri/Medih)

فؤادي من الشوق المبرح ريانُ
إلى حرم الله المعظم ظمآنُ
يروحُ، ويغدو ما تُغبُّ سوادهُ
تباريحُ، ينهبن العزاء وأشجانُ
إذا جال فيه هاجسٌ من تذكُّرٍ
لمكة عامي التظتُّ فيه نيرانُ⁷⁴⁶

“Kalbim Allah’ın Harem-i Şerifi Mekke’nin acı veren özlemi ile dopdolu ve ona adeta susamış (vaziyette).”

“Sabah akşam Mekke’yi arzulamama rağmen ona olan iştiyakım hiç dinmiyor ve sabrımı ve avuntumu alıp tüketiyor”

“Mekke’de kaldığım iki yıl zarfında olanlar/yaşadıklarım aklıma gelince içimde bir hasret ateşi tutuştu.”

Mekke'de son ikametine işaret ettiğini düşündüğümüz bir diğer kasidesinde de bu ikamet beş yıl sürdüğünü ve tefsiri Keşşâf’ı tamamladığını beyanla duygularını şöyle ifade etmektedir. (Tavîl Bahri/Fahr)

فجاورتُ ربي وهو خيرُ مجاورٍ
لدى بيته البيت المحرم عاكفا
أقمتُ بإذن الله خمسا كواملاً
وصادفتُ سبعا بالمُعَرَّفِ واقفا
وتم لي (الكشاف..) ثم ببلدة
بها هبط التنزيل للحق كاشفا⁷⁴⁷

“Rabbime O’nun Beyt-i Haramının yanibaşında kendimi O’na ibadete adayarak komşu oldum ki o en hayırlı komşudur.”

“Ka’be’nin civarında tam beş yıl ikamet ettim. Arafatta vakfe yapanlarla beraber yedi kez vakfe yaptım.”

“Keşşâf’ımı, vahyin indiği ve hakikati izhar ettiği bu yerde hakikati izhar etmek üzere tamamladım.”

⁷⁴⁶ Dayf, Dîvânu ’z-Zemahşerî, 46; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 546.

⁷⁴⁷ Dayf, Dîvânu ’z-Zemahşerî, 216; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 377.

Başka bir kasidesinde şunları söylemektedir. (Tavîl Bahri/Mekke Sevgisi)

ولي نفسٌ شبيهةً للهبیب، تصعدتُ به زفرةٌ كالنار ذاكيةً الجمر
يُذیب مَضَامِينَ الشؤونِ بحرّه فتجري شأیبُ الحمیم علی نحري⁷⁴⁸

“Benim kor/alaza benzeyen bir canım var. Ruhumdan tutuşmuş kor alev iniltileri/homurtuları yükseliyor.”

“Hüznün yakıcılığıyla eriyen gözyaşlarım, sıcak yağmur taneleri gibi boynuma doğru dökülüyor.”

Diğer bir kasidesinin mukaddimesinde matla şöyledir.(Hafif Bahri/Mekke Sevgisi)

حرمَ الله لي إلیك اشتیاقُ دون أدناه تُقرحُ الآماقُ
نفسٌ واقِدٌ متى يتصاعدُ يُنحدرُ دمعُ عیني المَهراقُ
ما ذكرتُ السُكُنَى بمكة إلا قَدَحَتْ في فوادي الأَشواقِ⁷⁴⁹

“Ey Allah’ın Harem-i Şerifi, sana olan iştियakım büyüktür. (Bu yüzden) akan gözyaşlarımın hararetinden göz pınarlarım yaralandı.”

“Aldığım her nefes sanki alev gibi. (nefesim her) çıkışında gözyaşlarım yağmur gibi akıyor.”

“Mekke’de ikamet ettiğim (günleri) andığımda/hatırladığımda sanki kalbimde ve bağrım da bir ateş alevleniyor.”

Bunları söyleyen Zemahşerî başka bir kasidenin mukaddimesinde ciğerinden gelen ve bedenini yakan bu özlem ateşinin ancak Mekke’yi tekrar görmekle söneceğini şöyle ifade etmektedir. (Tavîl Bahri/Mekke Sevgisi)

هو النَّفسُ الصَّعَادُ عن كَبِدِ حَرِّي إلی أن أرى أمَّ القُرَى مرةً أخرى⁷⁵⁰

“Ciğerlerimden gelen (ve beni kedere gark eden) bu yakıcı nefes, ancak Mekke ’yi tekrar gördüğümde (dinecektir).”

İbn Vahhâs’ı methettiği diğer bir kasidesine yine Mekke sevgisi ve hasretini dile getirerek başlamaktadır. (Tavîl Bahri/Medih)

⁷⁴⁸ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 50; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 253.

⁷⁴⁹ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 531; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 428-429.

⁷⁵⁰ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 52; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 213.

ألا أبلغاً أم القرى وقطينها تحية نفس، ما تُغِبُّ حنينها
تحنُّ إلى البطحاء حنةً وإليه بنات الليالي أتكلَّتها قرينها⁷⁵¹

“(Ey dostlarım) Mekke’ye ve onun sakinlerine, onlara olan özlemi hiç azalmayan kişinin selamını iletin.”

“Feleğin cilvelerinin en yakın dostundan ayırdığı (Nefsim) Mekke topraklarını hüznün verici bir özlemle özlemektedir.”

Zemahşerî kendisini yavrusunu kaybetmiş bir deveye benzettiği başka bir kasidesinde Mekke sevgisini şöyle dile getirmektedir. (Tavil Bahri/Mekke Sevgisi)

بُكاءً على أيام مكة، إنَّ بي إليها حنين النَّابِ فاقدة البكر⁷⁵²

“Mekke’de geçirdiğim günleri (düşündükçe) ağlıyorum. Onu tıpkı küçük yavrusunu kaybetmiş bir deve misali özliyorum.”

Zemahşerî, Mekke sevgisini işlediği bir kasidesinde, ona duyduğu özlemin verdiği acıyla döktüğü gözyaşlarını, Arap edebiyatında önemli bir yeri olan, mersiyeleriyle ünlü muhadram kadın şairlerden Hansâ’nın, kardeşi Sahr’ın ölüm haberini aldığı zaman döktüğü gözyaşlarına benzetmektedir. Darb-ı mesel olacak kadar şöhret bulan bu mersiye ve olayı şairimiz ihmal etmemiş ve şiirinde anmıştır. (Tavil Bahri/Mekke Sevgisi)

تذكرتُ أيامي بها، فكأنني قد اختلفت زُرُقَ الأسنَّةِ في صدري
أبيثُ على الصخر المباركِ باكياً كما كانتِ الخنساءُ تبكي على صخر⁷⁵³

“O (Mekke’de geçirdiğim günleri) hatırlarım ve (güneşin ışığıyla parıldayan) keskin mızrağın ucunu göğsüme saplanmış gibi hissederim.”

“O mübarek (el-Haceru’l-Esved) taşın başında ağlayarak gecelerim. Tıpkı Hansâ’nın kardeşi Sahr’ın başında ağladığı gibi.”

Mekke’den neden ayrıldığı hakkında da bilgiler veren Zemahşerî, bunun sebebini vatan sevgisi olarak açıklamaktadır. Vatan özlemini giderdikten sonra tekrar Mekke’ye dönüşünü ise kendisinin yolunu bekleyen yavruları olan arslanın ormana dönüşüne

⁷⁵¹ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 47; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 542.

⁷⁵² Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 50; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 253.

⁷⁵³ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 50; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 253.

benzetmektedir. Ayrıca kendisinin en bilinen ünvanı olan *Cârullah* ile de kendini tekniye etmektedir. (Tavîl Bahri/Mekke Sevgisi)

أنا الجار جار الله، مكةً مركزي
وما كان إلا زورةً نهضتي إلى
ومضربُ أوتادي ومَعْقِدُ أطنابي
بلادٍ، بها أوطانُ رهطي وأحابي
فلما قضت نفسي، والله درّها
ألبانةً وارٍ، زندها غير خيابٍ
كررتُ إلى بطحاء مكة راجعًا
كأنّي ابو شبليين، كرّ إلى الغاب⁷⁵⁴

“Ben komşuyum, Allah’ın komşusu. Mekke benim ikametgâhım. Çadırımın kazıklarını çaktığım, iplerini bağladığım yer.”

“Bu ikametim, benim kararlarım (amaçlarım), ailemin, dostlarımın ve sevdiğlerimin yaşadığı vatanıma (daha iyi hizmet için) güç toplama takviyesidir.”

“Vatanımda işlerim ve sorumluluklarımı yerine getirdim. Ki benim yapmayı istediğim ve yapamadığım şey olmadı.”

“Mekke’ye tekrar döndüm. Kendimi, ormanda yavruları onu bekleyen arslan gibi hissediyorum.”

Yine bu minvalde Mekkelilerin onun nezdindeki konumlarını anlattığı bir beytinde onları şöyle tasvir etmektedir. (Tavil Bahri/Fahr)

كَرْكَبٍ عِطَائِشٍ بَعْدَ يَأْسٍ، تَبَاشَرُوا
بِأَنْ أَبْصَرُوا ذَا هَيْدَبٍ مُتَكَائِفًا⁷⁵⁵

“(Mekke Ehlinin benim nezdimde durumları yolculuklarının uzaması nedeniyle) susuzlukları şiddetlenmiş, su bulmaktan ümitleri kesilmiş ve ardından bol yağmur getiren bulutlarla müjdelenmiş bir topluluk gibidir.”

Zemaşerî Mekke’de ikameti sırasında asla boş durmamış, Mekke’de kaldığı süre içerisinde Arap yarımadasını dolaşmış bedevi Arap kabileleriyle görüşerek onların dil, edebiyat, örf ve adetleri hakkında değerli bilgiler edinmiştir. Bu şekilde Arapçanın farklı lehçelerine de muttali olan şair, kendi ifadesiyle Arap beldelerinde ayak basmadık bir toprak parçası bırakmamış, bu topraklarda geçirdiği her ânı yine ilim tahsili ve insanlara hizmetle değerlendirmiştir. Onun Mekke’deki tek eğlencesi Ka’be’nin kapısına yakın bir yerde oturup Hacer-i Esved’e içini dökmek olmuş, bunu yaparken kendisini, hayatlarını zevk ve sefa ile geçiren yeryüzünün tüm meliklerinden daha üstün görmüştür. (Tavîl Bahri/Mekke Sevgisi)

⁷⁵⁴ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemaşerî*, 59; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşerî*, 39.

⁷⁵⁵ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemaşerî*, 216; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşerî*, 378.

إِذَا التَّصَقْتُ فِي آخِرِ اللَّيْلِ لَبَّتِي بِمُلْتَزِمِ الْأَبْرَارِ مِنْ أَيْمَنِ الْبَابِ
أَوْ التَّصَقْتُ بِالْمُسْتَجَارِ أَوْ التَّقْتُ عَلَى الرِّكْنِ أَجْفَانِي بِسِحِّ وَنَسْكَابِ
فَقُلْ لِمَلُوكِ الْأَرْضِ يَلْهَوْا وَيَلْعَبُوا فَذَلِكَ لَهْوِي مَا حَيِّبْتُ وَتَلْعَابِي⁷⁵⁶

“Gecenin bir yarısında, sırtımı, insanların Rablerine (önünde durarak) dua ettiği Ruknu Yemâni'ye yaslarım (yasladığım zaman).”

“(Yahut huşu ile) sel gibi yaşların döküldüğü gözlerimi, o Rukn-u Yemâni'ye diker bakarım.”

“Zevk ve sefa süren yeryüzününün tüm krallarına de ki (diyorum ki) (işte bu) da benim hayatta olduğum sürece tek zevkim ve eğlencemdir.”

Burada Zemahşeri'nin Mekke sevgisinden bahsetmişken İbn Vahhâs başta olmak üzere Mekkelilerin de ona olan sevgisi ve saygısından da kısaca bahsetmek gerekmektedir. Mekke'deki hayatından bahsettiği bir kasidesinde söyledikleri şâyân-ı dikkattir. (Tavil Bahri/ Fahr)

بِمَكَّةَ أَخَيْتُ الشَّرِيفَ وَفَنِيَّةً حَوَالِيهِ مِنْ آلِ النَّبِيِّ غَطَارِفَا
وَكَنْتُ عَلَيْهِمْ مِنْ أَعَزِّ نَفُوسِهِمْ أَعَزَّ، وَكُلُّ كَانَ صِنُورًا مُلَاطِفَا
لِكُلِّ مَوَالٍ لِي وَلِيًّا مُنَاصِحًا لِكُلِّ مُعَادٍ لِي عِدْوًا مُكَاشِفَا
يُتَابِعُ إِنْ نَوَظَرْتُ دَرَاءً لِشَاغِبِ وَيُنْهَضُ إِنْ نَوَكِرْتُ رَدَاءً مَكَانِفَا
مَتَى أَقْبَلَ الْعَلَامَةَ انْتَفَضُوا لَهُ وَحَيُّوهُ، حَيَّ اللَّهُ تِلْكَ الْمَعَارِفَا
وَهَشُّوا إِلَيْهِ بِأَسْطِينِ أَسِيرَةً بِمَاءِ الْحَيَاءِ الْهَاشِمِيِّ نَوَاطِفَا
كَرَكِبِ عِطَاشٍ بَعْدَ يَأْسٍ، تَبَاشَرُوا بِأَنْ أَبْصَرُوا ذَا هَيْدَبٍ مُتَكَاتِفَا
وَكَانَ ابْنُ وَهَاسٍ لِحَبِيبِي فَارِشًا كَمَا تَفْعَلُ الْأُمُّ الْحَفِيَّةُ لِأَحْفَا
عَلَى بَابِ أَجْيَادِ بَنِي مَنْزَلًا كَرُكُنْ شَمَامٍ بِالصَّفَا مُتْرَاصِفَا⁷⁵⁷

“Mekke'de Emir İbn Vahhâs ve onu etrafındakilerle ve Hz. Peygamber'in neslinden ileri gelenlerinden bir toplulukla aramızda kardeşlik kurduk.”

“Onlara kendi canlarından daha aziz ve sevgili oldum. Onlar da benim öz kardeşim ve candan dostlarım oldular.”

⁷⁵⁶ Dayf, Dîvânu 'z-Zemahşeri, 59; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşeri, 39.

⁷⁵⁷ Dayf, Dîvânu 'z-Zemahşeri, 216; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşeri, 377-378.

“Onlar benim dostlarıma dost, düşmanlarıma düşman oldular.”

“Biriyle münazara ettiğimde, bana karşı olanı savuşturma da (İbn Vahhâs) bana yardım etti, bir cahille karşılaştığımda ise beni korudu.”

“Onların (Mekkelilerin olduğu yere) geldiğimde “allâme geldi” (diyerek) ayağa kalktılar ve beni selamladılar. (Dilerim) Allah da onları güzelliklerle selamlası.”

“Benim etrafıma gülen yüzlerle üşüştüler. Yüzlerinde (Hz. Peygamber’den miras) Haşimilerin o hayâ suyu parıldıyordu.”

“(Mekke Ehlinin benim nezdinde durumları yolculuklarının uzaması nedeniyle) susuzlukları şiddetlenmiş, su bulmaktan ümitleri kesilmiş ve ardından bol yağmur getiren bulutlarla müjdelenmiş bir topluluk gibidir.”

“İbn Vahhâs bir anne şefkatiyle yanbaşımdayken bana yatak hazırlıyor, üzerime örtü örtüyordu”

“Ve İbn Vahhâs benim için Ecyâd kapısı yanında, Şemam tepesi ile Safâ tepesine komşu bir ev inşa ettirdi.”

Zemahşerî’nin Mekke sevgisi ve özlemi onu tekrar tekrara oraya dönmeye ve bir müddet daha ikamet etmeye mecbur etmiştir. Buraya kadar zikredilen beyitler de göstermektedir ki onun Mekke sevgisi ve oradaki yaşama olan özlemi sıradan bir sevgi ve özlem değildir. Onun bu sevgisinin temelinde kutsal topraklara ve onun sakinlerine faydalı olma arzusu da yatmaktadır. Özellikle Mekke Emiri İbn Vahhâs’ın Zemahşerî sevgisi ve onu adeta el üstünde tutması, onun Mekke’ye duyduğu sevgi ve saygıda büyük pay sahibidir. Kendisini arslana Mekkelileri de arslan yavrularına benzetmesi, yine Mekkelilerin kendisine olan düşkünlüklerini, çölde susuz kalmış insanların bir vaha bulmuşçasına sevinmelerine benzetmesi, kendisinin Mekke’ye olan sevgisi kadar, Mekkelilerin de ona olan ihtiyacının bir göstergesidir.

3.8.4. Gazel (Aşk)

Yaptığı başarısız bir evlilikten sonra evliliğe ve kadınlara karşı kalbini kapatan, kendini ilme, eserlerine ve öğrencilerine adayan Zemahşerî, karakteri, ahlakı, ilmi ve otoritesiyle hangi belde hangi toplumda bulunursa bulunsun insanların gözdesi ve bakışların çevrildiği bir insan olmuştur.⁷⁵⁸ Daha hayattayken İslam coğrafyasında hatırı sayılır bir şöhrete sahip olan şairimiz elbette toplumun tüm tabakalarından sayısız insanlarla

⁷⁵⁸ Dayf, *Dîvânü’z-Zemahşerî*, 44; el-Huyemî, *Dîvânü Cârillah ez-Zemahşerî*, 135-136; Beyitler:24-27. Bu beyitlerde Zemahşerî, nereye giderse gitsin, Allah’ın lütuf ve keremiyle, insanların kendisini iyi karşılayıp ağırladıklarını ve her zaman el üstünde tuttıklarını anlatmaktadır.

karşılaşıp görüşmüştür. Evliliğe ve kadınlara, olumsuz bir tutum içerisinde olduğunu şiirlerinden anladığımız şairimiz⁷⁵⁹, buna rağmen nahif ruh yapısı, şair kişiliği ve edebi tecrübesi sayesinde birbirinden mükemmel gazeller yazmaya muvaffak olmuştur. Arapçayı çok seven ve bunu her fırsatta dile getiren Zemahşerî,⁷⁶⁰ sadece bununla da yetinmemiş Arap beldelerini, en ücra köşelerine kadar gezip dolaşarak Arap diline hâkim olmuş, Arap kültürünü ve hayat anlayışını da özümsemiştir. Şiirlerinde de bu hayatı bütünüyle tasvir ve ihata eden lafızlara, yer isimlerine, olaylara ve kıssalara sıkça yer veren Zemahşerî, sanıldığı gibi, gazellerinin tamamını, hayali sevgililer hatırına değil, bizatihi tecrübeleriyle yazmıştır. (Remel Bahri/ Medih)

وبالیا هذه الدنيا صنوفٌ والهوى أعظمُ أصنافِ البلاءِ⁷⁶¹

“Dünyanın bela ve musibetleri türlü türlüdür. Aşk bu belaların en büyüğü, en şiddetlisidir.” anlamındaki sözleri onun aşka dūçar olduğunun bir göstergesi hatta itirafıdır.

Arap olmayan, Türkçe (Harezmi Türkçesi) konuşulan bir vasatta yetişip, daha sonra neredeyse tüm İslam coğrafyasını dolaşarak yaşadıkları, onun, aşka dair tecrübeler edindiği ihtimalini yükseltmektedir. Zira aşkı tecrübe etmeyen birinin, aşağıda da üzerinde duracağımız gibi aşkın, sevgiliden firâkın acısını okurlarına hissettirecek derecede şiirlerine yansıtabilmesi kabil değildir. Kendisi de bu iddiamızı teyit eder mahiyette beyitler inşad etmiştir. Zemahşerî, divanında, özellikle gazel türü kasidelerinde ve gazeliye ile başladığı mukaddimelerde bazı kadın isimlerini defalarca zikretmiştir. Bunların tamamının hayali olduğunu düşünmek, zorlama bir iddiadan öte gitmeyecektir. Bizim tespit edebildiğimiz, Su’dâ, Su’âd, Tûmâdır, Selmâ, Süleymâ, Ümâme ve Esmâ isimli bu kadınlar, onun şiirlerinde ilân-ı aşk ettiği kadınlardır.⁷⁶² Gazellerinin taleliye bölümlerinde zikrettiği, sevgilinin izlerini ve hatıralarını yâd ettiği mekânların çukurlarına, kıvrımlarına, akarsuların açtığı yarıklarına kadar tasvir etmesi, coşkuyla isimlerini saydığı Umâme, Su’dâ, Su’âd, Tûmâdır, Selmâ, Süleymâ bize şairimizin aşk denilen bu en tabi insanî duyguyu en derinden tecrübe ettiğini bizlere göstermektedir.

⁷⁵⁹ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 170; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 16.

⁷⁶⁰ el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 302’de 33, 34 ve 38. beyitler. Zemahşerî’nin Arapları ve Arapçayı bu kadar sevmesindeki en önemli sebeplerden birisi de kendisini küçüklüğünden beri eğiten, maddi ve manevi olarak koruyup kollayan hocası Ebû Mudarr ed-Dabbî’ye olan sevgi, saygı ve bağlılığıdır.

⁷⁶¹ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 470; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 11.

⁷⁶² Bu isimler divanda müteaddit defalar farklı yerlerde zikredilmektedir. Bazıları için bk. Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 100, 329, 375, 111, 496, 39, 372, 559; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 141-142, 145-146, 184, 239, 224, 440, 550, 563.

Kendisini ilme, eser telif etmeye ve talebelerinin tedrisine adayan Zemahşerî, işte salt bu sebeple tüm bu hissiyatına rağmen, nefsi arzu ve isteklerine ket vurmaya başarabilmiş, hislerini içinde yaşamış, vaktini nefsanî arzularını tatminle değil, ilim ve irfanla değerlendirmeyi yeğlemiştir.

Zemahşerî şiirlerinde gazel iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. İlki, medih konulu kasidelerinin mukaddimelerinde varid olan gazellerdir ki bunlar gazellerinin çoğunluğunu oluşturmaktadır. İkincisi ise tamamı gazel konusunda kaleme alınmış kasidelerdir ve sayıları çok değildir. Arap şiir geleneğine vakıf ve son derece de sadık olan Zemahşerî, gazel türü kasidelerinde de bu özelliğini korumuş, teşbih ve tasvirlerinde geleneksel lafızları kullanmayı tercih etmiştir. Sevgilisini ceylana benzettiği birçok gazelinden birkaçını arz etmek gerekirse medih konulu bir kasidesinin mukaddimesi şu şekildedir. (Remel Bahri/Medih)

أَسْتَعِيثُ اللَّهَ مِنْ تَرْكِ الظُّبَاءِ كُلَّ شَرٍّ، جَاءَنِي مِنْ هَوْلَاءِ
أَدْهَشُوا عَقْلِي حَتَّى لَسْتُ أُدْرِي أَيُّ فَرْقٍ بَيْنَ أَرْضِي وَ سَمَائِي
كَلِمَا رَجَيْتُ مِنْهُمْ أَنْ يَجُودُوا بِوَفَاءٍ سَوَّدُوا وَجْهَ رَجَائِي⁷⁶³

“Allah-u Teâlâ’dan beni bu Türk ceylanlarından (güzellerinden) korumasını dilerim. Başıma gelen acı ve ızdırap hep onlardır.”

“(Bu Türk güzelleri) Aklımı başımdan aldılar. (Öyle ki) Yer ile gök arasındaki farkı idrak edemez oldum.”

“Her ne kadar, onlara duyduğum sevgi ve muhabbete, karşılık ümit ettimse de bu emelime erişemedim. Ümitlerimi hep boşa çıkardılar.”

Türk kızlarını methettiği bir diğer kasidesinde mukaddimesi şöyledir. (Remel Bahri/Medih)

أَنْصَفُونِي مِنْ غَزَالٍ يَا فَتْنِي جَوْرُهُ مُشْتَهَرٌ غَيْرَ خَفِيٍّ
قَدْهُ كَالسَّمْهَرِيِّ الْمُتَنَبِّئِي تَحْتَ طَرْفِ كَسْنَانَ السَّمْهَرِيِّ⁷⁶⁴

“(Ey ahali) adil olun ve beni, soyu Hz. Nuh’un oğlu Yâfes’e kadar uzanan Türk kızlarının cevrinden kurtarın. Türk güzellerinin cevr-u cefâsı herkesin malumudur.”

“Boyları uzun ve incedir. Uzun ve düzgün keskin mızrak gibidir. Bakışları bileylemiş mızrağın ucu gibidir.”

⁷⁶³ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 470; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 10-11.

⁷⁶⁴ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 473; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 584.

Medih konulu başka bir kasidesinde de şu ifadeleri kullanmaktadır. (Tavîl Bahri/ Medih)

بلى رَبِّ لَيْلٍ قَدْ طَرَقَتْ خِباءَهَا وَبِتَّ تُنَاغِي بَعْضَ غَزْلَانٍ أَبْطَحَ⁷⁶⁵

“Nice geceler onun çadırının kapısını çaldın. Nehir yatağında bazı ceylanlara (güzel kızlara) kur yaparak (sabahlara dek) kaldın.”

Zemahşerî, divanında sevgilisini bazen boynu çemberli güvercine benzetmektedir. (Kâmil Bahri/Gazel)

يا قلبَ ذاتِ الطَّوقِ ويحك، رِقِّ لي أم أنت أفسى من حجارة تدمر
لتركتَ قلبي وَهِيَ مِثْلَ زجاجَةٍ فضضًا بِصَدْمَتِكَ التي لم تُقَدِّرُ⁷⁶⁶

“Ey kalp(im, sevgilim) boynunda ki kolyenle (boynu çemberli güvercin gibi) senin bu işlerin ne acayıptır. Bana acı(maz mısın)? Yoksa sen(in kalbin) Tedmür’ün kayalarından daha mı serttir.”

“Benim kristal gibi kalbimi, tahammül edilemez darbelerle paramparça ettin (ve öylece) bıraktın.”

Bazen de bahçeye benzetilen sevgilinin, dişleri papatya, yanakları gül, salındığı zaman ise boyu taze selvi ağacı, gök gürültüsüne benzeyen inlemelerinin ardından aldığı nefesler ise şimşek olarak tasvir edilmektedir. (Vâfir Bahri/ Medih)

خيالٌ طافَ منْ سَعْدِي بِرَكْبٍ خَلْفُوا نَجْدًا
وَأَنْفاسٍ كَبْرَقِي فِي أَنْيْنٍ يُشْبِهُ الرَّعْدَا
إِذَا مَا الرَّوْضُ عَنِّ رَأُوا مِشَابِهِ فِيهِ مِنْ سَعْدِي
حَكَتْ بِالنَّعْرِ وَالْخَدِّ الـ أَقَاحِي مِنْهُ وَالْوَرْدَا
وَتَحْكِي بَأَنَّهُ لَدُنَّا إِذَا مَا هَزَّتِ الْقَدَا
أَسْعَدِي أَطْلَعِي يَوْمًا عَلَيْنَا كوكبًا سَعْدَا⁷⁶⁷

“Necd muntikasını terkedenler arasında (sanki) Su’dâ’nın hayali (ni gördüm) beliriverdi.”

⁷⁶⁵ Dayf, Dîvânu ’z-Zemahşerî, 114; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 127.

⁷⁶⁶ Dayf, Dîvânu ’z-Zemahşerî, 421; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 271.

⁷⁶⁷ Dayf, Dîvânu ’z-Zemahşerî, 329; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 146.

“(O sevgili yolcunun) gök gürültüsüne benzeyen iniltilerinden sonra aldığı nefesler adeta yıldırım (gibi)”

“Bir bahçeyle karşılaştıklarında Su’dâ’nın bütün güzellikleri (o bahçede adeta) görünür.”

“Dişleri sanki papatya, yanakları gül gibidir”

“Salındığında boyu, (rüzgârda sallanan taze ve) yumuşak selvi ağacı gibidir.”

“Ey Su’dâ, bir gün (olsun) bize (mutluluk ve) saadet (getiren) yıldız oluver.”

Zemahşerî, sevgilinin sadece endamını tasvir etmekle yetinmeyip, onun halinden, terki diyar etmesinden tutunda ikamet ettiği, gelip geçtiği mekânları da tüm özellikleriyle şiirine taşımıştır. Medih konulu bir kasidesinin mukaddimesi şöyledir. (Tavîl Bahri/Medih)

غداة انثوينا عن مغانى اللوى بُعدا	تَصَدَّتْ لَنَا تَنْثِي أَرَمَتْنَا سَعْدِي
تتابع دُرّ خاذلٍ سلُكُه العفدا	وَأَخْضَلَ خَدَّيْهَا دُمُوعٌ تَتْبَاعَتْ
على شجر الخابور ما أورقت و جدأ	وجاءت بشكوى لو تَمُرُّ ببعضها
تهامة؟ لا حُيَيْتَ من تاركِ نجدا	وقالت: أ عن نجدٍ وروحائه إلى
إلى حرِّ بيداٍ يُذِيبُ الصفا الصلدا	أ عن ظِلِّ أَيْكٍ ورافٍ مُتَقَيِّءٍ
إليها العرازُ الطيبِ النسرِ والرندا ⁷⁶⁸	أ سارٍ إلى أرضِ القتادِ، فهاجرُ

“Su’dâ, sabah uzaklara gitmek üzere yola koyulduğumuzda, bineğimizin dizginlerini çekerek gitmemize mani oldu.”

“Yanaklarını ıslatan gözyaşları, gerdanlığa dizilmiş inci taneleri gibi peş peşe (yanaklarından) süzölmeye başladı.”

“Birçok şikâyetle /dertle geldi. Öyle ki bunlardan bazılarını anlatsa hâbur⁷⁶⁹ ağacı hüziünden çiçek açmazdı.”

“ Ve dedi ki Necd topraklarını terkedip Tihâme’ye mi gidiyorsun? Necd’i terk edenin işi rast gitmesin.”

“Yemyeşil, gölgeli ağaçların olduğu bir yeri bırakıp, çölün, sert kayaları bile eriten sıcağına mı gidiyorsun?”

⁷⁶⁸ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 100; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 141.

⁷⁶⁹ Parlak, sarı çiçekleri olan, güzel kokulu bir bitki türü yahut el-Cezira veya Şam mıntkasında bir nehir yahut vadi ismi. bk. İbn Manzûr, “habera”, 1092; el-İdâratu’l-Âmme lil-Mu’cemât ve İhyâi’t-Turâs, “habera”, 4. Basım, *el-Mu’cemu’l-vasîf*, “hâbûr”, (Mısır: Mektebetu’ş-Şurûk ed-Duveliyye, 2004), 215.

“Rand⁷⁷⁰ ve Arâr⁷⁷¹ ağaçlarının (olduğu bu güzel yerleri) terk edip, Katâd ağacının (dikenli ağaç) olduğu yerlere mi gidiyorsun?”

Zemahşerî gazellerinde, sevgilinin o beldelerden gitmeye azmetmesinin ardından onu gitmemeye ikna çabalarını şöyle ifade etmektedir. (Kâmil Bahri/Medih)

لَاذَتْ بِحَقْوِي يَوْمَ زَمَّ الْأَيْتُقِ وَجَرَتْ سَوَابِقُ دَمْعِهَا الْمُنْتَرَفِرُقِ
وَتَصَاعَدَتْ أَنْفَاسُهَا مَذْعُورَةً مِنْ أَنْ تَدَاعَى شَمَانَا بِتَفْرِقِ
قَالَتْ ، وَقَدْ مَلَأَ الْفِرَاقُ فِرَادَهَا وَجَدًّا ، فَهَمَّ شِغَافُهُ بِتَشَقُّقِ
هَلَّا أَقَمْتَ ضَجِيعَ لَهْوٍ تَنْتَنِي نِشْوَانَ تَحْتَ ظِلَالِ عَيْشِ غَيْدِقِ
فِي أَيْكَةٍ حَجَبَ التَّفَافُ غُصُونِهَا شَمْسُ الضُّحَى ، فَكَانَهَا ، لَمْ تَشْرِقِ
وَكَأَنَّمَا غَاظَ الْحَمَائِمَ نَوْرُهَا فَمَتَى تَضَاحَكَ نَاحَ كُلِّ مُطَوِّقِ
غَزَلَ الْأَصِيلُ مَعَ الْأَجْبَةِ وَالضُّحَى مَعَ كُلِّ مَغْنُوجٍ رَحِيمِ الْمَنْطِقِ
مُتَأَلِّقِ الْخَدَّيْنِ ، يَهْتَفُ وَجْهَهُ بِالشَّمْسِ فِي غَنَى ، فَلَا تَتَأَلَّقِي
عَذْبٍ مَرِاشِفُهُ ، كَأَنَّ رُضَابَهُ نُطْفُ الْحَيَا مِمْرُوجَةً بِمُرُوقِ⁷⁷²

“Develer üzerinde ayrılığın gerçekleşeceği gün (sevgili) ıslıl ıslıl parıldayan gözyaşları sel gibi akarak bana sığındı (yardım istedi).”

“(Sevgilinin) Ayrılığın korkusu, endişesiyle ve beraberliğimizin biteceğini anlayarak (inlercesine) nefes alış verişi arttı/sıklaştı.”

“Kalbi hüznle dolu bir halde adeta parçalanırcasına dedi ki”

“Hadi artık, gece gündüz oynadığın arkadaşına çakır keyif olarak rahat bir gölgelikte refakat etmek istemez misin?”

“Güneş ışıklarının bile giremediği, hatta sanki güneşin doğmadığı bol ve sık ağaçlı, bir ormanlıkta (birlikte olmaya ne dersin)”

“Güneşin ışıkları adeta güvercinleri (sevgilileri) çileden çıkarır (güneşin domasını istemezler). (Sevgililer) gülüşmeye başladıklarında ise boynu halkalı (güverciler kıskançlıktan) ağlamaya başlarlar.”

⁷⁷⁰ Çölde yetişen, küçük ebatlı, güzel kokulu ve misvak olarak kullanılan bitki türü. bk. İbn Manzûr, “ranede”, 1744.

⁷⁷¹ Hoş kokulu bir bitki türü. bk. İbn Manzûr, “arara”, 4/2876.

⁷⁷² Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 360; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 430.

“Sabah güneşi de akşam güneşi de kadife sesli ve cilveli kur yapan bu sevgililerle beraber gazeller okur.”

“O sevgilinin ay gibi parlayan yanakları güneşe haykırıyor (ve diyor ki): Senin ışığına muhtaç değilim. (Böbürlenerek) ışık saçma, ışıldama.”

“Tatlı dudakları ve adeta yağmur suyuna karışmış saf şarap gibi ağız suyu (var).”

Zemaşerî gazel türü şiiirlerinde de yine geleneksel üslubu terk etmemiş, bu şiiirlerinde sevgiliye kur yapma, onun kapısına dayanma, onunla halvet olma gibi sahneleri de tasvir etmiştir.(Tavîl Bahri/Medih)

بلى رُبَّ لَيْلٍ قَدْ طَرَقَتْ خِباءَها وَبِتَّ تُناغِي بَعْضَ غِزْلانِ أَبطَح
وَباتتْ سُدولُ اللَّيْلِ تُزْخِي عَلَيْما وَتَحْجُبُ عَيْنَ الكاشِحِ المُتْصَفِّح
فَأَفْرَحَ أَحْشاءَ الضَّجِيعِينَ مِنْما نَقْرِي الدُّجى عَن مِثْلِ جِباةِ أَفْرَح⁷⁷³

“Nice geceler onun çadırının kapısını çaldın. Nehir yatağında bazı ceylanlara (güzel kızlara) kur yaparak (sabahlara dek) kaldın.”

“(Bu sohbet, kur yapma) gece boyu devam etti. Gece ikinizi kuşattı da düşmanlardan ve size gdikilen bakışlardan sizi sakladı.”

“Sabahın o ışıklarıyla bölünen gece, iki sevgilinin (birleşmiş) bedenlerini (ayırды) yaraladı.”

يا حَبَّذا لَيْلَةً، خَلَوْتُ بِها تَلْتُمْنِي تارَةً وَأَلْتُمْها
ما زِلْتُ سَكَرانَ، لا إِفاقةَ لي منذُ سَقاني عُقارَه فَمُها⁷⁷⁴

“Ne şahane bir gece, onunla baş başayım, bir ben onu öpüyorum, bir o beni öpüyor.”

“(Aşk) Sarhoşluğum henüz geçmedi. Onun (şarap misali) ağzının suyunu tattıktan sonra benim ayılmam mümkün değil.”

وأبي، مُقَبِّلُهُ اللَّذِيذُ جِناهُ ما العِيشُ إِلا أَن أُقْبِلَ فاهُ
يا لَيْتَ فاهُ عَلى فَمِي أَبْداً وَلا أُسْقَى الشَّرابَ وَلا الطَّعامَ أراهُ⁷⁷⁵

“Babamın hayatı üzerine Andolsun ki, onu öpmek o kadar tatlı ki, onu dudaklarından öpmediğim bir hayat, hayat değil.”

⁷⁷³ Dayf, Dîvânu 'z-Zemaşerî, 114; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemaşerî, 127.

⁷⁷⁴ Dayf, Dîvânu 'z-Zemaşerî, 525; el-Huyemî Dîvânu Cârillah ez-Zemaşerî, 529.

⁷⁷⁵ Dayf, Dîvânu 'z-Zemaşerî, 434; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemaşerî, 565-566.

“Keşke dudağım sonsuza kadar onun dudağında kalsa. O zaman acıkma veya susamak nedir bilmezdim.”

ولم أنسَ إذْ غازلته قُربَ روضةٍ إلى جنبِ حوضٍ فيه للماءِ مُنحدرٌ⁷⁷⁶

“O akan suların döküldüğü göletin yanı başındaki bahçede cilveleştiğimiz/oynaştığımız (günleri asla) unut(a)madım.”

Zemahşerî gazellerinde sevgiliden ayrılığın acısı ve ona yeniden kavuşma ümidi, sevgilinin cimriliği/nazenin oluşu, sözünü tutmayışı, cevr-ü cefası da dile getirilmiştir. (Seri’ Bahri/Medih)

يا لهفِ نفسي ساعةَ الافتراقِ تفرُّقُ الأحبابِ مرُّ المذاقِ
وليسَ ذا أوَّلَ عهدي به لي كلَّ يومٍ منه كأسٌ دِهاقٌ⁷⁷⁷

“Ah ne yazık ki ayrılık vakti geldi çattı. Sevgililerin ayrılığı ne kadar da acı.”
“Bu benim (ayrılıktan) ilk serzenişim değil. Ben her gün ağzına kadar dolu ayrılık kadehinin acısını tadıyorum.”

فسقى الإلهَ لياليَ الوصلِ التي وصلتُ بطيبِ أصائلِ أسحارِها
قد بنُّها في غفلةٍ، فكأنني ذو نشوةٍ قد أتمَّنتُهُ عَقَارُها⁷⁷⁸

“Vuslat gecesi, ne güzel bir gecedir. (Sevgiliyle halvetin neşesiyle) akşam vaktinin kokusu seherle birbirine karıştı.”
“Bu gece nasıl geçti anlayamadım (doyamadım). Sanki (sevgilinin) ağız suyunun sarhoş ettiği zevke ve neşe dolu biriyim.”

Zemahşerî, bazı mısralarında sevgilinin naz ve edalarından, verdiği sözleri yerine getirmediğinden şikâyet etmekte, bunun ona olan tutkusunu ve sevdasını daha da artırdığını dile getirmektedir. (Basîr Bahri/Medih)

قولا لأختِ بني لأبي بن شَمَّاسٍ متى يرقُّ علينا قلبُك القاسي
نساءةٌ لِمَوائِقي سَعَادُ على أني لِمِيثاقِ سَعْدِي لستُ بالناسي
إنَّ الشِّمَّاسَ وإنَّ اللَّأَيَّ دَيْدَنُها كذاك أُخْتُ بني لأبي بن شَمَّاسٍ

⁷⁷⁶ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 119; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 288.

⁷⁷⁷ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 496; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 440.

⁷⁷⁸ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 378; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 244.

تحكي مواعيدَ عُزُوبٍ مواعِدُها حتى تَمَتَّعَ بعدَ المُطَلِّ باليأس
لكن على ذاك نَهَوَاهَا، ونَعَشَفُهَا وما على أحدٍ في العَشَقِ من بأسٍ⁷⁷⁹

“İbn Şemmâs oğulları aşiretinin kız kardeşine deyin ki, o katı kalbin bize ne zaman yumuşayacak .”

“Su’âd bana verdiği tüm vaatleri unuttu. Ama ben Su’dâ’ya verdiğim sözleri unutmuş değilim.”

“Kibir, küçümseme, ahde vefasızlık, işi ağırdan alma Su’dâ’nın âdetidir. Hatta sadece onun değil tüm İbn Şemmâs ailesinin âdetidir.”

“Onun sözleri Urkûb’un⁷⁸⁰ sözleri gibi. Önce umut verip eğliyor sonra derin bir çaresizliğe atıyor.”

“Ancak, her şeye rağmen biz onu seviyoruz. Kimsenin aşkı (âşıkları) kınama hakkı yoktur.”

Bir başka şiirinde de sevgilinin sözünü tutmayışını yağmur getirmeyen gök gürültüsüne benzetmektedir.(Kâmil Bahri/Hicâ)

وَعَدْتُ زيارَتَهَا وموعِدُ مِثْلِهَا إيماضُ بَرَقِ كاذبِ اللَّأَلِئِ
هَلَّا وَفِيَتْ لَنَا كَأَنَّ لَمْ تَعْلَمِي أَنَّ الوَعْدَ تَمَامُهَا بِوَفَاءِ⁷⁸¹

“(Sana) kendisini ziyaret edebileceğini vadetmişti ancak onun vaatleri sonrasında yağmur yağmayan, ışıklar saçan yalancı şimşekler gibidir.”

“Bize söz verdin ve sözünü tutmadın. Sanki söz vermenin o söze vefa göstermeyi gerektirdiğini bilmez gibisin.” Sevgilinin cimriliği/nazenin oluşunu şöyle anlatmaktadır.
(Vâfir Bahri/Medih)

وهيهاتَ الذي يَرجو كِ طالِبُ حاجَةٍ أَكْدَى
عَقَدْتُ الكَفَّ بالتَّسْعِيبِ نَ بعدَ ثلاثَةٍ عَقْدًا⁷⁸²

“(Sevgilinin senden bir şey umması) boşuna, (Zira) senden bir şey elde etmek isteyen asla emeline ulaşamaz.”

“Sen sanki ellerini doksanüç bağla bağlamışsın (ki kimseye bir şey vermeyesin).

⁷⁷⁹ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 263; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 304.

⁷⁸⁰Urkûb Yesrib. Yalancılığıyla ünlü bir şahıstır. bk. Zemahşerî, *Esâsu’l-belâğa*, thk. Muhammed Basil ‘Uyûnu’Sûd, (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1998), 1/648.

⁷⁸¹ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 385; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 9.

⁷⁸² Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 329; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 146.

Edebiyat geleneğinde âşıkların en çok şikâyet ettikleri konulardan birisi de aşklarından dolayı kınanmaları ve bu aşka engel teşkil eden unsurlardır. Onlar ise kınayanlara ve engel olmak isteyenlere, bu kınamaların ve engellerin sadece aşklarını daha da artırdığını söylemektedirler. Zemahşerî bu durumu şiirine şöyle yansıtmıştır. (Münserih Bahri/Medih)

يا عاذلي اعفني من العَدَلِ رُمْتَ فراغي فزِدْتِ في شَعْلِي
بِقَوْلِكَ ازْدَادَ في صَبَابْتِهِ قَلْبِي فَاَسْكُتْ اِذْنًا، وَلَا تَقْلِ
إِيَّاكَ أَنْ تُكْثِرَ النَّصِيحَةَ لِي فَمَا اتَّبَاعُ النَّصِيحِ مِنْ عَمَلِي⁷⁸³

“Ey kınayan, beni kınamayı bırak. Benim, sevdalığı bırakmamı istiyorsun ama (tam aksine) sevdami/tutkumu daha da artırıyorsun.”

“Senin sözlerinle/nasihatlerinle gönlümde kara sevda büyüdü. Sus artık bir şey söyleme”

“Sakin nasihatlerini tekrarlama bana. Zira ben, (hiçbir gün, hiçbir kimsenin) nasihatine uyacak değilim.”

Şiirlerinde aşkını ve aşkı karşısında kendini de değerlendiren Zemahşerî, yaptığı derecelendirmelerin ilk merhalesinde aşka esir olduğundan, daha sonra aşktan deliye döndüğünden son olarak da aşkın öldürdüğünden bahsetmektedir. (Basît Bahri/Medih)

يُرْجَى فِدَاءَ رِجَالٍ بَعْدَ أَسْرِهِمْ غَيْرِي، وَهَلْ لِأَسِيرِ الْحُبِّ مِنْ فَادِي
هَيْهَاتَ إِنَّ أَسِيرَ الْحُبِّ لَيْسَ لَهُ فَادٍ وَمَا لِقَتِيلِ الْحُبِّ مِنْ وَادِي⁷⁸⁴

“(Savaşta) Esir düşen erkekler için fidye ödenmesi (ve böylece esaretten kurtarılımları) beklenir. Ben hariç. Aşkın esiri olan biri için fidye ödeyecek var mıdır?”

“Heyhat, aşka esir düşen biri için fidye ödeyecek kimse yoktur. Aşka kurban edilenin diyetini ödeyecek de bulunmaz.”

Tüm aşk şiirlerinin ve âşıkların ortak kahramanı olan Mecnun da Zemahşerî'nin şiirlerinde kendisine yer bulmuştur. Şairimiz Mecnun'un hikâyesine şöyle atıfta bulunmaktadır. (Kâmil Bahri/Gazel)

فَالْيَوْمَ أَخْرَجُ صَاغِرًا عَنْ قَشْرَتِي أَحْطُ عَنْ عِطْفِي رِذَاءَ تَسْتُرِي
وَأَهِيمُ فِي بَرِيَّةٍ مُسْتَأْنَسًا بِالْمُشَبَّهَاتِ لَهَا: الظَّبَّاءُ النَّفْرُ⁷⁸⁵

⁷⁸³ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 513; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 496.

⁷⁸⁴ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 246; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 180.

“İşte kabuğumdan (aşkımdan dolayı düştüğüm zelil durumdan kurtulup) beni örten/engelleyen (duygularımdan) kurtuluyorum. (aşkıma gizlemekten vazgeçiyorum)”

“Kara sevdalı olarak yeryüzünde dolaşıyor ve ona (sevgiliye) benzeyen herşeye sevgiyle yaklaşıyorum. (özellikle) ürkek ceylanlara...”

Arap şiir geleneğinde sevgilinin anlatıldığı mısralarda onun fizik/bünye özelliklerinin, kokusunun ve sesinin teşbihlere malzeme edildiği hemen görülecektir.⁷⁸⁶ Zemaşerî şiirlerinde de bu geleneğin dışına çıkılmamıştır. Sevgilinin yüzü aya, alını güneşin aydınlığına, yanakları kırmızı güle, gözleri ve boynu ceylana ve nefes taşına, tebessüm edişi papatyaya, ağız suyu şaraba, kokusu misk kokusuna benzetilirken, bel/kalça ince ve narin, kol ve bacaklar düz ve pürüzsüz sütun, kalça kum tepeciği, boyu ve endamı ince ve zarif, rüzgârda salınan dal olarak betimlenmiştir.⁷⁸⁷ Zemaşerî'nin şiirlerinde bu benzetmelerin nasıl varit olduğunu birkaç örnekle özetlemek gerekirse Su'dâ'dan bahsettiği bir şiirinde onun Menbiç vadisinden geçişini şöyle vafsetmektedir. (Kamil Bahri/Medih)

سَعْدَى الْمَلِيحَةُ أَيْنَ عَنكَ مَزَارُهَا	شَطَّتْ بِرَغَمِ الْوَامِقِينَ دِيَارُهَا
مَرَّتْ هَوَادِجُهَا بِوَادِي مَنبِجٍ	فَأَطَابَ وَادِي مَنبِجٍ آثَارُهَا
مَرَّتْ عَلَيْهِ، فَعَطَّرَتْهُ، كَأَنَّمَا	فَتَقَّتْ صُورَ الْمِسْكِ فِيهِ صُورَهَا
لَوْ كَانَ أَقْمَارُ السَّمَاءِ وَجُوهَهَا	لَأَضَاءَ فَوْقَ شُمُوسِهَا أَقْمَارُهَا
مِنْ كُلِّ مُشْرِقَةِ الْجَبِينِ كَأَنَّمَا	بِالشَّمْسِ طَالَعَةُ يَلَاثُ خِمَارُهَا
سَفَرَتْ عِشَاءً، فَالْبَسِيظَةَ أَشْرَفَتْ	حَتَّى تَسَاوَى لَيْلُهَا وَنَهَارُهَا ⁷⁸⁸

“(Ah Zemaşerî) güzel Su'dâ'nın ziyaretgâhı, evi senden uzak kaldı. Hem de insanların onu sevmelerine ve ona yakın olmayı istemelerine rağmen ...”

“Devesiyle Menbiç vadisinden geçince, onun izlerinin (geçtiği yerlerin) kokusu tüm Menbiç vadisine yayıldı.”

“Vadinden geçince sanki misk kesesi yırtıldı da o, Su'da'nın güzel kokuları vadiye yayıldı.”

⁷⁸⁵ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemaşerî*, 421-422; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşerî*, 271.

⁷⁸⁶ Sadık Armutlu, “Arap ve Fars Şiiri Bağlamında Gazel Türünden Gazel Nazım Biçimine Geçiş”, (Adana: Türkoloji Sempozyumu Bildirileri, Çukurova Üniversitesi, 20-22 Ekim 2011, 14-15.

⁷⁸⁷ Zafer Kızılkı, “Edebi Bir Tür Olarak Arap Belagatinde Teşbih”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 9/27 (Ocak-Nisan 2007), 234.

⁷⁸⁸ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemaşerî*, 378; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşerî*, 243-244.

“Gökyüzünün tüm yıldızları, Su'dâ'nın yüzünün ışıltısını alsın, bu yıldızlar güneşi hatta varsa gökyüzündeki tüm güneşleri aydınlatırdı.”

“Onun simasından yayılan nuru, doğan güneşin ışıkları alıp başlarına örtü olarak koyarlar.”

“Güneş batıp (hava karardığında) yeryüzü (onun yüzünün) ışıltısıyla aydınlanır. (O vakit) onun yüzünün ışığıyla gece, güneşin ışığıyla gündüze eşit olur.”

Başka bir kasidesinde de sevgilisini tasvirde tabiattan yararlanmakta ve şunları söylemektedir. (Kâmil Bahri/Medih)

فَتَوَاضَعِي، إِنْ شِئْتِ أَوْ فَتَكْبَرِي
مَثْنَاكِ خُوطُ الْخَيْرِ رَانَ الْأَخْضَرِ
إِنْ تَنْهَضِي فَارْتَجِّ مَا فِي الْمُنْزَرِ
مِنْكَ الْمُضَاجِكُ لَمْ يَكُنْ بِمُنَوَّرِ
خَدَيْكِ، فَالْتَبَسَتْ بِلَوْنِ أَحْمَرِ
فَعَلِمْتُ أَنَّ الْبَدْرَ لَيْسَ بِنَيِّرِ
فَعَلِمْتُ أَنَّ الْمَسْكَ لَيْسَ بِأَذْفَرِ
لَتَضَوَّعَتْ أَبَدًا بِرِيحِ الْعَنْبَرِ⁷⁸⁹

إِنَّ الْمَلَائِحَ كَيْفَ كُنَّ مَلَائِحَ
يَصْفَرُّ مِنْ فَرْطِ الْحَيَاءِ إِذَا انْتَهَى
وَكَذَلِكَ يَنْهَالُ الْكَثِيبُ تَشْوَرًا
لَوْ أَنَّ عَوْدَ الْأَقْحَوَانِ بَدَتْ لَهُ
وَشَقَائِقُ النِّعْمَانِ أَحْسَبُهَا رَأَتْ
أَبْصَرْتُ سَعْدِي عِنْدَ حَطِّ نِقَابِهَا
وَشَمَمْتُ مِنْ أَرْدَانِ سَعْدِي نَفْحَةً
لَوْ جَازَ بِلَدَّتِنَا خِيَالَكَ مَرَّةً

“Güzellikler (güzel kızlar), nasıl da güzelsiniz! (ne kadar güzel yaratılmışsınız). Şimdi ister mütevâzî olun ister mütekebbir (nasıl isterseniz).”

“Hayzürân'ın yeşil dalları senin endamının salınışını gördüğünde utancından sapsarı olur.”

“Çölde kum tepeleri senin bedeninin titreyişini/sallanışını görseler utançlarından göçer, yıkılırlardı.”

“Papatyalar, senin tebessüm ettiğinde dişlerinin parlaklığını görseler, çiçeklerini gizlerlerdi/bakışlardan kaçırırlardı.”

“Zannımca dağ lalesi senin yanaklarının kırmızılığını gördüğünde, (utancından) o da kıpkırmızı kesiliverirdi.”

“Su'dâ peçesini kaldırıp (yüzünü gösterdiğinde) anladım ki ay (tutulmuştur) ışık saçmamaktadır.”

⁷⁸⁹ Dayf, Dîvânu 'z-Zemahşerî, 387; El-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 254-255.

“Su’dâ’nın elbisesinin kollarından (yayılan) kokuyu kokladığımda anladım ki miskten daha güzel kokuyor.”

“Hayalin (bile) bir gün bizim yöremize uğrasa, o yerler sonsuza kadar misk-ü anber kokusuyla kokar.”

Sevgilinin göz süzüşlerini, kınından çekilmiş keskin bir kılıca benzettiği diğer medih konulu bir kasidesinde, mukaddime, gazeliyye olarak şu şekilde karşımıza çıkmaktadır. (Basît Bahri/Medih)

إِلَّا هَوَىٰ عَنِ يَدِ الْغَازِي مُهَنْدُهُ	لَهُ مُهَنْدٌ لِحَظِّ مَا يُجَرِّدُهُ
فَمَا دَرَىٰ كَيْفَ خَلَّتْ سَيْفَهُ يَدُهُ	رَأَىٰ مَنِيَّتُهُ فِي سَيْفِ مُقَاتَتِهِ
إِلَّا أَنْتَنِي ضَائِعًا عَنْهُ تَجْدُّدُهُ	وَمَا تَكَلَّفَ صَبُّ عِنْدَهُ جَدًّا
فِي الْعَيْنِ وَالْجِيدِ ظَبِيُّ الْوَحْشِ يَحْسُدُهُ	ظَبِيٌّ مِنَ الْإِنْسِ خَذُلُ السَّاقِ فِي هَيْفِ
وَجِيدُهُ سَاحِرٌ مِنْهُ مُقَلَّدُهُ	بِعَيْنِهِ عَيْنُهُ الْكَحْلَاءُ هَارِنَةٌ
أَرَادَ ضِحْكَاً فَإِنَّ الضَّحْكَ يُعْمِدُهُ	يَسْأَلُ بِاللَّحْظِ سَيْفًا بَاتِكًا، فَإِذَا
أَقَامَ كُلُّ مِلَاحِ الْأَرْضِ تَعْبُدُهُ ⁷⁹⁰	لَوْ أَنْصَفَتْ دَوْلَةُ الْحَسَنِ الَّتِي ظَلَمَتْ

“Onun (öyle bir) göz süzüşü (var ki sanki mahir bir bileyicinin elinden çıkmış) keskin bir kılıç gibi. (Öyle ki savaşta hasmına baktığında), onun, korkudan kılıcını elinden düşürecek (kadar etkileyici).”

“O gözlere baktığında, kılıcının elinden nasıl düştüğünü anlamayacak ve ölümünü o bakışlarda bulacak kadar etkileyici”

“(O gözlere meftun olan) Aşığın, tahammül etmesi (onun cevrine olan) sabrının ya da tahammülünün bitmesi ile mümkün olabilir.”

“O, (aşığına) insan olarak görünen, incecik boyunlu, zarif bakışlı, dolgun bacaklı, yaban karacalarının kıskanarak baktığı, (bir ceylandır, ahudur).”

“Onun ahu gözleri aşığının sürme çekilmiş gözleriyle (adeta) alay eder, incecik narin boynu, aşığının kolyeyle süslenmiş boynuna küçümseyerek bakar.”

“O, göz süzdüğünde, gözleri, kınından çekilmiş keskin kılıç gibidir. Gülmek istediğinde ise gülüşü o keskin kılıcı kınına sokar.”

“Eğer güzelliğin dünyada bir devleti ve adil bir kralı olsaydı, yeryüzündeki tüm güzellerin ona yöneldiğini ve ona kölelik etmeye razı olduğunu görürdün.”

⁷⁹⁰ Dayf, Dîvânu 'z-Zemahşerî, 257; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 163.

3.8.5. Fahr

Arap şiir geleneğinde Fahr yani övünme şiirin en önemli temalarından biri olmuş, şairlerin birçoğu da bu türde eserler vermişlerdir. Arap edebiyatında şairlerin, fahr türü kasidelerinde genellikle kendi üstün özelliklerini, kabilelerinin diğer kabilelere olan üstünlüklerini, atalarının şan ve şerefini, kahramanlık ve cömertlik gibi hasletlerini malzeme ettikleri görülmektedir.⁷⁹¹

Ancak Zemahşerî’de durum farklıdır. Şairin divanına göz attığımızda onun diğer şairler gibi kabilesiyle veya ahlakî hasletler dışında atalarıyla övündüğü beyitlere rastlamak mümkün değildir. O’nun fahr konulu şiirlerine baktığımızda kendisinin sadece yüksek idealleri, ilim ve edebiyat alanındaki yüksek derecesiyle iftihar ettiğine şahit oluruz. Zira o, edebiyat/belağat alanındaki ilmi seviyesine ve birikimine güvenmekte, bu ilim, birikim ve tecrübenin, onu istediği ve hedeflediği yüksek mevkilere ulaştırdığını iddia etmektedir. Yani Zemahşerî için övünülecek tek şey idealleri, azim ve kararlılığı, halis niyeti ve bu uğurda sarf ettiği çabalarıdır. Bu şekilde O, nice sultanların, şan, şeref, asalet, makam ve mevki sahiplerinin kendisine hizmetkâr olduklarını, ilmin her makamdan hatta yedi kat semadan bile üstün olduğunu söylemektedir. Bir kıtasında bu durumu şöyle ifade etmektedir.(Kâmil Bahri/Fahr)

خُلِقَ الطَّبَاقُ السَّبْعُ عَالِيَةً لَكِنْ عَلَتْ فَوْقَهَا هِمَمِي
خَدَمَ الرِّجَالُ الْمَكْرَمَاتِ، وَقَدْ غَدَتِ الْمَكَارِمُ وَالْعُلَا خَدَمِي
وَالْعَفْوُ وَالْإِعْضَاءُ مِنْ خُلُقِي وَالْجُودُ وَالْإِعْطَاءُ مِنْ شَيْمِي
لَا شَهْوَةً مَلَكَتْ وَلَا غَضَبٌ نَفْسِي، وَذَلِكَ غَايَةُ الْكِرَمِ⁷⁹²

“(Allah (cc) gökleri) yedi yüce tabaka olarak yaratmıştır. Ancak benim azim ve kararlılığım bu yedi tabakanın da üzerindedir.”

“Bazı insanlar, şan, şeref ve makam sahiplerine hizmet ederler. Kerem, şan ve şeref sahipleri ise bana hizmet ederler.”

“Affetmek, hoşgörü ve bağışlama benim ahlakımdır, fitratımdır. Cömertlik ve ihsan ise karakterimdir.”

“Hiçbir şehvet, hiçbir gazap benim nefsime hükmedemez, beni hataya sürükleyemez. Bu ise faziletin zirvesidir.”

⁷⁹¹ İsmail Durmuş, “Fahr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 79.

⁷⁹² Dayf, *Dîvânü 'z-Zemahşerî*, 410; el-Huyemî, *Dîvânü Cârillah ez-Zemahşerî*, 531.

Zemahşerî, kendi döneminde yaşayan bazı insanların kendisini çekemediğini, haset ve kinle kendisine baktıklarını, bunun sebebinin ise kendisinin ilmin her alanında onları geride bırakması ve zirveye ulaşması olduğunu iddia etmektedir. (Tavîl Bahri/ Şekvâ)

يُرَاشِقُنِي أَهْلُ الزَّمَانِ بِأَعْيُنٍ لَوْ أَنِّي صَفَاةٌ خِفْتُ أَنْ أَتَصَدَّعَا
وَدَنْبِي أَنِّي كُنْتُ آدَبَ مِنْهُمْ وَأَبْرَعُ مِنْهُمْ فِي الْفُنُونِ وَأَبْدَعَا⁷⁹³

“Bu zamane insanları bana (keskin, haset dolu) bakışlar atıyorlar. (Bu haset dolu bakışlar karşısında) sert, katı bir taş bile olsam, korkarım (dayanamaz) parçalanırdım.”

“Benim günahım ise onlardan daha ahlaklı, daha bilgili ve belagatte daha üstün olmamdır.”

Şiirlerinde üstün olduğunu ifade ettiği ilimlere de değinen Zemahşerî, onları sayarken, diğerlerinin bu ilimlerde onun seviyesine asla ulaşamayacaklarını ve kendisinin onları nasıl geride bıraktığını da anlatmaktadır. Şimdi şairimizin hangi ilimlerde zirveye ulaştığını ve rakiplerine karşı nasıl övündüğünü kendi dilinden birlikte görelim. (Tavîl Bahri/Fahr)

تُرَانِي فِي عِلْمِ الْمُنَزَّلِ عَالِمًا وَمَا أَنَا فِي عِلْمِ الْأَحَادِيثِ رَاسِفًا
فَلِلسُّنَّةِ الْبِيضَاءِ فِي مَنَاجِحٍ وَيَبِغِي كِتَابُ اللَّهِ مِنِّي الْمَعَارِفَا
فَكَمْ وَحَتْ يُمْنَايَ مِنْهُ دَفَاتِرًا وَكَمْ وَعَتْ أَدْنَايَ مِنْهُ وَظَائِفَا⁷⁹⁴

“Beni, Kur’ân ilimlerinde âlim olarak bulursun. Hadis ilimlerinde de (mütemekkinim) (az/yetersiz değilim).”

“(Dünya ve ahireti kazanma konusunda Yol gösterici olan) Sünnet-i Seniyyeyi (anlama konusunda oldukça) başarılıyım. Allah’ın (cc) Kitabı Kur’ân-ı Kerîm ise benden onu tefsir etmemi bekliyor.”

“Benim bu ellerim nice kitaplar kaleme aldı. Kulaklarım nice (ilim ve irfan dolu) sözler işitti.”

Zemahşerî, şiirlerinde en çok tefsir alanındaki eseri Keşşâf ile övünmektedir. (Tavîl Bahri/Fahr)

⁷⁹³ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 169; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 338.

⁷⁹⁴ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 212; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 372.

وَنَاهِيكَ بِالكَشَّافِ كَنْزًا نُضَارُهُ يُعَلِّمُ تَمَيِّزَ الْجِيَادِ الصَّيَّارِ فَا
وَتَخْفِقُ أَوْرَاقُ الْمَصَاحِفِ هِزَّةً لَزُهرِ مَعَانٍ، يَزْدَهِيْنَ الْمَصَاحِفَا
فَمَا فِي بِلَادِ الشَّرْقِ وَالْغَرْبِ نَاقِدٌ يُقَلِّبُهَا دَهْرًا، فَيُخْرِجُ زَائِنَا
وَلَيْتَهُمْ بِالْغَوْصِ بَعْدَ إِطَالَةٍ لِفِكْرِهِمْ يَدْرُونَ تِلْكَ اللَّطَائِفَا
أَبَى صَاحِبُ الْكَشَّافِ إِلَّا إِصَابَةً لِمَا ارْتَدَّ عَنْهُ صَائِبُ النَّبْلِ صَائِفَا⁷⁹⁵

“Kitabım Keşşâf hazine olarak (Kur’ân ve ilimlerini anlama konusunda) sana yeter. O, bir sarraf hassasiyetiyle mahir, kabiliyetli birinin doğruyu yanlıştan nasıl ayırdığını sana öğretir.”

“Kur’ân-ı Kerîm’in sayfaları bile, ayetlere verilen (diğer müfessirlerin yapamadığı) bu güzel izahlar sebebiyle iftihar ederek heyecanla titrerler.”

“Keşşâf’ı uzun uzun inceleyip onda bir hata göreceksin, ne doğuda ne batıda hiç kimseyi bulamazsın.”

“Keşke (doğunun ve batının ilim adamları Keşşâf’ı) uzun uzun inceleseler, üzerinde iyice düşünseler ve ondaki güzellikleri idrak etseler.”

“Bu Keşşâf’ın sahibi (Zemahşerî) doğruluktan sapmayı kesinlikle reddetmiştir. Onu tenkit edenlerin tenkitlerinden de tertemiz olarak (hiçbir yara almadan) kurtulmuştur.”

Bir diğer kıtasında ise Keşşâf’ı sadra şifa bir kitap olarak nitelendirmektedir.(Basît Bahri/Fahr)

إِنَّ التَّفْسِيرَ فِي الدُّنْيَا بِلَا عَدَدٍ وَلَيْسَ فِيهَا لِعَمْرِي مِثْلَ كَشَّافِي
إِنْ كُنْتَ تَبْغِي الْهَدْيَ فَالْتَزِمِ قِرَاءَتَهُ فَالْجَهْلُ كَالدَّاءِ وَالْكَشَّافُ كَالشَّافِي⁷⁹⁶

“Dünyada elbette sayısız tefsir kitapları vardır. Bana ömür veren Allah’a yemin olsun ki, Keşşâf’ım gibisi yoktur.”

“Eğer hidayet istiyorsan onu oku. Zira cehalet bir hastalık, Keşşâf ise onun ilacıdır.”

Başka bir kasidesinde de bu değerli eserindeki edebî sanatlarla işaret ederek, eşinin ve benzerinin olmadığını, onun ününün tüm İslam coğrafyasına yayıldığını iftiharla şöyle anlatmaktadır. (Kâmil Bahri/Fahr)

تَاللَّهِ مَا الْكَشَّافُ إِلَّا وَاحِدٌ فِي فَنِّهِ، أُنِّي لَهُ بِمُكَافِي

⁷⁹⁵ Dayf, Dîvânu ’z-Zemahşerî, 214-215; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 375.

⁷⁹⁶ Dayf, Dîvânu ’z-Zemahşerî, 596; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 396-397.

أوصافه في كُلِّ قُطْرٍ شاسِعٍ طارثُ بأيِّ قوادِمٍ وخوافي⁷⁹⁷

“Allah’a (cc) andolsun ki Keşşâf tekniği/mahareti bakımından dünyada tektir. Onun bir benzeri nasıl olabilir ki.”

“Onun (Keşşâf’ın) özellikleri, uçsuz bucaksız bölgelere sanki önde ve arkada güçlü kanatları olan bir kuş misali ulaştı.” Aynı kasidenin devamında ise şunları söylemektedir.

تالله ما الكشافُ إلا آخذُ صفةَ الجليِّ به الدقيقُ الخافي
نُكَّةٌ إلى نُكَّةٍ تَرَصَّفَ نَظْمُهَا بِمُنْكَتٍ لِحُلِيِّهَا رَصَّافٍ
لو أنصَفوهُ تَعَلَّقوهُ تَضْمِيمَةً لَكُنْ أبوا من قِلَّةِ الإنصافِ⁷⁹⁸

“Allah’a andolsun ki Keşşâf, gizli detayları anlaşılır kılan, açık bir özelliğe sahiptir.”

“İnce ayrıntılar, nokteler birbirini izler. Bunların tertibi bir inci ustasının elinden çıkmıştır.”

“Eğer (Keşşâf’ı değerlendirenler) adil olsalardı, onu muska yapar boyunlarına asarlardı. Ancak onlar (insafsızca davrandılar ve) onu (ondaki üstün özellikleri) reddettiler.”

Zemahşerî’nin tefsirden sonra en iddialı olduğu alan hiç şüphesiz Arap dili ve edebiyatıdır. Arapça konusunda tüm Araplara meydan okuyacak kadar kendisine güvenen Zemahşerî, bu dilin eğitimi konusunda da kimseyi kendisine rakip olarak görmemektedir. Kendisini sağlam ve keskin mızrak yapımında ünlü olan Semherî’ye ve mızrak atışıyla ünlü Amr’a benzeten⁷⁹⁹ şairimiz şu ifadeleri kullanmaktadır. (Tavîl Bahri/ Fahr)

وما أنا في علم الديانات عاطلا بأحسنِ حَلِيٍّ لم يزل لي شأنفا
وما للغات العربِ مثلي مُقَوِّمٌ أبى كل ندبٍ مُتَّقِنٍ أنْ يخالفنا
وليس لِتَنْقِيفِ الرِّمَاحِ كَسَمِّهِرٍ ولستُ كعمرٍ و في الرِّمَايةِ ثاقِفًا
أَقِيدُ عِنْدِي سِرِّهَا وَصَمِيمِهَا وَأَنْفِي أَشَابَاتِ سُدِّي وَلِفَائِفَا⁸⁰⁰

⁷⁹⁷ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 451; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 393.

⁷⁹⁸ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 451; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 393-394.

⁷⁹⁹ Mızrak yapımında ün yapmış Semher ve karısı Rudeyne ile mızrak atışında ve isabetinde mahir olan Amr b. Tikn. bk. Zemahşerî, *Makâmât*, 125, 2 nolu dipnot; el-İdâratu’l-Âmme lil-Mu’cemât ve İhyâi’t-Turâs, “semheriyyu”, 452.

⁸⁰⁰ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 212-213; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 372-373.

“Ben, diğer din ilimleri hakkında da bilgisiz ve âtil biri değilim. En sağlam delillerle ve en güzel bilgilerle donanımlıyım.”

“Arap dilini (Arapça âlimlerinin yaptıklarını) benim kadar değerlendirip düzelten yoktur. (Bu konuda) derin bilgiye sahip olanlar, bana muhalefet etmekten kaçınırlar.”

“Öyle ki mızrak yapımında Semher’in, Mızrak atışında Amr’ın üstüne nasıl kimse yoksa (Arapçada da benim üstüme yoktur).”

“Yazdığım eserlerde Arapçanın sırlarını ve özünü izah ettim ve gereksiz ayrıntıları ve varolan hataları kaldırdım.”

Nahiv alanında, Sibeveyh’in eserine yazdığı şerhi, kendisine iftihar etmek için yeterli gören şair bu durumu da şu ifadelerle dizelere dökmüştür. (Tavîl Bahri/Fahr)

وبي يستعيدُ النحوْمِمْ أَنْ يسوسَه
فقل: أين خَلَى سيبوسه كتابه
وما في رُوَاةِ الكُتُبِ رَاوِيَةٌ له
ولو لم تكن غيرَ هذي فضيلةٌ
نُهَى لَمْ يجذها الذائقون حصائفا
يُقْل: جِجْرُ جارِ الله مأوايَ حالفا
سوى واحدٍ، فانظرُ فلستَ مُصادفا
لَبَرَّرْتُ سَبَّاقَ الأضاميمِ راعفا⁸⁰¹

“Nahiv (kendisini kimse) anlayamadığında bana sığınır. Bu uzmanlar (benden başka herşeyi yerli yerine koyacak) kimseyi bulamazlar.”

“Sor (bakalım): Sibeveyhî kitabını nereye bıraktı. (el-Kitab) sana şöyle cevap verecektir. “Ben Cârullah ez-Zemahşerî’nin aklıdayım. Onun akli benim arkadaşım, sığınağımdır.”

“(Sibeveyh’in) kitabını nakleden (hakıyla bilen) sadece bir kişi vardır. Düşün (bakalım) Karşındakinden başka kim olabilir? (sen benden başkasına rastlamış değilsin).”

“Benim bundan (bu kitabı şerh etmemden) başka bir özelliğim olmasaydı bile bu benim diğer âlimlerin önüne geçmeme yeterdi.”

Meâni ve beyân ilimlerindeki otoritesi, aruz ve kafiye konularında ustalığı ve Divan’ı ile de iftihar eden Zemahşerî, bu alanda yazdığı eserleri oğulları ve kızları gibi görmekte ve bakın neler söylemektedir. (Tavîl Bahri/Medih)

وعلما المعاني والبيان كلاهما
أزُفْتُ إلى الخُطَّابِ منه وصائفا⁸⁰²

⁸⁰¹ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 213; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 373.

“Ben Beyan ve meâni sanatlarında de bir uzmanım. Hatiplere sesleniyorum ve (onları hitabeti) bir sanat olarak kabul etmeleri (konusunda uyarıyorum).”

وَعِلْمُ الْقَوَافِي وَالْأَعَارِضِ شَاهِدٌ بُفْسُحَةِ خَطْوِي فِيهِ، إِذْ كُنْتُ زَاحِفًا
أَقْرَبْتُ بِي اللَّادَابِ أَصْلًا لَهَا، وَمَنْ رَأَى مَشْرِفَيَاتٍ ، جَحَدْنَ الْمَشَارِفَا⁸⁰³

“İşte aruz ve kafiye ilimleri, ta küçüklüğümden beri bu alanda (elde ettiğim) temekkün/üstünlük konusunda şahidimdir.”

“Edebiyat ve (edebiyatçılar) benim bu alanda temel (direk) olduğumu ikrar etmişlerdir. Şam kılıcının aslını inkâr ettiğini gören olmuş mudur?”

وَدِيْوَانٌ مَنْظُومِي، يُرِيكَ بَدَائِعًا وَدِيْوَانٌ مَنْثُورِي يُرِيكَ طَرَائِفَا
هُمَا رَوْضَتَا حُزْنٍ تَدَلَّى عَلَيْهِمَا حَيِّي رُبِيْعٍ أَرْسَلَ الدَّمْعَ ذَارِفَا⁸⁰⁴

“Şiir divanım ki, onda enfes, anlamlı kasideler görürsün, nesir türü eserlerim de ise (edebiyatın her renginden) şahaneler görürsün”

“Şiirlerim de nesirlerim de hüznün bahçeleri gibidir. Yere yakın yağmur bulutları, (bu bahçelerin üzerine yaklaşır ve hüznü) gözlerden boşalan yaşlar gibi yağmurlar yağdırırlar.”

بِنَاتٍ لِي، اسْتَوْلَدْتُهُنَّ قَرِيْحَتِي فَجِئْنَ هَشَامِيَّاتٍ صَدَقِ شَرَائِفَا
نَجَائِبُ قَدْ نَاَزَعْنَ نَسْبَةَ مُقَرَّمِ نَجِيْبٍ لِأَنْجَابِ، وَعَفْنَ الْمُقَارِفَا⁸⁰⁵

“Benim kızlarım (birçok alanda yazılmış eserlerim) var. Onlar benim yeteneklerimi, mizacıma doğuranlardır (ortaya koyanlardır). (Eserlerimdeki tüm malumatın temelinde) O Hâşimî (Hz. Peygamber’in) doğru, şanlı ve yüce (öğretileri) vardır.”

“(Eserlerim) Asaletli oğullar gibidirler. Bana intisap etmeleriyle övünürler. Ve yabancı unsurların (hata ve kusur) olmasından berîdirler.”

Zemahşerî’nin ulaştığı ilmi seviyesi ve bunun sonucunda elde ettiği şöhret, onun İslam coğrafyasının her köşesinden ilim ve irfan talipleri tarafından akın akın ziyaret edilmesine ve kendi döneminde adeta ilmin Ka’be’si olmasına yol açmıştır. O bu durumu şöyle ifade etmektedir. (Tavil Bahri/Fahr)

⁸⁰² Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 213; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 373.

⁸⁰³ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 213-214; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 374.

⁸⁰⁴ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 214; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 374.

⁸⁰⁵ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 213; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 373-374.

وَسُمِّيَتْ بَيْنَ الْعُرْبِ وَالْعُجْمِ رُحْلَةً إِلَيَّ يَرْجُونَ الْمَطِيَّ عَوَاسِفَا
يَوْمُونَ قَدَّافًا بِأَشْيَاءَ، لَمْ تَكُنْ بِأَمْثَالِهَا خُضْرُ الْبَحْرِ قَوَائِفَا
تُرَانُ حَوَاشِي الْكُتُبِ مِنْهَا بَزْخُرْفٍ تَرَاهُ، فَتَنْسَى الرَّائِعَ الْمُتَنَاصِفَا
أَمَالِ كَأَمَالِ أَتَتْكَ فُجَاءَةً فَأَصْبَحْتَ مَغْبُوطًا، وَقَدْ بَتَّ لَاهِفَا⁸⁰⁶

“Gerek Arap gerekse Acem, tüm insanlar beni, ilim talebi için gidilen kimse olarak kabul ederler. Onlar bineklerini (gece gündüz) hızlıca sürerek bana ulaşırlar.”

“Bana o kadar çok hüküm, görüş ve sözle gelirler ki denizler okyanuslar bu kadarını kapsayamaz.”

“Verdikleri bilgiler unutulmasın ve iddialarına dayanak olsun diye, kitaplarının dipnotlarını benim eserlerimden yaptıkları alıntılar süsler.”

“Senin (Ey Zemahşerî) isteğın de (talebelerinin senden aldıkları bilgileri) yazmalarıydı. (Böylece) gıpta edilen biri haline geldin. Bunun için nice hüznü geceler geçirmiştin.”

Ubeydullah⁸⁰⁷ için yazdığı mersiyesinde kendisini Harezmi’de edebiyatın Ka’besi olarak görmektedir. (Tavîl Bahri/Medih)

بَنُو خَلْفٍ فِي الْمَكْرُمَاتِ خَلَانْفُ وَإِنِّي فِي خَارِزْمِهِمْ كَعَبَةُ الْأَدَبِ⁸⁰⁸

“Ubeydullah ve ailesi cömertlikte atalarını takip ediyorlar. Ben ise (onların yönettiği) Harezmi’de edebiyatın Ka’besiyim.”

3.8.6. Şekvâ

Şikâyet, itiraz, protesto, hoşnutsuzluk ifade etme gibi anlamlara gelen شكا kökünden türeyen şekvâ kelimesi⁸⁰⁹, şairlerin ve edebiyatçıların üzerinde durdukları bir tema olarak Arap edebiyatında önemli bir yere sahiptir. İçinde yaşadıkları toplumun, problemlere karşı bilinçli ve hassasiyeti yüksek zümresini teşkil eden ve örnek olma özelliği taşıyan şair ve edebiyatçıların şekvâ türü şiirlere/eserlere başvurdukları ve insanların hallerine tercüman oldukları sıkça görülen bir manzaradır.⁸¹⁰

⁸⁰⁶ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 215; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 376.

⁸⁰⁷ Bu kişinin yaşadığı dönemde önemli bir devlet görevlisi olduğu kesindir. Şerafülmülk olması muhtemeldir. Bk. Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 152, dipnot no: 1.

⁸⁰⁸ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 152; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 58.

⁸⁰⁹ İbn Manzûr, “şekâ”, 4/2313.

⁸¹⁰ Yasemin Ahter, *eş-Şekvâ fî Şi 'ri 'l-Arabî*, (İslamâbâd: el-Câmiatu'l-İslâmiyyetu'l-Âlemiyye, Doktora Tezi, 2010), 4-5.

İlmi ve ahlakî ile büyük bir üne kavuşan Zemahşerî, halkın büyük teveccüh ve iltifatlarına mazhar olmuş, örnek alınan, akıl danışılan ve sorunlara çözüm bulması istenilen biri haline gelmiştir. Hocası Ebû Mudarr ed-Dabbî sayesinde daha çok küçük denecek yaşlarda devlet ricaliyle de tanışma fırsatı bulan şairimiz, ilerleyen dönemlerde ilmî seviyesi ve giderek artan şöhretiyle onların gözünde sözüne itibar edilen ve saygı duyulan bir şahsiyet haline gelmiştir. Gerek şahsi rahatsızlıkları gerekse toplumun duçar olduğu sıkıntı ve zorluklar, ahlakî bozulmalar karşısında hissettiği sorumluluk duygusu, onu, ders mahiyetinde şekvâ türü şiirler yazmaya sevk etmiştir. Devletin önemli mevki ve makamlarına liyakati olmayan kişilerin getirilmesi, ilim adamları devlet ricali tarafından maddî ve manevî olarak desteklenirken kendisinin bu desteklerden yeteri kadar yararlandırılmaması üzerine devrin kudretli veziri Nizâmülmülk'e hitaben yazdığı şekvâsında bakınız neler söylemektedir. (Tavîl Bahri/Medih)

إِلَيْكَ نِظَامَ الْمَلِكِ شَكْوَايَ، فَاسْتَمِعْ إِلَى بَيْتٍ مَجْدُودِ الْمَعَايِشِ ضَنْكِهَا
 طَرِيحِ خَطُوبِ كُلِّ يَوْمٍ، تَتَوْبُهُ بِبِائِقَةٍ، تُنْحِي عَلَيْهِ بِبِرْكَهَا
 وَلَوْ لَمْ يَلِ الضَّيِّبِيُّ عَنِّي عِرَاكَهَا لَغَالَتْ يَدُ الْبَلْوَى أَدِيمِي بِعِرْكَهَا⁸¹¹

“Ey Nizâmülmülk şikâyetim sanadır. Tüm maişet kapıları kapanmış, zorluklara maruz kalmış bu adamın sözüne kulak ver.”

“Günden güne artarak devam eden musibetler, ardından felaketler bütün güçleriyle (bana) yükleniyorlar.”

Eğer (hocam) Ebû Mudarr ed-Dabbî bu zorluklara karşı bana yardım elini uzatmasa bu felaketler beni mahvederdi (helak olurum).”

Devlet adamlarından beklediği desteği göremeyen Zemahşerî, yazdığı şikâyetnameye de karşılık bulamayınca Nizâmülmülk'e hitaben⁸¹² bir şekvâ daha yazmış, ancak bu sefer destek istememiş, bilakis, eğer hak ettiği desteği alamazsa terk-i diyar etmekle tehdit etmiştir. İzzet-i nefis sahibi ve gururuna düşkün biri olan Zemahşerî, devlet makamlarının cahil ve liyakatsiz kişilerin kol gezdiği yerler haline geldiğini ifadeyle şunları dile getirmektedir. (Tavîl Bahri/Şekvâ)

خَلِيلِيَّ هَلْ تُجِدِّي عَلَيَّ فَضَائِلِي إِذَا أَنَا لَمْ أُرْفَعْ عَلَيَّ كُلَّ جَاهِلِي

⁸¹¹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 79-80; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 458.

⁸¹² el-Hûfi, *ez-Zemahşerî*, 36.

من الغبنِ ذو نَقصٍ يُصيبُ منازلًا
كفى حزنًا أن يُرغمَ الحِلْمَ والحِجَابَ
ومَنْ لي بحقِّي بعد ما وفَّرتُ على
كذا الدهرُ كم شوهاءٍ في الحليِّ جيدها
أخو الفضلِ محقوقٌ بتلك الأفاضلِ
تصدُّرُ بادٍ طيشُهُ غيرُ عاقلِ
أراذلها الدنيا حقوقَ الأمثالِ
وكم جيدِ حسناءِ المُقلِّدِ عاظلِ⁸¹³

“Ey dostum! Ben, tüm bu cahillere karşı yüceltilmemiş (onlara karşı tercih edilmemişen) bana, benim faziletlerimden mi bahsediyorsun?”

“Sefih, (idrak ve muhakemeden yoksun) olanlar, yüksek makamları elde ediyorlar. (Hâlbuki) Fazilet ehli olanlar bu ayrıcalıklara (makamlara onlardan) daha layıktır.”

“Akılsız, mantıksız, liyakatsiz kişilerin başta olması ve akıllı, basiret ve idrak sahibi kişiler üzerinde hükümran olması insan olana üzüntü olarak yeter (de artar bile).”

“Felek (bu dünya) izzet ve kerem sahiplerinin hakkını bu rezillerin eline bıraktıktan sonra, benim hakkımı kim yerine getirecek?”

“İşte bu feleğin cilvesidir ki mücevherleri, kıymetli taşları böyle pisliklerin boynuna takar, onları süsler de, güzel ve temiz (ilim ve irfan sahiplerinin) boynunu ise mahrum bırakır.”

Zemahşerî’yi bu kadar üzen ve bu serzenişleri yapmasına sebep olan asıl şey, şöhretinin ve özelliklerinin tüm İslam coğrafyasında yayılmasına, gezip dolaştığı beldelerde devlet adamlarının kendisini ve eserlerini methiyelerle zikretmesine, şiirlerinin ve İslamî ilimlerin birçok alanında kaleme aldığı ve artık kimseye söyleyecek söz bırakmayacak kadar kapsamlı eserlerinin herkesin dilinde olmasına rağmen, kendi ülkesinde kendi evinde kendi insanların ona hak ettiği değeri bir türlü vermeyişleri ve bütün bunlara rağmen hala fakr-u zaruret içinde hayatını idame ettirmek zorunda kalmasıdır. (Tavîl Bahri/Şekvâ)

ومما شجاني أنَّ غُرَّ مناقبي
وطارت إلى أقصى البلادِ قصائدي
وكم من أمالٍ لي، وكم من مُصنَّفٍ
ولي في دقيقِ النحو والنقدِ منطقٍ
غنيٍّ من الآدابِ، ولكنِّي إذا
فيا ليتني أصبحتُ مُستغنياً ولم
تَعْنَى بها الرُّكبانُ بين القوافلِ
وسارت مسيرَ النَّيرَاتِ رسائلي
أصابَ بها ذهني مَحَزَّ المفاصلِ
إذا قلته لم أبقِ قولاً لِقائلِ
نظرتُ فما في الكفِّ غيرُ الأناملِ
أكنُ فخرَ خوارزمِ رئيسِ الأفاضلِ

⁸¹³ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 98; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 501.

ويا ليتني مُرَضٍ صَدِيقِي وَمُسَخِّطٌ
عُدْوِي وَإِنِّي فِي فَهَامَةٍ بِأَقْلٍ
فَلَسْتُ بِفَضْلِي بِالْعَا وَلَوْ أَنَّنِي
كَفُّسٍ إِيَادٍ أَوْ كَسَحْبَانٍ وَأَنْلٍ⁸¹⁴

“Beni (asıl) üzen şey, faziletlerimi ve üstün özelliklerimi kabilelerle yolculuk yapanların bile (aralarında konuşup) iftihar ettikleri (halde benim insanlarımla bunların farkında bile olmaması)”

“Kitaplarım yıldızlar gibi (tüm coğrafyada) dolaşmakta ve kasidelerim İslam beldelerinin en ücra köşelerine bile ulaşmış durumda.”

“Talebelerime yazdırdığım o kadar çok sayfalar ve kendi yazdığım o kadar çok kitap var ki, zihnim hepsinde de en ince ayrıntısına kadar doğru kararlar vermiştir.”

“Nahvin inceliklerine ve nakde (eleştiri) dair geliştirdiğim metotlarım var. Öyle ki bunları açıkladığımda bu alanda kimseye söyleyecek söz bırakmadım.”

“Edebi sanatlar söz konusu olunca (bu alanda) çok zenginim. Ancak avuçlarıma bakıyorum da parmaklarım dışında bir şeyim yok (çok fakirim).”

“Keşke biraz zengin olaydım da Harezmlilerin övüncü, gururu (Fahru Harezmi), fazilet/ilim sahiplerinin reisi olmayadım.”

“Keşke şu arkadaşım benden razı olaydı da (Mu'tezilî olduğum için bana) düşman olanlara karşı Bâkıl⁸¹⁵ misali çaresiz kalan beni müdafa edeydi.”

“(Anladım ki ben, kendi milletim arasında hak ettiğim o) yüksek derecelere asla ulaşamayacağım. Hatta Kuss b. Sâide el-İyâdî⁸¹⁶ veya Sehbân b. Vâil⁸¹⁷ olsam bile.”

وما حَقُّ مِثْلِي أَنْ يَكُونَ مُضَيِّعًا
وَأَعْظَمُهَا أَنِّي نَسِيبُ نِصَابِهِ
وَقَدْ كَانَ يَرَعَى حَقِّي النَّاسُ قَبْلَهُ
أَحْظِي مَنْقُوصٌ وَلَسْتُ بِنَاقِصٍ
فَلَا تَرَضَ يَا صَدْرَ الْكُفَاةِ بَأَنْ تَرَى
وَلَا تَجْعَلُونِي مِثْلَ هَمْزَةٍ وَأَصِلِ
فَكُلُّ أَمْرٍ أَمْثَالُهُ عَدْدُ الْحَصَى
وَقَدْ عَظُمَتْ عِنْدَ الْوَزِيرِ وَسَائِلِي
إِذَا عُرِضَتْ أَنْسَابُ هَذِي الْقَبَائِلِ
عَلَى عَدَمِ الْقُرْبَى وَبُعْدِ الْوَصَائِلِ
وَكَمْ كَامِلٌ حَظًّا وَلَيْسَ بِكَامِلٍ
أَعَالِي قَوْمٍ أَلْحَقُوا بِأَسَافِلِ
فَيَسْقِطَنِي حَذْفٌ وَلَا رَاءَ وَأَصِلِ
وَهَاتِ نَظِيرِي فِي جَمِيعِ الْمَحَافِلِ⁸¹⁸

⁸¹⁴ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşeri*, 98; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşeri*, 502.

⁸¹⁵ Bâkıl; acziyeti ile darb-ı mesellere konu olmuş bir kişi. bk. Zemahşeri, *Mustakâ fî emsâli 'l-'Arab*, 256.

⁸¹⁶ Kuss b. Sâide b. Amr el-İyâdî, (öl. 600 M) Câhiliye döneminde Hz. Peygamber'in kendisini dinlediği, hanif inancına bağlı ünlü hatip ve şair.

⁸¹⁷ Sahbân b. Züfer b. İyâs el-Vâilî el-Bâhilî (öl. I. yüzyıl sonları / VIII. yüzyılın başları) Vâil kabilesinin ünlü hatip ve şairi.

“Vezirle aramızdaki bağlar bu kadar büyük ve güçlüyken, benim layık olduğum mevki, zorluklar ve sıkıntılar içinde yaşamak olamaz.”

“Onunla olan en büyük hukukum ona akraba olmamdır. (Bunu o da tüm insanlar da bilir) bu kabileler ve soylar arz edildiğinde (bu görülecektir.)”⁸¹⁹

“(Eskiden) Ondan önce aramızda akrabalık bağı veya bir başka bağımız olmamasına rağmen insanlar, benim hakkımı gözetirlerdi.”

“Niceleri, kâmil (ilim, irfan, edep sahibi) olmadıkları halde, büyük iltifatlara, nimetlere, mevkilere sahip olurken, ben ise hiçbir noksanlığım/eksikim olmadığı halde az bir nasiple yetiniyorum.”

“Ey Sadru’l-Kufât, sefil ve rezillerin, kavmin izzet ve kerem sahiplerini yönetmesine razı olma (Fazilet sahiplerini, sefil ve cahillere tabi olmak zorunda bırakma).”

“(Ey kavmim) Beni, cümlede geçiş durumunda kıraatten düşen hemze-i vasl haline getirmeyin ya da Vâsıl b. Atâ’nın⁸²⁰ râ’sına dönüştürmeyin.”

“Herkesin çakıl taşlarının sayısı kadar benzeri vardır da hadi benim gibisini tüm toplumlarda getir de (bul da) göreyim.”

Bütün bunlardan sonra kendi durumunda bir değişiklik görmezse çok sevdiği vatanını terk edeceğini beyan eden Zemahşerî, yine, liyakatsiz kimselerin yönetimde önemli mevkileri işgal etmesinden şikâyet ederek kasidesini bitirmektedir. (Tavîl Bahri/Şekvâ)

لَإِنْ كَانَ أَمْرِي فِي خَوَارِزَمٍ مَا أَرَى فَإِنَّ رِحَالِي فِي ظُهُورِ الرَّوَاحِلِ
وَكَمْ قَلْتُ: أَلْقَى فِي وَرَاتِكَ الْمُنَى وَأَدْرِكُ وَحْدِي مَا ارْتَجَى كُلَّ آمَالِ
وَلَمْ أَدْرِ أَنَّ الْأَرْدَلِينَ، يَرُونَ مَا تَمَنَّوْا، وَأَنْي لَسْتُ أَحْظَى بِطَائِلِ
فَوْقَ إِلَى هَذَا الزَّمَانِ، فَإِنَّهُ غَلَامُكَ يَجْعَلُنِي كَبَعْضِ الْأَرَادِلِ⁸²¹

⁸¹⁸ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 99; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 502-503.

⁸¹⁹ Burada şikâyet mercii olarak kastedilen kişi Nizâmülmülk ise de şikâyet edilen o değildir. Zira bir sonraki beyitte “Ondan önce aramızda akrabalık bağı veya bir başka bağımız olmamasına rağmen insanlar, benim hakkımı gözetirlerdi” şeklindeki ifadede de anlaşılacağı üzere Nizâmülmülk vezâreti hicri 455 yılında almış ölüm tarihi olan 485’e kadar yürütmüştür. Dolayısıyla 467 de doğan Zemahşerî’nin ondan önce dediği kişi Nizâmülmülk olamaz. Kanaatimizce burada kastedilen kişi Zemahşerî’nin dostum, arkadaşım diye hitap edebileceği, aynı coğrafyada doğup büyüdüğü, aynı ırktan olduğu, aynı kanı taşıdığı biri olması ihtimali daha yüksektir. Bu kişi Zemahşerî ile çağdaş olan ve Harzemşah ünvanıyla Harezem bölgesini idare eden üç Türk hanedan üyesinden; Anuş Tekin (470-490 arası), Kutbuddîn Muhammed (490-521 arası) ve Atsız b. Muhammed’den (521-551 arası) biri olması kuvvetle muhtemeldir.

⁸²⁰ Mu’tezile mezhebinin kurucusu olan bu şahıs peltek olması sebebiyle râ harfini telaffuz edemiyordu. bk. Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 99; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 503.

⁸²¹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 99; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 503.

“Harezmi’de durumuma (bakacağım) eğer (eskiden) olduğu gibi ise , (bana) bineklerin sırtında bir yolculuk gözükiyor.”

“Kaç defa demiştim; Senin vezirliğin döneminde isteklerime kavuşurum ve her ümit edenin umduğu şeyleri elde ederim, diye”

“Anlayamadım, yine cahil ve görgüsüzler istedikleri her şeye nail oldular. Ben ise yine hiçbir şey elde edemedim.”

“Bu güne, bu zamana (şimdiki yöneticilere) bir (mektup/ emir) yaz. Senin (bir zamanlar) hizmetkârın (olan kişi hiçbir talebimi yerine getirmeyerek) beni nasıl düşkünlerin seviyesine düşürdü.”

Zemahşeri’nin şekvâ konulu şiirlerinde şikâyet edilen üç ana tema karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birincisi zamandır. Cahil, soysuz ve idrak yoksunu kimseleri önemli yerlere getiren, faziletli, ilim irfan sahibi kişileri ise adeta rezil eden zaman, onun en çok şikâyet ettiği unsurdur ve şikâyetleri de bu içerik üzerine bina edilmiştir. Aslında Zemahşeri’nin divanı bütün olarak değerlendirildiğinde zamandan kastedilen şeyin idrak ve kadirşinaslıktan yoksun yöneticiler ve cahil toplum olduğu da rahatlıkla söylenebilir. Zira babasının başına gelenler düşünüldüğünde Zemahşeri’nin siyasi iktidara olan eleştirilerini doğrudan ifade etmekten çekinip, zamanı karşısına almış olabileceği asla hatırdan çıkarılmamalıdır. Ona göre zaman zalimdir ve hakkı, sahibine değil o cahil ve soysuzlara vermiştir. (Tavîl Bahri/Medih)

وَدَيْدَنْ هَذَا الْعَصْرَ رَفَعُ مَنَاسِمِ مُوَقَّعَةً فَوْقَ الْكُؤَاهِلِ وَالذُّرَا
فَذُو النَّقْصِ لَعَّاقٌ مِنَ الْأَرِيِّ مُعَقَّدًا وَذُو الْفَضْلِ مَضَّاعٌ مِنَ الشَّرِّ مُمَقَّرًا⁸²²

“Zamanın âdetidir, toynakları (ayak takımını) faziletli insanların omuzlarına, yüksek mevkilere çıkarır. (Felek liyakatsiz insanları, ilim irfan sahibi olanların üzerine amir yapar)

“Cahil, görgüsüz, bir yerde bol miktarda bal görünce yalar da yalar yahut kaşık kaşık yer. Faziletli insan ise acı ebu cehil karpuzunu sabırla çiğner durur.”

Toplumda cereyan eden haksızlıklar, adaletsizlikler ve zulme karşı her daim mücadele eden Zemahşeri, şiirlerinde de bu tavrını devam ettirmiş, mazlumun sesi olmuş, zulme ve zalime karşı durmuştur.

⁸²² Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşeri*, 208; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşeri*, 204.

قضية جورٍ قد جرت بين أهلها تذوبُ لها الأكبَادُ من حسراتها
 فيا ليتَ شعري هل أرى إنسها كما أرى طَيْرَهَا: الغِرْبَانُ تحت بُزاتها
 وهل للأُمور المُستقيمات فيئةٌ تُسوي من الدنيا الصِّفا في قناتها⁸²³

“Adaletsizlikler, haksızlıklar bu dünyada insanlar arasında olur. Bu zulüm ve adaletsizliğe (maruz kalan ve) üzülen/incinen ciğerleri (gönülleri) yakar eritir.”

“Şiirlerimde, kötülüklerin bitip güzelliklerin ve mutluluğun geldiğini, görebilecek miyim? (hâle bak) Şahin görünümünde karga dolu her taraf.”

“Acep, adalet ve dürüstlük (bu cihana) yine gelir mi? Zulmü ve adaletsizliği ortadan kaldırır, yolundan saptırılan samimiyeti yeniden inşa eder mi?”

Bu yakınmalarını, toplumda zulüm ve adaletsizliğin hüküm sürmesini, çarpık düzeni, halkın ve kendisinin uğradığı haksızlıkları dile getirmekten ve bunları devrin devlet ricaline iletmekten çekinmeyen Zemahşerî, bütün bu şikâyetlerine rağmen yöneticilerin sesine kulak vermediğini görünce yegâne sığınağı, adalet ve merhametinden emin olduğu Allah’a yönelmekte ve şikâyetlerini O’na iletmektedir. (Münserih Bahri /Şevk ve’l-Hanîn/Özlem)

أشكو إلى الله جَفَوَةَ الزَّمَنِ ودولةً، ما تزالُ تَظْلُمُنِي
 تُؤثِرُ جُهَّالَهَا بنعمتها وتقصدُ الفاضلين بالمحن
 قلبي لا يعرفُ السرورَ وما أعرفُ قلبي بشدة الحزن⁸²⁴

“Zamanın (feleğın) ve devletin (devlet ricalinin) bana yaptığı cefayı, ardı arkası kesilmeyen zulümleri Allah’a (cc) şikâyet (havale) ediyorum.”

“(Zaman, kötü baht) cahillere (istedikleri) nimetleri veriyor da fazilet sahiplerine zorluk ve sıkıntıdan başka bir şey vermiyor.”

“(Mahzun) Kalbim (bu hayatta) mutluluk nedir bilmedi. (Hatta) insanlar arasında hüznü en iyi bilen de odur.”

Zemahşerî’ye göre tek şikâyet ve iltica mercii Allah’tır ve bu şikâyetlere sebep olan olumsuzlukları izale edebilecek tek güç de O’dur. (Tavîl Bahri/Medih)

إلى الله أشكوهُ إنَّ في الشَّكْوِ راحةً ومهما اشتكتُ نفسُ إلى الله يُشكِّها⁸²⁵

⁸²³ Dayf, Dîvânu ’z-Zemahşerî, 141; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 73-74.

⁸²⁴ Dayf, Dîvânu ’z-Zemahşerî, 522; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 548-549.

⁸²⁵ Dayf, Dîvânu ’z-Zemahşerî, 78; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 456.

“Şikâyetimi iletileceğim tek merci’ Allah’tır. Şikâyetlerin O’na iletilmesi (nefsi) rahatlatır. Nefis her ne zaman Allah’a şevvâda bulunsa Allah onun şikâyetlerini giderir.”

Başka bir kasidesinde de ilim erbabına hak ettikleri değerin verilmemesinden şikâyetle şöyle demektedir (Kâmil Bahri/ Medih)

أشكو الزمان، ولا أرى لي مُشْكِيًا مَمَّنْ يَرَى شَعْنِي وَرَقَّةً حَالِي
يا وَيْحَ أَهْلِ الْعِلْمِ كَيْفَ تَأَخَّرُوا وَالسَّبْقُ كُلُّ السَّبْقِ لِلْجُهَالِ
فِي ذِمَّةِ الْأَيَّامِ لِي دِينٌ، مَتَى أَسْتَقْضِيهِ لِأَقْيَبُ طَوْلَ مِطَالِ
فَالِإِلَهِ الْمُشْتَكَى، وَبِصْنَعِهِ دُونَ الْأَنَامِ مَنْوُطَةً آمَالِي⁸²⁶

“Zamandan bîzarım, şikâyetlerim var ondan. Ancak şikâyetlerime çözüm bulacak kimse göremiyorum. Durumumun hassasiyetini (anlayacak) darmadağın olmuş halimi (toparlayacak kimse yok.)”

“Ne yazık ki ilim ehli insanlar (nimetlere mazhar olma konusunda) nasıl da geri bırakıldılar. Bu (ganimet elde etme) yarışında cehalet/cahiller hep önde oldu.”

“Benim bu zamandan (felekten) alacağım var, hakkım var. Ama her ne vakit hakkımı istesem ertelemekte (bana olan borcunu ödememekte)”

“Ben şikâyetimi sadece Allah’a sunuyorum ve her ne istiyorsam sadece O’ndan diliyorum başka hiç kimseden değil. (emellerimin yerine gelmesi hiç kimseye değil O’na bağlıdır).”

Zemahşerî şekvalarında zamanın dışında en çok şikâyet edilen ikinci konu, toplum ve insanlardır. İnsanların toplumdaki çarpıklıklara alet olduklarını, zaman gibi zalim ve faziletlerden uzak yaşadıklarını dile getiren şair, onların âlim ve cahil arasındaki farkı bile bilmediklerini, cisimlerini, dış görünüşlerini süsledikleri halde içlerinin ve yaptıklarının tefessüh etmiş olduğunu bakın şu şekilde ifade etmektedir. (Tavîl Bahri/ Medih)

وَأَهْلِ زَمَانٍ قَدْ تَقَضَّى صَرِيحُهُمْ فَلَمْ يَبْقَ فِي أَهْلِ الزَّمَانِ صَرِيحٌ
فَأَوْلَاءِ، أَمَّا الْمَكْرُمَاتُ لَدِيهِمْ فَمَرَضِي، وَأَمَّا لَوْمُهُمْ فَصَحِيحٌ
وَمِثْلَانِ: ذُو نَقْصٍ لَدِيهِمْ وَفَاضِلٌ وَسَيِّئَانِ مِنْهُمْ مُفَحَّمٌ وَفَصِيحٌ

⁸²⁶ Dayf, Dîvânu ’z-Zemahşerî, 366; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 482.

وكائن ترى من ذي محاسن وجهه صبيح، ووجه الفعل منه قبيح⁸²⁷

“Zamane insanların saf ve samimi olanları kalmadı (onlar geldi geçti, gördüm) ki zamane insanların doğruğundan/samimiyetten eser kalmamış.”

“Sanki aralarındaki izzet ve asalet sahibi olankar hastalanmış, sakatlanmış da (yok olmuşlar da) sadece alçak ve aşağılık olanlar sapasağlam kalmışlar (ortalıkta dolaşıyorlar).”

“Onların yanında aşağılık biriyle faziletli arasında bir fark yok. Deliller karşısında suskun kalan (cahil) ile fasih (mükemmel) konuşan birbirinin aynıdır.”

“Sokaklarda nice süslü elbiseler giymiş insan var, yüzleri (dış görünüşleri) sabah güneşi gibi parlıyor ama yaptıkları, işledikleri şeyler iğrenç, tiksindirici.”

Zemahşerî'nin zaman ve toplumdan sonra müşteki olduğu üçüncü tema bahtsızlığıdır. Kötü şansından sıkça serzenişlerde bulunan Zemahşerî, bu zalim dünyada hiç nasibi olmadığından bahisle şunları söylemektedir. (Reml Bahri/Şekvâ)

لي في الدنيا سهامٌ ليس فيهنَّ ربيحٌ
فأساميهنَّ : وغدٌ وسفيحٌ ومنيحٌ⁸²⁸

“Benim, bu dünyada, içinde kazanmak olmayan (bir talihim/bahtım) fal oklarım var”

“Bunların isimleri (kumar oyununda zarar ettiren fal okları) vağd, sefih ve menîhtir.”⁸²⁹

Kendisi ve toplumun sıkıntılarıyla o kadar ilgili ve mazlum insanlarla o kadar hemhaldir ki, ne aşk ne de gazel, şekvâ dışında bir kaside yazmaya eli varmamaktadır. Hatta kelimeler ve kafiyeye isyan etmektedir. (Vâfir Bahri/Şekvâ)

شكاياتُ أيّامي ، ملكنَ قصائدي فلم يبقَ فيها للنسيبِ نصيبٌ
إذا قلتُ في شكوى الزمانِ قصيدةً وجدتُ القوافي تَرعوى وتُجيبُ
وإن قلتُ مدحًا أو نسيبًا، وجدتها وعصيانها لي عند ذاك عجيبٌ⁸³⁰

⁸²⁷ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 95; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 115.

⁸²⁸ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 477; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 114.

⁸²⁹ Vağd, sefih ve menih kumar oyununda kar getirmeyen, zarar ettiren fal oklarına verilen isimlerdir. bk. İbn Manzûr, “veğade”, 6/4878; “meneha”, 6/4275, “sefeha”, 3/2023.

⁸³⁰ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 126; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 17.

“Bütün kasidelerimi zamandan (feleğin oyunlarından) şikâyetlerim doldurdu. Öyle ki aşka kasidelerimde yer kalmadı.”

“Zamanın musibetlerinden şikâyet edip kaside nazmettiğimde, kafiye'nin adeta (bana) teslim olduğunu ve (şikâyetlerime) cevap verdiğini gördüm.”

“Methiye ve aşk kasidesi yazmak istediğimde ise ne tuhaf kafiye'nin bana isyan ettiğine şahit oldum.”

Yaşadığı bunca olumsuzluk ve felaketi, hikmet içeren bir beyitle şöyle açıklamaktadır.
(Tavil Bahri/Şekvâ)

أرى حُسْدِي مِلءَ الأَبَاطِحِ وَالذُّرَا صُدُورُهُمْ فِي مِثْلِ غَلِي المَرَاجِلِ
عَلِ حَسْبِ الفضْلِ العِدَا وَعِدَادُهُمْ وَكُلُّ عِدَى مَنْ حَازَ كَلَّ الفضَائِلِ⁸³¹

“Benim, geniş ovaları, dağların zirvelerini dolduracak kadar çok, kalpleri (hasetlerinden) fakur fakur kaynayan tencere gibi olmuş çekemeyenlerim var.”

“Faziletin, erdemın, adedince düşmanlık vardır. Her fazilet sahibinin de faziletleri kadar düşmanı vardır.”

3.8.7. Hikmet / Zühhd / Takvâ

İçinde yaşadığı değişik topluluklarda öğrendikleri, görüp işittikleri, bunun yanında etrafını kuşatan dertler, sıkıntılar ve meşakkatlerle pişen Zemahşerî tüm bu bilgi ve tecrübelerini şiirlerine yansıtmıştır. Bu tecrübeler şiirlerinde Hikemiyye türü kasidelerinde hayat bulmuştur. Bilgece bir üslupla, insanları içine düştükleri buhrandan çıkarmaya çalışan, onları güzel ve faydalı işler yapmaya teşvik eden, ilim ve iman merkezli nasihatler içeren bu şiirler, hayatı her yönüyle tecrübe etmiş, ilim ve irfan sahibi Zemahşerî'nin bilgi, edep, ahlak, iman ve teslimiyeti remzeden altın değerinde sözlerinden başka bir şey değildir. Bu hikmet dolu sözleri, birkaç beyitten oluşan kıtalarda ve en çok da mersiye konulu kasidelerin mukaddimelerinde görmek mümkündür. (Basît Bahri/Hikmet)

ليس السيادةُ أكامًا مُطَرَّرَةً ولا مراكبٌ، يجري فوقها ذهبُ
وإنما هي أفعالٌ مُهَدَّبَةٌ ومكْرُماتٌ، يليها العَقْلُ والأدبُ
وما أخو المجدِ إلا من بغي شرفًا يومًا فهانَ عليه النفسُ والنَّشَبُ
وأفضلُ الناسِ حُرٌّ، ليس يغلبُهُ على الحِجَى شهوةٌ فيه ولا غَضَبُ⁸³²

⁸³¹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 221; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 504.

⁸³² Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 241; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 20-21.

“Yöneticilik/Efendilik, sadece uzun kolları olan, süslü, rengârenk elbiseler giymek veya değeri altınlarla ölçülen bineklere binmekle olmaz.”

“Bilakis idarecilik/efendilik (fazilet ve irfanla) süslenmiş (içinde batıl olmayan) doğru, faydalı, kaynağı akıl ve edep olan uygulamalarla olur.”

“Şan şöhret sahibi olmak için izzet ve şerefe talip olmak gereklidir. Yoksa (şereften mahrum bir şöhrette) nefis adileşir, mal mülk değersizleşir.”

“İnsanların en faziletlisi, şehvetinin ya da gazabının aklına galip gelmediği hür insandır.”

Mersiye konulu bir kasidesine mukaddimesi şöyledir.(Basît Bahri/Risâ)

قضاء رَبِّكَ حَدٌّ غَيْرُ مَسْبُوقٍ بَابُ، يُسَاقُ إِلَيْهِ كُلُّ مَخْلُوقٍ
سَيِّانٍ: مَنْ لَيْسَ مَرْمُوقَ الْمَحَلِّ وَذُو جَاهٍ بِأَبْصَارِ كُلِّ الْخَلْقِ مَرْمُوقٍ
وَرَبُّ تَاجٍ وَدِيَّاجٍ، يُجَرِّرُهُ كَذِي كَسَاءٍ رَقِيعِ الْجَيْبِ مَفْتُوقٍ⁸³³

“Allah’ın (ölüme dair) hükmü kesindir. Kimse onu engelleyemez, aşamaz. (Ölüm) bir kapıdır. Bütün mahlûkat o kapıdan (ahirete) geçecektir.”

“İnsanlar nezdinde itibar sahibi ya da sıradan olanlar (Allah’ın kanunu olan ölüm karşısında) birbirinin aynıdır.”

“(Saltanat) tacı veya ipek elbiseleri olup (yürürken) onu yerlerde sürüyenlerle, yırtık, eski, parçalanmış elbise giyenler (de ölüm karşısında eşittir).”

Hikemiyye türü kasidelerinde sıkça, fakirlikle zenginliği, şan ve şöhretle sıradanlığı, güç ve kudretle acziyeti karşılaştırdığı görülen Zemahşerî’nin, aldığı İslamî eğitim ve terbiyenin onun bu tür kasidelerine doğrudan etki ettiği müşahede edilmektedir. Kasidelerinde geçen, hayat ve ölüme dair kavram ve anlamların Kur’ânî öğretilere tamamen mütenasip oluşu bunu göstermektedir.⁸³⁴ Hikmet içeren ve elli bir beyitten oluşan müstakil bir kasidesinde de hayatı, insanların gölgesinde dinlenip, kaylule denilen kısa öğle uykusuna daldıkları büyük bir ağaca benzeten şair, burada ebediyyen kalmak için ne kadar uğraşsalar da bir gün kovulacaklarını bir beyitle şöyle dile getirmektedir. (Tavîl Bahri/Hikmet)

وما العيشُ إِلَّا سَرْحَةٌ، قِيلَ تَحْتَهَا سَيُطْرَدُ عَنْهَا الْقَائِلُونَ، وَإِنْ لَجُّوا⁸³⁵

⁸³³ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 280; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 434.

⁸³⁴ Mü’min 40/39, Âl-iImrân 3/185, Bakara 2/85, Nisâ 4/78, Ahzâb 33/16.

⁸³⁵ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 62; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 87.

“Hayat, dallarının gölgesinde insanların uyuduğu büyük bir ağaç gibidir. Uyuyan bu insanlar ne kadar direnseler de (bir gün oradan) kovulacaklardır.”

Ölümü ağız açık bir yılanı benzeten şair, bu yılanın zehirli bir salgı salgıladığını ondan kimsenin kurtulamayacağını şu şekilde ifade etmektedir. (Tavil Bahri/Hikmet)

وما الموتُ إِلَّا حَيَّةٌ فَاغْرُ فَمَا يَمْجُ دُعَاةً لَيْسَ يَنْزِفُهُ الْعَجُّ
وكل امرئٍ مُسْتَهْدَفٌ لِمُجَاةٍ فما لهم عنه محيصٌ وإنْ ضَجُّوا⁸³⁶

“Ölüm ağız açık bir yilandan başka bir şey değildir. Öldürücü zehir tükürür ve bağırarak haykırmak (sizi ondan) kurtaramaz.”

“Yaşayan herkes bu ölüm salgısının (zehrinin) hedefindedir. Ondan kaçış yoktur. Ne kadar feryâd-ü figan etseler de.”

Hikmetli sözler kapsamında felsefi görüşlerini de yansıtan Zemahşerî, iyice araştırıp incelemeyen ve daha da önemlisi konunun uzmanlarıyla istişare etmeksizin ortaya atılan görüşlerin sağlıksız ve faydasız olacağını, bunun, henüz olgunlaşmamış meyve yemeye benzediğini ifade etmektedir. (Tavil Bahri/Hikmet)

لا خَيْرَ فِي الرَّأْيِ الْمُتَهَوِّجِ، إِنَّمَا يَفِيءُ بِخَيْرٍ حِينَ خَالَطَهُ النَّضْجُ
وَلَمْ يَنْتَفِعْ إِلَّا بِرَأْيٍ مُّحَاكٍ وَيُورِثُ مَعْصَ الْأَكْلِ النَّمْرُ الْفِجُّ⁸³⁷

“Acele ve düşünmeksizin ortaya atılan fikirlerde hayır (fayda) yoktur. Ancak o konuda uzman olanların fikirleri alındıktan sonra bir fayda elde edilir.”

“Hikmet sahibi/deneyimli birinin fikirleri olmadan (aceleyle söylenen fikirlerden) fayda sağlanamaz. Zira ham meyve karın ağrısından başka bir şey getirmez.”

Zemahşerî, gerçek akıl sahibinin tarifini ise şu şekilde vermektedir.

فَدَوِ اللَّبِّ مَنْ لَمْ تَغْذُهُ رَضْعَةُ الْهَوَى وَلَمْ يُصِبهُ دَلٌّ وَلَمْ يُلْهِهْ غَنْجُ⁸³⁸

“Akıl sahibi odur ki: onu nefsanî arzu ve tutkuları beslememiştir. Hiçbir (kadının) kur yapması veya cilvesi onu saptırmamıştır.”

⁸³⁶ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 62; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 86-87.

⁸³⁷ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 63; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 88.

⁸³⁸ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 64; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 89.

Kasidesinde Sultanları ve sair devlet ricalini de ikaz etmeyi ihmal etmeyen Zemahşerî, onlara mutlak izzet sahibini sadece Allah (cc) olduğunu hatırlatmaktadır. (Tavil Bahri/Hikmet)

أما يَشْعُرُ السُّلْطَانُ عِزَّةَ رَبِّهِ وَذَلَّتْهُ، إِنَّ مَسَّ أَمْعَاءَهُ سَخَجُ
فَمَلَّمَهُ ظَهْرًا لِبَطْنٍ، فَلَمْ يُبَلِّ بِأَنْ يَبْذُلَ الدُّنْيَا لِمَنْفَعَةٍ يَرْجُو
هُوَ الْمَلِكُ الْحَقُّ الَّذِي الْمُلْكُ مُلْكُهُ وَمَا مُلْكُ عَبْدٍ، هَمُّهُ الْبَطْنُ وَالْفَرْجُ⁸³⁹

“O sultan, mutlak izzet sahibinin Allah olduğunu bilmez mi? (İnsanlara izzeti de zilleti de veren O'dur). (İnsanoğlu unutmasın) bağırsakları kazındığında (def-i hacet anında düştüğü o aciz hali).”

“(Def-i hacetini) yapamadığında elemden sağa sola kıvranır ve bu acidan kurtulmak için elinde avucunda ne varsa vermeye razı olur”

“Tek mülk (güç, iktidar) sahibi dünyada da ahirette de Allah'tır, kul (insanoğlu) değildir. Kulun tek düşündüğü midesi ve şehvetidir.”

Zühd ve takva da Zemahşerî şiiirlerinde sıkça rastlanan olgulardandır. Dünya hayatının fani, ahiretin ise baki oluşuna vurgu yapan şair, fakirlik ve zenginliği şöyle değerlendirmektedir. (Seri' Bahri/ Risâ/Ta'ziye)

تِجَارَةُ الدُّنْيَا، هِيَ الْخَاسِرَةُ طُوبَى لِمَنْ يَعْمَلُ لِلْآخِرَةِ
إِنَّ لِبَاسِيكَ، لِبَاسُ التَّقَى خَيْرُهُمَا لَا الْحُلَّةُ الْفَاخِرَةَ
يَا مُبْغِضَ الْفَقْرِ، لَعَلَّ الْغَنَى شَرُّ إِذَا مَا جَاءَتِ الْفَاقِرَةُ⁸⁴⁰

“Dünya hayatı (her kim dünya ve onun ziynetlerini tercih ederse) o hüsrandır. Ahireti için çalışana ise müjdeler olsun (o kazanmıştır).”

“(Ey insan) önünde iki elbise (yol) var. Takva elbisesi ikisinden en hayırlı olanıdır. Lüks ve sefahat elbisesi değil”

“(İnsanın belini kıran) Bir felakete maruz kalınca fakirlikten nefret eden (kardeşim, o sevdiğin) zenginlik senin için kötülük olabilir (bir zorluk, bela, musibet olabilir).”

و خَيْرٌ لِبَاسٍ، شَرَّفَ الْمَرْءَ أُنْسُهُ لِبَاسُ تَنَاءٍ طَيِّبِ الذِّكْرِ صَالِحِ
جَمِيعُ ثِيَابِ الدَّهْرِ، يَبْلَى جَدِيدُهَا وَيَبْقَى عَلَى الْإَيَّامِ ثَوْبُ الْمَدَائِحِ⁸⁴¹

⁸³⁹ Dayf, Dîvânu 'z-Zemahşerî, 65; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 90.

⁸⁴⁰ Dayf, Dîvânu 'z-Zemahşerî, 505; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 220-221.

“İnsanların giydikleri zaman şeref buldukları en güzel, en hayırlı elbise, iyilik, güzellik, şan ve şeref dolu (methiyelere mazhar olmuş) güzel işlerdir”

“İnsanların giydikleri tüm elbiseler ne kadar yenilense de fanidir (unutulur) methiyelerle anılan hayırlı ameller sonsuza dek kalıcıdır (unutulmaz).”

Zemahşerî akılla tasavvufu değerlendirdiği diğer bir kasidesinde ise bir taraftan bu iki kavramın birbirini tamamlar nitelikte olduğunu biri olmadan diğerinin eksik kalacağını diğer taraftanda birine iyilik olsun diye giyindirip kuşandırmanın nasıl olması gerektiğini şu veciz sözleriyle dile getirmektedir. (Kâmil Bahri/Hikmet)

وَإِذَا كَسَوْتُمْ فَجَبَّةً وَ عِمَامَةً مَا وَاحِدُ التَّوْبِينِ بِالْحَسَنِ
لَمْ يَسْتَقِمْ فِي حِكْمَةٍ بَدَنٌ بِرَأْسٍ رَأْسٍ وَلَا رَأْسٌ بِلَا بَدَنٍ⁸⁴²

“Birini giydirmek istediğinde cübbesini ve imamesini birlikte al. Bu giysilerden sadece biriyle yetinmek güzel olmayacaktır.

“Hikmet söz konusu olduğunda ise işin doğrusu şudur. Başsız (akılsız) bir beden (tasavvuf), bedensiz (tasavvufsuz) bir baş (akıl) olmaz.”

Zemahşerî son olarak Allah’a samimi tevbesini sunarken, kendisi için en değerli şeyin O’nun (cc) rahmeti ve rızası olduğunu ifade etmektedir. (Kamil Bahri/Tevbe)

يَا رَبِّ قَدْ نَصَحْتُ لِعَبْدِكَ تَوْبَةً فَاغْفِرْ لَهُ مُتَطَوِّلاً مَا تَعْلَمُ
حَسْبِيَ بِالْأَمِّكَ لَأَمَّةٌ مَوْضُونَةٌ حَصْدَاءٌ يَسْلَمُ مَنْ بِهَا يَسْتَأْلَمُ⁸⁴³

“Ey Rabbim, sana (bu samimi/ihlaslı) kulunun tevbesi ulaştı. Onu bağışla, sen (her şeyi, onun yakarışlarını) etraflıca/ayrıntılı olarak biliyorsun.”

“Bana senin zırhın (rızan ve rahmetin) kâfidir. O (rahmetin) sağlam bir zırhtır. O zırhı giyen de güvendedir.”

3.8.8. Hicâ/Hiciv

Hiciv, Arap edebiyatının en eski formlarındandır. Savaşlarda bile ok ve mızraktan daha etkili bir silah olarak kullanılan hiciv, bu sebeple Arap toplumu tarafından özel bir ilgi

⁸⁴¹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 88; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 127.

⁸⁴² Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 416; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 548.

⁸⁴³ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 453; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 523.

görmüştür.⁸⁴⁴ Zemaşerî de tıpkı diğer şairler gibi, hâkim Arap şiir geleneğine bağlı biri olarak, hiciv konulu şiirler nazmetmiştir. Ancak Zemaşerî divanına bakıldığında onun hiciv konulu sadece beş beytine rastlanmaktadır. Bu miktar, beşbin kûsür beytin bulunduğu divanın hacmi nazar-ı dikkate alındığında yok denecek kadar azdır. Bu onun hiciv yazma kudret veya yeteneğinin olmadığı anlamına asla gelmemektedir. Diğer konularda birçok kaside inşad eden birinin hiciv konusunda da edebî değeri yüksek ürünler ortaya koyabileceği muhakkaktır. Şairin hiciv konulu kasidelere fazla müracaat etmeyişinin en bariz sebebi ise kanaatimizce şudur. Zemaşerî'nin yaşadığı dönemin şartlarına baktığımızda, çoğu şairin hiciv türü kasideleri isteklerine/beklentilerine ulaşmak için yazdıkları ve bunu da bir silah gibi kullandıkları, şairin yaşadığı dönemi ve Arap şiirinin katettiği aşamaları anlattığımız yukarıdaki bölümler incelendiğinde kolayca görülecektir. Bu dönemde, umdukları ulufeleri alamadıkları devlet ricalinden tutun da, kendilerine, siyasi, itikadi veya edebi açıdan muhalif olan rakiplerini tahkir ve onların kusurlarını kullanarak teşhir etmek için hicivler kaleme alan şairler, adeta edebî terör estiren birer unsur haline gelebilmişlerdir.⁸⁴⁵

Ancak Zemaşerî, bu yönetime başvurmamıştır. Kendisine hak ettiği değer verilmediği, liyakatsiz kimselerin devletin önemli makamlarına yönetici olarak getirildiği için yazdığı şekvâ/serzeniş temalı şiirlerinde bile bir menfaat talebi içerisinde olmamıştır. Onun, eleştirilerine muhatap olan devlet ricalini, zaman zaman terk-i diyar etmekle tehdit ettiği vakidir ancak ne devlet adamlarını ne de kendisine edebî, siyasî ve itikadî bakımlardan muhalif olan insanları hicvettiği veya hicivle tehdit ettiği kesinlikle görülmemiştir. Zemaşerî ilmiyle ve karakteriyle daima iftihar etmiş, ilmini ve ahlakını kendisinin en büyük zenginliği saymıştır. Bu sebeple beklentilerini karşılamayan devlet adamlarını ve onların hâkimi oldukları beldeleri, kendisi gibi büyük ve önemli bir değerden mahrum bırakmakla tehdit etmiş, bunu, onlara verilecek en büyük ceza olarak telakki etmiştir.⁸⁴⁶ Hastalanıp iyileştikten sonra dünya ve onun nimetlerine karşı tamamen menfi bir tutum içerisine giren ve tüm dünyevi zevklerden uzak bir hayat tarzı benimseyen şair, bu dönemde de hiciv konulu şiirler nazmetmemiştir.

Zemaşerî'nin divanında hicve dair şiirlerde dikkati çeken bir husus da, onun az sayıdaki hicivlerinde kişi ve toplumu tahkir edici ifadelerin bulunmayışıdır. Bunun sebebi

⁸⁴⁴ İsmail Durmuş, "Hiciv", Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1998) 17/452-454.

⁸⁴⁵ Esat Ayyıldız, Klasik Arap Şiirinde Emevî Dönemine Kadar Hiciv, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversite, Doktora Tezi, 2019), 65-83.

⁸⁴⁶ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemaşerî*, 99; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşerî*, 503.

kanaatimizce, onun hicivlerinde esas gayesinin hicvettiği kişiyi toplumda tahkir etmek değil o kişi veya toplumda gördüğü eksikliğe ve yanlışla dikkat çekmek isteysidir. Örnek olarak isim vermeden kınadığı kişiye yazdığı tek beyitlik kıta şu şekildedir. (Basît Bahri/Hiciv)

أشبهتَ أصلَكَ، لم تُخطئْ مُشَابَهَةً في اللُّومِ، والدَّنبُ مُشْتَقٌّ من الدَّنْبِ⁸⁴⁷

“Aslına (nasılda) benziyorsun. Süflî ve bayağı aslından en küçük bir sapma göstermiyorsun. (Öyle ya) Zenb (günah, kusur, yanlış) zeneb’den (kuyruk) müştak değil midir? (İnsanın aslı, onun iyi ve kötü vasıflarının temel kaynağıdır)”⁸⁴⁸

Diğer iki beyitte ise sosyal bir sorun olarak gördüğü cimriliği/cimrileri hicveden Zemahşerî, yine bir muhatap zikretmemiş ve eleştirisini ortaya koyarak, toplumda gittikçe azalan yardımlaşma ve dayanışma hasletine dikkat çekmek istemiştir. (Mütekârib Bahri/Hiciv)

ألا أفقرَ اللهُ عبداً، أبتَ عليه الدَّنَاءَةُ أنْ يُفْقِرَا
ومنْ لا يُعِيرُ قِرا مَرَكِبٍ فقل: كيف تَعْقِرُهُ للقِرَى⁸⁴⁹

“Allah o kişiyi hepten fakirleştirsin. O şahıs ki, arkadaşına (binmesi için) bineğini bile ödünç vermeyen cimri ve nekes birisidir.”

“Arkadaşına bineğini vermeyen biri, yeri geldiğinde onun için bineğini (devesini) kesip etinden yemesi için arkadaşına ikram eder mi hiç?”

Divanda isim zikredilerek yapılan tek hiciv konulu kıta Abdülaziz isimli, iş bilmez ve kimseye bir faydası olmadığını düşündüğü biri hakkında yazdıklarıdır. (Tavîl Bahri/Hiciv)

لَعْمُرُكَ ما عبدُ العزيزِ بكافِلٍ رِضِيَّ مساعيه وما هو بالكافي
وإنك واستسعاءً مثلك مثله كما استُظهِرَ الدُّلْفَيْنُ بالسْمَكِ الطافي⁸⁵⁰

⁸⁴⁷ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 284; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 46.

⁸⁴⁸ Başka bir şiirde *Benim aslım şu, nesebim şu diyerek böbürlenme. Kişinin aslı, ondan hâsıl olan tutum ve davranışlardır* şeklinde ifade edilen husus burada özetlenmiş ve insanın asaletinin/ aslının, kendisinden hâsıl olan fiil ve davranışlarla ölçülebileceğinin altı çizilmiştir.

⁸⁴⁹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 569; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 216.

⁸⁵⁰ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 188; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 397. Ayrıca müellif bu isimde, Zemahşerî ile muasır ve onun hicvetmesi için bir sebebinin olduğu, onunla bir şekilde alakası olan herhangi birine rastlamadığını söylemekte ve bir delil olmamakla beraber bu isimde tek kişinin Buhara’da yaşamış döneminin ünlü Hanefî fakihî Abdülaziz b. Osman b. İbrahim en-Nesefî olduğunu beyan etmektedir.

“(Sana ömür veren Allah’a) Yemin olsun ki ey (arkadaşım) bu Abdülaziz, yapılabilecek herhangi bir iş yapmaya razı değildir, Hatta kendi bile kendine kefil değildir.”

“Senin herhangi bir işle onu görevlendirmen (sorumlu kılman), (boğulmaktan kurtardığın adamı) Yunus balığının (kaygan) sırtına (yakaladığın) balığı koyman gibidir.”

Zaten divanı incelendiğinde görülecektir ki Zemahşerî kimsenin ayıp ve kusurlarıyla ilgilenmeyen, kendi yüksek ideallerine odaklanmış, âl-i cenap bir kişidir. (Tavil Bahri/Fahr)

وَمَا كُنْتُ عَيَّابًا وَلَا مُتَعَبِّئًا بِأَعْرَاضِ أَقْوَامٍ وَلَا مُتَهَانِفًا⁸⁵¹

“Ben, insanların ayıplarını, onlarla alay etmek için araştıran, boş ve faydasız iler peşinde koşan birisi olmadım.”

Burada Zemahşerî’ye atfedilen ve tefsiri Keşşâf’ta geçen iki beyitten kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Zemahşerî yukarıda da ifade ettiğimiz gibi kendisine itikadi düşüncelerinden dolayı muhalefet eden rakiplerine, şiirlerini topladığı divanında herhangi bir cevap veya karşılık vermemiştir. Şiirlerinde akait konularına değindiği bir beyti dahi bulunmayan müellif, bu alandaki görüşlerini, itikadi fikirlerini de ortaya koyduğu tefsire dair ünlü eseri Keşşâf’ında serdetmiştir. Ehl-i Sünnet akidesini ve Ehl-i Sünnet mensuplarını ağır bir dille eleştirdiği hatta hicvettiği iddia edilen bu iki beyit Zemahşerî’nin divanında bulunmayıp Keşşâf’ta şu şekilde zikredilmektedir. (Kamil Bahri/Fahr)

لَجْمَاعَةٌ سُمُوا هَوَاهُمْ سُنَّةً لَجْمَاعَةٌ حُمُرٌ لِعَمْرِي مُوَكَّفَةٌ
قَدْ شَبَّهَوْهُ بِخَلْقَةٍ وَتَخَوَّفُوا شُنْعَ الْوَرَى فَتَسْتَرُّوا بِالْبَلْكَفَةِ⁸⁵²

“Bir cemaat var ki heva ve heveslerini sünnet diye isimlendirmişler. Bu cemaat, sırtına semer vurulmuş eşekler gibidir.”

“Çünkü onlar Allah’ı mahlûkata benzetmekteler. Ve bunu söylerken halkın kınamasından korktukları için de –belkefe- “بلا كيفية” ifadesinin arkasına saklanmaktadırlar.”

Bu beyitler Keşşâfta A’raf suresi 143. ayetin tefsir edildiği bölümde geçmektedir. Burada şair, Mu’tezilî akidesini benimseyenlerden “adeliyye/adliyye/uduliyye” denilen bir

⁸⁵¹ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 219; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 381.

⁸⁵² Zemahşerî, *Keşşâf*, 386; Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 454.

grubun Ehl-i Sünnetin ahirette Allah'ın gözle görülebileceği iddiasına muhalefet ederek bu görüşü eleştirmek maksadıyla söyledikleri bir şiire atıfta bulunmaktadır. Yani şiir Zemahşerî'ye ait değildir. Zemahşerî sadece, kendi görüşlerini destekler mahiyette gördüğü bu şiirle adeta istişhatta bulunmaktadır. Zemahşerî'nin koyu bir Mu'tezilî olduğu ve bununla da iftihar ettiği herkesin malumudur. Ancak o büyük çoğunluğu Ehl-i Sünnet olan birçok şehir ve coğrafyada bulunmuş, her itikadî görüşten hocalardan ders almış ve itikadî durumuna bakmaksızın kendisine gelen her öğrencisine de ders vermiştir. Birçok ilme hakkıyla vakıf olan, çeşitli ilim merkezlerinde farklı mezhep ve meşrepten hocalardan ders alan, ilmî ve itikadî görüşlerin rahatlıkla ve özgürce konuşulup tartışıldığı, kimsenin görüşlerinden dolayı kınanmadığı⁸⁵³ Harezmi, Buhara gibi bir ilim merkezlerinde yetişen, gönül ve zihin dünyası geniş,⁸⁵⁴ her düşünceye değer veren, birinin bu minvalde bir şiir inşad edebileceği fikri bize hiç de makul gelmemektedir. Eserleri, kendisi gibi Mu'tezilî olanlar kadar Ehl-i Sünnet akaidinden kişiler tarafından da takdir edilen⁸⁵⁵ Zemahşerî'nin onlar hakkında böyle ağır ifadeler kullanmasını gerektirecek bir sebep ortada gözükmemektedir. Zemahşerî'nin tüm divanına bakıldığında, onca haksızlık ve zulme uğramasına rağmen hiçbir kimse ve inanç ehline karşı kullanmadığı ifadeleri Ehl-i Sünnet için kullanabileceği mümkün görünmemektedir. Çünkü onun hayat felsefesinde intikamın yeri asla yoktur. Bunu bir beytinde şöyle dile getirmiştir. (Tavil Bahri/Fahr)

وَإِنْ تَأْتِي مِنْهُمْ شِدَّةٌ ، عَرَكَتْهَا بَجَنَّبِي ، وَلَمْ أَقْعُدْ لَهُمْ مِتْجَانِفَا⁸⁵⁶

“Eğer onlardan bana bir eziyet ulaşırsa, araştırıp durmam veya onların yaptığı gibi yapıp ben de onlara eza etmem.”

Kendisini üç kelimeyle özetlediği başka bir beytinde şöyle demektedir.(Kâmil Bahri/Tevbe)

عَفَافٌ مِنَ الْأَشْيَاخِ إِرْتٌ وَهَمَّةٌ وَفَضْلٌ ، ثَلَاثٌ لَيْسَ يُنْفَى تَمَامُهَا⁸⁵⁷

“Benim (Allah'ın bahşettiği) üç hasletim vardır ki hiç kimse bunların bende olmadığını iddia edemez (Biri) İffet/Namustur ki ailemden/hocalarımdan mirastır.

⁸⁵³ en-Neccâr, ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî, 8.

⁸⁵⁴ el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 522.

⁸⁵⁵ Zemahşerî, Ruûsu'l-mesâil, 54-55; Zemahşerî, Rabîu'l-ibrâr, 13; en-Neccâr, ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî, 83-84.

⁸⁵⁶ Dayf, Dîvânu'z-Zemahşerî, 218; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 381.

⁸⁵⁷ Dayf, Dîvânu'z-Zemahşerî, 81; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 526.

(Biri) Azim, kararlılık ve yüce gönüllülüğümdür. (Biri) Fazilettir ki izzet ve keremden asla ödün vermez.”

Diğer bir şiirinde de ahlakına şu şekilde vurgu yapmaktadır. (Kâmil Bahri/Fahr)

والعفو والإغضاء من خلقي والجود والإعطاء من شيمتي
لا شهوة ملكت ولا غضب نفسي ، وذلك غاية الكرم⁸⁵⁸

“Affetmek, hoşgörü ve bağışlama benim ahlakımdır, fitratımdır. Cömertlik ve ihsan ise karakterimdir.”

“Hiçbir şehvet, hiçbir gazap benim nefsimе hükmedemez, beni hataya sürükleyemez. Bu ise faziletin zirvesidir.”

Hoşgörü ve bağışlamayı karakteri ve fitratı olarak tanımlayan Zemahşerî'nin Ehl-i Sünnet hakkında bu ifadeleri kullanacağı, böyle kaba bir şiiri nazmedebileceği kanaatinde değiliz. Ayrıca, bizzat kendisi, Ehl-i Sünnet akidesine bağlı olduğunu iddia eden nicelerinden daha çok Sünnet-i Seniyye'ye bağlı olduğunu şu şekilde ifade etmiştir. (Tavil Bahri/Medih)

بقيتُ، ولم تُمسك بأهون عُرْوَةٍ يدي بعدما استمسكتُ بالعروة الوثقى⁸⁵⁹

“Olduğum hal üzere kaldım. Sünnet-i Seniyye'ye sımısıkı tutunduktan sonra, elim, değersiz, zayıf kulplara tutunmadı.”

Şimdiye kadar ele aldığımız konular dışında, Zemahşerî'nin şiir yazdığı başka konu başlıkları da bulunmaktadır. Bunlar çeşitli tasvirlerinin bulunduğu vâf, itâb, emel, tehdit ve tehnie (kutlama) şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu konulara dair verilebilecek birkaç örnek şöyledir.

3.8.9. Vâf/Tasvirler

Hayatının farklı dönemlerinde farklı olay ve olguları zaman zaman şiirine taşıyan Zemahşerî, kışın soğuşundan yazın sığına, saçlarına düşen aklara, mutlu ve hüznü anlarına kadar birçok şeyi şiirlerinde tasvir etmiştir. Kış mevsimini ve yaz mevsiminin sığına tasvir ettiği vâfir ve tavil bahirlerinde yazılmış kıtaları şu şekildedir.

شيتاءً، نَقْلُصُ الأَشْدَاقُ مِنْهُ وَبِرْدٌ، يَجْعَلُ الولدانَ شِيْبَا

⁸⁵⁸ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 410; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 531.

⁸⁵⁹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 459; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 406.

وأَرْضٌ، تَزَلِقُ الأَقْدَامُ فِيهَا فَمَا تَمْشِي بِهَا أَلَّا دَبَّيْبَا ⁸⁶⁰

“Kış (mevsimi geldi çattı). (bıçak gibi kesen) soğuğu, çeneleri titretiyor, ana babayı da ihtiyarlatıyor.”

“Ayaklar yerde (bastığı zaman) kayıyor. Süürünerek yürümekten başka çare yok.”

إِذَا رُمْتُمْ فِي الصَّيْفِ رَوْحًا، فَدَبَّرُوا سَرَادِيْبَ فِي أَبِيَاتِكُمْ أَوْ مَرَاوِحَا
فَإِنْ عَزَّكُمْ إِحْدَاثُ هَاتَيْنِ، فَاعْمَلُوا مِنْ الخُوصِ أَوْ خَيْشِ العِرَاقِ مَرَاوِحَا ⁸⁶¹

“Yaz aylarında evinizde sabah esintileri essin isterseniz, evinize havanın deveran edebileceği bir giriş çıkış tüneli veya yelpaze/pervane yapın”

“Eğer bunu yapmak size zor gelirse hurma yapraklarından veya Irak keteninden yelpaze yapın.”

Artık yaşlanmaya başlayınca şakaklarında beliren beyazlıklar şairimiz hüznünlendirmiş olacak ki bakın onlar hakkında şunları söylemektedir.(Tavîl Bahri/Vasf)

تَجَاوَدَ فِي فَوْدِي لُونَانٍ: مُفْرَحٌ يُخَفِّفُ عَن قَلْبِي وَ آخِرُ مُفْرَحٌ ⁸⁶²

“Başımın iki yanında, şakaklarımda iki renk hâkim (artık). (Siyah olanlar) beni mutlu ediyor. (Beyaz olanlar ise) beni yaralıyor, canımı yakıyor.”

Zemahşerî ilginç bir şekilde, içinde çokça sivrisinek olan bir bahçeyi ve sivrisineğin bir insana yaptıklarını beyitlerine şöyle yansıtmıştır. (Vâfir Bahri/ Tasvir)

أَقُولُ لِنَازِلِ البِسْتَانِ: طَوْبِي لِعَيْشِكَ، ثُمَّ يُسْكِنُنِي البَعُوضُ
يُؤْمَلِمُهُ، فَلَيْسَ بِهِ قَرَارٌ وَيُؤْخِئُهُ، فَلَيْسَ بِهِ نَهْوُضُ
حَمَاهُ قُرْصُهُ وَطَنِيئُهُ أَنْ يَبِيْتَهُ، وَعَيْنُهُ فِيهَا غُمُوضُ
كَأَنَّكَ حِينَ يَهْذِي بِالْأَغَانِي تُكْرِرُ فِي مَسَامِعِكَ العَرُوضُ ⁸⁶³

“Şu güzel bahçeye giren kişiye tam da “Ne mutlu sana” diyecekken, bir sivrisinek beni susturuverdi.”

⁸⁶⁰ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 304; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 17.

⁸⁶¹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 189; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 108.

⁸⁶² Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 162; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 113.

⁸⁶³ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 318; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 328

“(Bir sivrisinek) adamın üzerine konunca onu tedirgin ve rahatsız eder, (ısırarak) onu halsiz bırakır. Öyle ki kalkıp kurtulamaz ondan.”

“Isırıklarıyla ve vızıltısıyla insanı çileden çıkarır, gözleri kapalıyken bile uykusundan eder.”

“Vızıldadığında, tekrar eden o tekdüze nağmeler, senin kulaklarına aruzun (vezinleri, bahirleri) gibi gelmeye başlar.”

Hayat ve onun insanı duçar ettiği bela ve musibetler karşısında insanın durumunu aşağıdaki beyitlerinde şöyle tasvir etmektedir. (Remel Bahri/Nasihah)

اتَّقِ الثَّوْرَ إِذَا وَاجَهْتَهُ إِنَّ لِلثَّوْرِ سِلَاحًا عَجَبًا
لِمَنْ اسْتَقْبَلَهُ السَّوِيلُ إِذَا أَشْرَعَ الْقَرْنَ وَأَرخَى الْعَبَابَا
يَتَّقِيهِ اللَّيْثُ حَتَّى إِنَّهُ رَهَبًا مِنْهُ يُؤَلِّي هَرْبَا
فَمَنْ الْإِنْسَانُ، وَالْإِنْسَانُ إِنْ طَنَّتِ الْبَقَّةُ يَجْبُنُ رَهَبَا⁸⁶⁴

“Bir boğayla yüzyüze geldiğinde ondan sakın, zira onun acayip silahları vardır.”

“Onunla karşılaşmanın vay haline!. Özellikle de boynuzlarını (kaldırıp size) doğru yöneldiğinde ve yularını gevşettiği zaman.”

“Hatta arslan bile ondan korkar ve sakınır. (Onu görünce) arkasını dönüp kaçar.”

“İnsan kimdir? İnsan bir böceğin bile sesini duyunca korkup (arkasına bile bakmadan) kaçandır.”

3.8.10. İ'tâb/Azarlama

Seri' bahrinde nazmedilen bir kıtasında Zemahşerî Ebu'l-Vefâ⁸⁶⁵ isimli bir şahsı azarlamakta ve vefa duygusunu kaybettiğini ifade ederek kınamaktadır.

أَبَا الْوَفَاءِ ابْنُكَ مَا بَالُهُ لَيْسَ لَهُ مِنْكَ التَّفَاتُ إِلَيْهِ
ضَيَّعْتَهُ، وَالْحُرُّ تَضْيَعُهُ لِلْوَلَدِ الصَّالِحِ عَارٌ عَلَيْهِ⁸⁶⁶

“Ey vefanın babası (Ebu'l-Vefa), senin bu oğluna neler oluyor böyle, ona hiç özen göstermemiş, hiç ilgilenmemişsin.”

⁸⁶⁴ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 482; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 16

⁸⁶⁵ Zemahşerî ile muasır olan ve bu lakapla anılan iki kişi tespit edilebilmiştir. Bunlardan ilki muhaddis ve salih bir imam olarak bilinen Ebu'l-Vefâ el-Fîrûzâbâdî Ahmed b. İbrahim olup vefatı hicri 528 yılına tesadüf etmektedir. İkincisi ise Hanbeli mezhebi imamlarından, 513 yılında Bağdat'ta vefat eden İmam Ebu'l-Vefâ Ali b. Akîl'dir. Bk. Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 512.

⁸⁶⁶ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 512; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 571.

“Ve onu kaybetmişsin. Kişinin iyi bir evladını (hasletini) kaybetmesi ona ayıp olarak yeter.”

3.8.11. Emel/Ümit/Temenni

Zemahşerî'nin cennet arzusunu dile getirdiği remel bahrinde yazılmış iki beyitlik kıtası, onun nihai gayesinin Allah rızası ve cennet olduğuna işaret etmektedir.

لَيْتَ لِي فِي جَنَّةِ الْفَرْدَوْسِ بَيْتًا مِثْلَ هَذَا الْبَيْتِ أَوْ أَصْغَرَ مِنْهُ
حَسْبُ عَبْدِ اللَّهِ أَفْحَوْصُ قِطَاةٍ بَعْدَ أَنْ يُرْزَقَ عَفْوَ اللَّهِ عَنْهُ⁸⁶⁷

“Keşke Firdevs cennetinde bir evim olsa. İşte şu evim gibi. Daha küçük olsa da olur.”

“Allah’ın bu naçiz kulu (Zemahşerî’ye), Allah onu bağışladıktan sonra, kaya kuşunun (yumurtlamak için kazdığı) çukuru kadar küçük bir yer de yeter.”

3.8.12. Tehdit

Zemahşerî'nin hayatı boyunca ilim sahasında birçok rakibi de olmuştur. Zaman zaman bunlarla tartışmalar yaşaması ise doğaldır. İşte bu rakiplerinden birini şöyle tehdit etmektedir. (Tavîl Bahri/Tehdit)

أَتَنْصِبُ لِي جَهْلًا، كَأَنَّكَ أَمِنٌ عِقَابِي، وَنَصْلِي مُرْهَفٌ وَسِنَانِي
وَلَوْ كُنْتَ صَخْرًا أَوْ حَدِيدًا وَسُوْتَنِي أَحَاكَ، لِحَاكَ اللَّهُ، فَيْكَ لِسَانِي⁸⁶⁸

“Şu (hiçbir değeri olamayan işlerine bakmadan) beni cehaletle mi itham ediyorsun? Seni cezalandıracağımdan emin (korkmuyor) gibisin. (Hâlbuki) benim bıçağımın ağzı keskin, mızrağımın ucu pek sivridir”

“Sen ister demir, ister sert bir kaya bile olsan ve bana zarar vermeye de çalışsan, ey kahrolası, Allah seni kahretsin, (kalemim ve) dilim acı ve elem verme konusunda çok şiddetlidir.”

3.8.13. Tehnie/Tebrik

Tehnie/ kutlama Zemahşerî divanında sıkça işlenen temalardan birisidir. Genellikle başarılarından dolayı hükümdarları ve devlet görevlilerini tebrik etme şeklinde karşımıza çıkan bu tema bazen de çocuk sahibi olanları kutlama, önemli gün ve geceleri tebrik etme şeklinde gelebilmektedir.

⁸⁶⁷ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 476; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 561.

⁸⁶⁸ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 164; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 556.

Bunlardan Sirâcüddin'i⁸⁶⁹ kadılık makamına getirilmesi sebebiyle tebrik ettiği tavîl bahrindeki kıtası şöyle başlamaktadır.

تَمَتَّعَ سِرَاجُ الدِّينِ بِالشَّرْفِ الَّذِي أَجَلُ بَنِي الدُّنْيَا ، يَوَدُّ أَقْلَهُ
تَسَمَّ بِأَسْمَاءِ الإِمَامِ أَبِيكَ إِذْ حَوَيْتَ مَعَانِيهِ وَنَلْتَ مَحَلَّهُ⁸⁷⁰

“Ey Sirâcüddin ulaştığın bu şeref(li mertebe) için sevin, keyfini çıkar. Ki insanların çoğu bu şerefin birazına (bile) çoktan razılar.”

“Namını babanın ünvanı ile namlandırdın ve böylece onun hem adını hem namını (ünvanını, makamını) kendinde topladın.”

Yine Muharrem ayının girişini hicri senenin başı olması sebebiyle tebrik için yazdığı kıtasında ayetten iktibas yaparak şu ifadeleri kullanmaktadır. (Kâmil Bahri/Tehnie)

هَذَاكَ رَبُّكَ بِالْمُحَرَّمِ إِنَّهُ فِي دَوْلَةِ الإِسْلَامِ وَجْهُ العَامِ
شَهْرٌ إِذَا فُرِيَ [النَّسِيءُ زِيَادَةٌ]⁸⁷¹ فِي الكُفْرِ [خُصَّ بِغَايَةِ الإِعْظَامِ
فَاسْعَدُ بِمَقْدَمِهِ وَبِالعَامِ الَّذِي هُوَ وَجْهُهُ وَبِسَائِرِ الأَعْوَامِ⁸⁷²

“Rabbimden muharrem ayının gelişini sana mübarek kılmasını dilerim. Muharrem ayı İslam toplumunda senenin başlangıcıdır.”

“Bu ay “Haram ayları ertelemek ancak inkârda daha da ileri gitmektir” ayetiyle yüce bir amaç için işaret edilen aydır.”

“Bu ayın başlamasıyla ve muharremin başlangıcı olduğu bu seneye sevinin ve (onu takip eden) tüm senelerde mutlu ve mesut olun.”

3.8.14. Vatan Sevgisi/Vatan Hasreti

Vatan sevgisi her insanda var olan fitrî bir haslettir, en tabî‘ ve insanî bir duygudur. Harezmi’de doğan ve büyüyen Zemahşerî hayatı boyunca çoğunlukla ilim tahsili bazen de başka sebeplerle tüm İslam coğrafyasını gezip dolaşsa da vatanı Harezmi’ye olan sevgisi ve özlemi hiç eksilmemiş hatta giderek artmıştır. Harezmi’den sonra belki de en çok sevdiği ve özlemini çektiği Mekke’ye birkaç defa ikamet için gitse de vatan hasreti ağır basmış ve her

⁸⁶⁹ İsmi geçen Sirâcüddin’in, kadılık yaptığı ve muhtemelen *Fahrü’l-Ferîğayn* olarak anılan Ahmed eş-Şârîî’nin oğlu olduğu tahmin edilmektedir. bk. Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 157.

⁸⁷⁰ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 157; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 471.

⁸⁷¹ Tevbe 9/37.

⁸⁷² Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 356; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 531-532.

seferinde vatanına geri dönmüştür. Hayatının son dönemlerini vatanında geçirmiş ve nihayet orada vefat etmiştir. Zaman zaman Harezmlilerin kendisine hak ettiği değeri vermemelerinden şikâyet etse de onun vatanı Harezmliler'e olan sevgisini şu beyit gayet güzel anlatmaktadır. (Tavîl Bahri/Vatan Sevgisi/Vatan Hasreti)

أَحَبُّ بِلَادِ اللَّهِ شَرْقًا وَمَغْرِبًا إِلَيَّ الَّتِي فِيهَا عُذِيْتُ وَلِيدًا⁸⁷³

“Bana doğuda ve batıda Allah'ın beldeleri arasında en sevgili, en güzel olan doğduğum ve yetiştiğim Harezmliler'dir.”

Harezmlilerden beklediği, umduğu takdiri göremediğinde ise yaptığı tek şey onlara sitem ederek Harezmliler'i terketmek olan şairimiz bunu şiirin devamında şöyle ifade etmektedir.

سَأْرَحُلُ عَنْهَا ، ثُمَّ لَسْتُ بِرَاجِعٍ وَأَضْرِبُ مَرْمَى فِي الْبِلَادِ بَعِيدًا⁸⁷⁴

“Harezmliler'i terk edeceğim ve geri de dönecek değilim. Başka uzak beldelelere atacağım kendimi”

Harezmlilerden şikâyetlerine rağmen Harezmliler olduğunu her fırsatta ifade eden ve bununla da gurur duyan şair, Halife Mustazhir-Billah için yazdığı methiye de bile beyitler arasına bu hislerini sıkıştırmaktan geri kalmaz. (Tavîl Bahri/Medih)

بِخَوَارِزْمٍ فِي بَعْضِ الْقُرَى لِي مَوْلِدٌ وَقَوْلِي ، لَهُ فِي سُرَّةِ الْبَدَنِ مُنْتَجِعٌ⁸⁷⁵

“Benim doğduğum yer Harezmliler'dir. Harezmliler'in köylerinden biridir. Benim dilim bu köyde geliştirdi, güzelleştirdi.”

Gurbette geçirdiği günlerden birinde vatan hasretini dile getirdiği bir kasidesinde şu duygusal dizeleri inşad etmektedir. (Tavîl Bahri/Vatan Hasreti)

مُطَوَّقَتِي نَعْمَانًا ، أَصْبَيْتُمَا قَلْبِي إِلَى أَرْضِ مِيلَادِي ، وَصَوْتُكُمَا يُصْبِي⁸⁷⁶

“Ey Na'mân vadisinin boynunu halkalı güvercinleri, kalbimi vatan özlemiyle doldurdunuz. Sesleriniz (tüm kalpleri) özlemle dolduruyor.”

⁸⁷³ Dayf, *Dîvânü 'z-Zemahşeri*, 181; el-Huyemî, *Dîvânü Cârillah ez-Zemahşeri*, 151.

⁸⁷⁴ Dayf, *Dîvânü 'z-Zemahşeri*, 181; el-Huyemî, *Dîvânü Cârillah ez-Zemahşeri*, 151.

⁸⁷⁵ Dayf, *Dîvânü 'z-Zemahşeri*, 69; el-Huyemî, *Dîvânü Cârillah ez-Zemahşeri*, 95.

⁸⁷⁶ Dayf, *Dîvânü 'z-Zemahşeri*, 54; el-Huyemî, *Dîvânü Cârillah ez-Zemahşeri*, 34.

Zemahşerî, Harezmi ve oradaki yaşamı, Mekke ile mukayese eder mahiyette şu sözleri sarfetmektedir. (Tavil Bahri/Medih)

إِنَّ كُنْتَ مُخْتَارًا خُسُونَةَ عَيْشَتِي هُنَاكَ، وَلَمْ أُخْتَرْ خَوَارِزْمَ لِيْنَهَا⁸⁷⁷

“Mekke’de zor bir hayatı, Harezmdaki güzel ve rahat hayata tercih ettim.”

Harezmi hiçbir zaman kalbinden çıkaramayan müellif oradaki hatıralarını şöyle yâd ediyor. (Kamil Bahri /Medih)

خَارِزْمٌ تَحْكِي جَنَّةً، وَكَأَنَّهُ رَضْوَانُهَا، وَيَمِينُهُ كَالْكُوْثَرِ⁸⁷⁸

“Harezmi, adeta bir cennet köşesi, hoşnutluk ve huzurla dolu, hayır ve hasenatı Kevser ırmağı gibi bol.”

Harezmi çok seven, onun gelişimi ve medeniyet basamaklarında hızla yükselmesini arzu eden ve bu ideali kendisine görev edinen Zemahşerî, gönül koyarak birkaç defa ayrıldığı Harezmi’e her defasında tekrar dönüşünün sebebini ve ona olan bağlılığını şöyle ifade etmektedir. (Kamil Bahri/ Medih)

إِلَّا أَدْعُ خَوَارِزْمَ خَلْفَ ذَمِيلِهَا لَا يَدْعُنِي قَوْمِي الْفَتَى كُلَّ الْفَتَى⁸⁷⁹

“Harezmi’e (dair işlerle ilgilenmez ve onu büsbütün) terkedersem, medeniyet basamaklarında yükselemez (İlim yolunda hızla ilerleyemez). O zaman kavmim beni “adam gibi adam” diye çağırmaz (anmaz).”

Zemahşerî’nin bir daha geri dönmeyeceğim diyerek küskün ayrıldığı öz vatani Harezmi’in hasretine dayanamayıp tekrar tekrar oraya dönüşü de göstermektedir ki ondaki bu sevgi, ne kadar kırgın ve küskün olsa da onu Harezmi’e çekmiş ve yaşlılığını bu topraklarda geçirmiş son nefesini orada vermiştir.

3.8.15. Zemahşerî Şiirlerinde Türkler

Kendisi de bir Türk olan Zemahşerî’ye, maalesef Türk toplumunda ve Türk kültüründe hak ettiği yer verilebilmiş değildir. Buna rağmen şiirlerindeki Türklerle ilgili ifadeleri onun mensubu olduğu millete beslediği sevgi ve saygıyı gayet güzel yansıtmaktadır. Selami Sönmez’in bu konuya dair şu tespitleri oldukça manidardır.

⁸⁷⁷ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 47; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 543.

⁸⁷⁸ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 388; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 256.

⁸⁷⁹ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 357; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 59.

“Zemahşerî, Arap diliyle yazdığı divanında Türk insanını değerlendirmeye çalışıyor. Yazarın, ne Kaşgarlı Mahmut ne de Fahrüddin Mübarekşah kadar Türklüğe bağlı ve bilinçli bir milliyetçi olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Fakat Türk kavramını kullanması, Türk güzellerini ve güzelliklerini tasvir etmesi, kendi insanına duyduğu ilginin bir ifadesi olarak onu da milliyetçi yazarların içerisinde görmemizi sağlamaktadır. Bunlar olmasa bile, Zemahşerî'nin Türkçeye yapmış olduğu hizmet, hakkının teslim edilmesi için yeterlidir. Kaldı ki, Türk güzelleriyle ilgili tasvirleri küçümsenecek cinsten değildir”⁸⁸⁰

Zemahşerî'nin onca eseri arasında *Mukaddimetü'l-Edeb* dışında Türkçe bir eserinin bulunmayışı ise, Zemahşerî'den yaklaşık bir asır önce yaşamış büyük Türk bilgini Bîrûnî'nin (öl.453/1061) şu sözleriyle izah edilebilir:

*"Dünyanın bütün sanatları (bilimleri), Arap diline özgüdür. Bu dil yüreklerimizde yer etmiş, güzelliği içimize işlemiştir. Oysa insanlara en güzel gelen dil her gün kullandıkları için kendi ana dilleridir. Ben bunu kendimden biliyorum. İlim dili olan Arapça yerine kendi dilim ile ilim tespit etseydim, dama çıkmış deveye, tarla sürmek için çifte koşulmuş zürafaya şaşıldığı gibi şaşılırdı."*⁸⁸¹

Zemahşerî şiiirlerinde Türklere dair dizelerin çoğunda Türk güzelleri methedilmekte, onların fiziksel ve karakteristik özellikleri sıralanmaktadır. Türk güzellerinden oldukça etkilendiği ve hayranlık duyduğu açık olan Zemahşerî bu duygularını şöyle dile getirmektedir. (Remel Bahri/Medih)

جَوْرُهُ مُشْتَهَرٌ غَيْرَ خَفِيٍّ	أَنْصَفُونِي مِنْ غَزَالٍ يَأْفَتِي
تَحْتَ طَرْفِ كِسْنَانَ السَّمْهَرِي	قَدَّهُ كَالسَّمْهَرِيِّ الْمُتَنَنِّي
وَلَهُ لِحْظٌ كَحَدِّ الْمَشْرِفِيِّ	مِثْلُ صَفْحِي مَشْرِفِيِّ عَارِضَاهُ
كُلُّ تُرْكِيٍّ كَذَا غَيْرٌ وَفِيٍّ ⁸⁸²	لَسْتُ أَقْضِي عَجَبًا مَنْ أَنْ جَفَانِي

"(Ey ahali) adil olun ve beni, soyu Hz. Nuh'un oğlu Yâfes'e kadar uzanan Türk kızlarının cevrenden kurtarın. Türk güzellerinin cevru-cefâsı herkesin malumdur, bilinmez değildir."

⁸⁸⁰ Sönmez, "Mukaddimetü'l-Edeb'in Didaktik Değeri", 160.

⁸⁸¹ Cemal Anadol vd., *Türk Kültür ve Medeniyeti*, (İstanbul: Bilge Karınca Yayınları, 2002), 437-438.

⁸⁸² Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 473; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 585.

“Boyları uzun ve incedir. Uzun ve düzgün keskin mızrak gibidirler. Bakışları bileylenmiş mızrağın ucu gibidir.”

“Onların yanakları Şam kılıcına benzer. Bakışlarının keskinliği ise Şam kılıcının keskin ağzına benzer.”

“Türklerin bana yaptığı cefaya şaşırarak değilim. Türk güzelleri işte böyle vefasızdır.”

Türk güzellerini Arap ve Farisi kadınlarına tercih ettiğini ise onlara hayranlığını izhar ettiği şu dizelerle ifade etmektedir. (Tavil Bahri/Medih)

أَلَا قُلْ لِسُعْدَى: مَا لَنَا فِيكَ مِنْ وَطْرٍ
وَإِنَّا اقْتَصَرْنَا بِالَّذِينَ تَضَايَقَتْ
فَإِنَّ الْعُيُونَ الضَّيِّقَاتِ وَأَهْلِهَا
إِذَا نَظَرُوا لَمْ يَبْدُ إِلَّا أَحْوَرَارُهَا
وَإِنَّ وُجوهَ التُّرْكِ ، وَاللَّهِ جَارُهَا
وَفِي صُورِ التُّرْكِ الْعَجَائِبُ فَلَتَكُنْ
دَقَائِقُ خَلْقِ اللَّهِ أَبْلَغُ فِيهِمْ
أَعَاجِمُ أَشْبَاهِ الْوُحُوشِ أَوْ أَبَدُ
بِنَفْسِي قَوِيٌّ لَحْظُهُ ، وَهُوَ فَاتِرٌ
تَضَايَقَتْ الْعَيْنَانِ مِنْهُ وَإِنَّهُ
وَيَقْتُلُ بِالْجَفَنِ الضَّعِيفِ وَلَمْ أَزَلْ
مَلِيحٌ وَلَكِنْ عِنْدَهُ كُلُّ جَفْوَةٍ
تَقَاصَرَ سَاقَاهُ وَلَكِنْ مَتْنَهُ
وَقَدْ جُمِعَ الضِّدَّانِ فِيهِ ، فَرُدُّهُ
مَتَى يَتَجَرَّدُ مِنْ شِعَارٍ وَأُرْخِيَتْ

وَمَا تَطْبِينَا النَّجْلُ مِنْ أَعْيُنِ الْبَقْرِ
عِيُونُهُمْ ، وَاللَّهُ يُجْزِي مَنْ اقْتَصَرَ
بِهِمْ عَلِقَتْ مِنَّا الضَّمَانُ وَالْفِكَرُ
وَإِنْ ضَحَكُوا ضَمُّوا الْجُفُونَ عَلَى الْحَوْرِ
بُدُورٌ إِلَى أَثْمَانِهَا تُصْرَفُ الْبِدْرُ
عِيُونُكُمْ صُورًا إِلَى هَذِهِ الصُّورِ
وَفِي ذَلِكَ لِلْأَلْبَابِ ذِكْرِي وَمُعْتَبِرُ
إِذَا جَرَحُوا كَانَتْ جِرَاحُهُمْ ، هَدْرُ
كَذَا اللَّحْظُ أَقْوَى مَا يَكُونُ إِذَا فَتَرَ
يُوسِّعُ فِي الْقَلْبِ الْجِرَاحَ إِذَا نَظَرَ
أَعُوذُ بِرَبِّي مِنْ ضَعِيفٍ إِذَا قَدَرَ
وَلَمْ أَرْ فِي الدُّنْيَا صَفَاءً بَلَ كَدْرُ
طَوِيلٌ ، فَمَا فِي الْقَدِّ طَوْلٌ وَلَا قِصْرُ
عَلَى غَايَةِ الْإِطْنَابِ وَالْخَصْرِ مُخْتَصِرُ
غَدَائِرُهُ يَلْبَسُ شِعَارًا مِنْ الشَّعْرِ⁸⁸³

“Su'da'ya de ki: “Bizim sana ihtiyacımız yoktur”. Bizim iri siyah gözlülere (Arap ve Farisî kadınlarına) meylimiz yoktur.”

“Bize, çekik gözlü (Türk) güzelleri yeter (onlarla yetiniriz) (Zira) Allah kanaatkârları (Türklerle evlenenleri) ödüllendirir.”

⁸⁸³ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 118-119; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 287-289.

“Çekik gözler ve çekik gözlüler (Türk güzelleri) bizim düşüncelerimiz de ve hayallerimiz de onlara bağlanmıştır.”

“Onlar, baktıkları vakit yalnız gözbebekleri görünür. Fakat gülecek olurlarsa artık gözbebekleri de görünmez olur.”

“Türk’ün öyle bir yüzü vardır ki, Allah onları kem gözlerden esirgesin, gökteki ay gibidir. Onların değeri, “bider” (on binlerce dirhem bedel) ile ölçülür.”

“Türkün yaratılışında acayıplikler (güzellikler) vardır. Gözleriniz bu manzaraya baktıkça baksın (baktıkça bakası gelir).”

“Allah’ın yaratmasındaki tüm incelikler onda apaçık görünür. Bu incelikleri düşünmek akıl sahipleri için ibadettir, ibretler vardır.”

“Onlar Arap değildirler. Eşine az rastlanır bir şekilde (ırzları konusunda) vahşidirler. Birini (bu yüzden) yaraladıklarında bu yara öldürücüdür (kimse de onlardan diyet isteyemez).”

“Benim canım, sakın haldeyken bile bakışları tesirli (Türk güzellerine) kurban olsun ki göz süzüşleri sakinken bile çok etkileyici.”

“Gözlerini kısıp (baygın baygın) baktığı zaman kalplerdeki tüm yaraları deşer, büyütür.”

“O zayıf göz kapakları (kırgın ve baygın bakışları) insanı öldürür. Ben o bakışlardan Allah’a sığınırım”

“O çok güzel ve hoştur ama her ceфа onlarda mevcuttur. Ben bu hayatta ceфа ve ezadan azade bir mutluluk göremiyorum”

“Bacakları kısa, gövdesi ise uzundur. Boyu da ne kısa ne de uzundur (mutedildir)”

“Onda iki zıt şey biraraya gelmiştir. Kalçaları oldukça dolgun, beli ise bir o kadar incedir.”

“Ne zaman elbiselerini çıkarıp soyunsa (onu çıplak göremezsin zira) saç örgülerini çözüp yukarda aşağı saldığıında (o uzun saçlar) bir elbise gibi bedenini kapatır.

Türk güzellerinin cevrenden muzdarip olan Zemahşerî Türkçeye hâkim olduğunu da ibraz ederek remel bahrindeki methiyesine şu beyitlerle başlamaktadır.

أَسْتَعِيثُ اللَّهَ مِنْ تَرْكِ الظُّبَاءِ كُلَّ شَرٍّ، جَاءَنِي مِنْ هَوْلَاءِ
أَدْهَشُوا عَقْلِي حَتَّى لَسْتُ أَدْرِي أَيُّ فَرْقٍ بَيْنَ أَرْضِي وَ سَمَائِي
رَقَّتِ الْاَوْجُهُ مِنْهُمْ غَيْرَ أَنِّي لَا أَرَى فِي خُلُقِهِمْ غَيْرَ الْجَفَاءِ

بوفاءٍ سَوَّدُوا وَجَهَ رَجَائِي كَلِمَا رَجِيْتُ مِنْهُمْ أَنْ يَجُودُوا
 فِي لِسَانِ التُّرْكِ بِاسْمِ الْوَفَاءِ كَيْفَ يُوْفُونَ بَعْهَدِي هَلْ سَمِعْتُمْ
 جَوْفَ بئرٍ مَا بِهَا قَطْرَةٌ مَاءٍ أَنَا كَالْعَطْشَانِ أَدَلَى دَلْوِهِ
 وَالهُوَى أَعْظَمُ أَصْنَافِ الْبَلَاءِ وَبَلَايَا هَذِهِ الدُّنْيَا صَنُوفُ
 لَحْظَةً كَانَتْ دَوَائِي وَهِيَ دَائِي وَسَقِيمِ الْجَفَنِ إِنْ صَادَفْتُ مِنْهُ
 فَهِيَ شَرُّ الدَّاءِ وَخَيْرُ الدَّوَاءِ وَكَذَلِكَ الرَّاحُ بِالرَّاحِ تُدَاوِي
 وَقَوَامٌ كَقِنَاةٍ فِي اسْتَوَاءِ مُقْلَةٌ مِثْلُ سِنَانٍ فِي مِضَاءِ
 حَجَلًا لَمَّا مَشَى بِالْخِيَلِ تَرَكَ الْكُتْبَانَ وَالْبَانَ حَيَارَى
 حَيْثُ نَالُوا مِنْهُ وَفَرَ الْأَقْوِيَاءِ ذَلِكَ الْخَصْرُ الضَّعِيفُ امْتَحَنُوا
 إِذْ جَمَعَتْ بَيْنَ صَبَاحٍ وَمَسَاءِ زَيَّيْتُ غُرَّتَهُ طُورَتَهُ
 خَدَّهُ الْمُخْضَلُّ مِنْ مَاءِ الْحِيَاءِ وَرَدَّةٌ يَرْكَبُهَا طَلُّ غَدَاةٍ
 مِثْلُهُ عَنِ هَيْبَةٍ أَوْ عَنِ شِرَاءِ⁸⁸⁴ لَيْتَ شَعْرَى هَلْ أَرَى مَلِكًا يَمِينِي

“Allah-u Teâlâ’dan beni bu Türk ceylanlarından (güzellerinden) korumasını dilerim. Başıma gelen acı ve ızdırıp hep onlardır.”

“(Bu Türk güzelleri) Aklımı başımdan aldılar. (Öyle ki) Yer ile gök arasındaki farkı idrak edemez oldum.”

“Onların yüzleri ince ve naziktir. Ancak ben onların huylarında (yaratılışlarında) sertlik ve cefadan başka bir şey göremiyorum.”

“Her ne kadar, onlara duyduğum sevgi ve muhabbete, karşılık ümit ettimse de bu emelime erişemedim. Ümitlerimi hep boşa çıkardılar (yüzümü kara çıkardılar).”

“Onların verdikleri sözü yerine getirdikleri vaki mi? Siz Türk dilinde vefanın karşılığı bir kelime biliyor musunuz?⁸⁸⁵

⁸⁸⁴ Dayf, *Dîvânü’z-Zemahşerî*, 470; el-Huyemî, *Dîvânü Cârillah ez-Zemahşerî*, 10-12.

⁸⁸⁵ Şairin bu bölümde vefa kelimesinin Türkçede karşılığının olmadığını söylemesinin sebebi şu olabilir: Malum olduğu üzere Zemahşerî gençliğinde gerek Atsız b. Muhammed ve onun babası Muhammed b. Anuş Tekin’e, gerekse Selçuklu veziri Nizamülmülk’e defalarca methilyeler yazmış ve fakat onlardan, Mu’tezilî oluşu ve çok zeki ve kendine güveni yüksek bir zat oluşu nedeniyle kendisine layık olduğu mevki ve makamlar verilmemiştir. (en-Neccâr. *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu’n-nahvî*, 33). Hal böyleyken ilmi kapasitesi ve Arapçaya olan hâkimiyeti onu Arapların nazarında itibar ve makam sahibi yapmıştır. Onca çabasına rağmen Türk hükümdar ve devlet adamlarının kendisine layık olduğu ilgi ve alakayı göstermemeleri onu adeta küstürmüş ve bu sözleri söylemek zorunda bırakmıştır. Bu durum onun Arapçaya olan bu ilgisini de açıklar mahiyettedir. Malum Araplar dillerine düşkün, şair ve yazarlarına aşırı itibar eden insanlardır. Bunun farkında olan Zemahşerî de bu dile özel ilgi göstermiş ve birçok Arab’ın ulaşamadığı seviyelere ulaşmış, birçoğunun yapamadığı şeyleri yapmıştır. Eserleri bunun en büyük göstergesidir. Böylece muradına ermiş ve Arapların nezdinde çok yüce bir makam elde

“Ben, içinde hiç su olmayan bir kuyuya kovasını salan (ve ondan su uman) kişi gibiyim”

“Bu dünyanın binbir türlü belası vardır. (Ancak) bunların en büyüğü ve en şiddetlisi aşktır.”

“O, beni dertlere gark eden baygın bakışlara bir an bile olsun rastlasam (o göz göze geliş) benim derdimin devası olur.”

“Aşk şarap gibidir. Şarabın (verdiği, yolaçtığı dert ancak) şarapla tedavi edilir. (Aşk) dertlerin en kötüsü, devaların en güzeliştir.”

“Göz bebekleri kılıcın keskin ucu gibi parılıyor ve endamı mızrak gibi düpdüzgün”

“Kum tepcikleri gibi kalçaları ve Bân ağacı gibi endamıyla vakurlu bir şekilde yürüdüğünde hayâ duygusu hayretlere düşer ve onu terkeder.”

“İşte o incecik beli (yok mu) ? Ona sahip olan (elde eden) medet ister (Allah yardımcısı olsun).”

“Alnının aklığı ve simsiyah perçemi, sabahın aydınlığı ve gecenin karanlığını bir araya getirmişçesine onu onu süslemiş.”

“Sabah üzerine çiğ taneleri birikmiş gül gibi yüzü, mahcubiyetten boncuk boncuk terlemiş.”

“Keşke biri bedelini ödese veya bağışlasa da onlardan birine sahip olabilsem.”

Zemahşerî Şerefülmülk’ü methettiği kasidesinde Türk kızlarının can alıcı güzelliklerinden ve bakışlarından bahsederken Türk erkeklerinin de özelliklerini sıralayarak şunları söylemektedir. (Seri’ Bahri/Medih)

تقودني طوعًا إلى الهلاك	جارية من طينة الترك
والترك موصوفون بالفتك	فاتنة فاتكة عيؤها
ولحظها أبلغ في البتاك	سيف أخيه باتك حده
ينفك أسراها بلا فاك	يفك أسراه أخوها، وما
عمت جميع الدم بالسفاك	يسفك بعض الدم، لكنها
ومن أخيه لذوي الشرك	وي لذوي الإسلام من مثلها
تضحك مني كلما أبكي	أبكي من الهجر ولكنها

etmiştir. Gittiği her Arap beldesinde gördüğü izzet ve ikram buna delalet etmektedir. Yani bir anlamda Zemahşerî Türkçesiyle elde edemediği makamları aslında Arapçasıyla elde etmiştir.

تَكْسِرُ عَيْنَاهَا فَوَادِي إِذَا ضَمَّتْهُمَا قِي سَاعَةِ الضَّحَاكِ
قَدْ أَصْبَحْتُ غَايَةً أَمْنِيَّتِي يَا لَيْتَهَا تَحْصُلُ فِي مَلَكِي⁸⁸⁶

“Bir Türk kızı beni, kendi isteğimle (bile bile, göz göre göre) helake doğru götürmektedir.”

“O kızın kendi bakışları büyüleyicidir, can alıcıdır (insanın aklını başından alır). Zaten Türk, can alıcılığı, cesaret ve gözüpekliğiyle bilinir.”

“Türk erkeğinin kılıcı (ne kadar) öldürücü ve kesici (ise de), Türk kızının bakışları (erkek kardeşinin kılıcından) daha öldürücü ve keskindir.”

“Türk erkeğinin aldığı esirler azat edilebilirse de, Türk kızının (aşkının) esirleri serbest kalamazlar ve azat edilmeleri mümkün değildir.”

“Türk erkeği (sadece düşmanı olan) bazı (insanların) kanını döker. Ancak Türk kızı (bakışlarıyla) (dost, düşman) herkesin kanını döker.”

“Türk kızlarının elinden “Vay Müslümanların haline (ki onların güzelliklerinden, cevri ü cefalarından çekecekleri var). Vay o kâfirlerin haline ki (onların da) Türk erkeklerinin (hışmından, gazabından) elinden çekecekleri var.”

“Ben o Türk kızının hicranından ağlar dururum. Ben her ağladığımda ise o (benim düştüğüm bu hale) güler.”

“Türk kızları güldüğü zaman, gözlerinin hali benim (özlem dolu) kalbimi parça, parça eder.”

“O Türk güzeli (benim hayalimde yaşattığım) en büyük ülkümdür, tek gayemdir. Ah keşke ben ona malik olabilsem.”

Ebu's-Seâdât Fahrulmeâlî'ye⁸⁸⁷ methiyelerde bulunduğu kasidesine Türk güzellerinin tasvirleriyle başlayan Şair şunları söylemektedir. (Müctess Bahri/Medih)

وَنَزَجِسُّ وَأَقْلَحِي	هِيَ الرِّيَاضُ فَوْرْدٌ	مَعَ الْوَجُوهِ الصِّبَّاحِ	مَسْرَّةُ الْأُرُوحِ
فِي غُدْوَةٍ وَرُوحِ	حَتَّى تَنْزَرَهُ فِيهَا	وَطِرَ خَفُوقَ الْجَنَاحِ	فَسِيرُ إِلَيْهَا وَبَارِزُ
بِهَوْلَاءِ الْمَلِاحِ	أَمَّا كِفَاكِ رَبِيعًا	هَ كُلُّ رُوحٍ وَرَاحِ	دَعُ الرِّبِيعِ وَدَعُ فِيدِ
مَنْ الْقُلُوبِ الصِّحَاحِ	عِيُونُهُمْ كَمْ أَعْلَتْ	ءِ يَافَتْ كَالصَّبَاحِ	النَّاسِ لَيْلٌ وَأَبْنَا
عَزَّوَا بَغِيرِ سِلَاحِ	عِيُونُهُمْ حَسْبُهُمْ لَوْ	فَهِنَّ نُجُلُ الْجِرَاحِ	إِنَّ كُنَّ لَسَنَ بِنُجْلِ

⁸⁸⁶ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşeri*, 503; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşeri*, 446-447.

⁸⁸⁷ Fahrulmeâlî'nin Şerefülmülk Ebû Sa'd el-Müstevfi olması muhtemeldir. Bk. Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşeri*, 518.

إِنِّي أَسِيرُ غَرَامٍ بِهَذِهِ الْأَشْبَاحِ لَا أُرْعَوِي لِنَصِيحٍ وَلَا يَلِينُ جِمَاحِي
وَأَنْ وَشَى بِي وَائِشٍ وَإِنْ لَحَانِي لَا حِي يَا مَعَشَرَ خُلُقُوا سَا لِبِينٍ لِأَرْوَاحِ
بِاللَّهِ لَا تَقْتُلُونِي إِنِّي أَمْرٌ ذُو صِلَاحِ وَقَتْلٌ مِثْلِي حَرَامٌ فِي الدِّينِ غَيْرُ مُبَاحِ⁸⁸⁸

“Ruhların sevinç ve neşe kaynağı, sabah, güneş gibi parlayan o güzel yüzlere (ve güzel yüzülere) bakmaktır.”

“Onlar(ın güzel yüzleri) güller, nergisler, papatyalarla dolu (süslenmiş) bahçeler gibidir.”

“Onlara git, koş, öne çık, kuşlar gibi kanat çırp, uç.”

“Sabahın erken saatlerinden gece yarlarına kadar onları(n güzel yüzlerini doya doya) temaşa et.”

“(Onun güzel yüzünü temaşa ettikçe) Bahar mevsimini, baharın getirdiği tüm güzellikleri, bahar esintilerini ve şarabı unut(acaksın, aklına bile gelmeyecek)”

“(Çiçekleri) bu Türk güzelleri olan bahar sana yetmez mi?”

“Bu Yafes’in (neslinden gelen) çocukları (Türkler) sabah (aydınlığı) gibidirler. (Diğer) İnsanlar ise gece (karanlığı) gibidirler.”

“Bunların gözleri nice sağlam kalpleri hasta etmiştir (Nice akıl sahibinin aklını başından almıştır).”

“O gözler her ne kadar geniş ve büyük değil ise de, onların açtıkları yaralar çok büyüktür.”

“Onlar silahsız savaş ederler. Gözleri onların en güzel silahlarıdır.”

“Ben bu gözlerin (sahiplerinin) aşkının esiriyim.”

“Bana (bu Türklerin) aşkından vazgeçmemi öğütleyen kimseye kulak asmam. Bu nasihatler benim onlara tutkumu hafifletmez.”

“Dedikoducular, beni kınayanlar ne yaparlarsa yapsınlar. (Hiçbirisi umurunda değil...)”

“Ey kalpleri çalmak ve canları yakmak (yağmalamak) için yaratılmış Türk güzelleri.”

“Allah Rızası için beni (cevr-ü cefanızla) öldürmeyin; ben salih ve zahit bir kulum.”

“Benim gibileri (aşk acısına duçar edip) öldürmek haramdır, dînen de mübâh değildir.”

Vezir Abdullah’ı methettiği bir mersiyesinde, vezirin kendisine bir Türk hadime hediye edeceğine dair söz verdiği haberini duyanların sevinçlerini dile getirmeleri ve bunu bir müjde

⁸⁸⁸ Dayf, Dîvânu ’z-Zemahşerî, 554-555; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 117-119.

olarak Zemahşeri'ye bildirmeleri, bir Türk hadimenin onun için ne kadar önemli ve gurur verici bir mesele olduğu kolayca anlaşılmaktadır. (Tavil Bahri/Medih/Tehnie)

و لم أنسَ إذْ غارَ لُتُهُ قُرْبَ رَوْضَةٍ
و قُلْتُ لَهُ: جَنِّي بوردِ ، و إِنَّمَا
فقال: انْتظِرْني رَجْعَ طَرْفِ أَجْيُ بِهِ
فقال: فلا وَرَدْ سِوَى الخَدِّ حاضِرٌ
أيا حَبْذاً تَقْبِيلُ فَيَهِ و رَشْفُهُ
أيا حَبْذاً وَقْتُ أُراني مَعانِقا
وياً حَبْذاً بابُ الوَزيرِ فَإِنَّهُ
وقد أَخْبَرُوا أَنَّ الوَزيرَ أَجازَني
تَمَنَيْتُ ذَا، و الناسُ قالوا بِأسرِهِم
إلى جنبِ حَوْضٍ فِيهِ للماءِ مُنْحَدِرٌ
أردتُ بِهِ وِردَ الخُدودِ ، و ما شَعَرَ
فقلتُ: هيهاتَ مالي مُنْتَظِرٌ
فقلتُ لَهُ: إِنِّي قَنَعْتُ بِما حَضَرَ
وَبِرْدُ ثَنائِياهِ إِذا بَرَدَ السَّحَرُ
لِقَدِّ كَخوطِ الخِيزرانِ إِذا حَطَرَ
هُوَ الوَزْرُ الحامِي، و إِلا فلا وَرَرَ
بِنُزْكِيَةِ كالبدرِ لو صدقَ الخَبْرُ
ظَفَرْتُ، بَيْنَ الأمانِيِّ و الظَفَرِ⁸⁸⁹

“Irmakların döküldüğü, göl kenarındaki bahçede cilveleştiğimizi, asla unutmadım (unutmam)”

“Ona (gül gibi yanaklarını kastederek)“bana bir gül getir” dedim. Maksadımı anlamadı (anlamazlıktan geldi)”

“Bana (cevaben) dedi ki: “ bana biraz zaman ver, onu sana getireceğim”. Ben de dedim ki. “Hayır, olmaz öyle şey, hiç sabrım yok ”

“Bana cevap verdi. Dedi ki “öyleyse şu hazır olan yanaklardan başka gül(üm) yok”. (ben de) dedim ki “ ben o hazırdaki yanaklara razıyım (zaten)”

“Ne kadar da hoş o dudakları doyasıya öpmek, dişlerinin serinliğini sabahın serinliği(nde) gibi hissetmek”

“Ne kadar güzel, Hayzürân⁸⁹⁰ dallarının salındığında birbirine sarılması gibi, kendi bedenimi senin bedenine sarılmış olarak/seninle kucaklaşmış olarak bulmam”

“O vezirin kapısı/makamı ne bereketli ne samimiyet dolu bir makamdır. Çünkü o koruyan/kollayan ve sığınılan bir yerdir. O kapı/makam olmasa (sizi dert ve tasalarınızdan) kurtaracak (bir başka makam) yoktur”.

⁸⁸⁹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 119; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 288-289.

⁸⁹⁰ Orta ve uzak Asya'da yetişen, düzgün ve yumuşak dalları olan ve yazı malzemesi imalatında kullanılan bir ağaç türü. Bkz. İbn Manzûr, “hazera”, 2/1148; Zemahşerî, “hazera” 1/243.

“Bana, vezirin ay parçası gibi bir Türk hadime hediye edeceğini bildirdiler. Keşke bu haber doğru olsa”

“Bu haberin gerçek olmasını dilerim. İnsanlar, hep beraber “kazandın” (tebrik ederiz) dediler. Onlar, bir şeyi ümit etmekle onu kazanma arasındaki farkı iyi bilirler.”⁸⁹¹

Zemahşerî, divanında bir Türk kadınına veya hâdimeye sahip olabilme arzusunu, iştihakını dile getirirken bunun şairimiz için ne kadar önemli olduğunu anlamak hiçte zor değildir. Önce vezirin sözünü yerine getirişinden, ardından da onlardan birine sahip olduğu zaman duyduğu sevinci ve gururu şu beyitlerle ifade etmektedir. (Basit Bahri/Medih)

أَنْجَزْتَ وَعَدِي وَأَهْدَيْتَ الْوَصِيفَةَ لِي وَالْحُرُّ لَيْسَ لَهُ خُلْفٌ لِمِيعَادِ
وَصِيفَةٌ مِنْ بَنَاتِ التُّرْكِ وَأَصْفَةٌ ظِبَاءٌ وَجَرَّةٌ بِالْعَيْنَيْنِ وَالْهَادِي
تَسْلُ بِاللَّحْظِ سَيْفًا بَاتِكًا فَإِذَا هَمَّتْ بِضِحَاكِ تَوَلَّتْهُ بِإِعْمَادِ
رُمَانَتَا صَدْرِهَا لَمْ يَبْدُ حَجْمُهُمَا بَلَى بَدَا لِهَمَّا كَلَا بَادِي⁸⁹²

“Bana verdiğin sözü yerine getirdin ve bir hadime hediye ettin. Zaten şerefli bir adam vermiş olduğu sözüne hilaf etmez.”

“Bu hadime Türk kızlarından bir kızdır ki, o “Vecre”nin⁸⁹³ ahu gözlü, uzun boyunlu ceylanları gibidir.”

“Bakışları (kınından çıkmış) keskin bir kılıç gibidir. Tebessüm etmek, gülmek istediğinde ise bakışların (korku veren) şiddeti biraz azalır, hafifler. Sanki keskin kılıç kınana geri girmiştir.”

“Omun göğsünün hacmi henüz belli belirsizdir. Aslında (olduğu) bellidir ama algunlaşmamıştır.”

Ardından kendisine bir Türk hadime hediye edilen günü adeta bayram havasında kutlayan Zemahşerî bakın neler söylemektedir? (Tavîl Bahri/Şekvâ)

وَيَا رَبِّ يَوْمِ أَهْدَيْتَ لِي وَصِيفَةً مِنَ الْيَافِئِيَّاتِ الْمِلَاحِ أَلْعُوبُ
تَضَايَقَتْ الْعَيْنَانِ مِنْهَا ، وَفِيهِمَا مَجَالٌ لِسِحْرِ الْبَابِلِيِّ رَحِيبُ

⁸⁹¹ Beyitlerde kullanılan zamirlerin müzekker oluşu zihinlerde soru işareti oluşturabilmektedir. Ancak bu kullanımın caiz olduğu konusunda kaleme alınmış Selman Abdullah el-Habîb’in “Tezkiru’l-müennes” isimli makalesi incelenebilir. Ayrıntılar için bk. <http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=199861&r=0> .

⁸⁹² Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 247; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 181.

⁸⁹³ Vecre Mekke ile Basra arasında kalan ve 40 mil boyunca tek bir evin bile olmadığı, vahşi hayatın hâkim olduğu bir mevkidir. İbn Manzûr, “vecera”, 6/4771.

يَلُوحُ لَنَا بَعْضُ السَّوَادِ بِلِحْظِهَا وَفِي ضَحْكِهَا كُلُّ السَّوَادِ يَغِيبُ
فِيَا طَيِّبَ أَيَّامٍ وَيَا طَيِّبَ ذِكْرِهَا أَلَا إِنَّ عَيْشِي بَعْدَهُنَّ جَدِيدٌ⁸⁹⁴

“Bana, tatlı, güzel, işveli bir Türk hâdime hediye edilen o gün ne güzeldi”

“Çekik gözleri vardı. Ama Babillilerin büyüleyici büyük gözlerinden izler taşıyordu.”

“Bakışlarında gözlerinin siyahı ortaya çıkardı ancak güldüğü zaman bu siyahlığın hepsi yok olurdu.”

“Ne güzel günlerdi, ne güzel hatıralardı (onunla yaşadığım). Ancak onsuz hayatım hüznün dolu.”

Son olarak Zemahşerî Türk milletine olan hayranlığını, sevgisini ve onların tüm İslam coğrafyasındaki saygın yerlerini zikretmekte ve onlarla iftihar etmektedir.(Tavil Bahri/Gazel)

هَوَايَ طِبَاءِ التُّرْكِ نَفْسِي فِدَاؤُهُمْ وَهَلْ يَفْتِنُ النُّسَاكَ إِلَّا طِبَاؤُهُمْ
وَمَا أَبْصَرْتُ عَيْنِي سِوَى التُّرْكِ مَعْشَرًا رَجَالُهُمْ مَعْشُوقَةٌ وَنِسَاؤُهُمْ
فَأَيَّةُ أَقْمَارٍ يُرِيكَ أَمَامَهُمْ وَأَيَّةُ كُتُبَانٍ يَرِيكَ وَرَاؤُهُمْ
وَجَوْهَهُمْ صُبْحٌ مَسَاءٌ شُعُورُهُمْ بِنَفْسِي وَأَهْلِي صُبْحُهُمْ وَمَسَاؤُهُمْ
سَيُوفٌ وَلَكِنْ لِلرِّمَاحِ أَنْتِنَاؤُهُمْ رِمَاحٌ وَلَكِنْ لِلسَّيُوفِ مَضَاؤُهُمْ
أَسْوَدٌ وَلَكِنْ لِلطَّبَّاءِ أَنْقِيَادُهُمْ طِبَاءٌ وَلَكِنْ لِلأَسْوَدِ إِبْرَاءُهُمْ
هَمُّ أَهْلِ أَصْنَافِ المَحَاسِنِ كُلِّهَا وَلَا عَيْبَ لَوْلَا غَدْرُهُمْ وَجَفَاؤُهُمْ
وَلَا تَأْمَلُوا مِنْهُمْ وَفَاءً فَإِنَّهُمْ أَنَاسٌ مَعَ العِنْقَاءِ طَارَ وَفَاؤُهُمْ⁸⁹⁵

“Benim sevdam, Türk gençlerinedir. Canım onlara feda olsun. Akli başında kulların aklını onların dışında cezbedecek kimse var mıdır?”

“Benim bu gözlerim Türk milleti dışında kadını da erkeği de sevilen ve takdir edilen başka bir millet görmüş değildir.”

“Sen onlara önden bakınca ay gibi parlayan bir güzellik görürsün. Arkadan bakınca ise küçük kum tepeliklerini andıran dolgun kalçaları vardır.”

“Onların simaları sabah aydınlığı gibi ışıl ışıl, saçları ise gece karanlığı gibi karadır. Ben ve ailem, sabah akşam onlara kurban oluruz”

⁸⁹⁴ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 127; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 18-19.

⁸⁹⁵ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 606; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 539-540.

“Onlar kılıç gibi keskindirler. Onlara dostane yaklaşanlara mızrak gibi (eğilerek hizmet ederler), Onlar mızrak gibi düzgün ve sağlamdırlar. Kendilerine savaş açanlara karşı canlı, dinç ve keskindirler.”

“Onlar arslan gibidirler ama ceylanlara (kadınlara karşı son derece) sevecen ve yumuşak başlıdırlar. Onlar yumuşak başlıdırlar ama (kendilerine saldıranlara karşı) arslan kesiliverirler.”

“Onlar (Türk güzelleri) bu dünyadaki tüm güzelliklere sahip bir millettir. Onlarda ayıp ve kusur yoktur. Ah bir de şu vefasızlıkları ve cefaları olmasa.”

“Onlardan (Türk güzellerinden) asla vefa beklemeyin, ummayın. Onlar öyle insanlardır ki vefaları Zümrüd-ü Anka kuşu ile beraber uçup gitmiştir. (Onlarda vefayı asla bulamazsın.”

Selçuklu döneminde yaşayan Zemahşerî, Selçuklu Sultanlarından Celâlüddîn Ebu'l-Feth Melikşah, Nâsıruddîn Mahmûd, Rüknuddîn Ebu'l-Muzaffer Berkıyruk, Rüknuddîn Melikşah II, Ğıyâsüddîn Ebû Şucâ' Mahmûd, Mu'ızzüddîn Ebu'l-Hâris Sencer ile de çağdaştır. Doğal olarak Selçuklu sultanları ve yönetimi hakkında şiiirler yazmış ve bu hanedanı her zaman methetmiştir. Bunlardan bazıları şu şekildedir.(Tavîl Bahri/Medih)

بِهِمْ مَلَّةُ الْإِسْلَامِ أَضَتْ سَلِيمَةً وَلَمْ يَنْجُ مِنْ أَشْرَاكِهِمْ آلُ شَرِكِهَا
لَقَدْ أَنْقَذَ اللَّهُ الْعِبَادَ بِمَلِكِهِمْ كَمَا أَنْقَذَتْ أَصْحَابُ نُوحٍ بِفُلِكِهَا⁸⁹⁶

“Selçuklu Ailesi sayesinde İslam ve Müslümanlar güven altına girdi. Müşriklerden (İslama ve Müslümanlara zarar vermek isteyenlerin) hiçbiri Selçukluların elinden kurtulamadı.”

“Allah (cc) Tıpkı Nuh’a (as) gemi yaptırarak Nuh ve ümmetini kurtardığı gibi, Selçuklu Ailesi vasıtasıyla da kullarını (İslam toplumunu) kurtardı.”

هَمْ قَادَةُ الدُّنْيَا وَذَادَةُ أَهْلِهَا وَلَوْ قَعَدُوا قَامَتْ إِلَيْهَا زِنَابُهَا
هَمْ وَسَّعُوا مَا ضَاقَ مِنْهَا بِسَعِيهِمْ وَلَوْ لَا مَسَاعِيَهُمْ لَضَاقَتْ رَحَابُهَا
هَمْ عَمَّرُواهَا وَالْمُلُوكِ بَعْدَهُمْ وَجُورِهِمْ عُمَّرَتْهَا وَخَرَابُهَا
وَأَهْيَبُ بِأَسَا مِنْ كِتَابِ تَرْكِهَا وَأَعْلَامُهُمْ أَقْلَامُهُمْ وَكُتَابُهَا⁸⁹⁷

⁸⁹⁶ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 79; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 457-458.

⁸⁹⁷ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 72; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 31-32.

“Selçuklu Ailesi bu dünyada insanların efendisi ve onların koruyusudur. Eğer himmet etmez, (insanları kendi başlarına bırakırlarsa) kurtlar (fesat isteyen kişiler) başa geçerler”

“Onlar işlerini sağlam, muhkem yaptılar. (her bir ferdin mutlu olması için) çalıştılar. Eğer hakkıyla çalışmasalardı, dünya o insanlara dar gelir, (herşey) zorlaşırdı.”

“Selçuklu ülkeyi hikmet ve adaletle imar ettiler. Diğer hanedanlar ise bazen imar edip bazen de harap ettiler.”

“Onların vakarı, asaleti büyük ve güçlüdür. Onların büyüklükleri fakihlerinden, âlimlerinden ve yazarlarından gelmektedir. İşte bu yüzden diğer Türk Ailelerine üstün gelmişlerdir.”

3.8.16. Mucûn

Arap Edebiyatı kaside geleneğine son derece bağlı bir şair olan Zemahşerî kasidelerindeki biçim, vezin ve kafiye özellikleri, işlenen konular ve içerikleri, hatta üslup ile bu geleneğin devamını da sağlamaktadır. Mesela hayatında hiç içki içmediği ve içki içmeyi tasvip etmediği halde hamriyye türü mukaddimeler yazmış, bunu da sadece geleneklere uymak adına yapmıştır. Benzer bir şekilde dünya zevkleri ve oyun eğlence düşkünü olmadığı halde bir elin parmaklarını geçmeyecek sayıda mucûn içerikli beyitler de kaleme almıştır. Bu kasideler divanda olmayıp divan dışında ona atfedilen şairlerdendir. Bunlardan, kendisini kınayan sevgilisine hitaben söyledikleri şu şekildedir. (Kamil Bahri/Gazel)

إِنِّي اشْتَرَيْتُ هَوَى الْمَلَا حِ ضَلَالَةً بِالدِّينِ وَالْدُّنْيَا ، وَلَسْتُ بِبَائِعٍ
لَا ذَنْبَ لِي فِيمَا أَظُنُّ ، فَإِنِّي بُنَيْتُ عَلَى غَيْرِ الرَّشَادِ طِبَائِعِي
إِنَّ الشَّبَابَ بغيرِ هُوِ ضَائِعٍ وَالشَّيْبُ فِي اللَّذَاتِ أَضْيَعُ ضَائِعٍ⁸⁹⁸

“Ben, güzellerin aşkı uğruna, din ve dünyamı satıp dalaleti satın aldım. (Aslında dinimi de dünyamı da) satacak biri değildim.”

“Benim bunda bir günahım da yok. Benim tabiatım günah işlemek üzere yaratılmış.”

“Oyun ve eğlencesiz geçen gençlik za’y edilmiştir. İhtiyarlıkta zevk sefa peşinde koşmak ise en büyük ziyandır.”⁸⁹⁹

Bu türden diğer bir kasidesi ise şöyledir. (Basit Bahri/Mucûn)

⁸⁹⁸ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 594; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 356.

⁸⁹⁹ Zemahşerî'nin bu kasidesi toplam beş beyitten ibaret olup, divanda bulunmamaktadır. Kasideyi eserinde zikreden Abdüssettâr Dayf, kasidenin Takıyyuddin el-Gazevî'nin *et-Tabakâtu's-sünniyye fi terâcimi'l-Hanefiyye* adlı eserinde geçtiğini not etmiştir.

وَبِتُّ فِي لَيْلَةٍ نَامَ الزَّمَانُ بِهَا عَنِّي فَأَحْيَيْتُهَا بِاللَّهُوِ لَمْ أَنْمَ
 ضَمَّ التَّعَانُقُ شَخْصِينَا فَصِيرَنَا أَشَدَّ مُلْتَصِقًا مِنْ سِنِّي الْقَلَمِ
 فَلَمْ أَزَلْ لِأَثْمًا أَوْ رَاشِقًا فَهَهُ وَلَمْ يَزَلْ رَاشِقًا أَوْ لِأَثْمًا لِقَمِي⁹⁰⁰

“Öyle bir gece geçirdim ki zaman adeta uyudu, beni de unuttu. Onunla oynatarak geceledim. Hiç uyumadım.”

“Bedenlerimiz kucak kucağa idi. O kadar birbirimize sarıldık ki kalem ucu gibiydik.”

“Onun dudaklarını öpmeyi hiç bırakmadım. O da benim dudaklarımı öpmeyi bırakmadı.”⁹⁰¹

3.8.17. Kendisinden Bahsettiği Şiirleri

Zemahşerî, methiye, mersiye, gazel, fahr ve hikmet konulu şiirleri arasında kendi hayatı, ruh hali, acı tatlı tecrübeleri ve iç dünyası hakkında da bilgiler sunmuştur. Biyografi eserlerinde Zemahşerî ve hayatını konu edinen müelliflerin onun hakkında söyledikleri ile örtüşen bilgiler veren müellif, bu dizeleriyle karakteri, ahlakı, tutum ve davranışları ve meselelere bakışını sergilemektedir.

3.8.17.1 Karakteri

Karakterini özetlediği ve meşrebini anlattığı tavîl bahrindeki beyitleri şöyledir.(Medih)

خَلِيلِي كَمْ ضَيْمٍ أَجْرَعُ كَأْسَهُ وَخُطَّةٍ خَسَفٍ مِنْ زَمَانِي أُسَامُهَا
 عَلَى أَنْ نَفْسِي لَا تُذَامُ بَوَصْمَةٍ وَأَيُّمَا حَسَنَاءَ يُعَدَّمُ ذَامُهَا
 عِفَافٌ مِنَ الْأَشْيَاخِ إِرْتٌ وَهَمَّةٌ وَفَضْلٌ ثَلَاثٌ لَيْسَ يُنْفَى تَمَامُهَا
 إِلَيَّ دَنِيَّاتِ الْأُمُورِ بَغِيضَةٌ وَقَدْ نَالَ مَنِّي كُلَّ حُبِّ جِسَامُهَا
 وَأَبْغِي مِنَ الْأَشْيَاءِ مَا كَانَ مُطْلَقًا حَلَالًا، وَهَلْ يُجْدِي عَلَيَّ حَرَامُهَا
 وَكَأْسٍ يَرُوحُ الْبَدْرُ دُونَ بَرِيقِهَا وَفَوْقَ شُعَاعِ الشَّمْسِ يَغْدُو مُدَامُهَا
 حَمَانِي حُمَيَّاها صَدَائِي إِلَى التِّي يَقُولُ لَهَا نُو الْعَرْشِ مَسْكٌ خِتَامُهَا⁹⁰²

“Ey dostum (hayatım boyunca), maruz kalmadığım baskı ve zulüm, tahammül etmek zorunda olmadığım alçak plan kalmadı.”

⁹⁰⁰ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 612; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 529-530.

⁹⁰¹ Bu kaside de divanda bulunmayıp bir önceki kaynakta geçtiği ifade edilmektedir.

⁹⁰² Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 81-82; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 525-526.

“Benim (izzet ve şerefle yoğrulmuş) karakterim hiçbir kötü sıfatla zemmedilmedi. Kendisine kusur atfedilmeyen herhangi bir güzel (iyi insan) var mı (şu dünyada)?”

“Benim (Allah’ın ihsan ettiği) üç hasletim vardır ki hiç kimse bunların bende olmadığını iddia edemez (Biri) **İffet/Namustur** ki ailemden/hocalarımdan mirastır. (Biri) **Azim, kararlılık** ve yüce gönüllülüğümdür. (Biri) **Fazilettir** ki izzet ve keremden asla ödün vermez”

“Aşağılık işler bana daima kerih gelmiştir. Büyük ve yüce ülküler benim hedefim, azim ve kararlılığımın temeli olmuştur.”

“Ben, her ne istemişsem (hakkım olan) mutlak helal olanını istedim. Haram bana asla fayda sağlamaz bilirim.”

“(İçmem için önüme konulan) Nice kadehler (gördüm ki) ışıltısı karşısında ay oradan uzaklaşır (ki kadehteki) şarabın parıltısı güneş ışıklarından daha parlaktır.”

“Beni (bu kadehlerdeki) şarabı içmekten, arşın sahibi olan Allah’ın, evvelini ve ahirini misk eylediği cennet içeceklerine olan susuzluğum alıkoymuştur.”

Doğruluğu ve dürüstlüğü hayat anlayışının temeli olarak kabul eden şair bunu şöyle dile getirmektedir. (Tavil Bahri/Fahr)

وما زلتُ صدقُ القولِ والجِدُّ شيمتي لَدُنْ شَبَّ أفراني وَكَهْلًا ودالفا⁹⁰³

“Eskiden de şimdi de **doğru sözlülük ve ciddiyet** benim karakterim olmuştur. Gençliğimde de yaşlılığım da (yaşlılıktan dolayı) ağır ağır yürüken de (doğruluk ve ciddiyet bana arkadaşlık etmiştir).”

Ömrünü **ilim ve irfan** peşinde koşarak geçiren, **ilmin ve âlimin değerini çok iyi bilen** Zemahşerî, cehaleti ve cahili sevmediğini şöyle anlatmaktadır. (Tavil Bahri/Fahr)

وإني لَعَرَّافٌ لذي الفضلِ فضله ولستُ أحبُّ الجاهلَ المتعارفا⁹⁰⁴

“Ben faziletli (ilim-irfan sahibi) kişinin değerini çok iyi bilirim. Âlimmiş gibi davranan cahilleri ise asla sevmem.”

Cahillerle sohbetten ve onların arasında bile olmaktan imtina edişini ise şöyle dile getirmektedir. (Muzari Bahri/ Cehaleti zemm)

دعائي عن الزمان وناسٍ بلا معاني

⁹⁰³ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 218; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 381.

⁹⁰⁴ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 219; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 382.

طلبتُ الجميلَ فيهم فنأدى بِلنْ تراني
مكان الجميل ناسٌ سواهم لهم مكاني
مع الجُهْن كيف أثوي ثوائي مع الهجان⁹⁰⁵

“Zamanın şartları ve bazı insanlar beni kendilerine (katılmam için) davet ettiler. (ancak) onlarda anlam (rifkat veya samimiyet) yoktu.”

“Onların arasında bir güzellik iyilik aradım, istedim. (Güzellik) bana seslendi ve dedi ki: Beni (onların arasında) göremezsin.”

“İyilik ve güzelliğin bir yeri ve (onu temsil eden) insanları vardır. Onlar tamam ama diğerlerinin (cahillerin) arasında benim yerim yoktur.”

“Cahil ve aşağılık kimselerle nasıl oturayım (sohbet edeyim)? Ben ancak hayırlı ve alim kişilerle beraber olabilirim.”

Şartlar ne olursa olsun **nezaket** ve **ağır başlılığı** elden bırakmayan, **zulüm** ve **haksızlık karşısındaki katı ve sağlam duruşunu** hiçbir bedel karşılığında değiştirmeyen Zemahşerî şunları söylemektedir. (Kamil Bahri/Medih)

أنا لا تُبدلُ بالهُوَيَني شِدَّتِي وُحُشونَتِي لا تُباعُ بِلين⁹⁰⁶

“Benim (İnanmışım değerler konusundaki) metanetim ve kararlılığım öyle kolayca değişmez. (Zulüm ve haksızlık karşısındaki) Sertliğim ve katılığım ise öyle kolayca satın alınamaz.”

Şairimiz yine karakteri ve tabiatı hakkında bilgiler verdiği bir beytinde kendisinin uç noktalarını şu sözleriyle açıklamaktadır. (Kamil Bahri/Fahr)

أنا إن رَفَقْتُ، رأيتِ ماءَ غمامَةٍ فإذا قسوتُ، لقيتِ صَخْرًا مُصَمَّةً⁹⁰⁷

“Beni, huzurlu ve rahat olduğumda yağmur getiren bulutlar gibi ince **nazik**, huzursuz ve asabi olduğumda ise bir kaya kadar **sert ve sessiz** olarak bulursun.”

Zemahşerî, maddi zorluklar içerisinde olduğu bir dönemde Harezmdaki arazisini satmak isteyince kendisini cahillikle suçlayan bir komşusuna şu cevabı vermektedir. (Münserih Bahri/ İzzet-i Nefis)

⁹⁰⁵ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 553; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 556.

⁹⁰⁶ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 372; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 550.

⁹⁰⁷ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 357; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 59.

قد أصبحت جارتِي تُجَاهِنِي غداةً أصبحتُ بائعًا أَرْضِي
فقلتُ: ما صَفَّقْتِي بِخَاسِرَةٍ أبيعُ أَرْضِي وَأَسْتُرِي عَرْضِي⁹⁰⁸

“Bir komşum, arazimi satmak istediğim bir gün beni (ticari anlamda) cahil olmakla itham etti.”

“Ona dedimki: “ bu satış benim için bir kayıp değildir. Ki ben arazimi satıyorum şerefimi değil (arazimi satarak haysiyetimi koruyorum).”

3.8.17.2 Vefâ ve Sadâkati

Zemahşerî kendisine dair bilgiler verdiği beyitlerde dostlarına seslenmekte, **sadakat ve vefanın** karakteri olduğunu, kardeşliğin önemine de vurgu yaparak ve bunun ölene kadar devam edeceğini ifade ederek şu şekilde izah etmektedir. (Kâmil Bahri/Sadakat/Vefa/Kardeşlik)

يا سادتي طَيِّ الفؤادِ سَكُنْتُمْ فَلَطالما كُنْتُ الصَّدِيقَ وَكُنْتُمْ
أَطَنَنْتُمْ أَنِّي أَخون؟ وَبِئْسَما بِأخي الحفيظَةَ والوفاءِ ظَنَنْتُمْ
والله لستُ بخائِنِ عهدًا، وإنْ ناقضْتُمْ كُلَّ العهودِ، وَخُنْتُمْ
فمتى يَمُرُّ بخاطري نَسِيانُكم؟ ومتى أَخونُ، وَقَدْ وَفَيْتُمْ أَنْتُمْ؟
مِنْ حُبِّكم أَبدِي كما أَبدَيْتُمْ وَأَجِنُّ مِنْهُ فوقَ ما أَجَنَنْتُمْ
ما دُمْتُ حَيًّا فالوفاءِ سَجِيَّتِي فَيُكْم أَقَمْتُمْ أَنْتُمْ أَمْ بِنْتُمْ
فإِذا دَفَنْتُمْ مُهَجَّتِي في قَبْرِها فَأَخاكُمْ ذاتِ الوَفِيِّ دَفَنْتُمْ⁹⁰⁹

“Dostlarım, arkadaşlarım. Siz bana ben size dost olduğumuz sürece yeriniz kalbimin en mutena köşesindedir.”

“Benim ahde vefasızlık edebileceğim vehmine nasıl kapılırsınız? Vefalı, hamiyetli birinden hıyanet beklemek ne kadar kötüdür.”

“Allah’a and olsun ki ben ahde vefasız değilim. Hatta siz (bana) verdiğiniz sözleri tutmasanız, ihanet etseniz bile.”

“Sizi unutmak ne zaman hatırıma gelse (kendi kendime diyorum ki) nasıl unutursun (dostlarınızı, hem de) siz vefanın hakkını vermişken.”

⁹⁰⁸ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 530; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 334.

⁹⁰⁹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 580; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 521-522.

“Ben (size olan) dostluğumu, muhabbetimi, sizin bana gösterdiğiniz kadar gösteriyorum. Sizin gizlediğinizden daha fazlasını da gizliyorum (sevgimizhar ettiğmden daha fazla).”

“Allah bana ömür verdiği müddetçe vefa benim karakterim, fitratımdır. Siz bana ister yakın isterse uzak olun.”

“Bir gün Emr-i Hak vaki olup öldüğümde ve beni defnettığınızde bilin ki samimi bir dostunuzu, vefalı bir arkadaşınızı defnettiniz.”

Diğer bir kasidesinde de arkadaşlığa ve arkadaşlarına olan vefasını şöyle dile getirmektedir. (Basit Bahri/Mersiye)

إِنِّي وَفِي حَفِيٍّ بِالصَّدِيقِ، وَإِنْ طَالَتْ بِهِ تَحْتَ رَمْسٍ مُدَّةُ اللَّبْثِ⁹¹⁰

“Ben arkadaşlarıma karşı her zaman **vefalı ve güler yüzlü** oldum. Bu dünyadan göçüp gidenleri de aradan ne kadar uzun zaman geçerse geçsin unutmadım.”

Çok sevdiği hocası Ebû Mudarr ed-Dabbî için yazdığı bir mersiyesinde ise vefâyı ondan öğrendiği en basit ve ilk hasletlerden saymaktadır. (Tavîl Bahri/Mersiye)

يقولون: ما أوفاك بالعهد لا تنى
تتوخ على الضبّي نوح الحمام
فقلت لهم: إن الوفاء أقل ما
تعلمت منه من خصال الأكارم⁹¹¹

“İnsanlar bana diyorlar ki: Ne kadar da vefalısın! Hocan için güvercinlerin ağlaması gibi ağıtlar yakmaktan vazgeçmedin.”

“Onlara şöyle dedim. “Vefâ, benim asil insanların hasletlerinden olarak hocamdan öğrendiğim ilk ve en basit şeydir.”

3.8.17.3. Hoşgörüsü

Başka bir kasidesinde yine fitratı, hoşgörüsü ve müsamahakâr yapısı hakkında bilgiler vermektedir. (Basit Bahri/Medih)

والعفو والإغضاء من خلقي
والجود والإعطاء من شيمتي
لا شهوة ملكت ولا غضب
نفسِي ، وذلك غاية الكرم⁹¹²

⁹¹⁰ Dayf, Dîvânu 'z-Zemahşeri, 290; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşeri, 83.

⁹¹¹ Dayf, Dîvânu 'z-Zemahşeri, 139; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşeri, 531.

⁹¹² Dayf, Dîvânu 'z-Zemahşeri, 410; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşeri, 531.

“Affetmek, hoşgörü ve bağışlama benim ahlakımdır, fitratımdır. Cömertlik ve ihsan ise karakterimdir.”

“Hiçbir şehvet, hiçbir gazap benim nefsimde hükmedemez, beni hataya sürükleyemez. Bu ise faziletin zirvesidir.”

3.8.17.4. İffetli Oluşu

Yine kendisine asil atalarından miras iffet ve izzet sahibi biri olduğunu ve **şehvetinin aklına ve iradesine hâkim olmasına asla izin vermediğini** şu dizelerle dile getirmektedir. (Tavîl Bahri/Medih)

دَعَّنِي إِلَى الْوَصْلِ الدَّمِيِّ غَيْرِ أَنْنِي حَمَانِي جَوَابَ الدَّاعِيَاتِ التَّحْرُجِ
وَنَفْسٍ جَسِيمَاتِ الْمَعَالِي يَشْتَقُّهَا إِذَا غَزَلْتُ، شَاقَّتُهُ خَوْدٌ وَهُودَجٌ⁹¹³

“Bebek gibi (güzel yüzlü) kadınlar beni halvet için davet ettiler. Lakin günah işleme korkusu beni bu davetlere icabetten korudu.”

“Develeri üzerinde giden genç ve güzel kızların tahrik etmelerinden beni koruyan benim yüksek ideallerim, izzet-i nefsimdir.”

تُنَبِّطُنِي عَنْ مَوْقِفِ الدَّلِّ هِمَّةٌ إِلَى جَنْبِهَا خَدُّ السِّمَّاكِ مُعَفَّرُ
وَعِزَّةُ نَفْسٍ تَرَكِبُ السَّيْفَ مُرَهَفًا وَتَسْمَعُ جِسًّا مِنْ هَوَانٍ فَتَنْفِرُ
وَأُورَثْنِي تَوْبِي حَيَاءٍ وَ عِفَّةٍ جُدودُ كِرَامٍ، وَالْمَوَارِيثُ تُذَخَّرُ⁹¹⁴

“Beni hakir ve zelil durumlardan (Allah’ın bana bahsettiği yüksek) azim ve kararlılığım alıkoymaktadır.”

“(Allah’ın bana verdiği) izzet-i nefis, ince ve keskin bir kılıçtan bile daha hassastır. (Aşağılık bir hal hissettiğimde oradan) hemen uzaklaşıyorum.”

“Asil ve şerefli atalarım bana **iffet ve hayâdan** ibaret bir libas (seciye) miras bıraktılar. (böyle aziz bir) miras korunur, saklanır.”

3.8.17.5. Dalkavukluk Yapmadığı

Zemahşerî, hiç kimseye, hiçbir şey karşılığında **dalkavukluk etmediğini kendi ifadeleriyle şu şekilde izah etmektedir.** (Tavîl Bahri/Medih)

وَلَسْتُ بِزَوَّارِ الرِّجَالِ مُتَمَلِّقًا وَرُكْنِي عَنْ تِلْكَ الدَّنَاءَةِ أَزُورُ⁹¹⁵

⁹¹³ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 66; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 91.

⁹¹⁴ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 112; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 241.

“Ben hiç kimseye, hiçbir şey karşılığında dalkavukluk etmedim. Zira dalkavukluk benim nazarımda aşağılık bir iledir. Ondan hep uzak durmuşumdur.”

Göz açıp kapayıncaya kadar bile olsa zillete tahammül etmeyi yılanlarla dolu bir yuvada gecelemeğe benzetir;

وَقَفَّةٌ بِالْهَوَانِ طَرْفَةً عَيْنٍ كَمَبِيتٍ عَلَى بِيوتِ الْأَفَاعِي 916

“Göz açıp kapayıncaya kadar bir süre bile zillete katlanmak, benim için yılanların yuvasında gecelemeğe gibidir.” ve dalkavukluktan nefret eden Zemahşerî, diyar diyar dolaşarak devlet adamları ve zenginlerden birşeyler talep etmenin kendisi için ar olduğunu, bunun da zaten şerefli bir insan için ellerine vurulmuş bir kelepçe ve boynuna takılmış bir pranga olduğunu şu sözleriyle dile getirmektedir. (Hafif Bahri/Medih)

إِنَّ رَفْدَ الْكِرَامِ فِي الرَّجْلِ قَيْدٌ وَيَدُ الْأَسْخِيَاءِ فِي الْيَدِ عُلٌّ 917

“Zenginlerin (Meliklerin) hediye ve ihsanları izzet-i nefis sahibi kişi için bir bağdır (kelepçedir ve onu yapmak istediklerinden alıkoyar). Yine kişiye (zenginler ve devlet adamları tarafından) verilen bol nimetler onun elinde (boynunda) bir pranga gibidir.”

3.8.17.6. İzzet-i Nefsi/Tevazusu

Zemahşerî hakkında yazılan eserlerin bazılarında onun kibirli ve kendisiyle övünmeyi seven birisi olduğu yazılmaktadır.⁹¹⁸ Oysa o şiirlerinde kibri ve kibirleneni her fırsatta yermekte, **tevazuyu** asla elden bırakmamaktadır. (Tavil Bahri/Hikmet)

تَوَفَّحَ مَنْ زَكَّى إِلَى النَّاسِ نَفْسَهُ وَ أَوْفَحَ مِنْهُ مَنْ سَلِيقَتُهُ النَّفْجُ 919

“İnsanların önünde kendini metheden kişinin utanma duygusu yok demektir. Bundan daha kötüsü ise fitratında ve karakterinden tekebbür ve tefâhur olanlardır.”

Kendi nefesine seslendiği ve şan ve şöhreti terketmeyi öğütlediği şu dizeleri de zikredilmeye layıktır. (Münserih Bahri/ Zühd)

اطلب أبا القاسم الخمول، و دغ غيرك يطلب أسامياً و كنى

⁹¹⁵ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 112; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 241.

⁹¹⁶ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 535; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 359.

⁹¹⁷ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 541; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 477.

⁹¹⁸ Öztürk & Mertoğlu, “Zemahşerî”, 44/236.

⁹¹⁹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 62; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 87.

ثَبَّرَ بِبَعْضِ الْأَمْوَاتِ شَخْصَكَ لَا تُبْرِزُهُ إِنْ كُنْتَ عَاقِلًا فَطِنَا
أَدْفِنُهُ فِي الْبَيْتِ قَبْلَ مَيِّتَتِهِ وَاجْعَلْ لَهُ مِنْ خُمُولِهِ كَفْنَا
عَسَاكَ تُطْفِي مَا أَنْتَ مُوقِدُهُ إِذَا أَنْتَ فِي الْجَهْلِ تَخْلَعُ الرَّسْنَا⁹²⁰

“Ey Ebu'l-Kasım, tanınmamayı arzu et, şan şöhret peşinde koşma. Boşver başkalarını, onlar unvan ve paye peşinde koşsunlar.”

“Eğer akıllı ve zeki isen, kendini, kimsenin farketmediği ölümlere benzet..”

“Kendini ölmeden önce evine defnet (kapat). Tanınmamazlığı kendine kefen yap.”

“Ahlakî faziletleri yakan cehalet ateşini umulur ki söndürür ve cehalet ipini, düğümünü çözer kurtulursun.”

Zemahşerî toplumun ileri gelenleri ile ayak takımı arasındaki en bariz farkın tevazu olduğunu şu sözleriyle ifade etmektedir. (Kamil Bahri/Medih)

متواضعٌ، وهو الرفيعُ مكانُهُ ووضيغُ قومٍ، ليس بالمتواضع⁹²¹

“Mütevazı insan, kavmi içinde de mekânı yüce olandır. Mütevazı olmayanlar ise toplumda en hakir olanlardır.”

Benzer bir ifadesinde ise yine şunları söylemektedir. (Hafif Bahri/Medih)

إِنَّ أَوْلَى الرَّجَالِ بِالْمَجْدِ حُرٌّ خَافِضٌ لِلْجَنَاحِ، وَهُوَ رَفِيعٌ⁹²²

“Şan, şeref ve cömertliğe en layık insan, mütevazı olan insandır. Onun mekânı âlidir.”

3.8.17.7 Kazancını Dostlarıyla Paylaşması

Zaten az olan kazancını da arkadaşlarıyla paylaşmayı tercih ettiğini ise şu beytiyle bildirmektedir. (Tavîl Bahri/Şekvâ)

وَلِي خَلَعٌ نَشْتَى سَحَبْتُ فُضُولَهَا وَكُلُّ صَدِيقٍ لِي لَهْنٌ سَحُوبٌ⁹²³

“Bana muhtelif yerlerden yapılan hibeler, bağışlar var ki benim bütün dostlarımın bu hipelerden payı vardır.(onlara bu bağışlardan yardım ederim)”

⁹²⁰ Dayf, Dîvânu 'z-Zemahşerî, 613; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 541.

⁹²¹ Dayf, Dîvânu 'z-Zemahşerî, 384; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 356.

⁹²² Dayf, Dîvânu 'z-Zemahşerî, 544; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 351.

⁹²³ Dayf, Dîvânu 'z-Zemahşerî, 127; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 18.

Methiyelerinde, tıpkı diğer tüm kasidelerinde olduğu gibi sadece kendisini değil, çevresini ve mazlumları da düşünen Zemahşerî'nin devlet ricalinden taleplerinde herkesin ihtiyaçlarını nazar-ı dikkate aldığını onun şu beytinden anlayabiliyoruz. (Münserih Bahri/Medih)

طاروا بِشُكْرِي الَّذِي مَنْحَتَهُمْ فَاْمَثَلًا الشَّامُ مِنْهُ وَالْيَمَنُ⁹²⁴

“İnsanlar, senin onlara ihsanlarından ötürü bana teşekkür ederek (mutluluktan adeta) uçtular. (Bu ihsanlarla gelen mutlulukla) Şam ve Yemen doldu taşıtı.”

3.8.17.8. Çocukluğu Hakkında

Zemahşerî annesi, babası ve diğer aile efradıyla Harezmi'de geçirdiği çocukluk günlerini özlemle anmakta, babasının hapsedilmesi ve sonrasında duçar oldukları fakirliğin ardından zor ve çetin bir hayata maruz kaldığını şu dizelerle anlatmaktadır. (Tavîl Bahri/Hayat)

مَسْرَّةٌ أَحْقَابٍ تَلْقَيْتُ بَعْدَهَا مَسَاءَ يَوْمٍ أَرِيهَا شَبَهُ الصَّابِ
وَكَيْفَ بَأَنْ تَلْقَى مَسْرَّةَ سَاعَةٍ وَرَاءَ تَقْضِيهَا مَسَاءَ أَحْقَابِ⁹²⁵

“Uzun yıllar mutlu mesut yaşadım. Ardından (gelen) kötü yılların acısı, bana çocukluğumun tatlı günlerini unutturdu.”

“Mutluluk ve saadetle geçen yıllardan sonra hüznün ve acının hüküm sürdüğü bir hayat nasıl (da zor)”

Bu zor ve çetin hayat şartları ona o kadar ağır ve tahammül edilemez gelmiş olacak ki hiç büyümeyi ve çocukken ölmeyi bile isteyebilmiştir. (Tavil Bahri/Medih)

لَطَالَ دَعَائِي أَنْ أَمُوتَ مُعَمَّرًا وَطَالَ عِيَادِي أَنْ أَعِيشَ مُعَمَّرًا⁹²⁶

“Allah’a henüz (bunca bela ve musibet yaşamadan) toy ve çocukken ölmek için çok dua ettim. Yine uzun ömürlü olmamak (bunca acı tecrübeyi yaşamamak) için Allah’a çok yalvardım.”

⁹²⁴ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 516; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 546.

⁹²⁵ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 584; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 46.

⁹²⁶ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 209; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 205.

3.8.17.9. Azmi/ Kararlılığı/ Sabrı

Gerçekten de zor ve çetin şartlar altında hayatını sürdürmek zorunda kalan Zemaşserî'nin başına gelenler normal bir insanın tahammül gücünün oldukça üstündedir. Bunu şu ifadeleriyle satırlara dökmüştür. (Basît Bahri/Mersiye)

ولو حَلَّ ما حَلَّ بي من فادِحِ جَلِّ
وإنَّ مما قراني حَسْرَةً و أسَى
بِرُكْنِ طَوْدٍ ، لكان الطُّودُ يَتَضَعُ
927 وضافني الكَرْبُ من جَرَّاهُ والوَجَعُ

“Eğer benim başıma gelen büyük felaketler, zirvesi göklere kadar uzanan yüce dağların bir yanına bile gelseydi (o dağlar) boyun büker, zelil olurdu.”

“Sanki keder, elem bana misafir gelmiş, bana ızdırap çektiriyorlar. Sanki acı, ızdırap ve çile ikram edilen bir ziyafetin misafiri gibiyim.”

3.8.17.10. İlim Sevgisi

Bütün bu yaşadıklarına rağmen içinde bitmek tükenmek bilmeyen bir ilim sevdası taşıyan Zemaşserî, ilim aşkının yerini hiçbirşeyin alamayacağını şu sözlerle ifade etmektedir. (Kamil Bahri/İlim Sevgisi)

سَهْرِي لِتَنْقِيحِ الْعُلُومِ أَلْذُّ لِي
وَتَمَائِلِي طَرَبًا لِحَلِّ عَوِيصَةٍ
مَنْ وَصَلِ غَانِيَةً وَطِيبِ عِنَاقِ
أَشْهَى و أَحلى من مُدَامَةِ سَاقِ
أحلى من الدَّوْكَاءِ وَالْعُشَّاقِ
نَقْرِي لِأَلْقِي الرَّمَلِ عن أوراقي
نَوْمًا، و تبغي بعد ذلك لِحَاقِي
928 أأبيتُ سهرانَ الدُّجى، وَتَبِيئُهُ

“Geceleri ilmi çalışmalarda bulunmak, güzel sesiyle nağmeler terennüm eden bir dilberle kucaklaşmaktan daha evladır.”

“Anlaşılması zor bir meseleyi çözdüğümde mutluluktan gururlanmak, güzel bir sâkînin elinden şarap içmekten daha lezzetli ve tatlıdır.”

“Kalemimin, arkadaşı olan kâğıtlar üzerinde (yazı yazarken çıkardığı) ses, âşıkların halvet halinde çıkardıkları seslerden daha hoş nağmelidir.”

“Parmaklarımla sayfalar üzerinde remel (vezninde) vuruşlar yapmam, güzel bir hatunun def çalmasından daha keyiflidir.”

⁹²⁷ Dayf, Dîvânu 'z-Zemaşserî, 271-272; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemaşserî, 342.

⁹²⁸ Dayf, Dîvânu 'z-Zemaşserî, 598; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemaşserî, 437.

“Ben geceyi (sayfalarla arkadaşlık ederek) uykusuz geçireyim. Sen ise uyu, sonra da (eğlenirken) sana katılmamı iste (yok öyle yağma)!”

İlme ve âlime çok değer veren Zemahşerî, ilmin insana kattığı değeri başka hiçbir şeyin katamayacağını şu sözleriyle izah etmektedir. (Recez Bahri/Medih)

كفاهُ تَشْرِيفًا كَمَالُ فَضْلِهِ وَالْعِلْمُ زَيْنُ الْحَبْرِ لَا حَبِيرُهُ ⁹²⁹

“İlimde ulaştığı kemal ona şeref olarak yeter. Zira ilim, salih bir âlimin süsüdür. Süslü elbiseler değil.”

Türkçemizde veciz olarak “kalem kılıçtan güçlüdür” şeklinde ifade edilen anlamı bakınız Zemahşerî kendine has üslubuyla nasıl dillendirmektedir.(Hafif Bahri/Medih)

وَصَلِيلُ السِّيُوفِ هَمْسٌ، وَأَخْفَى حِينَ تَخْطُو أَقْلَامُهُ بِالصَّرِيرِ ⁹³⁰

“Kalem’in kâğıt üzerine yazmaya başladığında çıkardığı ses, kılıcın sesini bastırır. Kılıcın sesi (kalemin sesi yanında) fısıltı gibi kalır.”

Kendisinin cahil ve seviyesiz insanlarla mukayese edilmesine bile tahammül edemeyen Zemahşerî bu duygularını şöyle ifade etmektedir. (Mütekarib Bahri/Fahr)

أَلَا تَقْيِسُوا بِي الْجَاهِلِينَ بِعِلْمِ الْمَعَانِي وَعِلْمِ الْبَيَانِ

أَنْظِمَ كَنْظَمِي وَأَنْتَى يُقَاسُ ضَرْبُ الْقَيْونِ بِضَرْبِ الْقِيَانِ ⁹³¹

“Beni meâni ve beyan ilimleri bile bilmeyen cahillerle mukayese etmeyin dostlarım”

“(Söyleyin) Benim nazımlarım (şiiirlerim) onların nazımları (şiiirleri) gibi mi? Bir sanatçının udun tellerine vuruşuyla bir demircinin demir dövüşü nasıl mukayese edilebilir?”

3.8.17.11. Ayağının Sakatlığı

Zemahşerî, yukarıda da üzerinde durulduğu gibi, küçükken yaşadığı bir talihsizlik sonucu ayağı kesilmek zorunda kalınca çok üzülmüş, bu meselenin dedikodu malzemesi yapılmaması içinde, birçok kişinin şahitliğinde bir tutanak düzenlemiştir. Ayağının soğuktan donması sebebiyle kesildiğini içeren bu belgeyi hayatı boyunca yanında taşımıştır. Anlaşılan

⁹²⁹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 464; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 249.

⁹³⁰ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 546; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 268.

⁹³¹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 572; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 556.

o ki bu kayıp, onun sadece bedeninde değil ruhunda da derin yaralar açmış, acı izler bırakmıştır. Hayatına böylece devam eden Zemahşerî'nin şiirlerinde bu acının izlerine rastlamak ve hissetmek mümkündür. (Tavîl Bahri/Medih)

لَقَدْ نَظَرْتُ سُعْدَى إِلَيَّ ، فَأَنْكَرْتُ
فَلا تَسْخَرِي مِن ساقِ رَجُلِي وَعَمْرِيهَا
وَلَا تَضْحَكِي مِن بَغْلَتِي وَقُطُوفِهَا
وَإِنِّي وَإِنْ رَأَيْتُ بَعَيْنَيْكَ بَرَّتِي
مِن مَنَاقِبُ لَوْ كَانَتْ نَجُومًا لَمَّا دَرَّتْ
حِصَافَةُ لُبِّي حَنَكَّتِي كَأَنَّي
أُمُورًا سِوَاهَا بِالنَّكِيرِ أَجْدَرُ
فَفِي ساقِ حَالِي مَوْقِعِ الْعَمْرِ أَظْهَرُ
فَأَقْطَفُ مِنْهَا جِدِّي الْمَتَعْتَرُ
لَمَنْ تَحْتَهَا بَحْرٌ ، جَرَتْ مِنْهُ أُبْحُرُ
لِكَثْرَتِهَا فِي جَوْهَا أَيْنَ تُزْهَرُ
وَلَمْ أَنْضِ سِرْبَالَ الشَّبَابِ مُعَمَّرُ⁹³²

“(Bir zaman sonra) Su’da bana (şöyle bir) baktı. Halimi hatırımı sormak yerine (ayağımın durumunu) sormayı tercih etti.”

“(Bu bakışlarınla) Topal bacağımla alay etme. Zira ruh halim (alay edilecekse eğer) topal bacağımdan daha kötü”

“(Bineğimin (katırımın) böyle yavaş ve aksayarak yürümesine gülme. Benim (kötü) talihim ondan daha yavaş ve daha aksak.”

“(Benim, şu eski püskü elbiselerin altında olmama aldırma. O elbisenin altında nice denizlerin (âlimlerin) beslendiği (ilim aldığı) bir okyanus (allâme) vardır.”

“(Benim) Faziletlerimin her biri bir yıldız olsa, çoklukları yüzünden gökyüzünde ışık saçacakları bir yer bulmakta zorlanırlardı.”

“(Sağduyum (hikmetli bakışım) ve zekâm bana önemli tecrübeler kazandırdı. Ve ben gençlik libasını henüz üzerimden çıkarmış değilim (ihtiyar değilim, bunamadım)”

Sakatlığının onun için bir ayıp ya da kusur olmadığını, bilakis sahip olduğu ilim ve erdemlerinin nice sağlam insanlardan daha fazla ve ileride olduğunu ise şu beytiyle ifade etmektedir.

كَمْ رَأَيْتُ مِنْ أَعْرَجٍ فِي دَرَجِ الْمَعَالِي أَعْرَجٍ وَمِنْ صَاحِبِ الْقَدَمِ لَيْسَ لَهُ فِي الْخَيْرِ قَدَمٌ⁹³³

“(Nice topal insan gördüm ki yüce ideallere doğru(azim ve kararlılıkla) yürürler. Nice sağlam insanlar gördüm ki faydalı bir işte bir adım bile atmazlar.”

⁹³² Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 111; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 239-240.

⁹³³ Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, şrh. Âdem b. Abdülgaflar ed-Demî, (Mısır, 1935), 11.

Başka bir kasidesinde ise şunları söylemektedir.(Recez Bahri/Medih)

وَلَا يَرُغَاكَ الْكَسْرُ فِي جَنَاحِهِ فَرَزِينَةُ السِّيفِ الْفُلُولُ فِي الطَّرْفِ
تَمَثَّلُوا الْأُحْنَفَ فِي الْجِلْمِ، وَمَا عُضٌّ مِنَ الْأُحْنَفِ عَارِضُ الْحَنْفِ⁹³⁴

“Onun bir kanadının (ayağının) kırık olması seni ürkütmesin, üzmesin. (Çok savaşa katılan) Kılıcın ağzındaki çentikler onun süsüdür.”

“(Unutma ki) Ahnef’i⁹³⁵ zekâsı ve sabrından (dolayı) örnek göstermişlerdi. Ahnef’in ayağındaki eğrilik onun (şan ve şerefinden) bir şey eksiltmemiştir.”

3.8.17.12. Eserlerini Yazma Sebebi

Zemahşerî onlarca kitaptan oluşan ve her biri birbirinden kıymetli eserlerini yazma sebebini ise şu beyitleriyle izah etmektedir. (Tavil Bahri/Fahr)

غَرَسْتُ بِهَا دَوْحًا مِنَ الْعِلْمِ مَالِنًا يَدَيَّ كُلُّ جَانٍ ، وَهُوَ دَانٍ مَقَاطِفَا
كَأَنَّ ثُبَاتِ اللَّاحِذِينَ عُلُومَهَا جُنَاهُ نَخِيلٍ ، يَقْطِفُونَ الْمَخَارِفَا⁹³⁶

“Ellerimle ilim (meyveleriyle) doldurduğum devasa, ulu ağaçlar diktim. Her öğrenmek isteyen, her ihtiyacı olan ondan (alsın) koparsın diye.”

“Bu ilim öğrencileri sanki meyve bahçesinden meyve toplayan topluluklar gibidir.”

3.8.17.13. Ataları

Divanında mensubu olduğu aileyi/milleti iftiharla anlatan Zemahşerî, ataları hakkında şu bilgileri vermektedir.(Tavîl Bahri/Fahr)

نَمَانِي مِنْ آبَاءِ صِدْقٍ أَعْفَةٍ وَمِنْ أُمَّهَاتٍ قَدْ عُرِفْنَ عَفَائِفَا⁹³⁷

“(Rabbim) beni sadakat ve namus timsali bir babanın ve iffet ve şerefi herkesçe bilinen bir annenin (eliyle) büyüttü.”

Başka bir beytinde de iffet ve hayâsını atalarının mirası olarak görmekte ve bunu bir iftihar sebebi olarak zikretmektedir. (Tavîl Bahri/Fahr)

⁹³⁴ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 457; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 398.

⁹³⁵ Ebû Bahr Sahr b. Kays b. Muâviye el-Ahnef es-Sa'dî et-Temîmî (öl. 67/686-87) Fetihleri, cesareti ve zekâsı ile tanınan tâbiî. Ayaklarının içe bükük olması nedeniyle yürüyüşünde sıkıntı olduğu rivayet edilir. bk. Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 457; Ahmet Önkal, “Ahnef b. Kays”, *TDVİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/174.

⁹³⁶ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 214; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 374-375.

⁹³⁷ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 212; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 371.

وَأُورَثَنِي ثَوْبِي حِيَاءٍ وَ عِفَّةٍ جُدُودٌ كِرَامٍ، وَالْمَوَارِيثُ تُذَخَّرُ⁹³⁸

“Asil ve şerefli atalarım bana iffet ve hayâdan ibaret bir libas (seciye) miras bıraktılar. (böyle aziz bir) miras korunur, saklanır.”

Büyük Türk âlimi Zemahşerî, mensubu olduğu milletin şerefli bir millet olduğunu, bu yüzden de kendisine kötü şeyler yapmanın yakışmayacağını şu mısralarla ifade etmektedir. (Vâfir Bahri/Medih)

قَبِيحٌ بِي إِلَى الْفَضْلِ اِنْتِسَابُ وَالْمَأْمُومَاتُ بِأَفْعَالٍ رَدِيَّةٍ⁹³⁹

“Ben asil ve şerefli bir kavimdenim. Bana kötü işler yaraşmaz.”

3.8.17.14. Arapça Sevgisi

Arapçayı, Kur’ân ve Sünnet’in dili olması ve hocası Ebû Mudarr ed-Dabbî’ye olan bağlılığı sebebiyle çok seven ve Arapçayı belki de tüm çağlar itibarıyla en iyi bilenlerden biri olan Zemahşerî bu sevgisini şu beytiyle ifade etmektedir. (Tavîl Bahri/Fahr)

وَقُلْ هَلْ فَنَسَا فِي الْأَرْضِ غَيْرَ لِسَانِهِمْ لِسَانٌ فَشَوَّ الضَّوْءِ ، وَالْيَوْمُ شَامِسٌ
بِهَ عَجَّ فِي أَمْصَارِهَا كُلِّ مَنبَرٍ وَطَنَتْ بِهِ فِي الْخَافِقِينَ الْمَدَارِسُ⁹⁴⁰

“De ki, güneşli bir günde güneş ışıklarının (her tarafa) yayıldığı gibi, yeryüzünde yayılan, Arapça dışında başka bir dil var mı?”

“(İslam) Beldelerinin minberleri (Arapça konuşan hatiplerin sesleriyle) doldu, taştı.

Doğuda ve batıda tüm medreselerde (onu öğrenmek isteyen talebelerin sesleri) çınladı, yayıldı.”

3.8.17.15. Arapları Şuûbiyye’ye Karşı Müdafaası

Divanında müşahede ettiğimiz kadarıyla Hz. Peygamber’in Arap olması ve Kur’ân-ı Kerîm’in Arapça inmesi, hocası Ebû Mudarr ed-Dabbî ve Mekke’de kaldığı sürede kendisini ağırlayan İbn Vahhâs’ın hatrına Arap milletine de sevgi beslediği anlaşılan Zemahşerî, bu duygularını biraz da şuûbiyye hareketine tepki olarak sert bir şekilde izhar etmiştir. Bunu

⁹³⁸ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 112; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 241.

⁹³⁹ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 305; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 573.

⁹⁴⁰ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 38; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 302.

yaparken de bir milleti diğere tercih etmek gibi bir gaye gütmemiş, tamamen İslâmî hassasiyetlerle hareket etmiştir.⁹⁴¹ (Tavîl Bahri/Fahr)

وللعربُ العُرباءُ أصلُ نَبَعَةٍ وهل يستطيع الحَزَّ في النَّبَعِ ضارِسُ
إِبَاءُ إِبَاءِ الخَيْلِ، وهي شَوامِسُ وصَبْرُ كَصَبْرِ الهَيْمِ وهي خَوامِسُ
أَجَلُ رسولٍ منهم وِبلِسْنهم أَجَلُ كِتَابٍ، فاعْتَبِرْ يا مُنافِسُ
وَقُلْ للشُّعوبِ بَيِّنٌ : إِنَّ حَدِيثَكُمْ أَضاليلُ من شَيْطانِكُمْ و وساوسُ⁹⁴²

“Halis Arapların özü Nebe‘a ağacından daha serttir, katıdır. Hangi azı diş (güçlü kişi) nebe‘a⁹⁴³ ağacına çentik atabilir?”

“Onların, asi, soylu bir yaban atı gibi haysiyetleri vardır. Beş gün susuz kalmış bir deve gibi de sabırlıdırlar.”

“(Herşey bir yana) En büyük Peygamber onlardandır. En büyük kitap onların dilindedir. Bunu da gözden kaçırma ey (laf) yarıştıran.”

“ De ki o şüûbîlere sizin (Arapları aşagılayan) sözleriniz batıldır. Şeytanınızın vesvesesinden başka bir şey değildir.”

3.8.17.16. İhtiyarlıktan Şikâyeti

Zaman zaman ihtiyarlığından da şikâyet eden Zemaşşerî, ihtiyarlığı ahireti hatırlatan bir ikaza benzetmektedir. (Kâmil Bahri/Zühd)

ومَرَوَعَةٍ بِمَشِيبِ رَأْسِي ، أَقْبَلْتُ تَبْكِي ، فَقُلْتُ لَهَا وَدَمْعِي جَارِي
هَذَا المَشِيبُ لَهَيْبُ نارٍ ، أوقَدْتُ في القلبِ ، مَوْقِدُها جِذَارُ النارِ⁹⁴⁴

“Saçlarımı resmeden (beyazlatan) ihtiyarlığın korkusuyla bir ağlama tuttu beni.

Gözlerimden yaşlar dökülerek ona dedim ki:”

“Bu ihtiyarlık cehennem ateşi gibidir, kalpleri tutuşturur ve kıyamet gününü (cehennem ateşini hatırlatan) bir ikazdır.” Diğer bir beytinde ise ihtiyarlığa bakışı şu şekildedir.

(Tavîl Bahri/Yaşlılık)

تجاوَدَ في فَوَدَيِّ لُونانٍ: مُفْرِحُ يُخَفِّفُ عن قلبي و آخِرُ مُفْرِحُ⁹⁴⁵

⁹⁴¹ el-Cüveynî, *Menhecü'z-Zemaşşerî fi tefsiri'l-Kur'âni ve beyâni İ'câzihî*, 30.

⁹⁴² Dayf, *Dîvânu'z-Zemaşşerî*, 36-38; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşşerî*, 300-302.

⁹⁴³ Ok yapımında da kullanılan sert bir ağaç türüdür. bk. İbn Manzûr, “nebe‘a”, 6/4327.

⁹⁴⁴ Dayf, *Dîvânu'z-Zemaşşerî*, 354; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşşerî*, 262.

“Başımın iki yanında şakaklarımda iki renk birbiriyle yarışıyor adeta. (Siyah olanlar) beni mutlu ediyor. (Beyaz olanlar ise) beni yaralıyor, canımı yakıyor.”

3.8.17.17. İçki İçmediği

Şairin kendisinin ve ailesinden herhangi birinin hayat boyu ağızlarına şarap sürmedikleri, şarabın tadını tatmadıkları ise şu beyitlerden anlaşılabilir. (Basît Bahri/Özlem)

أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ أَنِّي قَدْ نَسَبْتُ بِهَا وَلَمْ أَكُنْ بِحُمَيَّاهَا بِذَوَّاقٍ
وَلَمْ يَذُقْهَا أَبِي ، كَلَّا وَلَا أَحَدٌ مِنْ أُسْرَتِي وَاتِّفَاقِ النَّاسِ مُصَدَّقِي⁹⁴⁶

“Allah-u Teâlâ’dan niyazım odur ki, beni, şarabı ve onun geçtiği hamriyeyi zikrettiğim için beni cezalandırmasın. O da çok iyi biliyor ki ben ondan bir damla bile tatmadım.”

“Babam da tatmadı. (hatta) ailemden tek bir fert bile tatmadı. Sözümlerin doğruluğuna tüm herkes şahittir.”

Takva sahibi, sefih tutum ve davranışlardan daima uzak durduğu aşıkâr olan Zemahşerî’nin içki içmediği kendi dilinden şöyle dökülmektedir. (Tavîl Bahri/Medih)

وَذُو وَرَعٍ ، لَا الْكَأْسُ تَعْرِفُ كَفَّهُ وَلَا كُفَّهُ الشَّطْرَنْجِ تَعْرِفُ وَالنَّرْدَا⁹⁴⁷

“O takva sahibidir. Onun eli içki kadehi nedir bilmez. Hatta satranç ve tavla dahi oynamamıştır.” Başka bir beytinde de şunları söylemektedir. (Basit Bahri/ Medih)

مَا مَسَّتِ الْكَأْسَ يَمْنَاهُ وَلَا صَدَمْتُ فَاهُ ، وَكُلُّهُمْ بِالرَّاحِ مَعْلُولُ⁹⁴⁸

“(Bir genç düşünün ki) Etrafındaki herkes içkiye mübtela vaziyetteyken, onun eline kadeh değmemiş, ağzına da sürmemiş olsun (İşte o benim).”

3.8.17.18. Tevekkül/Tevbe Edişi

Dünyada Peygamberler dışında hiç kimse hatadan hâlî değildir. Zemahşerî de elbette hataları, zaafı olan bir insandır. Bunu en iyi bilen de yine kendisidir. Allah’a kulluğunu ifa

⁹⁴⁵ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 162; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 113.

⁹⁴⁶ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 239; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 438.

⁹⁴⁷ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 102; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 144.

⁹⁴⁸ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 232; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 474.

konusunda hassas olan Zemahşerî hatalarından dolayı tevbe etmeyi de ihmal etmemiştir. (Medîd Bahri/ Zühd)

قَابَلَ التَّوْبِ لَقَدْ نَصَحْتُ تَوْبَتِي فَاغْفِرْ لِتَائِبِهَا
رَبِّ أَبْغِي مِنْكَ خَاتِمَةً حُمِدْتُ فَاسْمِعْ لَطَائِبِهَا
وَوَفَاتِي فِي سَبِيلِكَ لِي خُطْبَةً فَاسْمِعْ لَخَاطِبِهَا⁹⁴⁹

“Ey tevbeleri kabul eden Rabbim, sana tevbe-i nasûh ile tevbe ediyorum. Bu tevbe edenin tevbesini kabul eyle.”

“Rabbim, senden şan ve şerefle yâd edilen bir son diliyorum. Bu isteğın sahibini işit.”

“Rabbim, ölümüm senin yolunda, senin rızana uygun olsun. Şu hitap sahibinin hitabını işit.”

Şairimiz başına gelen musibetlere sabırla mukabele etmiş ve her daim Allah’a tevekkül halinde olmuştur. (Basit Bahri/Mersiye)

فَوَضَّ إِلَى اللَّهِ إِنَّ النُّجْحَ مُرْتَقَبٌ إِذِ الْأُمُورِ إِلَى ذِي الْعَرْشِ فَوُضَّتْ⁹⁵⁰

“(Ey Zemahşerî) Allah’a tevekkül et. Eğer Arş-ı Âlâ’nın sahibine tevekkül edersen zafer ve dertlerden kurtuluş seni beklemektedir.”

3.8.17.19. Hz. Ali, Ehl-i Beyt ve Dört Halife Sevgisi

Zemahşerî divanında itikadî ve siyasî konulara yer vermemiştir. Ancak onun siyasî tercihlerini üstü kapalı da olsa bazı beyitlerinde izhar ettiği muhakkaktır. Bunu, ilgili beyitler incelendiğinde anlamak mümkündür. Mesela Hz. Ali ve Muaviye arasındaki siyasî mücadelede, tercihini her zaman Hz. Ali ve Ehl-i Beyt’ten, Abbâsî-Emevî çekişmesinde ise tercihini her zaman Abbâsîlerden yana kullandığı görülmektedir. (Tavil Bahri/Medih)

وَهَلْ لِسُكَيْتٍ أَنْ يُجَارَى سَابِقًا؟ وَهَلْ لِابْنِ هِنْدٍ أَنْ يُسَاجَلَ حَيْدِرًا⁹⁵¹

“Yarış alanında en sonuncu at ile birincinin yarışması olacak iş midir? (Tıpkı bunun gibi) Hindin oğlu Muaviye kim oluyor ki Hz. Ali gibi bir arslanla boy ölçüşsün?”

⁹⁴⁹ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 228; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 48.

⁹⁵⁰ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 249; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 68.

⁹⁵¹ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 206; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 202.

Emevilere karşı olumsuz tutumunun altında onların Ehl-i Beyt'e yaptıkları haksızlıklar olduğunu ise şöyle dile getirmektedir. (Tavil Bahri/Medih)

رَبَّاتُ بِنَارِي أَنْ تُنَاطَرَ نَارَهُمْ وَأَبْغَضْتُهُمْ بُغْضَ الْحُسَيْنِ بَنِي صَخْرٍ⁹⁵²

“Ben o zalimlerin yaptıklarıyla (Emevi dönemi şairlerinin şiirleriyle) benim yaptıklarımın karşılaştırılmasından, yan yana zikredilmesinden razı değilim. Onlardan tıpkı Hz. Hüseyin'in sahr oğullarından (Emevî ailesinden, yezitten) nefret ettiği gibi nefret ediyorum.”

Hz. Ali ve oğlu Hz. Hüseyin'in şehit edilmelerini içine sindiremeyen Zemahşerî bu olayların kendisini adeta zehirlediğini şu mısralarıyla bize aktarıyor. (Remel Bahri/Medih)

سَامَنِي قَتْلُ الْمُرَادِيِّ عَلِيًّا وَالْكَلابِيِّ الْحُسَيْنَ بَنِ عَلِيٍّ⁹⁵³

“Murâdî'nin (ibn mülcem) Hz. Ali'yi, kilâbî'nin (şemr b. zi'l-cevşen el-kilabi) de Hz. Hüseyin'i şehit etmesi beni kahrediyor, adeta zehirliyor.”

Allah'a (cc) Hz. Peygamber'e (sav) Hz. Ali'ye (ra) ve Ehl-i Beyt'e sevgisini ise en güzel şekilde şu dizeleriyle dile getirmektedir. (Hafif Bahri/Fahr)

فَاعْتَصِمِي بِ: لَا إِلَهَ سِوَاهُ ثُمَّ حُبِّي لِأَحْمَدَ وَعَلِيٍّ

فَازِ كَلْبُ بِحُبِّ أَصْحَابِ كَهْفٍ كَيْفَ أَشْقَى بِحُبِّ آلِ النَّبِيِّ⁹⁵⁴

“Benim tutunduğum tek hakikat şudur: Allah'tan gayri ilah yoktur. Sonra da Hz. Muhammed (sav) ve Hz. Ali'ye (ra) olan muhabbetle bağlılığımdır.”

“Kıtmîr dahî Ashâb-ı Kehf'e muhabbetinden ötürü kurtulmuşken, ben nasıl olurda Hz. Peygamber'in ailesine, Ehl-i Beyt'e muhabbetten imtina ederim.”

Zemahşerî'nin Ashâb-ı Kirâm'a olan sevgisine medih bölümünde kısaca değinmiştik. Onun Hulefâ-i Râşidîn' e olan sevgisi de zikredilmeye değer mahiyettedir. Onlar için bir kıta kaleme alan müellif sevgisini dizelere şöyle dökmektedir. (Serî' Bahri/Medih)

أَرْبَعَةٌ لِلدِّينِ أَرْكَانٌ حُبُّهُمْ يُمِّنُّ وَإِيمَانٌ

⁹⁵² Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 183; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 260.

⁹⁵³ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 473; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 584.

⁹⁵⁴ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 619; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 589.

أربعة أول أسمائهم عينٌ وهم في الناس أعيانٌ
عتيقٌ والفاروقُ والمجتبى منهم، وذو النورين عثمانٌ⁹⁵⁵

“Dört (devasa şahsiyet) vardır ki onlar dinin temel taşlarıdır. Onları sevmek hem imanın bir rüknü hem de saadettir.”

“Bu dört ulu şahsiyetin isimleri –ayn- harfiyle başlar. Onlar bu ümmetin en önde gelen örnek şahsiyetleridir.”

“Atık (Hz. Ebu Bekir) ve el-Fârûk (Hz. Ömer) ve el-Müctebâ (Hz. Ali) ile iki nur (Rukiyye ve Ümmügülüm) sahibi Hz. Osman ’dır onlar.”

3.8.17.20. Abbâsî-Emevî Değerlendirmeleri

Kendisini duygusal anlamda Abbasîlere intisap eden Zemaşşerî⁹⁵⁶ Emevilere ve onların yönetimine olumsuz yaklaşmaktadır. Bunu, Hz. Ali ve Ehl-i Beyt’e sevgisini dile getirdiği kasidelerinde de zımmen görmek mümkündür. Emevî yönetimini kaba, yamuk ve dinsiz olarak değerlendiren Zemaşşerî bu düşüncelerini şöyle sergilemektedir. (Tavil Bahri/Medih)

وكان التوى ركنُ الإمامة قبلهم
أقامتُ بلا حقِّ ثمانين حجةً
فلما استجيبتُ دعوة الحقِّ أقبلتُ
فَهَشَّتْ إليهم كالتى طال حمدُها
فلما تولَّوها استقام المَعْوَجُ
يعالجُها من نسلِ مروانَ أعلجُ
إلى خيرٍ من خيفوا مُحِقِّينَ أو رجوا
على أنها في قومها تتزوج⁹⁵⁷

“Onlardan (Abbâsîlerden) önce devlet yönetimi bozuldu. Ancak onlar (Abbâsîler) yönetimi ele geçirince bozukluk düzeldi.”

“Dinsiz, münkir Mervân ’ın⁹⁵⁸ soyundan olanlar 80 yıl devleti haksız yere yönettiler.”

“(İnsanların Allah’a yaptıkları) dualar kabul görünce, hilafet, ümmetin güçlü, liyakat sahibi ve hak ve hayır peşinde olanların (Abbâsîlerin) eline geçti.”

“Hilafet onlarla huzur buldu. Artık kendi gençlerini evlendirebilecekleri için Allah’a hamd ettiler.”

Emevi ailesinin ümmetin arasına fitne tohumları ektiğini, iktidar oldukları dönemin de bunda büyük payı olduğunu şu şekilde ifade etmektedir. (Tavil Bahri/Medih)

⁹⁵⁵ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemaşşerî*, 614; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşşerî*, 547.

⁹⁵⁶ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemaşşerî*, 69; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşşerî*, 95.

⁹⁵⁷ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemaşşerî*, 68; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşşerî*, 93-94.

⁹⁵⁸ Ebû Abdilmelik Mervân b. el-Hakem b. Ebi’l-Âs b. Ümeyye el-Ümevî (öl. 65/685) Emevî halifesi ve Mervânî kolunun kurucusu

وباضتُ مرارًا فتنَةً جاهليَّةً فكان لها في آلِ مَرْوانَ فاقِصٌ⁹⁵⁹

“(Emevi ailesi) toplumda, cahilyeden kalan fitne tohumlarını ektiler. Bunda da Mervan ailesinin büyük payı vardı.”

Emevî ailesinin önemli simaları Ebû Süfyân, Muaviye ve Ziyâd b. Ebîh hakkında da olumsuz düşüncelerini şu dizelerle ifade etmektedir. (Taviî Bahri/Medh-i Rasûl)

و دَلَّى أبو سفيان خلفَ قَدالِهِ عَقِيصَةَ غَدِرٍ أَيْنَ عنها العَقائِصُ
لقد عَقَصَتْها هِنْدُ ثُمَّ بَنَيْها مع ابنِ أبيه وهو صِنُو مُخالِصٌ⁹⁶⁰

“Ebû Sufyan ensesindeki (kafasındaki) ihanet ve kalleşlik bağını çözdü. Böyle bir hainlik ve kalleşlik görülmemişti.”

“Ona bu hainlik ve kalleşlik bağının (saç topuzunu) karısı Hind örmüştü. Onunla birlikte oğulları (Muaviye) ve ibn Ebîhte aynı şekilde kalleş ve haindi.”

3.8.17.21. Kızınca Söviyor

Arap edebiyatında şairlerin bazen şiirlerinde sinkaflı kelimeler kullandıkları vakidir. Genellikle hiciv türü kasidelerde karşımıza çıkan bu tür ifadelere Zemahşerî şiirlerinde rastlamak pek mümkün değildir. O en hiddetli olduğu zamanlarda bile üslubunu bozmamış ve nadiren nazmettiği hiciv türü kasidelerinde bile seviyesini koruyabilmiştir. Ancak aşağıda zikredeceğimiz beyit onun bu üslubunun dışına çıktığını gördüğümüz yegâne beyit olarak karşımıza çıkmıştır. Abdullah isimli memduhu için nazmettiği kasidesinin bir beytinde ona yapılan haksızlıklara çok kızmış olacak ki muhataplarına sövmüştür. Aynı zamanda ayetten iktibas için de güzel bir örnek olan beyit şu şekildedir. (Kamil Bahri/Medih)

قالَتْ سعادته لِجمعِ عُداته موتوا بغِيظكم، بني أستاها⁹⁶¹

“Onun yüce ve şanlı makamı tüm düşmanlarına şöyle seslenmiştir. Geberin, çatlayın kininizden, ey g...t oğlanları.”

3.8.17.22. Hâricîliğe Bakışı

Haricilik, Zemahşerî'nin de yaşadığı IV. Abbâsi döneminde her ne kadar etkisini önemli ölçüde yitirmiş olsa da varlığı sürdürmekte idi. Şiirlerinde itikadi konulara asla

⁹⁵⁹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 33; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 326.

⁹⁶⁰ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 33; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 325-326.

⁹⁶¹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 381; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 570.

değınmediğini bildiğimiz Zemahşerî, bir dostuna nasihat eder mahiyette Haricilik hakkında şu kıtayı kaleme almıştır. (Mütakarib Bahri/ Hicâ)

أفي دولة الخارجيين تـرجو فـلاحًا ؟ رجوتَ الذي لا يكون
تـربصُ بهم مـصرعًا عن قريب فلـلريح بعد هبوبِ سـكون⁹⁶²

“Sen Haricilerin Devletinde (iktidarlarında) bir kurtuluş, felah mı umuyorsun?(Bil ki) umut beslediğin şey olamaz.”

“Sen onların yakın zamanda helak olacağı günü bekle (göreceksin). Unutma her kasırgadan sonra bir sükûnet vardır.”

Bunların dışında divanda gördüğümüz bazı şiirler var ki hangi kategoride değerlendireceğimiz hususunda tereddüt ettiğimiz bu şiirleri okurların takdirine sunmak gerekmektedir. Bu şiirleri hiciv olarak tasnif etmek mümkün olduğu gibi şekvâ sahasına dâhil etmek ve hatta tasvir olarak değerlendirmek de imkân dâhilindedir. Harezmi ve Harezmliler hakkında şairin hissiyatını yansıtan bu şiirler, müellifin daha önce de bahsini ettiğimiz, insanların onun kadrini ve kıymetini bilmedikleri için dile getirdiği şikâyet ve serzenişler olarak değerlendirilebileceği gibi hicâ veya tasvir olarak da algılanabilecek mahiyettedir.

Bunlardan ilk olarak iki beyitlik bir kıta karşımıza çıkmaktadır. Burada doğrudan Harezmi ehlini işaret eden şair, onların çok soğuk insanlar olduğundan bahisle şunları söylemektedir. (Recez Bahri/ VASF)

خوارزمُ مثلُ الزمهرير، وهي إن قيستَ ببردِ أهلها كالهوية
ببردها يجمدُ باعًا ماؤها وبردُهم يجمدُهم تمانية⁹⁶³

“Harezmi’nin iklimi sert ve soğuk şiddetlidir. Ancak Harezmlilerin soğukluğuyla mukayese edildiğinde iklimin soğukluğu haviye cehennemi gibi kalır.”

“İklimin soğukluğu (ırmaklardaki, göllerdeki) suları bir kulaç (kalınlığında) dondurur ancak Harezmlilerin soğukluğu sekiz kat daha fazla dondurucudur.”

Zemahşerî, hem imanın hem de ilmin temeli olan aklını kullandığı için de zaman zaman sert eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştiriler ve uğradığı haksızlıklar onu yolundan etmeye yetmemiş, doğru bildiğini yapmayı ve söylemeyi sürdürmüştür. Bu sebeple de bazen

⁹⁶² Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 566; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 548.

⁹⁶³ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 459; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 571.

yakınmaları ve şikâyetleriyle bu ahvale işaretler eden Zemahşerî, tüm hayatı boyunca iki şeyden çok muzdarip olmuştur. Bunlardan birincisi liyakatsiz insanların hak etmedikleri makamlara gelmeleri/getirilmeleri diğeri ise ilim erbabına hak ettiği değerin verilmeyişidir. Biz, bu minval üzere müellifin Harezmi ehline dair şikâyetlerini de kendisinin ve kendisi şahsında ilim erbabının kadrinin bilinmemesi ve liyakatsiz kişilerin bürokraside önemli yerlere getirilerek ilim erbabının başına amir konumuna getirilmelerine bir isyan şeklinde değerlendiriyoruz.

Onun İbn Vahhâs'a methiyelerini ve Mekke'ye özlemini dile getirdiği, bazı yöneticilerin ve insanların vefasızlığını ve kıymet bilmeyişlerini dile getirdiği şu beyitler de ilginçtir. Kanaatimiz odur ki burada yerilen topluluk İbn Vahhâs'ı ve muhtemelen kendisini eleştiren bazı Mekkelilerden başkası değildir. (Vâfir Bahri/Mekke Sevgisi/Medih)

رُزِقْتَ بَنِي زَمَانٍ لَمْ يَمُصُوا نُدِيًّا لِلْكَرَامِ بِهَا ارْتِضَاعُ
سَقَطَتْ عَلَى نُوَاسٍ صَغَرَتْهُمْ طِبَاعُ أُرْدَالٍ بئسَ الطَّبَاعُ
فَلَا بَسَطُوا إِلَى الْمَعْرُوفِ كَفًّا وَلَا طَالَتْ لَهُمْ فِي الْخَيْرِ بَاغُ
نُؤَيْسٍ، فِيهِمُ النَّكْدُ الْمَكْنَى أبا الْحِزْمَانِ وَالشُّحُّ الْمَطَاعُ⁹⁶⁴

“Öyle bir insan topluluğuyla sınanıyorsun ki analarından şan ve şeref adına hiçbir şey emmemişler.”

“Senin bahtın da (maalesef) hakir ve zayıf karakterli insancıklar arasına düşmenmiş. Onların tabiatları ne kadar da kötü.”

“Bunlar iyilik namına bir şeye el uzatmazlar, hayırlı bir işe doğru kulaç (adım) atmazlar.”

“Bu (zayıf karakterli/sığ zihinli) küçük insanların vasıfları; mızımız olmaları ve sürekli şikâyet etmeleri, insanları (nimetlerden) mahrum bırakmaları, şiddetli cimri olmalarıdır.”

Bu insanların ve yaşadıkları toplumun, ilim erbabına bir davulcu, bir müzisyen kadar bile değer vermediklerini de üzümlere ifade eden şair kasidesine şöyle devam etmektedir.

تَرَى الصَّنَاجَ ، تَنْفَعُهُ يَدَاهُ وَلَيْسَ لِعَالَمٍ بِهِمَا انْتِفَاعُ
هَمُّ شَرِّ السَّبَاعِ فَلَا ذِنَابُ مُكَافَأَةُ الْوُجُوهِ ، وَلَا ضِبَاغُ

⁹⁶⁴ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 299; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 346.

هم ضررٌ أناخَ بغيرِ نفعٍ عليكِ ورُبَّما نفعُ السِّبَاغِ⁹⁶⁵

“Davulcular görürsün (davul çalarak fayda temin ederler). O yöneticinin (yardım) eli o davulculara uzanır da, o ellerin ilim erbabına uzandığı görülmemiştir.”

“Onlar yırtıcıların en kötüleridir. (Hatta) korkutucu yüziyle kurt veya sırtlan da değildir. (onlardan da kötülerdir.”

“Onlar kötülüğün ta kendisidir. Sana yırtıcıların bile faydası olabilir ama onların bir faydası olmaz.”

Bu şikâyetlerin, kınamaların asıl muhatabının Harezmliler olmadığı, şairin kasidenin devamında işaret ettiği gibi Acemler/Farisiler olduğu açıkça görülmektedir. Beyit şu şekildedir. (Vâfir Bahri/Medih)

وَأَنْذَرَنِي أَرَقَمَ مِنْ عَجِيمٍ رُقَى مَنُهَوِّشِهَا ، لَا تُسْتَطَاعُ⁹⁶⁶

“(Allah (cc) beni zehirli yılanlardan daha tehlikeli Acemlere/Farisilere karşı uyardı. (O yılanların zehri o kadar etkili ki hiçbir tedbir) fayda sağlamaz.”

Zemahşerî şiiirlerinde hayata dair her şeyi bulmak mümkündür. Methiyelerden mersiyelere, aşktan, ayrılık ve hasrete, zühd ve takvadan tevbeye, gazelden fahr’a kadar yazdığı şiiirler bugün bizler ve tüm insanlık için ibret verici niteliktedir.

⁹⁶⁵ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 299; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 347.

⁹⁶⁶ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 300; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 347

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. Zemahşerî Şiirlerinde Belagat: Meâni- Beyan-Bedî'

Belagat, Arapça بلع filinden türemiş bir isim olup, türevleriyle birlikte lügatte, güzel konuşmak, bir yere varmak, hedefe ulaşmak, ulaştırmak, az ile yetinmek, bir şeyin son noktasına erişmek, bildirmek, olgunlaşmak, sona ermek, ergenliğe girmek, uygulamak, gayret etmek, abartmak, anlamlarına gelmektedir.⁹⁶⁷ İstılahta ise belâgat, doğru bir sözü güzel bir üslupla muktezây-ı hâle uygun olarak söylemek, fasih bir sözü muhatabın hâlet-i ruhiyyesine (fikrî, zihnî, psikolojik, eğitim durumuna) uygun kelimelerle ifade biçimi ve düşüncüyü, sözlü ya da yazılı olarak yerinde ve zamanında, manası en açık bir biçimde, akıcı ve doğru olarak ifade etmek şeklinde tanımlanmaktadır.⁹⁶⁸

İlk olarak cahiliye dönemi şiirlerinin tenkidıyla kendisini gösteren belagat ilmi, Kur'ân'ın inmesiyle ulaşabileceği en yüksek suretiyle vücut bulmuş, Kurân-ı Kerîm ayetleri, edebiyat ve dil bilimlerinin de tekâmülünü sağlamıştır. Kur'ân'ı anlamaya yönelik Meâni'l-Kur'ân, Mecâzu'l-Kur'ân, Garîbu'l-Kur'ân ve İ'râbu'l-Kur'ân başlıklı çalışmalar filolojik olma özelliklerinin yanı sıra Kur'ân'ın edebî yönüne de atıflar içermektedir.⁹⁶⁹ Sonraki dönemlerde Sîbeveyh'in (öl.180/796) *el-Kitab*, Müberrid'in (öl.285/898) *el-Muktadab adlı eserleri* nahiv kitapları olmakla beraber edebî sanatlara değinirken belagat konularını da ele almışlardır. Kur'ân ve şiirlerdeki edebî sanatlarla alakalı kaleme alınan Asmaî'nin (öl.216/831) *Kitâbu fuhûleti's-şuarâ*, Müberrid'in *el-Kâmil*, İbn Sellâm el-Cumahî'nin (öl.231/846) *Tabakâtu fuhûli's-şuarâ* ve Câhız'ın (öl.255/869) *el-Beyân ve't-tebyîn* adlı eserleri günümüze kadar ulaşan ilk eserlerdir. Hicri 4. yüzyıldan itibaren edebî tenkid ve belagat konulu müstakil eserler ortaya çıkmaya başlamış, İbn Tabâtaba'nın (öl. 322/933) *'İyâru's-şi'r*, Kudâme b. Ca'fer'in (öl.337/948) *Nakdu's-şi'r* adlı eserleri belagatle ilgili birçok konuya açıklık getirmiştir. Abdülkahir el-Cürçânî'ye (öl.471/1078) gelinceye kadar Ebû Hilâl el-Askerî'nin (öl.395/1005) *Kitâbu's-sinâ'ateyn*, İbn Reşîk el-Kayravânî'nin (öl.456/1063) *el-Umde fî mehâsini's-şi'r ve âdâbih*, İbn Sinân el-Hafâcî'nin (öl.466/1073) *Sırru'l-belâğa* adlı eserleriyle büyük bir aşama kaydeden belagat ilmi onunla birlikte yepyeni

⁹⁶⁷ Zemahşerî, "beleğa", 1/75; İbn Manzûr, "beleğa", 1/345-347; Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî')* 27-28; Ali Bulut, *Belâgat Meâni-Beyân-Bedî'*, (İstanbul, MÜİF Vakfı Yayınları, 2013), 45; Mehmet Ali Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2004), 33; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *el-Belâgatü'l-'Arabiyye üsüsühâ ve ulûmuhâ ve fînûnuhâ*, (Dimişik: Dâru'l-Kalem, 1996) 1/128.

⁹⁶⁸ Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî')*, 28; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 33; Bulut, *Belâgat Meâni-Beyân-Bedî'*, 45; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *el-Belâgatü'l-'Arabiyye üsüsühâ ve ulûmuhâ ve fînûnuhâ*, 1/129.

⁹⁶⁹ Ferrâ (öl.209/824) ve Ahfeş'in (öl.215/830) *Meâni'l-Kur'ân*, Ebû Ubeyde'nin (öl.209/824) *Mecâzu'l-Kur'ân*, İbn Kuteybe'nin (öl.276/889) *Te'vilu müşkili'l-Kur'ân* ve *tefsîru garîbi'l-Kur'ân* adlı eserleri bu türdendir.

bir bakış açısı kazanmış, meânî, beyân ve bedî ilimleri onun *Delâilu'l-i'câz* ve *Esrâru'l-belâğa* isimli eserlerinde ayrıntılarıyla ortaya konmuş, kendinden sonraki çalışmalara da ilham kaynağı olmuştur. Zemahşerî'nin, Curcânî'nin *Delâilu'l-i'câz* ve *Esrâru'l-belâğa* adlı eserlerini esas alarak Kur'ân ayetlerindeki edebî sanatları incelediği *el-Keşşâf* adlı tefsir kitabı da belagat ilminin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır.⁹⁷⁰

Belagat, edebiyat kaidelerini ve meânî, beyân ve bedî' gibi edebî sanatları kapsamına alan ilim dalıdır. Başka bir ifadeyle belâgat, meânî, beyân ve bedî' olmak üzere üç ana bölüme, disipline ayrılır. Belagat alanında en önemli simalardan biri olarak görülen Zemahşerî'nin özellikle meâni ilmini tüm tafsilatıyla ortaya koyup olgunlaştıran kişi olduğu kabul edilmektedir.⁹⁷¹ Beyan ve bedî' ilimlerinde de tehassusu ile temeyyüz eden Zemahşerî bu alanlarda yaptığı çalışmalar ve ortaya koyduğu tahlillerle belagat yeni bir bakış açısı kazandırmış, edebiyat tarihine adını altın harflerle yazdırmıştır.

4.1. Zemahşerî Şiirlerinde Meâni

Meânî kelimesi ma'nâ (معنى) kelimesinin çoğuludur. Meânî, beyân, bedî' şeklinde üç farklı disipline ayrılan belâgatın, sözün yerinde ve zamanında olma yani muktezâ-i hâle uygun olma şartlarını, sözü duruma ve yere göre uyarlama ilkelerini inceleyen dalına meânî ilmi denir.⁹⁷² Meâni haber ve inşa cümlelerinden oluşmaktadır. Haber cümlesi; doğru ya da yanlış (yalan) bir hüküm içeren cümledir. İnşa cümlesi ise hüküm ifade etmeyen, doğru ya da yanlış (yalan) olarak değerlendirilemeyen cümledir.⁹⁷³ Zemahşerî divanında gerek haber gerekse inşa cümlelerine dair sayısız örnekler bulmak mümkündür. Şimdi bunlara birkaç örnek zikrederim.

4.1.1. Haber cümlesi

Müsned (mahkûmun bih) ve müsnedün ileyh (mahkûmun aleyh) şeklinde iki temel ögesi vardır. Müsned, fiil cümlesinde fiili, isim cümlesinde haberi temsil ederken, müsnedün ileyh, fiil cümlesinde faili, isim cümlesinde mübtedayı temsil eder.⁹⁷⁴ Daha çok nesir alanında karşımıza çıkan bu yapı, şiirde de görülmektedir. Ancak şiirde kafiye ve vezin endişesiyle/zaruretiyle takdim ve tehir uygulamalarına maruz kalarak bazı değişikliklere uğrayabilmektedir. (Kâmil Bahri/Mersiye)

⁹⁷⁰ Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 19-27.

⁹⁷¹ Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 26.

⁹⁷² İsmail Durmuş, "Meânî", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/204-206.

⁹⁷³ Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî')*, 189; Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 52.

⁹⁷⁴ Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî')*, 189; Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 52.

عمي الزمان عن اللئام ، وإنه أبدأ بإهلاك الكرام بصير⁹⁷⁵

“Zaman (felek) alçaklar ve aşağılık insanlar karşısında hep gözünü yummakta, onları sanki görmemektedir. (Ancak) faziletli, asaletli insanlar söz konusu olunca, onlardan bela ve musibetlerini eksik etmemektedir.”

Görüldüğü üzere Zemehşerî basit bir fiil cümlesi olarak nazmettiği beytinde zamanın (feleğin) cilvelerinden şikâyet etmektedir. Cümle bir haber cümlesi olup, onun bu şikâyetleri hakkında doğrudur ya da yanlıştır şeklinde hüküm vermek kabildir. Bir başka örnek ise şu şekildedir. (Serî Bahri/Tasavvuf)

الإنس مشتق من الأنس والأنس أن تنأي عن الإنس
ثيابهم مُسّ، ولكنّها على ذنابٍ منهم طُسس⁹⁷⁶

“İns (insanlık, beşeriyet kelimesi) üns'den (yakınlık, samimiyet kelimesinden) türemiştir. Ancak (ne acıdır ki) samimiyet (huzur ve güven) insandan uzak durmakla mümkün olmaktadır.”

“(Zira) onların elbiseleri (dış görünüşleri) ince ve latiftir. Ancak (an gelir ki) kötü ve pis kurt elbisesini hemen giyiverirler.”

Burada da Zemahşerî, her iki mısradaki da basit isim cümleleri ile başlamış, insanların kötülüklerinden bahsetmiştir. Cümle bir haber cümlesidir ve doğru yahut yanlış olarak değerlendirilmesi imkân dâhilindedir.

4.1.2. İnşâ Cümlesi

İnşâ sözlükte, yaratma, üretme, yoktan var etme, icat etme anlamlarına gelmektedir.⁹⁷⁷ İnşâ cümlesi ise hüküm içermeyen, hakkında doğru ya da yanlış şeklinde bir hüküm verilemeyen cümle demektir.⁹⁷⁸ İnşâ, talep ifade eden (talebî) inşâ ve talep ifade etmeyen (gayr-i talebî) inşâ olarak ikiye ayrılmaktadır. Zemahşerî divanında mebzül miktar bulunan inşâ cümleleri aşağıdaki şekilde varit olmuştur.

⁹⁷⁵ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 399; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 233.

⁹⁷⁶ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 593; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 303.

⁹⁷⁷ Zemahşerî, “neşee”, 2/68; İbn Manzûr, “neşee”, 6/4418, Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî)*, 229; Bulut, *Belâgat Meâni-Beyân-Bedî*, 62.

⁹⁷⁸ Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî)*, 229; Bulut, *Belâgat Meâni-Beyân-Bedî*, 62; ; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *el-Belâgatül-arabiyye üsüsühâ ve ulûmuhâ ve fînûnuhâ*, 1/221.

4.1.2.1. Talebî İnşâ

İstek esnasında henüz var olmayan, gerçekleşmesi istenilen yahut muhataptan yapması istenilen yahut da olması gerekeni ifade eden taleptir. Emir, nehiy, soru, temenni ve nida yoluyla gerçekleşmektedir.

4.1.2.1.1 Emir

Bir fiilin yapılmasını istemek olan emir sigası, Kur'ân'da emretmek dışında dua, rica, temenni, ibâha vb. farklı maksatlarla da kullanılmaktadır. Ka'be'nin bir köşesinde oturup dua ve ibadetle meşgul olmayı hükümranlığa tercih ettiğini ifade eden Zemahşerî bu durumu şöyle dizelere dökmektedir. (Tavîl Bahri/Ka'beyi Ta'zîm)

فَقُلْ لِمُلُوكِ الْأَرْضِ يَلْهَوْا وَيَلْعَبُوا فَذَلِكَ لَهْوِي مَا حَيِّثُ وَتَلْعَابِي⁹⁷⁹

“O yeryüzünde hüküm sürenlere söyle, (diledikleri gibi) gülüp oynasınlar, eğleninler. Benim en büyük eğlencem işte bu köşede hayatım boyu durup (gözyaşı dökmektir).”

İbn Ubeydullah için yazdığı medih konulu bir diğer beyti ise şöyledir.(Basît Bahri/ Medih)

ارْجِعْ سَرِيعًا فَإِنَّ النَّاسَ فِي حَرْبٍ تَجْعَلُ أَخَا حَرْبٍ مِنْهُمْ أَخَا طَرْبٍ⁹⁸⁰

“Bize çabuk dön. (Senin yokluğunda) insanlar kargaşa içindeler. (döndüğünde) kargaşaya düşen insanları, mutluluktan nağmeler terennüm eden insanlar kılacaksın.”

4.1.2.1.2. Nehiy

Muhataptan veya diğer kişilerden bir şeyin men edilmesi, yasaklanması anlamına gelen nehiy, bunun dışında dua, kınama ve tehdit gibi maksatlarla da kullanılmaktadır. Sultan Sencer'in vezirlerinden olduğunu değerlendirdiğimiz Muînülmülk Ebû Nasr Ahmed b. Fazl'a⁹⁸¹ nasihatler içeren şiirinin bir beytinde ona şöyle seslenmektedir. (Kâmil Bahri/Fahr ve Nasihat)

لَا تَعْتَرِزْ مِنْ كَاذِبٍ بِتَوَدُّدٍ كَمْ قَدْ تَوَدَّدَ كَاذِبٌ، فَتَمَقَّتَا⁹⁸²

“Yalancıların dostça yaklaşımlarına (yaltaklanmalarına sakın) aldanma. Nice dost görünen yalancı (vardır ki seni sonunda) seni aşağılık ve menfur işlere sevk edebilir.”

⁹⁷⁹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 59; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 39.

⁹⁸⁰ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 267; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 45.

⁹⁸¹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 357.

⁹⁸² Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 359; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 62.

İbn Vahhâs'a hitaben yazdığı bir methiyesinde şunları söylemektedir. (Kâmil Bahri/Medih)

لا تَنْسَنِي يَوْمَ الْوَقُوفِ إِذَا بَدَأَ لَكَ أَشْهَبُ الْفَوْدَيْنِ أَشْعَثُ شَاجِبُ⁹⁸³

“Arafat'ta vakfeye durduğunda beni (dualarında) unutma. Şakaklarına ak düşmüş, benzi solmuş bir ihtiyar gördüğünde de beni hatırla.”

4.1.2.1.3. Soru

Birçok soru edatıyla oluşturulabilen soru cümleleri ile ilgili, divanda oldukça fazla örnek bulunmaktadır. Mesela Harezmlî bir vezir olan Sikatulmülk için kaleme aldığı bir methiyesinde Zemahşerî hem memduhuna hem bizlere şöyle seslenmektedir. (Tavîl Bahri/Medih)

وَهَلْ يَمْنَعُ الرَّحْمَنُ أَسْبَابَ طَوْلِهِ فَتَى، فِي صَلَاحِ الْمُسْلِمِينَ هُوَ السَّبَبُ ؟⁹⁸⁴

“Allah (cc), Müslümanların hayrına vesile olacak işler yapan bir adamı, ihsan, ikram ve fazlından mahrum eder mi?”

Ayrıca Zemahşerî Tâhâ suresi beşinci ayetin tefsirini işlediği bir kasidesinde ise İmam Gazalî'ye hitaben şu soruları sormaktadır. (Remel Bahri/Tefsir)

أَيْنَ مِنْكَ الْقَلْبُ فِي قَالِيهِ ؟ وَهُوَ بَيْتُ اللَّهِ ، حَقًّا مَا أَقُولُ

أَيْنَ مِنْكَ الرُّوحُ فِي جَوْهَرِهَا؟ هَلْ تَرَاهَا؟ أَمْ تَرَى كَيْفَ تَجُولُ ؟⁹⁸⁵

“Senin nazarında kalbin anlamı nedir? Onun sendeki yeri (hakkında) ne (biliyorsun)? O Allah'ın evidir (bir sırrıdır). Bu sözlerim hakikatin ta kendisidir.”

“Sen ruhtan ve onun aslından, özünden ne anlıyorsun (ruh meselesine bakışın nasıldır)? Onu görebiliyor musun? Yahut bir yerden bir yere intikalinde onu izleyebiliyor musun?”

4.1.2.1.4. Temenni

Bir şeyin meydana gelmesi için duyulan istek ve arzuyu ifade eden temenninin asıl edatı لَيْت dir. Bu edat gerçekleşmesi imkânsız ya da çok zor olan temennileri ifade ederken, önem verilen, özlenen ve nadiren olan şeyler için لَو , هَلْ ve لَعَل ile de temenni cümleleri

⁹⁸³ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 346; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 22.

⁹⁸⁴ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 125; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 58.

⁹⁸⁵ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 602; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 509.

kurulabilir. Mesela başarısız evliliği yüzünden oldukça pişman olduğunu anladığımız müellif bu duygusunu şu şekilde ifade etmektedir.

تَزَوَّجْتُ لَمْ أَعْلَمْ وَأَخْطَأْتُ لَمْ أَصْبُ فَيَا لَيْتَنِي قَدْ مِتُّ قَبْلَ التَّزْوِجِ⁹⁸⁶

“Evlendim, bilmiyordum (bilemedim), hata ettim, başaramadım. Keşke evlenmeden önce ölmüş olsaydım.”

Öğrencisi olarak değerlendirdiğimiz Ebu'l-Mehâsin İsmail b. Abdullah et-Tuveylî⁹⁸⁷ için yadığı şiirinde olması muhtemel bir özlem/istek لعل ile şöyle aktarılmaktadır. (Tavîl Bahri/Özlem)

لعلك من بعد النوى آيبٌ، فكم يؤوبُ الفتى من بعد طولٍ مغيبٍ⁹⁸⁸

“Umulur ki bunca uzak kalıştan sonra bize geri dönersin. Nice gençler (bizden kopup) uzun ayrılıklardan sonra geri döndüler.”

4.1.2.1.5. Nidâ

Nidâ, çağırma, seslenme anlamına gelir. İnsanları dünya hayatının boş ve faniliğine karşı uyarmak için yazdığı bir şiirinde şunları söylemektedir. (Medîd Bahri/Zühd)

يا بني الدنيا كفى عبرًا ما تُريكُم من عجائبها⁹⁸⁹

“Ey dünya ehli (ey fani dünya hayatına düşkün olanlar), onun size gösterdiği (başınıza getirdiği onca musibet) acayıplıklar size ibret olarak yetsin (artık).”

İbn Vahhâs için yazdığı methiyenin mukaddimesinde dostlarına şöyle seslenmektedir. (Tavîl Bahri/Medih)

ألا أبلغا أم القرى وقطينها تحيةً نفسٍ، ما تُغِبُّ حنينها⁹⁹⁰

“Ey dostlarım! Mekke 'ye ve onun sakinlerine olan özlemi hiç azalmayan kişinin selamını iletin Mekke 'ye.”

⁹⁸⁶ Zemahşerî, *Rabîu'l-ibrâr*, 8; Zemahşerî, *Ruûsu'l-mesâil*, 36.

⁹⁸⁷ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 173.

⁹⁸⁸ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 173; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 40.

⁹⁸⁹ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 227; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 47.

⁹⁹⁰ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 47; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 542.

4.1.3. İ‘câz, İtnâb, Müsâvât

4.1.3.1. İ‘câz

İ‘câz sözlükte işi çabuk yapmak, sözü kısa kesmek, özetlemek⁹⁹¹ anlamlarına gelirken terim olarak maksadı açık ve anlaşılır biçimde ifade etmek, insanların alışık oldukları lafızlardan daha az lafızla anlamı da bozmamak kaydıyla söz söylemek ve uzun uzun anlatılabilecek bir konuyu, kısa fakat yeterli olacak ifadelerle dile getirmektir.⁹⁹² Herhangi bir şekilde hazif yapılmaksızın yapılan *i‘câz-ı kısar* ve hazif yapılarak, cümlenin unsurlarından birini gizleyerek yapılan *i‘câz-ı hazif* olmak üzere iki yolla uygulanan icaz, daha ziyade Ayet ve Hadislerde, devlet başkanlarının vali ve temsilcilerine gönderdikleri mektuplarda, Padişahlerin emir ve yasak fermanlarında, şikâyet, merhamet, temenni içeren dilekçelerde karşımıza çıkmaktadır. Akılda kalıcı olması, kolay ezberlenmesi ve muhatap için sıkıcı olmaması nedeniyle belagat ilmine vakıf insanlar tarafından tercih edilmektedir.

Zemahşerî de divanında i‘câz yöntemine sıkça başvurmuştur. Özellikle takva, zühd, hikmet, mersiye, taziye ve tasavvuf içerikli şiirlerinde ve insanlara nasihat ederken icâz yöntemine başvuran Zemahşerî’nin Divanı i‘câz-ı kısar ve i‘câz-ı hazif örnekleriyle doludur. (Basît Bahri/Tasavvuf/Zühd)

كُلُّ النَّفْسِ إِلَى الْمِقْدَارِ مَطْرُودَةٌ شَرِيعَةٌ لِجَمِيعِ الْخَلْقِ مَوْرُودَةٌ⁹⁹³

“Her canlı kendisi için takdir edilen (sona) gider. Bu şeriattır. Tüm mahlûkat (o ecele) ulaşacaktır.”

Tüm canlıların bir sonunun olduğu ve bunun Allah’ın bir takdiri olduğu herkesin malumudur. Bu konu üzerine ciltler dolusu açıklamalar yazılabilir, yazılmıştırdı. İ‘câz-ı kısar’a güzel bir örnek olarak, müellifimiz de Ayet ve Hadislerde veciz bir şekilde varit olan *كل نفس ذائقة الموت* lafzıyla dimağlara kazınmış bu hakikati kendi üslubuyla özetlemiş ve bir beyte belîğ bir tarzda sığdırmıştır. Benzer bir şekilde anlamı ve muhtevası toplum tarafından gayet iyi bilinen *لا يضر السحاب نبخ الكلاب* sözünü kendine has üslubu ve edebi tecrübesiyle bir beyitte şöyle özetlemiştir. (Remel Bahri/ Medih)

⁹⁹¹ Zemahşerî, “veceze”, 2/321; İbn Manzûr, “veceze”, 6/4771-4772; Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî’)*, 356; Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî’*, 143; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *el-Belâgatül-‘Arabiyye üsüsühâ ve ulûmuhâ ve fînûnuhâ*, 2/26.

⁹⁹² Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî’)*, 356; Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî’*, 143; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *el-Belâgatül-‘Arabiyye üsüsühâ ve ulûmuhâ ve fînûnuhâ*, 2/26-27.

⁹⁹³ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 283; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 152.

لن يضرُّوك بِقَوْلٍ أَوْ بِفِعْلٍ هَلْ يَضُرُّ الْبَدْرَ كَلْبٌ بِعُوءٍ⁹⁹⁴

“Onlar sana bir söz veya fiille zarar veremez,(üzemezler). Köpeğin havlaması, aya hiç zarar verebilir mi?”

Böylece müellifimiz üzerine sayfalar dolusu yazı yazılabilecek ve saatlerce konuşulabilecek bir konuyu ustaca seçilmiş kelimelerle ve mükemmel bir tertiple bir beyitte izaha muvaffak olmuştur.

Diğer bir i‘câz türü olan hazifli i‘câzda ise cümleden bir kelime hazfedilerek kısaltma işlemi gerçekleşmekte, anlamda bir daralma veya kapalılık oluşmamaktadır. Daha ziyade atasözlerinde karşımıza çıkan bu uygulama usta şairlerin şiirlerinde de görülmektedir. Zemahşerî de bu yönteme sıkça başvurmuş edebi birikimini ve belagat gücünü izhar etmiştir. (Serî‘ Bahri/Taziye/Mersiye)

تجارة الدنيا ، هي الخاسرة طوبى لمن يعمل للأخرة⁹⁹⁵

“Dünya ticareti (zevk-ü sefası fanidir). (onu isteyen) hüsranda)dır. Ahireti için çalışana müjdeler olsun.”

Beyitte dünya tcareti الدنيا ifadesinden sonra olması gereken من يميل إليها (ona meyleden) ifadesi hazfedilmiş, dünya ve ona meyleden kimse hüsrandadır anlamı hiçbir kayba uğramadan okuyucuya nakledilmiştir. Yine ahiret kelimesinden önce birinci mısradaki olduğu gibi olması gereken تجارة kelimesi hazfedilmiş ve anlamda bir daralma veya kapalılık oluşmamıştır. Böylece çok uzun cümlelerle açıklanabilecek bir konu bir beyitle vuzuha kavuşmuş, mananın insanların zihninde kolayca yer etmesi sağlanmıştır. Diğer bir örnekte de takvayı giyilen bir elbiseye benzeten Zemahşerî hazif yoluyla sözlerini şöyle özetlemektedir. (Serî‘ Bahri/Mersiye)

إنَّ لباسيك، لباس التُّقى خيراًهما، لا الحلة الفاخرة⁹⁹⁶

“Senin iki elbisen var. Takva elbisesi en hayırlı olanıdır. Süslü, lüks, kibir yüklü olan (dünya elbiseleri) değil.”

⁹⁹⁴ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 471; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 13.

⁹⁹⁵ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 505; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 220.

⁹⁹⁶ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 505; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 220.

Bu beyitte لباس الدنيا zikredildiği halde diğer elbise zikredilmemiştir. olduğu takdir edilen mahzuf kelimeye rağmen anlam daralmamış, kapalılaşmamıştır. Şemsülmülk⁹⁹⁷ için yazdığı methiyenin gazeliyye ile başlayan mukaddimesinde, sevgiliden ayrılığı tasavvur ettiği bir beyitte, ayrılığa tahammülünün olmadığını veciz bir şekilde şöyle ifade etmektedir. (Serî' Bahri/Medih)

سئلت: هل تصبرُ عنها إذا فارقتها؟ لا صبرَ قبلَ الفراقِ⁹⁹⁸

“Ondan (sevgiliden) ayrıldığında buna tahammül edebilir misin? Diye sordular bana. (Ondan uzak kalmaya) ayrılığa tahammül(üm) yok (dedim).” Beyitte iki yerde hazif yapılmak suretiyle i'câz uygulanmıştır. لا صبر lafzından önce dedim, cevap verdim anlamında قلت veya أحببت kelimesi, sonrasında ise benim anlamında لي kelimesi hazfedilerek cümle kısaltılmıştır. Gerek kafiye zorunluluğu gerekse i'câz uygulaması gereği yapılan hazifler sözün anlamında bir kayba neden olmamış, bilakis sözü daha tesirli hale getirmiştir.

4.1.3.2. İtnâb

İtnâb sözlükte sözü uzatmak anlamına gelmektedir.⁹⁹⁹ İstilahta ise herhangi bir faydaya istinaden sözü uzatmak, alışlagelmiş lafızlardan, ibarelerden fazlasını kullanarak ifadede bulunmak demektir.¹⁰⁰⁰ Burada sözü uzatmaktan maksat anlamın daha iyi anlaşılmasını temin etmek adına konunun, farklı şekillerde, farklı üsluplar kullanarak izah edilmesidir. Bunun için itnâb uygulamasında değişik yöntemler kullanılmaktadır. Konuya dair genel bir lafızdan önce özel bir lafzı veya özel bir lafızdan önce genel bir lafzı zikretmek (zikru'l-âmm ba'de'l-hâs veya zikru'l-hâs ba'de'l-âmm), anlama dikkat çekmek ve izah babından önce soru sorup ya da kapalı ifadeler kullanıp sonra o soruya cevap vermek ya da kapalılığı gidermek (el-îzâh ba'del-ibhâm), bazı tekrarlar yapmak (tekrâr), ara cümle kullanmak (i'tirâz), anlam olarak aynı cümleleri farklı farklı kelimelerle söylemek (tezyîl), yanlış anlaşılması imkân dâhilinde olan bir lafzı cümle içinde düzeltmek (tekmil/ihtiras), cümlenin başında verilen tesniye kelimeyi cümlenin sonunda birbirine atfedilen iki isimle

⁹⁹⁷ Bu şahsın Mâverâünnehr emiri Şemsülmülk Nasr b. İbrahim b. Nasr veya Sultan Mahmûd'un vezirlerinden Osman b. Nizamülmülk olduğu sanılmaktadır. Bk. Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 496.

⁹⁹⁸ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 496; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 440.

⁹⁹⁹ Zemahşerî, “tanebe”, 1/614-615; İbn Manzûr, “tanebe”, 4/2708; el-Kazvînî, Cemalüddin Muhammed b. Abdurrahman el-Hatib, *el-Îzâh fî 'ulûmi'l-belâğa*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 139; Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî')*, 366; Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 153; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *el-Belâgatül-'Arabiyye üsüsühâ ve ulûmuhâ ve fûnûnuhâ*, 2/60.

¹⁰⁰⁰ el-Kazvînî, *el-Îzâh*, 139; Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî')*, 366; Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 153; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *el-Belâgatül-'Arabiyye üsüsühâ ve ulûmuhâ ve fûnûnuhâ*, 2/60.

açıklamak (*tevşî*), bir kelimeyi farklı kelimelerle beraber/yanyana tekrar etmek (*terdîd*) vb. şekillerde itnâb yapılabilir. Edebî kimliğe sahip olup bu alanda ürünler veren herkesin az ya da çok müracaat ettiği bu yöntem daha ziyade nesir türü eserlerde görülmekle beraber şiirde de karşımıza çıkmaktadır. İtnâb elbette Zemahşerî tarafından da kullanılmıştır. (Serî Bahri/Mersiye)

فَأَنْتَ، رِعَاكَ اللهُ، مِنْ مَعَشَرٍ كَانُوا لِيَوْمِ الْعَيْضَةِ الْخَادِرَةِ¹⁰⁰¹

“Sen ki, Allah (cc) seni korusun, sessiz, sık ormanların arslanları olan bir kavimdensin.”

Burada cümlelerin irabında yeri olmayan رِعَاكَ اللهُ ara cümle olarak söze katılmıştır. İ’tiraz olarak isimlendirilen bu itnâb türü cümlelerin iki unsuru arasına bir sebeple fazladan bir cümle eklenerek yapılmakta ve söz uzatılmaktadır. (Kâmil Bahri/Medih)

وَاللَّهُ أَكْبَرُ رَحْمَةً، وَاللَّهُ أَكْبَرُ نِعْمَةً، وَهُوَ الْكَرِيمُ الْقَادِرُ
وَأَحَقُّ مَا يَشْكُو ابْنُ آدَمَ ذَنْبَهُ وَأَحَقُّ مَنْ يَشْكُو إِلَيْهِ الْغَافِرُ¹⁰⁰²

“Allah’ın (cc) rahmeti geniştir, büyüktür. Allah’ın (cc) nimetleri (sayılamayacak kadar) çoktur. O (cc) kudret ve kerem sahibidir.”

“Âdemoğlunun en şikâyetçi/rahatsız olduğu konu işlediği günahlarıdır. (Bu günahlardan ötürü) sığınılacak en güzel merci de günahların tek bağışlayıcısı Allah’tır.” Bu beyitlerde de görüldüğü üzere müellifimiz hem وَاللَّهُ ve وَأَحَقُّ مَنْ يَشْكُو lafızlarını tekrar ederek tekrar türü itnâbı hem de benzer anlamlara gelen lafızları arka arkaya sıralayarak tezyîl türü itnâbı uygulamıştır. Burada Zemahşerî’nin amacı anlamı pekiştirmek, dikkatleri özellikleri sayılan Allah’a (cc) çekmektir. (Kâmil Bahri/Mersiye)

كَانُوا سَخَائِبَ مَاطِرَاتٍ، وَهُوَ مِنْ تِلْكَ السَّحَائِبِ دِيمَةً مَذْرَأُ¹⁰⁰³

“Onun (ataları) yağmur yüklü bulular gibiydiler (çok cömertlerdi). O da bu yağmuru hiç dinmeyen bulutlardandır (onların neslindedir).” Bu beyitte şair önce genel bir ifade ile tüm kavmi yağmur yüklü buluta benzettikten sonra özel olarak kastettiği kişiyi yağmuru dinmeyen buluta benzetmiş, *zikru’l-hâs ba’del-âmm* türünden bir itnâb ile sözünü söylemiştir. Bu şekilde özel olarak zikredilen lafzın/unsurun diğerlerine üstünlüğü vurgulanmış olmaktadır. (Tavil Bahri/Medih)

¹⁰⁰¹ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 506; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 222.

¹⁰⁰² Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 340; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 225.

¹⁰⁰³ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 403; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 238.

نصائبك عبدالله أكرمُ نَبَعَةٍ ولست من النَّبَعِ الذي ليس يُثْمِرُ¹⁰⁰⁴

“Ey Abdullah senin aslın en yüce soydandır. (Hiç birşeye hiç kimseye faydası dokunmayan) meyve vermeyen Nebe’a ağacı (soydan) değilsin.”

Burada birinci mısırda sözü edilen özellik izaha muhtaç olduğu düşünülerek ikinci mısırda açıklanmış, asil soyun temâyüz ettiği özelliğin cömertlik ve eli açıklık olduğu, Nebe’a denilen ve meyvesi olmayan acı ağaca da vurgu yapılarak ifade edilmiştir. Bu ihtiras (احتراس) türü bir itnâb olup, söz uzatılarak anlam belirginleştirilmiştir. (Tavîl Bahri/Medih)

جوارُ فريدِ الدهرِ خَيْرُ جوارٍ ودانُ فريدِ العصرِ أكرمُ دارٍ¹⁰⁰⁵

“Zamanın eşsiz âlimi (Ebû Mudar Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî)’nin civarı, komşuluğu en hayırlı olandır. Asrın eşsiz âlimi’nin evi de en seçkin evdir.”

Zemahşerî, çok sevdiği ve hürmet ettiği hocasına yazdığı bu methiyede onu yüceltmek adına (فريد) lafzını hem دهر hem de عصر kelimelerine izafe ederek tekrarlamıştır. Terdîd denilen bu itnâb türü ile şair dikkatleri hocasının ismine teksif etmiş, akıllarda kalıcı hale getirmiştir. (Basît Bahri/Medih)

وقد خَدَمَتَ بِشَيْئَيْنِ استوى بهما أمر الملوكِ، ودان: السيفُ والقلمُ¹⁰⁰⁶

“Sana verilen iki şey var ki sultanların saltanatı onlar üzerine tahkim olur. (biri) Kılıç (diğeri) kalemdir.”

İtnâb türlerinden teşvî’ , cümlenin başında verilen tesniye ismin mahiyetini/muhtevasını cümlenin sonunda açıklamak demektir. Zemahşerî bu şiirinde beytin başında hükümdarların iktidarlarını üzerin ihkam ettikleri iki şeyden bahsetmekte, cümlenin sonunda da bu iki şeyi beyan etmektedir. Bu türden itnâb hem dinleyicinin dikkatlerini toplamak hem de açıklamanın kalıcı olmasını sağlamak amacıyla uygulanmaktadır. Teşvî türü itnâb’a bir diğer örnekte de Harzemşahı tebrik için yazılan bir methiyede sıralanan lafızlarla yapılan itnâbdır ki şu şekildedir. (Hafîf Bahri/Medih/Tehnie)

فَتَهَنَّا ثَلَاثَةً، قد توالثُ وفدُ: يُمنِ، وبهجةٍ، وسرورٍ¹⁰⁰⁷

¹⁰⁰⁴ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 112; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 242.

¹⁰⁰⁵ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 132; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 260.

¹⁰⁰⁶ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 254; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 520.

¹⁰⁰⁷ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 547; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 269.

“Peşpeşe gelen üç şeyin tadını çıkar. (Bunlar) Bereket, kıvanç ve mululuktur.”

4.1.3.3. Müsâvât

Müsâvât sözlükte eşitlik, denklik demektir.¹⁰⁰⁸ Terim olarak ise müsavat, insanların alışık olduğu lafız ve ifadelerle söz söylemek, kastedilen anlamı yeterli miktarda kelimeyle ifade etmek demektir.¹⁰⁰⁹ Bu üslubun en belirgin özelliği sade oluşu ve insanlar arasında en yaygın biçimde kullanılıyor olmasıdır. Toplumun günlük konuşmaları dâhil tüm teliflerde kolay ve bol miktarda rastlanabilecek bu ifade biçimi Zemahşerî divanında da mebzül miktarda bulunmaktadır. Zemahşerî kendisinden bahsettiği bir şiirinde hayallerinin/temennilerinin gerçekleşmesini Allah’tan (cc) dilerken gayet sade ve basit dil kullanmaktadır. (Kâmil Bahri/Mekke Sevgisi)

يَا رَبِّ إِنِّي أَسْتَخِيرُكَ فِي الَّذِي نَطْتُ الرَّجَاءَ بِهِ، وَأَنْتَ الْخَائِرُ
وَالِيكَ أَرْغَبُ فِي النَّهْوضِ بِهَمَّتِي حَتَّى أَفِيَّ بِجَمِيعِ مَا أَنَا نَادِرٌ¹⁰¹⁰

“Ey Rabbim! Senden ümit ettiğim gerçekleşmesini umduğum emellerimi gerçekleştirmeni diliyorum. Zira sen bütün hayır ve iyiliklerin sahibisin.”

“Ve sana olan yönelişimde/itaatimde sebat ve azmimi ikrar ediyorum. Ta ki tüm emellerimi gerçekleştirebileyim.”

Gazel ile başladığı mukaddimeyle, methiye konulu bir kasidesinde, methettiği Şemsülmülk’ü gayet sade ve temiz bir dille şöyle tasvir etmektedir. (Serî Bahri/Medih)

إِنَّ اشْتِقَاقَ الْفَخْرِ مِنْهُ، كَمَا لِلْفِعْلِ مِنْ مَصْدَرِهِ الشَّتَقَاقُ¹⁰¹¹

“Nasıl ki fiiller bir kaynaktan/mastardan türerse, iftihar ve övüncün de kaynağı o’dur.”

4.2. Zemahşerî Şiirlerinde Beyân

Beyan kelimesi sözlükte, ortaya çıkmak, görünmek, zahir olmak, açık seçik olmak, açıklamak, anlaşılır hale getirmek, maksadı izah etmek gibi anlamlara gelmektedir.¹⁰¹²

¹⁰⁰⁸ İbn Manzûr, “sevâ”, 3/2163; el-Kazvînî, el-Îzâh, 139; Bolelli, *Belâgat (Beyân, Meâni, Bedî’)*, 385; Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî’*, 167; Habenneke el-Meydânî, *el-Belâgatül-arabiyye üsüsühâ ve ulûmuhâ ve fînûnuhâ*, 2/16; Ali el-Cârim & Mustafa Emin, *el-Belâgatü’l-vâziha el-beyân-el-meânî-el-bedî’*, (Londra: Dâru’l-Meârif, 1999), 239.

¹⁰⁰⁹ Bolelli, *Belâgat (Beyân, Meâni, Bedî’)*, 385; Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî’*, 167; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *el-Belâgatül-‘Arabiyye üsüsühâ ve ulûmuhâ ve fînûnuhâ*, 2/16; el-Cârim & Emin, *el-belâgatü’l-vâziha*, 239.

¹⁰¹⁰ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 342; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 229.

¹⁰¹¹ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 497; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 441.

Istılahta ise beyân, maksadı değişik yollarla ifade etmek, anlamı farklı söz ve usüllerle anlatmak, sözü en anlaşılır, açık ve seçik biçimde söylemek gibi anlamlara gelmektedir.¹⁰¹³ Beyan belagat ilminin üç kolundan birisidir. Bu ilim, sözün daha etkili anlaşılır ve kalıcı olmasına matufen maksadın kelimelerin gerçek anlamlarıyla değil, gerçek dışı anlamlarıyla nasıl kullanılacağını inceler. Bu birkaç yolla gerçekleşir. Birincisi teşbih ya da temsil, ikincisi kinaye, üçüncüsü ta'rîz, dördüncüsü ise mecazdır. Beyân ilmi, temelleri Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ¹⁰¹⁴ tarafından atılan bir ilimdir. Ardından Câhız¹⁰¹⁵, İbn Mu'tezz¹⁰¹⁶, Kudâme b. Ca'fer¹⁰¹⁷, Ebû Hilâl el-Askerî¹⁰¹⁸, İbn Reşîk el-Kayravânî¹⁰¹⁹ tarafından geliştirilen beyân ilmi Abdülkâhir el-Cürçânî¹⁰²⁰ ile doruğa ulaşmıştır. Beyân ilminin üzerine inşa edildiği unsurlar teşbih/temsil, kinaye ve mecazdır. Mecaz, çalışmamızda istiare ve mecaz-ı mürsel olarak iki başlık altında değerlendirilecektir.

4.2.1. Teşbih/Temsil

Teşbih sözlükte bir şeyi başka bir şeye benzetmek, aralarında bir veya daha fazla ortak özellik bulunan iki şeyden birini diğerine benzetmek demektir. Bir terim olarak ise teşbih belirli bir amaçla, bir edat kullanarak, aralarında ortak özellik sebebiyle birşeyi/birini diğerine benzetmektir.¹⁰²¹ Teşbihin unsurları ise dörttür. Bunlar:

a-Müşebbeh/Benzeyen

¹⁰¹² Zemahşerî, "beyene", 1/88; İbn Manzûr, "beyene", 1/406; el-Kazvîni, *el-İzâh*, 5; Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî')*, 33; Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 171; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 89; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *el-Belâgatül-'Arabiyye üsüsühâ ve ulûmuhâ ve fûnûnuhâ*, 2/125.

¹⁰¹³ el-Kazvîni, *el-İzâh*, 5; Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî')*, 33; Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 171; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 89; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *el-Belâgatül-'Arabiyye üsüsühâ ve ulûmuhâ ve fûnûnuhâ*, 2/125.

¹⁰¹⁴ Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî (öl. 209/824). Arap dili ve edebiyatı, tefsir, ahbâr ve nesep âlimi. Eseri Mecâzu'l-Kur'ân bu alanda yazılan ilk eser olarak kabul edilmektedir.

¹⁰¹⁵ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız el-Kinânî (öl. 255/869). Arap edebiyatının en büyük nesir yazarlarından ve Mu'tezile kelâmcılarından biri. el-Beyân ve't-tebyîn adlı eseri belagat alanında mihenk taşı olarak kabul edilmektedir.

¹⁰¹⁶ Ebû'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed el-Mu'tezz-Billâh b. Ca'fer el-Mütevekkil-Alellah el-Abbâsî (öl. 296/908) Abbâsî halifesi, edip, münekkit ve şair. el-Bedî' adlı eseri belagat alanında en muteber eserlerdendir.

¹⁰¹⁷ Ebû'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî (öl. 337/948). Şiir tenkidi ve kamu maliyesi alanlarındaki eserleriyle tanınan Abbâsî divan kâtibi. Nakdu's-şî'r adlı eseri belagat alanında yazılmıştır.

¹⁰¹⁸ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî (öl. 400/1009). Arap dili ve edebiyatı âlimi ve Kitâbu's-sinâ'ateyn adlı eserin müellifidir.

¹⁰¹⁹ Ebû Alî el-Hasen b. Reşîk el-Ezdi el-Mesîlî el-Kayrevânî (öl. 456/1064). Âlim, şair, edip ve tenkitçidir. el-Umde fi mehâsini's-şî'ri ve âdâbih adlı eseri bu alanın önemli kaynaklarındandır.

¹⁰²⁰ Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürçânî (öl. 471/1078-79). Arap dil bilgini ve edebiyat nazariyatçısı. Belagat alanındaki Delâilu'l-i'câz ve Esrâru'l-belâga adlı iki devasa eseri günümüze kadar aşılabilmiş değildir.

¹⁰²¹ Zemahşerî, "şebehe", 1/493; İbn Manzûr, "şebehe", 3/2189; el-Kazvîni, *el-İzâh*, 164; Habenneke el-Meydânî *el-Belâgatül-'Arabiyye üsüsühâ ve ulûmuhâ ve fûnûnuhâ*, 2/161; el-Cârim & Emin, *el-Belâgatu'l-vâziha*, 19; Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî')*, 34; Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 172; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 119.

b-Muşebbehun Bih/Kendisine Benzetilen

c-Vech-i Şebeh/Benzetme Yönü

d-Edâtu't-Teşbîh/Benzetme Edatı'dır.

Mesela; أنت كالليث في الشجاعة cümlesinde, أنت : Müşebbeh/benzeyen, الليث : Müşebbehün bih/kendisine benzetilen, الشجاعة : Vech-i şebeh/benzetme yönü, ك harfi ise benzetme edatıdır.¹⁰²²

4.2.1.1. Zemahşerî Şiirlerinde Teşbih

Teşbih, Zemahşerî divanında en çok kullanılan beyan unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Şair teşbihi bütün çeşitleriyle bol miktarda kullanmıştır. Mesela Hz. Peygamber ve onun güzîn ashabına yazdığı methiyesinde şunları söylemektedir. (Tavîl Bahri/ Medih)

وما كان إلاَّ البدر، تَحْتَفُّ حوله صحابةٌ صدقِ كالنجوم الشوابِكِ¹⁰²³

“O (s.a.v) adeta ay gibi (parlıyor) O'nun yanında, etrafını kuşatan, sadakat ehli, (iman nuruyla) yıldızlar gibi (parlayan) birbirine kenetlenmiş (o sahabeler) vardır.”

Hz. Peygamber'i ay'a, O'nun ashabını da yıldızlara benzeten Zemahşerî, birinci mısradaki benzetme edatını hafifleterek teşbih-i belîge, ikinci mısradaki ise benzetme edatını zikrederek temsilî teşbihe örnek vermiştir. Aynı kasidenin başka bir beytinde ise şöyle söylemektedir.

ولمَّا أتاهم بالحنيفية التي هي الصُّبْحُ جَلَّى جُنْحَ أسودِ حالكِ¹⁰²⁴

“O (sav), (içine battığınız) cehalet zulmetini aydınlatan sabah güneşinin doğuşu gibi, haniflikle (tevhid ile) size geldi.”

Burada Zemahşerî hanifliği (tevhidi), insanların içinde bulunduğu cehalet karanlığını aydınlatan güneşin doğuşuna benzetmekte, benzetme edatını hafifleterek anlamı tekid etmekte ve güzel bir belîğ teşbih örneği sunmaktadır. Hz. Peygamber için yazdığı diğer bir methiye konulu kasidesinin mukaddimesinde sevgilinin izleri üzerine konuşurken şu ifadeleri kullanmaktadır. (Kâmil Bahri/Medih)

فَالْحَيْمُ وَالْأَطْنَابُ أَجْبُ — فَاِنَّ تَشَابِكَ هُدْبِهَا¹⁰²⁵

¹⁰²² Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî)*, 35-36; Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî*, 172.

¹⁰²³ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 27; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 453.

¹⁰²⁴ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 26; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 451.

“(Sevgilinin) Çadırının iplerinin birbirine geçmiş o hali, göz kapakların kapandığında kirpiklerinin birbirine geçmesi gibi (olmuş).”

Zemahşerî bu beyitte, müşebbeh ile müşebbehün bih'in yer değiştirdiği teşbih-i maklub'a örnek olmak üzere, sevgiliden kalan çadırı ve onun iplerinin birbirine karışmasını, yine, sevgilinin gözlerini kapattığında kirpiklerinin birbirine geçişine benzetmektedir. Şirimiz, Ubeydullah'ı, oğlunun sünnetinden mütevellit tebrik ettiği kasidesinde şu ifadeleri kullanmaktadır. (Kâmil Bahri/Tehnie/Tebrik)

والكْرَمُ لَيْسَ يُخَالُ حُسْنُ نُمُوهُ إِلَّا عَلَى التَّنْقِيحِ مِنْ كَرَامِهِ
وَالوَرْدُ لَيْسَ يَفُوخُ طَيِّبُ رِيحِهِ إِلَّا إِذَا انْفَصَمَتْ عُرَى أَكْمَامِهِ¹⁰²⁶

“(Çocuklar tıpkı) üzüm asması gibidir. Gelişiminin güzelliği ve kalitesi, ona bakıp yetiştirene birçok sıkıntı ve cefa çektirmeden ortaya çıkmaz.”

“(Onlar tıpkı) gül gibidirler. Tomurcukları, filizleri yarılıp çiçekleri açmadan güzel kokularını yayamazlar.”

Zemahşerî bu beyitlerinde, sarih bir teşbih (tüm unsurları mevcut olan teşbih) yerine, müşebbeh veya müşebbehün bih'in açıkça ifade edilmediği, yapılan teşbihin, sözün bağlamından anlaşıldığı *zımnî teşbih* yapmayı tercih etmiştir. Birinci beyitte memduhunu üzüm asmasına benzeten şair, müşebbehi zikretmeksizin, onun istenilen kaliteye erişmesinin bakıcısına yüklediği külfeti anlatmış, ikinci beyitteki gül örneğiyle de konuyu daha somut hale getirmiştir. Safiyyü'l-Mülûk Muhammed b. Arslan'a ithafen yazılan bir methiyesinde geçen teşbih uygulaması şu şekilde gerçekleşmiştir. (Tavîl Bahri/Medih)

كَأَنَّ بُرُوقًا لَمَعًا، فِي فِرْوَعِهِ يَدَا صَيْقَلٍ، يَجْلُو مَنَاصِلَ بُرْهِ¹⁰²⁷

“Gökyüzünde şimşeklerin parıltısı, sanki maharetli ellerdeki keskin kılıçların ışıltısı gibidir.”

Burada da Zemahşerî daha parlak ve güçlü olduğu halde şimşek parıltısını, keskin kılıçların parlak ağızlarına benzeterek *teşbih-i maklub*'a yani kendisine benzetilenin vasfı daha üstün olduğu halde benzeyenin vasfını öne çıkarmak adına müşebbeh ve müşebbehün

¹⁰²⁵ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 34; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 24.

¹⁰²⁶ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 417; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 536.

¹⁰²⁷ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 193; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 285.

bih'in yerlerini değiştirerek yapılan teşbihe müracaat etmiştir. Bir başka kasidesinde de teşbihte mübalağalı bir üslupla beyitlere yemin ederek başlamaktadır.(Kâmil Bahri/Gazel)

تالله لولا السحرُ في أحوالها شَبَّهْتُ عَيْنِهَا بِعَيْنِي جُوذُرُ
تالله لولا فَرَطُ حَمْرَةٍ خَدَّهَا شَبَّهْتُ خَدَّيْهَا بِوَرْدٍ أَحْمَرِ
تالله لولا مُسْتَنْبِرُ بِيَاضِهَا شَبَّهْتُ قَامَتَهَا بِعُصْنِ أَخْضَرِ
تالله لولا نَعْمَةٌ وَبِضَاضَةٌ لَحَسِبْتُ دِعْصًا فِي مُلَاثِ الْمِنْزَرِ
تالله لولا بَرَقٌ مَبْسَمِهَا لَمَّا شَبَّهْتُهُ إِلَّا بِبَدْرِ أَزْهَرِ
وَبِحَقِّهَا لَوْلَا مَلَا حَةٌ وَجْهَهَا شَبَّهْتُهُ بِالْمُسْتَهْلِ الْأَنْوَرِ¹⁰²⁸

“Allah’a andolsun ki, bakışlarındaki sihir olmasa, onun gözlerini yabanî karacaların yavrularının gözlerine benzetirdim.”

“Allah’a andolsun ki, yanaklarının allığındaki (güzellik) olmasa, onun yanaklarını kırmızı güllere benzetirdim”

“Allah’a andolsun ki, bedeninin/teninin parıldayan beyazlığı olmasa, onun endamını yeşil, körpe ağaç dallarına benzetirdim.”

“Allah’a andolsun ki, (yürüdüğünde) kalçalarının sallanışındaki zerafet olmasa, onu üzerine örtü konulmuş kum tepciği zannederdim.”

“Allah’a andolsun ki, tebessüm ettiğinde dişlerinin beyazlığı olmasa, onları ancak ayın en parlak haline benzetirdim.”

“Yemin olsun ki, yüzünün güzelliği ve tatlılığı olmasa, onu ayın ilk zuhur ettiği hilal şekline benzetirdim.”

Sevgilisini tasvir ettiği bu beyitlerde teşbih edatı olarak teşbih ifade eden fiillerden شبه yi kullanan Zemahşerî, yeminlerle, yaptığı teşbihlerde mübalağa duygusunu da izhar etmiştir. Sayısız örneklerle dolu divandan teşbihe dair bir başka örnekte ise dünya hayatının cilvelerinden bahsederken, saray inşa edip onda oturamadan ölen ve sonrasında inşa ettiği saray hiç tanımadığı insanlar tarafından ikametgâh yapılan kişinin durumunu tasvir etmek isteyen Zemahşerî, bu durumu kendine has üslubuyla ve şu veciz ifadeleri kullanarak geręekleřtirmektedir. (Basît Bahri/Tasavvuf)

كَدُودَةِ الْقَرِّ تَكْسُو غَيْرَهَا خُلًّا وَ أَحَاطَ الْهُلْكَ بِالْدُودَةِ¹⁰²⁹

¹⁰²⁸ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 421; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez- Zemahşerî*, 270-271.

“(İnsanoğlu) Tıpkı ipek böceği gibidir. Kendisi dışında herkesi en güzel elbiselerle giydiriyor da kendisini ise ölüm, yok oluş kuşatıyor.”

Hayatı boyunca bir şeyler elde etme peşinde ömür tüketen insanın toprağın bağrında kendisine tahsis edilen bir avuç kabirde, elde ettiklerinden mahrum olarak ve elde ettiklerinden faydalanmadan öylece kalması ancak bu kadar güzel ifade edilebilirdi. Daha öncede belirttiğimiz gibi Zemahşerî kasidelerinde teşbih en çok istihdam edilen edebî sanat olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada bu konuda birkaç örnek sıralayarak konuyu tamamlamak istiyoruz. İlk olarak ibn Vahhâs’ı methettiği kasidesinin bir beytinde şöyle söylemektedir. (Tavîl Bahri/ Medih)

وَقَلَّدَنِي أَطْوَاقَ شَعْرِ ، كَأَنَّهَا سَمَوْتُ ، بِأَيْدِي الْكِسْرَوِيَّاتِ تُنْسَقُ¹⁰³⁰

“Sanki Farisi kızların ellerinde en güzel biçimde dizilmiş inci kolyeler gibi kasideleriyle beni methetti, süsledi.”

Burada teşbih, Teşbihin tüm unsurları zikredilerek yapılmış sarih bir teşbihtir. Doğup büyüdüğü Harezm’e olan özlemini dile getirdiği bir kasidesinde Mekke ahalisi için söyledikleri de oldukça şâyân-ı dikkattir. (Tavîl Bahri/Vatan Hasreti)

يَصُونُونَ عِرْضِي قَبْلَ أَعْرَاضِهِمْ كَمَا يُصَانُ سَوَادُ الْعَيْنِ بِالْجَفَنِ وَالْهُدْبِ¹⁰³¹

“ Benim izzet ve şerefimi kendi izzet ve şereflerinden önce korurlar. Tıpkı göz kapaklarının ve kirpiklerin göz bebeğini koruduğu gibi.”

Medih konulu bir kasidesinde terk-i diyar etmek isteyen sevgilisin ayrılıktan vazgeçirmeye çalışan Su’dâ’nın gözyaşlarını inci tanelerine benzetmektedir. (Tavîl Bahri/Medih)

وَأَخْضَلَ خَدَّيْهَا دَمَوْعٌ تَتَابَعَتْ تَتَابَعُ دُرِّ خَائِلٍ سِلْكُهُ الْعِقْدَا¹⁰³²

“İnciler dizilmiş kolyeden peşpeşe dökülen inci taneleri misali, gözyaşları yanaklarını ıslattı.”

¹⁰²⁹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 283; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 152.

¹⁰³⁰ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 39; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 416.

¹⁰³¹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 56; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 37.

¹⁰³² Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 100; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 141.

Selçuklu hanedanından Muhammed b. Melikşah'ın vezir olarak atadığı muhtemelen Nizamülmülk'ün ailesinden Ebu Mansur Ahmed'i methettiği kasidesinde onun için şu ifadeleri kullanmaktadır.¹⁰³³ (Tavîl Bahri/Medih)

تَأَلَّقَ بَرَقٌ فِي فُرُوعِ سَحَابِهِ كَمُنْصَلٍ غَازٍ، يُنْتَضَى مِنْ قِرَائِهِ¹⁰³⁴

“Bir savaşçının, kınından çekilmiş keskin kılıcı gibi, gökyüzünde bulutların arasından bir şimşek parladı.”

Şimşekleri savaşçının kılıcına, her ikisini birden memduhu olan zata benzeten Zemahşerî teşbih-i maklub'a yeni bir boyut kazandırmıştır. Sevgilisiyle halvet halinde geçirdiği gecenin sabahında duygularını dile getirdiği bir beytinde, gece esen hafif rüzgârın kendisini adeta itab ettiğiinden bahisle şunları söylemektedir. (Tavîl Bahri/Medih)

يُعَاتِبُنِي، وَاللَّيْلُ رَقٌّ نَسِيمُهُ كَأَنَّ نَسِيمَ اللَّيْلِ بَعْضُ عِنَابِهِ¹⁰³⁵

“(Yar ile gecelediğimizde) Etrafımızda narin ve inceden esen gece meltemi, adeta beni azarlıyordu. Onun esintileri (bizi ayıplayan) itabıydı.”

Fahru'l-Ferîğayn olarak anılan Ebû Saîd Ahmed eş-Şâriî¹⁰³⁶ için yazdığı methiyesinde teşbih edatını zikretmeyip teşbih-i belîge güzel bir örnek sunmuştur. (Tavîl Bahri/Medih)

هُوَ الْبَحْرُ ، لَكِنْ فِي مَوَارِدِ مَائِهِ دُنُوٌّ ، وَيَعْدُوهُ الْمُلُوحَةُ وَالْكَدَرُ¹⁰³⁷

“O (ihsan ve ikram konusunda) deniz gibidir. Onu suyunda (tabiatında) cana yakınlık vardır. Tuzluluk (katılık) veya bulanıklık (cimrilik) yoktur.”

4.2.2. Kinâye

Kinaye, sözlükte gizlemek, bir şeyi açıkça söylememek, bir şeyi söylerken başka bir şey kastetmek demektir.¹⁰³⁸ Terim olarak kinaye bir lafzı hakiki manasına da gelebilecek şekilde, hakiki anlamının da kastedilmiş olması mümkün olmakla beraber, hakiki manası

¹⁰³³ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 100, Dipnot No: 17.

¹⁰³⁴ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 90; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 49.

¹⁰³⁵ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 91; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 50.

¹⁰³⁶ Fahru'l-Ferîğayn Ebû Saîd Ahmed eş-Şâriî. Harezmi Kadısı. Zemahşerî onu Sirâcüddin olarak da methetmiştir. Bk. Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 157, 430.

¹⁰³⁷ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 145; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 294.

¹⁰³⁸ Zemahşerî, “kenâ”, 2/149; İbn Manzûr, “kenâ”, 5/3944; el-Kazvîni, *el-İzâh*, 241; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *el-Belâgatül-'Arabiyye üsüsühâ ve ulûmuhâ ve fînûnuhâ* 2/135; el-Cârim & Emin, *el-Belâgatü'l-vâzîha*, 123; Bolelli, *Belâgat (Beyân, Meâni, Bedî')*, 171; Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 211; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 131.

dışında bir manada kullanma sanatıdır.¹⁰³⁹ Kinayede, maksat, kelimelerin kendi anlamlarıyla değil, aynı anlama gelen başka kelimelerle ifade edilmesidir. Bu sebeple kinaye ifade eden lafız bir yönüyle hakikat iken diğer bir yönüyle mecazdır. Bu iki kavram arasındaki temel fark ise, mecazda lafzın hakiki anlamında kullanılmadığına dair bir karine/ipucu bulunurken, kinayede böyle bir karine yoktur. Kinayede ister hakiki, ister mecazî anlama itibar edilsin, her iki halde de ifade doğrudur. Hâlbuki mecazda hakiki anlam anlaşılabilir, çünkü onda gerçek anlamın kastedilmesine mani bir karine/ipucu vardır. Kinaye, kapalı, örtük bir ifade biçimidir. Bu sebeple sarahatin/açıklığın zıddıdır. Kinayenin mekniyyün bih (kendisinde kinayenin meydana geldiği lafız) ve mekniyyün anh (bu lafzın anlamı) olmak üzere iki unsuru vardır. Mesela *فَلانٌ رَحْبُ الذَّرَاعِ* “Falanın eli açıktır” ifadesi söz konusu kişinin cömertliğini anlatan bir kinaye ifadesidir. Burada *رحب الذراع* mekniyyün bih yani kinayenin meydana geldiği söz, bu sözün anlamı olan cömertlik ise mekniyyün anh’dır. el-Hansâ’nın kardeşinden bahsederken *أخي طويل النَّجَادِ، رفيع العِمَادِ، كثيرُ الرَّمَادِ إذا ما شتا* (uzun boylu), çadırının direği yüksek (cesur ve asil), kışladığında külü çoktur (cömerttir)” şeklindeki sözlerinde *طويل النجاد*, *رفيع العماد* ve *كثير الرماد* lafızları mekniyyün bih, uzun boy, cesaret ve cömertlik ise mekniyyün anh’dır.¹⁰⁴⁰

4.2.2.1. Zemahşerî Şiirlerinde Kinâye

Kinaye de Zemahşerî şiirlerinde sıkça rastlanan edebi sanatlardandır. Böylece şiirine daha hissedilebilir ve kalıcı bir çehre kazandıran Zemahşerî, maksadını ve iletmek istediği mesajı doğrudan değil de kinaye üslubuyla daha belîğ ve etkili biçimde ifade etmeye de muvaffak olmuştur. Daha ziyade methiye ve hiciv konulu kasidelerinde kinayeye başvuran şair, şiirinin anlamını zenginleştirmiş ve güçlendirmiştir. Mekke’nin fethi esnasında fethi şahit olan Mekkeli asilzadelerin düştükleri durumu ve şaşkınlıklarını anlattığı bir beytinde şunları söylemektedir.(Tavîl Bahri/Medih)

ولا تنسَ يومَ الفتحِ يومَ تطلَّعتْ
نفوسُ قُرَيْشٍ، والعيونُ شوأخصُ¹⁰⁴¹

“Mekke’nin fetih gününü aklından çıkarma. O gün Mekke ekâbiri gözleri bir noktaya dikili şekilde bakakalmışlardı.”

¹⁰³⁹ el-Kazvînî, *el-Îzâh*, 241; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *el-Belâgatül-‘Arabîyye üsûsühâ ve ulûmuhâ ve fînûnuhâ* 2/135; el-Cârim & Emin, *el-Belâgatü'l-vâziha*, 123; Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî’)*, 171; Bulut, *Belâgat Meâni-Beyân-Bedî’*, 211; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 131.

¹⁰⁴⁰ Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî’)*, 172; Bulut, *Belâgat Meâni-Beyân-Bedî’*, 213.

¹⁰⁴¹ Dayf, *Dîvânu ‘z-Zemahşerî*, 33; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 325.

Bu beyitte Mekke aşiret reislerinin fetih günü yaşadıkları karşısında, şaşkınlık ve korkudan bakakaldıklarını ifade eden Zemahşerî'nin kullandığı العيون والعيون شواخص lafzı korkudan kinayedir. Mekke'de kaldığı sürede kendisine izzet ve ikramda kusur etmeyen Mekke ahalisine övgüler yağdırdığı bir beytinde de şöyle seslenmektedir. (Tavîl Bahri/Fahr)

وَأَيُّ سَخَاءٍ يُدَّعَى كَسَخَائِهِمْ بِمَا مَلَكُوا، وَالجَوُّ أَعْبَرُ عَابِسُ¹⁰⁴²

“Gökyüzü toz bulutu kaplıken (kıtlık ve kuraklıkta/savaş durumunda) bile, hangi cömertlik onların sahip olduğu cömertlikle bir tutulabilir?”

Burada ise الجَوُّ أَعْبَرُ عَابِسُ lafzı kuraklık ve kıtlıktan kinaye olarak kullanılmıştır. Mekke sevgisini her fırsatta dile getiren Zemahşerî, Mekke'den ayrı kaldığı zamanlarda ona duyduğu özlemi belîğ dizelerle şöyle ifade etmektedir. (Tavîl Bahri/ Mekke Sevgisi)

أَيُّ رَاكِبِ الْوَجْنَاءِ، دُونِكَ، فَاحْمِلِ مُغْلَغَلَةً مِنْ نَاصِحِ الْجَيْبِ مُثْبِلِ¹⁰⁴³

“Ey güçlü kuvvetli devenin binicisi, işte buyur al. Sevdiğine karşı son derece samimi ve sadakatle bağlı şu temiz kalbin mektubunu ona ulaştır.”

Zemahşerî'nin bu beyitte kullandığı ناصح الجيب ifadesi temiz kalpten, aşkta ve sevgide samimiyetten kinaye olarak zikredilmiştir. Şüphe yok ki kinaye ve mecaz sanatları kullanılarak yapılan söylemler sarahat ve hakikat ifade eden söylemlerden daha etkili ve belagat açısından da üstündür. Bu nedenle bu sanatlar edebiyatçılar ve şairler için vazgeçilmez olmuşlardır. Hata ve kusurlarla dolu hayatının geçip gittiğini gören yaşlı adamın halini tasvir ettiği bir beyti şu şekildedir. (Kâmil Bahri/Teessî/Avuntu)

وَالشَّيْخُ اسْقَطَ خَدَّهُ فِي كَفِّهِ مَضَضُ الْمَسَاءِ¹⁰⁴⁴

“İhtiyar adam yüzünü avuçlarına düşürdü (başını elleri arasına aldı ve başına gelen kütülüklerden ötürü acı içerisinde (düşünmeye başladı).”

Beyitte أسقط خده في كفه ifadesi pişmanlık, hayret ve şaşkınlık duygusundan kinaye olarak kullanılmış yerinde bir lafızdır.¹⁰⁴⁵ Türk olması hasebiyle Türk güzellerine özel bir ilgi duyduğu ve onlara karşı sevgi beslediği şiiirlerinden anlaşılan Zemahşerî, onları methettiği bir

¹⁰⁴² Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 37; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 301.

¹⁰⁴³ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 202; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 500.

¹⁰⁴⁴ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 433; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 5.

¹⁰⁴⁵ İbn Manzûr, “sekata”, 3/2038.

beytinde onların bakışlarının hem dert hemde deva olduğunu şu belîğ üslupla dile getiriyor.(
Remal Bahri/Medih)

وسقيم الجفن إن صادفتُ منه لحظةً كانت دوائِي وَهِيَ دائِي¹⁰⁴⁶

“O cılız, zayıf göz kapaklarına (beni derterlere gark eden baygın bakışlara) bir an bile
olsun rastlasam (o göz göze geliş) benim derdimin devası olur.”

Bu beyitte سقيم الجفن cılız, zayıf göz kapağı ifadesi baygın ve utangaç göz süzüşten
kinaye olarak kullanılmıştır. Diğer bir örnekte, Fahru'l-Meâlî Abdullah'a yazdığı
methiyesinin mukaddimesinde ayrılığa hazırlanan aşığına, kalması konusunda ısrar eden
ma'sûk'un dilinden dökülen şu sözler, Zemaşerî'nin belîğ üslubuyla birleşince, kinaye
sanatına güzel bir numune teşkil etmektedir. (Kâmil Bahri/ Medih)

ألق العصا في بيتها وارفض مَسِيرَكَ وانتقالك¹⁰⁴⁷

“Âsânı o (sevgilinin) evine at (bırak). (Çıkmaya hazırlandığın) yolculuktan da vazgeç.”

Âsânın atılması ifadesi Arap kültüründe bir yere yerleşmek, başka bir yere seferden
vazgeçip orada ikamet etmek, bir şeyde karar kılmak anlamlarında kullanılan bir deyimdir.¹⁰⁴⁸
Burada da şairimiz bu deymi ayrılıktan vazgeçip yârin yanında kalmaktan kinaye olarak
kullanmıştır. Harika birçok örnekle dolu divanda, çok sevdiği ve saydığı hocası Ebû Mudarr
ed-Dabbî'nin vefatı üzerine onun için yazdığı mersiyesinde bir taraftan hüznünü ifade ederken
diğer taraftan hocasını methetmesi onun kelimelerle adeta bir ressam edasıyla nasıl
oynadığına güzel bir örnek teşkil etmektedir.(Tavîl Bahri/Mersiye)

وصفّرَ حَدِّي، ثمَّ بَيَّضَ مِفرَقي رَزِيَّةً مَنْ لَمْ يَمْنَعِ البَيضَ والصُّفْرا¹⁰⁴⁹

“(Önce) benzim sapsarı kesildi sonra saçlarıma ak düştü. (Bunun sebebi) altın ve
gümüş (ten daha değerli ilim ve terbiyeyi) benden esirgemeyen (hocamın) acı veren
kaybıdır.”

Şair bu beyitte hocasının kaybından duyduğu hüznü, benzinin solması/sararması ve
saçlarına ak/beyaz düşmesi ile ifade etmekte, yine hocasının kendisine verdiği ilim ve

¹⁰⁴⁶ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemaşerî*, 470; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşerî*, 11.

¹⁰⁴⁷ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemaşerî*, 393; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşerî*, 460.

¹⁰⁴⁸ Zemaşerî, “asâ” 1/658; İbn Manzûr, “lekıye”, 5/2980.

¹⁰⁴⁹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemaşerî*, 132; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşerî*, 210.

kazandırdığı erdemlerin altın ve gümüş gibi değerli olduğuna vurgu yapmaktadır. Görüldüğü üzere birinci mısradaki benzin sararması ve saçların beyazlaması hüzünden kinaye iken, ikinci mısradaki zikrettiği beyaz ve sarı, altın ve gümüşten kinaye, bu altın ve gümüşte, hocasından tahsil ettiği ilim ve eğitimden kinayedir. Zemahşerî burada tabiri caizse zincirleme kinaye, kinaye içinde kinaye, sanat içinde sanat yapmıştır. Bu, onun edebi dehasına mükemmel bir örnektir. Kinaye bahsine başka bir örnek de Zemahşerî'nin Mekke'de ikameti arzu ettiğini anlattığı şu beyittir. (Tavîl Bahri/Fahr)

لَأُلْقِيَ فِي بَطْحَاءِ مَكَّةَ أَرْحَلِي أَمَحِّصُ قَلْبًا لِلذُّنُوبِ مُقَارِفَا¹⁰⁵⁰

“Mekke'nin merkezine eşyama atmak/götürmek ve kalbimi, işlediğim günahlardan arındırmak istiyorum.”

Zemahşerî bir yerde uzun süre ikamet etmek anlamında Arapçada kullanılan *أُلْقِيَ فِي* ifadesini ikametden kinaye olarak istihdam etmiştir. Bu kalıp, Türkçemizdeki bir yere kapağı atmak ile aynı anlamı taşımaktadır. Kinaye sanatına dair birçok örnek barındıran divandan bir başka örnekte zamanın felaketlerinden şikâyet eden müellifin Tedmür melikesi Zebbâ'nın, Cezîme el-Ebraş'a kurduğu tuzağı hatırlatarak, zamanın da kendisine tuzak kurduğunu ifade etmesidir. (Tavîl Bahri/Mersiye)

رَمْتَنِي بِنْتُ الدَّهْرِ بِالْمَكْرِ فِيهِمَا كَمَا رَمَتِ الرَّبَاءُ بِالْكَيْدِ أُبْرَشَا¹⁰⁵¹

“Zamanın felaketleri beni, Tıpkı Zebbâ'nın Cezime el-Ebraş'ı tuzağa attığı gibi tuzağa attı.”

Birinci beyitteki zamanın kızları ifadesi felaketlerden kinaye olup, ikinci beyitte zikredilen ve Arap kültüründe iyi bilinen kıssaya yapılan benzetme de bir teşbih örneğidir. Daha önce ahlak ve seciyesinden uzun uzun bahsettiğimiz Zemahşerî'nin, hamriyye türü birkaç beyit yazmasına rağmen hayatı boyunca ağzına içki sürmediğinden bahsetmiştik. Şimdi zikredeceğimiz beyitte de şair bu özelliğini yine belîğ bir üslupla şöyle dile getirmektedir. (Basîl Bahri/Medih)

مَا مَسَّتْ الْكَأْسُ يَمِنَاهُ ، وَلَا صَدَمَتْ فَاهُ ، وَكُلُّهُمْ بِالرَّاحِ مَعْلُولٌ¹⁰⁵²

¹⁰⁵⁰ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 215; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 377.

¹⁰⁵¹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 224; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 317.

¹⁰⁵² Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 232; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 474.

“(Bir genç düşünün ki) Etrafındaki herkes içkiye mübtela vaziyetteyken, onun eline kadeh değmemiş, ağzına da sürmemiş olsun (İşte o benim).”

Kadehin ele değmemesi ve ağza sürülmemesi içkiyi hiçbir bir zaman içmemek demek olup *عدم شرب الخمر* ifadesinden kinayedir. *ولا صَدَمَتْ فَاهُ* ifadesi *ما مَسَّتْ الكَأْسُ يَمَانَهُ* , *ولا صَدَمَتْ فَاهُ* Bunların dışında örnek olması babından Zemahşerî şiirlerinde geçen ve kinaye içeren şu ifadeleri zikretmek yerinde olacaktır. Tevazu ve cömertlikten kinaye olarak *خفض الجناح* (kanatların inmesi)¹⁰⁵³ ve *سبط الأنامل* (parmakların geniş ve yaygın oluşu)¹⁰⁵⁴, Düşmana tokat/darbe vurmaya hazırlanan kişiden kinaye olarak *أخو اللطام* (tokatın/şamarın kardeşi)¹⁰⁵⁵, cesur ve her savaşa katılan bir süvariden kinaye olarak *ابن الوغى* (savaşın oğlu)¹⁰⁵⁶, cesaret ve cömertlikten kinaye olarak kullanılmıştır. Bunlar ve benzeri kinaye örneklerini Zemahşerî divanında ziyadesiyle bulmak mümkündür.

4.2.3. Mecaz

Mecaz sözlükte bir yeri yürümek suretiyle geçmek, gelip geçmek, gelip geçilen yer ve zaman, yol katetmek gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak ise mecaz, lafzın lügat manası yani temel anlamı dışında kullanılması; sözün asli anlamından başka bir anlama nakledilmesi, sözün hakiki ve mecaz anlamları arasında bir bağ olduğu ve hakiki anlamı kastetmeye engel bir karine olduğu için vaz’ edildiği anlamdan başka bir anlamda kullanılması demektir.¹⁰⁵⁷ Mecaz, aklî ve luğavî olmak üzere ikiye ayrılır. **Aklî mecaz**, bir alakaya istinaden bir fiilin/işin gerçek failinden başka bir faile isnat edilesidir. (Münserih Bahri/Özlem)

أُحْيِي لِيَالِيَّ ، وَهِيَ تَقْتُلُنِي شَوْقًا إِلَى صُبْحِ وَجْهِهِ الْحَسَنِ¹⁰⁵⁸

“Ben geceleri uykusuz geçirirken, sabah (aydınlığı) kadar güzel yüzüne hasretle geçirdiğim o geceler beni öldürüyor.”

Mekke Emiri İbn Vahhâs’ı, kendisine gösterdiği ihtiramdan ve öğrencisi olmasından dolayı çok seven Zemahşerî, ona ve Mekke’ye duyduğu sevgiyi zaman zaman şiirlerine

¹⁰⁵³ İbn Manzûr, “hafeda”, 2/1211.

¹⁰⁵⁴ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 276; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 311.

¹⁰⁵⁵ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 417; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 536.

¹⁰⁵⁶ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 417; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 536.

¹⁰⁵⁷ Zemahşerî, “câze”, 1/155; İbn Manzûr, “câze”, 1/724; el-Kazvînî, *el-İzâh*, 202; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *el-Belâgatül- ‘Arabiyye üsüsühâ ve ulûmuhâ ve fînûnuhâ* 2/215; el-Cârim & Emin, *el-Belâgatü ’l-vâziha*, 69; Bolelli, *Belâgat (Beyân, Meâni, Bedî’)*, 82; Bulut, *Belâgat Meâni-Beyân-Bedî’*, 191; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 101.

¹⁰⁵⁸ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 522; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 549.

yansıtmıştır. Yukarıdaki beyitte de İbn Vahhâs'a sevgisini dile getiren şair, onun özlemiyle geçirdiği gecelerin kendisini öldürdüğünden bahsetmektedir. Hâlbuki öldüren de yaşatan da Allah'tır. Öldürme fiili gecelere isnat edilerek aklî mecaz türüne güzel bir örnek sunulmuştur. Benzer bir örnekte Zemahşerî şöyle söylemektedir. (Tavîl Bahri/Şekvâ)

شَكَوْتُ إِلَى الْأَيَّامِ سُوءَ صَنِيعِهَا وَمِنْ عَجَبٍ: بَاكِ، تَشَكَّى إِلَى الْمُبْكَي
فَمَا زَادَتْ الْأَيَّامُ إِلَّا نِكَايَةً وَمَا زَالَتْ الْأَيَّامُ، تُنْكِي، وَلَا تُشْكِي¹⁰⁵⁹

“Şu günlere, işlediği kötülükleri şikâyet ettim. Ne tuhaf, bu, ağlayanın kendisini ağlatana şikâyetidir.”

“Bu günlerin bana yaptığı zulüm günbegün artıyor. Günler beni yaralamaya devam ediyor, kimsenin şikâyetine de aldırıyor.”

Hayat şartlarından ve onun getirdiği meşakkat ve zorluklardan şikâyet eden Zemahşerî uğradığı bu zorlukları günlere isnat etmektedir. Oysa günlerin böyle bir fiili yapma güçleri olamaz. Şairimiz bu üslubuyla aklî mecaza güzel bir vermektedir.

Luğavî mecaz ise bir lafzın, bir münasebetten dolayı lügat anlamı dışında başka bir anlamda kullanılmasına, başka bir anlama nakledilmesine denir ki esasen mecaz denilince kastedilen de budur. Bu alaka iki anlam arasındaki benzerlik ise buna istiâre, benzerlik dışında birşeyse mecaz-ı mürsel olarak isimlendirilir.¹⁰⁶⁰

4.2.3.1. Zemehşeri Şiirlerinde Mecaz-ı Mürsel

Mecaz-ı mürsel, lafzın gerçek anlamı dışında kullanılması demek olup, alakası, benzerlik dışında bir şey olan mecazdır. Mecaz-ı mürselin gerçekleşmesi ancak üç şartla mümkün olur: a) Mutlaka kelimenin anlamı dışında bir anlam kastedilmeli, b) Hakiki anlam ile mecazî anlam arasında benzerlik dışında bir alaka olmalı; c) Hakiki anlamın anlaşılmasına mani bir karine olmalıdır. Hakiki anlamla mecazî anlam arasında, benzerlik dışında olması gereken alaka birçok farklı şekilde ve türde karşımıza çıkabilmektedir. Zemahşerî Mekke Emiri ve yakın dostu İbn Vahhâs'a yazdığı methiyede şöyle demektedir. (Mütekarib Bahri/Medih)

¹⁰⁵⁹ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 600; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 448.

¹⁰⁶⁰ el-Kazvînî, *el-İzâh*, 205; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *el-Belâgatül-'Arabîyye üsûsühâ ve ulûmuhâ ve fînûnuhâ* 2/224; el-Cârim & Emin, *el-Belâgatü'l-vâzıha*, 69; Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî)*, 144; Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî*, 196; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 102.

إِلَى اللَّهِ أَشْكُوكَ يَا سَاقَ حُرِّ قَدَحْتَ بِنُوحِكَ فِي سَاقِ حُرِّ
تَقُولُ حَشَاهُ لِحُرِّ الْحِجَابِ زِ إِنَّكَ بَرْدٌ إِلَى جَنْبِ حُرِّ¹⁰⁶¹

“Ey kumrucuk, (ağlarcasına) inlemelerinle, ağaçların gövdesine kurt düşürdüğün (insanların bağırını yaktığın/deldiğin) için seni Allah’a (cc) şikâyet ediyorum.”

“Onun (narin bedeninin) uzuvları Hicaz’ın efendisine (İbn Vahhâs’a) şöyle diyor: “Sen ateşin (acı ve elemin) yanındaki serinliksin (selametsin).”

Birinci beyitte ağaç gövdesi ifadesi insan bedeni veya gövdesi anlamında kullanılmakta, ayrıca küll (bütün) zikredilerek cüz (parça) kastedilmektedir. Yani bağır, göğüs lafzıyla kastedilen aslında kalptir. Kalp ise insan göğsünde bulunan organlardan sadece bir tanesidir. Buna külliyyet alakası denmektedir. İkinci beyitte de yine küll (bütün) zikredilerek cüz’ (parça) kastedilmiş ve külliyyet alakası kurulmuştur. Burada uzuvlar lafzıyla kastedilen aslında Zemahşerî’nin özlemle dolu kalbidir. Zahîrümülk’e¹⁰⁶² yazdığı methiyesinde de şunları söylemektedir. (Recez Bahri/Medih)

وَقَلَمٌ عَلَى الْحُسَامِ سَطُوءٌ وَمُخْفِتٌ صَالِيَهُ صَرِيرُهُ¹⁰⁶³

“Onun kalemi (ilmi) kılıçlara galip gelir. Kaleminin sesi (şakırtısı) kılıçların sesini (şangırtısını) bastırır.”

Mecâz-1 mürsele güzel bir örnek olan bu beyitte kalem lafzı, ilmin ve ilim tahsilinin vazgeçilmez bir unsuru ve sebebi olarak zikredilmiştir. İlme giden yolda önemli bir sembol olan kalem, sebep olarak zikredilirken esas kastedilen, kalemlle elde edilen ve sonuç olan ilimdir. Burada, iki anlam arasındaki alakaya sebebiyyet denmektedir. Bazı hazifli icaz türleri de mecaz-1 mürsel ve mecaz-1 aklîye dâhil edilebilmektedir. Bunlara mecaz-1 hazif denir.¹⁰⁶⁴ Burada hazif nedeniyle kelimenin asıl anlamı dışında kullanılması şart koşulmuştur. Zemahşerî Fahrulmeâlî’ye yazdığı bir methiyesinde bu özelliği şu şekilde kullanmıştır. (Kâmil Bahri/Medih)

نَامَتْ بِهَ خَارِزْمٌ مِلْءَ جُفُونِهَا إِذْ لَا يُرْتَقَى فِي الْعَيُونِ غِرَارُهَا¹⁰⁶⁵

¹⁰⁶¹ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 578; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 250.

¹⁰⁶² Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 462; bu şahıs Zemahşerî’nin methiye yazdığı kişilerdendir. Kendisi hakkında bilgi bulunamamıştır.

¹⁰⁶³ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 276; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 248.

¹⁰⁶⁴ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 102.

¹⁰⁶⁵ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 378; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 244.

“Onun (hükümü ele almasıyla) Harezmi, göz kapakları (her türlü korku ve endişeden beri olarak) uykuya daldı.”

Bu beyitte Harezmi lafzıyla kastedilen şehir değil Harezmi halkıdır. İki lafız arasında bir mahalliyyet alakası vardır ve uykuya dalan şehir değil Harezmlilerdir. Zemahşerî, Harezmi’de kadılık yapan, Fâhru’l-Ferîğayn lakaplı Ebû Saîd Ahmed eş-Şâriî için yazdığı bayram kutlaması ve methiye konulu kasidesinde şöyle söylemektedir. (Tavîl Bahri/Kutlama/Tehnie)

أَرَادَ ثَوَابَ اللَّهِ أَوْ فَضْلَ عَفْوِهِ فَلَمْ يُبْقِ جَهْدًا فِي رِضَاةٍ وَلَمْ يَذُرْ¹⁰⁶⁶

“(O bunları yaparak) Allah’ın (cc) sevabını (rızasını) ve kendisini affetmesini istedi. Allah’ın rızasına ulaşmak için her çabayı sarfetti, (yapılmadık bir şey bırakmadı).”

Bu beyitte sevap lafzı ile kastedilen anlam Allah’ın rızasıdır. Sevap sadece vesiledir, sebeptir. Sebebiyyet alakası burada da kurulmuş, mecaz-ı mürsel icra edilmiştir. Zemahşerî kendisini ve eserlerini övdüğü bir kasidesinde de insanlara seslenerek, onları eserlerini okumaya davet etmekte ve eserlerinin ne kadar değerli ve özel olduğunu anlatmaktadır.(Basîl Bahri/Fahr)

أَيَا بَنِينَ اسْتَوُوا شَبَابًا اسْتَوْفُوا الْعَقْلَ وَالْكِياسَةَ¹⁰⁶⁷

“Ey oğullarım (insanlar), eserlerim tam bir olgunluğa ulaştı. Zerafet ve dehanın hakkını veren eserler haline geldi.”

Burada Zemahşerî her ne kadar oğullarım/evlatlarım diye seslense de bu nida aslında tüm insanlığadır. Böylece müellif iki anlam arasındaki umum-husus alakasını gayet güzel işlemiş ve mecaz-ı mürsel olarak bizlere takdim etmiştir. Aynı kasidede kendisini her türlü şer ve ahlaksızlıktan bu eserlerin koruduğunu ifade eden Zemahşerî, onları okuyanların gözlerinin aydın, kalplerinin de mutmain olacağını iddia etmektedir. (Basit Bahri/Fahr)

أَبْنَاءُ صَدَقٍ، لَهُمْ نَفُوسٌ وَصِيفَنَ بِالْفَضْلِ وَالنِّفَاسَةِ

حَمَاءُ عَرَضِي، مُحَصَّنُوهُ فِي كَنْفِ الصِّدْقِ وَالْحِرَاسَةِ¹⁰⁶⁸

¹⁰⁶⁶ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 145; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 293

¹⁰⁶⁷ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 291; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 296

¹⁰⁶⁸ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 291; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 296

“(Eserlerim) doğruluk ve samimiyetin ürünüdür. Onların ruhları vardır. Fazilet ve iffetle nitelendirilmişlerdir (mündemiçtir).”

“(Benim bu eserlerim) iffetimi ve şerefimi, doğruluk, (dürüstlük, samimiyet ve vefanın) himayesinde, gözetiminde korumaktadır.”

Âliyyet olarak isimlendirilen ve hakiki anlamın mecazî anlamın bir vasıtası olması demek olan alaka türüne çok nefis bir örnek olan bu beyitlerde, Zemahşerî izzet ve şerefini eserlerinin koruduğunu ifade ederken aslında koruma işini yapanın, o eserleri yazmasını da sağlayan, sahip olduğu ilim ve terbiye olduğunu kastetmektedir. Dolayısıyla beyitte kastedilen hakiki anlam Zemahşerî’nin ilim ve ahlakı, mecazî anlam ise eserlerdir. Aralarındaki âliyyet alakasından mütevellit mecaz-ı mürsel gerçekleşmiştir.

4.2.4. İstiâre

İstiâre kelimesi lügatte birinden bir şeyi ödünç isteyip almak, bir şeyi kaldırmak, bir şeyi bir yerden alıp başka bir yere kaldırmak, faydalanmak üzere birinden birşeyi ödünç alıp kullanmak anlamlarına gelmektedir. İstilahta ise istiâre, bir kelimeye, benzerlik karinesinden ötürü, lügat anlamı dışında bir anlam vermek, hakiki anlam ile mecazî anlam arasındaki benzerlik sebebiyle, kelimenin anlamını başka bir kelimeye yüklemek demektir.¹⁰⁶⁹ İstiâre, esasen alakası/karinesi teşbih olan mecazdır. “Teşbihin unsurları olan müşebbeh ve müşebbehün bih’ten biri hafzedilerek yapılan teşbih” olarak da tarif edilebilmektedir. Yani istiârede ya sadece müşebbehün bih kullanılır, ya da müşebbeh zikredilip müşebbehün bih’e dair bir unsura yer verilir. Şöyle ki محمدٌ رَجُلٌ شَجَاعٌ كَالْأَسَدِ فِي الْحَرْبِ “Muhammed savaşta arslan gibi cesur bir adamdır” cümlesi teşbihin tüm unsurlarının yer aldığı bir cümledir. Bu cümleden benzetme yönü hafzedildiğinde geriye محمدٌ كَالْأَسَدِ “Muhammed arslan gibidir” cümlesi kalır ki bu teşbih-i hissîdir. Daha sonra bu cümleden benzetme edatı olan كِ da hafzedilir ve cümle محمدٌ أَسَدٌ “Muhammed arslandır” haline gelir. Bu da teşbih edatı zikredilmeksizin yapılan teşbih-i müekkeddir. Son olarak geriye kalan müşebbeh ve müşebbhün bih’ten, müşebbeh yani حسين veya اسد yani müşebbehün bihden birisi daha hafzedildikten sonra kalan kelime ile cümle kurulur ki bu da istiâre olarak isimlendirilir.

¹⁰⁶⁹ Halil b. Ahmed El-Ferâhîdî, “‘âra” *Kitâbu’l-Ayn*, thk. Abdulhamid Hindâvî, (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2003), 3/253; Zemahşerî, “‘avera”, 1/684; İbn Manzûr, “‘avera”, 4/3168; el-Kazvînî, *el-Îzâh*, 212; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *el-Belâgatül-‘Arabiyye üsûsühâ ve ulûmuhâ ve fûnûnuhâ*, 2/229; Bolelli, *Belâgat (Beyân, Meâni, Bedî’)*, 90; Bulut, *Belâgat Meâni-Beyân-Bedî’*, 203; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 109.

Mesela رأيتُ أسدًا في الحربِ gibi. Bu cümlelerin hazfedilen unsurları eklendiğinde normal hali رأيتُ رجلًا شجاعًا كالأسد في الحرب şeklindedir.

Belagat âlimleri istiâreyi mecazın bir türü olarak kabul etmişler, teşbih ve istiârede iki unsur arasında kurulan ilişkinin teşbihte zikredilirken istiârede zikredilmemesinin muhatap üzerinde daha etkili olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁰⁷⁰ İstiârenin beş temel rüknü/insuru bulunmaktadır. Bunlar:

- a) Müsteâr: Ödünç lafız /müşebbehün bih'ten nakledilerek müşebbehte kullanılan lafız
- b) Müsteâr leh: Müşebbeh/kendisine anlam ödünç verilen
- c) Müsteâr minh: Müşebbehün bih/kendisinden mana ödünç alınan
- d) Câmi: Benzerlik/müşâbehet alakası, iki mana arasındaki ilgi veya benzeme yönü
- e) Karine-i Mânia: Hakiki mananın kastedilmesine engel olan ipucu¹⁰⁷¹

İstiâre, müşebbeh ve müşebbehün bih unsurlarının zikredilmesi veya zikredilmemesi bakımından ikiye ayrılır. Bunlar: **İstiâre-i Tasrihiyye:** Müşebbehün bih'in zikredilip müşebbehin hazfedildiği istiâredir ki buna *açık istiâre* de denilmektedir. **İstiâre-i Mekniyye:** müşebbehün bih lafzının hazfedildiği, ancak kendisine bir karine/ipucu ile işaret bulunan istiâredir ki bu da *kapalı istiâre* olarak adlandırılmaktadır. İstiâre, istiâre yapılırken kullanılan kelimenin türüne, câmid olup olmamasına göre de ikiye ayrılır. Bunlar: **İstiâre-i Asliyye:** câmid/cins (kendisinden kelime türetilmeyen) isimle yapılan istiâredir. **İstiâre-i Tebeyye:** fiil ve türevleri ile harflerden yapılan istiâredir. Yine içinde taraflara (müşebbeh, müşebbehün bih) ait özelliklerin zikredilip zikredilmemesine göre ise istiâre üçe ayrılmaktadır. Bunlar: **İstiâre-i Mutlaka:** Bu istiâre içinde sadece kendisine benzetilenin (müşebbehün bih) zikredildiği istiâredir. **İstiâre-i Muraşşaha:** içinde kendisine benzetilenle (müşebbehün bih) birlikte ona ait bir özelliğin de zikredildiği istiâredir. **İstiâre-i Mücerrede:** içinde kendisine benzetilenle (müşebbehün bih) ile birlikte benzeyene (müşebbeh) ait bir özelliğin de zikredildiği istiâredir.¹⁰⁷²

4.2.4.1. Zemahşerî Şiirlerinde İstiare

Zemahşerî'nin, şiirlerinde teşbih ve kinayeden sonra en çok kullandığı edebî sanatlardan birisi de istiâredir. Hz. Peygamber (sav) için yazdığı bir methiyesinde Emevî ailesini tasvir ederken şunları söylemektedir. (Tavîl Bahri/Medih)

¹⁰⁷⁰ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 109; Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî')*, 90.

¹⁰⁷¹ Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 203-204.

¹⁰⁷² Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî')*, 91-143; Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 204-210.

وباضت مراراً فتنه جاهلية فكان لها في آل مروان فاقص¹⁰⁷³

“(Emevi ailesi) toplumda, cahilyeden kalan fitne tohumlarını ektiler (Yumurtladılar). Bunda da Mervan ailesinin büyük payı vardı.”

Emevî ailesine olan olumsuz bakışını bildiğimiz Zemahşerî, bu beytinde Muaviye'nin annesi olan Hind'i korkak fitneci tavuklara benzetmiş, müşebbehün bih yani Hind'i hafzederek kapalı istiâreye güzel bir örnek vermiştir. Nizamülmülk'ün torunlarından Sadruddin Muhammed için yazdığı methiyesinin matla beyti de istiareye güzel bir örnek teşkil etmektedir. (Tavîl Bahri/Medih)

سلا دارة الخلاء كيف هضابها وما صنعَتْ أجزاعها وشعبائها¹⁰⁷⁴

“Ey arkadaşlarım, çölde candan dostlarım olan tepelere, vadilere, patikalara hallerinin nice olduğunu sorun” şeklinde başlayan methiyesinin mukaddimesinde taleliyye ile başlayıp, dostlarına, gittikleri ıssız çöllerde karşılaştıkları tepeler, vadiler ve patikaların halini sorarken, onları yani dostlarını yıkılmaz yüce dağlara benzetmekte, kendisine benzetilen (müstearun minh) insanı (dostlarını) hafzederek istiâre sanatını ortaya koymaktadır. Müstearun minh hafzedilip ona dair ipuçları zikredilerek yapılan bu istiâreye kapalı istiâre denmektedir. Zemahşerî taleliyye ile başladığı fahr konulu bir kasidesinde Arap toplumuna olan sevgisini dile getirirken şu ifadeleri kullanmaktadır. (Tavîl Bahri/Fahr)

وكم طعنة بكرٍ يطيرُ رشاشها لفتيانهم، والحربُ شمطاء عانس¹⁰⁷⁵

“Nice mızrak darbeleri var ki, savaşın (evde kalmış kız kurusu yaşlı kadınlar gibi) iyiden iyiye uzadığı zamanlarda yiğitlerin kanlarını (sağa sola) serpiştirir.”

Zemahşerî bu beyitte, şiddetini ve uzun sürmesini anlattığı savaşı, evde kalmış, hiç evlenmemiş, kız kurusu diye ifade edilen yaşlı kadınlara benzetmiş ama uzamayı zikretmemiştir. Bu istiâre-i tasrihiyyedir. Müellif kendi eserlerini ve diğerlerinin yazdıkları eserleri karşılaştırdığı fahr konulu diğer bir kasidesinde eserlerini şöyle tasvir etmektedir. (Kâmil Bahri/Fahr)

عنت الرّسائلُ سجداً لرسالةٍ دُعيتْ لِكبتِ الحاسدين مُبكتة¹⁰⁷⁶

¹⁰⁷³ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 33; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 326.

¹⁰⁷⁴ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 70; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 29.

¹⁰⁷⁵ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 37; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 300.

¹⁰⁷⁶ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 445; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 77.

“Bütün diğer eserlerin önünde secde edip boyun eğeceği (öyle bir eser yazdım ki bu eserim) haset edenlere karşı hem reddiye hem de onları bastırarak (susturarak bir eser olarak anılacaktır.”

Zemahşerî yazılan diğer eserlerin kendi eserine secde edeceğini ve boyun eğip ram olacağını söyleyerek, hem kendi eserine hem diğer eserlere bir kimlik vermekte, insana ait fiil ve hususiyetleri yazılı esere hamlederek kapalı istiâreye güzel bir örnek vermektedir. Zemahşerî'nin medih konulu bir başka kasidesi de istiâreye örnek olması bakımından ilginçtir. Müellif burada kendi düşünce ve hayallerine şöyle seslenmektedir. (Tavîl Bahri/Medih)

وَنَاجَيْتُ أَفْكَارِي، أَيْفُضَى لِقَاءَهُ وَقَدْ وَاَعَدْتُهُ؟ لَوْ وَفَّتْ بَعْدَاتِهَا¹⁰⁷⁷

“Düşüncelerime, hayallerime fısıldadım (ve onlara şunu sordum): çok istediğin ve söz verdiğin onunla karşılaşip görüşme dileğinin gerçekleşecek mi?”

Zemahşerî bu beyitte adeta kendisiyle sohbet etmektedir. Hayallerini kurduğu Şerefülmülk Ebû Sa'd ile görüşme ve tanışma isteğinin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini, yine hayallerine ve düşüncelerine sanki bir insanmış gibi sormaktadır. Düşüncelerini kişileştirdiği ve konuştuğu ancak zikretmediği ikinci mısradaki hazfedilen müsteârun minh *kapalı istiâre* olarak karşımıza çıkmaktadır. Ubeydullah için yazdığı mersiyyede duyduğu acı ve kederi ve oluşan hüznü dolu havayı anlatırken kullandığı belîğ ifadeler hem kalbe dokunur mahiyette duygusal hem de edebî değeri yüksek ifadelerdir. (Tavîl Bahri/Mersiye/Taziye)

فَبَاتَتْ مَاقِي الْمَجْدِ، تَذْرِي دُمُوعَهَا وَأَفْنَدَةُ الْأَدَابِ وَالْعِلْمِ، تَخْفُقُ
وَتَنْتَجِبُ السُّمُرُ الْكَوَاتِبُ لَوْعَةً وَبِالْعَبْرَةِ الْبَيْضِ الْبَوَاتِكُ تَشْرُقُ
فَعَبْرَةٌ هَذِي حَالِكٌ مُتَسَلِّسٌ وَعَبْرَةٌ هَذِي قَانِيٌّ مُتَدَقِّقٌ
وَلَوْ أَنْصَفَتْ، مَاتَتْ جَمِيعًا بِمَوْتِهِ فَمَا بَعْدَهُ فِيهَا بِهَاءٍ وَرَوْنَقُ¹⁰⁷⁸

“Şan ve şeref, gözyaşı dökmekte, edebiyat ve ilmin kalbi (hüznü) çarpmaktadır.”

“Mürekkepli kalemler kederden feryat etmekte, keskin kılıçların gözyaşları boğazlarına dizilmektedir.”

¹⁰⁷⁷ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 143; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 76.

¹⁰⁷⁸ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 176-177; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 420-421.

“Mürekkepli kalemlerin kapkara gözyaşları dinmemekte, kılıçların gözyaşları kıpkırmızı (kan misali) fişkırmaktadır”

“Eğer bu dünya adil olsaydı, tüm canlılar, onun ölümüyle ölürlerd. Zira onun ölümünden sonra bu dünyada güzellik ve letafet adına bir şey kalmadı.”

Bu hüznü dolu, mübalağalı ve bir o kadar da beliğ ifadelerde Zemahşerî şan, şeref, edebiyat, ilim, kalem, kılıç ve dünya gibi soyut ve somut varlıkları kişileştirerek onları insan misali tasvir etmektedir. Bir kişinin ölümünden duyulan hüznü ve ızdırıp sebebiyle dökülen gözyaşlarını kalemden damlayan mürekkebe, kılıçtan damlayan kana benzeterek istiâre sanatına güzel örnekler kazandırmıştır. Yine aşktan muzdarip olan müellifin dostlarına aşkı şikâyet ettiği şu beyti istiâreye güzel bir örnek teşkil etmektedir. (Tavîl Bahri/Özlem)

خَلِيلِيَّ مِنْ سَعْدٍ أَرَدْتُ اسْتِفَاقَةً فَقَالَ الْهُوَى: شَاوِرْ خَلِيلِيَّكَ مِنْ سَعْدٍ¹⁰⁷⁹

“Sa’d kabilesinden dostlarıma (aşk acısından kurtulmak) rahatlamak, kendime gelmek istiyorum (dedim). Aşk (bana şöyle) dedi: (Beni şikâyet ettiğin) dostlarına danış (bakalım).”

Zemahşerî burada da aşkı kişileştirip konuşurarak güzel bir kapalı istiâre örneği sunmuştur. Bu ve buna benzer daha birçok istiâre örneğiyle dolu Zemahşerî divanından birkaç örnek zikrederek bu bölümü sonuçlandırılalım. (Tavîl Bahri/Mersiye)

بِأَنَّ جَنَاحَ الصَّبْرِ مِنِّي مُقَصَّصٌ لِرُزْءٍ يَذُوبُ الصَّخْرُ مِنْ حَرِّهِ الْقَاسِي¹⁰⁸⁰

“Benim sabrımın kanatları, hararetinden kayaların bile eridiği felaketler yüzünden kırılmıştır.”

Müellif sabrını kuşa benzetirken, onun kanatlarının başına gelen musibetler yüzünden kırıldığını istiâre ile anlatmaktadır. Diğer bir örnekte şöyle söylemektedir. (Kâmil Bahri/Medih)

فَالصَّوْمُ مَأْسُورُ الْيَدَيْنِ مُقَيَّدٌ وَالْفِطْرُ مُطْلَقٌ قَيْدِهِ وَإِسَارَهُ¹⁰⁸¹

“Oruç, onun ellerini bağlanmış esir almıştır (O oruçlu iken kimseyi cezalandırmaz). İftar ise onun ellerini esaretten ve bağlarından kurtarandır (iftar yaptıktan sonra

¹⁰⁷⁹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 182; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 177.

¹⁰⁸⁰ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 199; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 312.

¹⁰⁸¹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 365; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 274.

cezaları uygular).” Zemahşerî bu beyitte oruç ve iftarı kişileştirerek istiâre yapmıştır. (Tavîl Bahri/Medih)

إِذَا دَعَتْ الْأَشْوَاقُ عَيْنِيهِ دَعْوَةً فَإِنَّ الدَّمْعَ الصَّيِّبَاتِ جَوَابُهَا¹⁰⁸²

“Hasret, özlem, gözleri (buluşmaya) davet ettiğinde, gözlerin ona cevabı sel gibi akan gözyaşları olmuştur.”

Burada da Zemahşerî özlem ve gözlere kişilik vermiş, maksadını en etkili ve kalıcı biçimde okuyucu ve dinleyiciye aktarabilmiştir.

4.3. Zemahşerî Şiirlerinde Bedî'

Bedî' kelimesi sözlükte (بَدِع) fiilinden müştak (فَعِيل) mübalağa sigasında olup örneksiz, benzersiz, modelsiz yaratan, icat eden, bir şeyi görülmemiş bir şekilde icat eden ve icat edilen şeyin eşsiz ve benzersiz oluşu anlamlarına gelmektedir. İstilahta ise bedî' kavramı sözü, lafız ve anlam yönünden güzelleştirme yollarını inceleyen bilim dalıdır.¹⁰⁸³ Bedî' ilmi, sözün, muktezâyı hale (yerine, zamanına, adamına) göre lafız açısından kusursuz, anlam bakımından makul, aynı zamanda da ahenkli olması demektir. Belagatin bir disiplin olarak teşekkül ettiği ilk dönemlerden itibaren var olan bedî ilmi, o zamanlarda bugünkü anlamından daha geniş bir anlam ve muhtevaya sahipti ve şiirde güzellik ifade eden her tür edebi sanat ve ifade biçimi bu ilmin kapsamına dâhil edilmekteydi. Hatta ilk dönemlerde eski ve yeni şairleri birbirinden ayıran üslup özelliklerine bile bedî denmekteydi.¹⁰⁸⁴

Bu ilim dalını müstakîl olarak inceleyen ilk kişi aynı zamanda bir şair ve edip olan İbn Mu'tez'dir.¹⁰⁸⁵ Kitâbu'l-Bedî' adlı eserinde İbn Mu'tez, edebî sanatları istiâre, tecnîs, mutâbakat, reddu'l-acz ve el-mezhebu'l-keîmî olarak beş ana başlık altında incelemiştir. İbn Mu'tez, eserinde bedî ilminin sonradan olma veya müteahhir edebiyatçıların vaz ettiği bir ilim dalı olmadığını, bilakis Kur'ân-ı Kerîm, Hadis-i Şerifler, sahabe sözleri, kadim Arap şiir ve konuşmalarında var olduğunu, bir disiplin olarak kabul edilmeden önce de bedî' ilminin muhtevasında var olan edebi sanatların ve üslubun bilinçli olarak kullanıldığını geniş bir

¹⁰⁸² Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 70; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 29.

¹⁰⁸³ el-Ferâhîdî, “bede'a” 1/122; Zemahşerî, “bede'a”, 1/50; İbn Manzûr, “bede'a”, 1/230; el-Kazvînî, *el-İzâh*, 255; Habenneke el-Meydânî, *el-Belâgatül-'Arabîyye üsûsühâ ve ulûmuhâ ve fûnûnuhâ*, 2/368-369; el-Cârim & Emin, *el-Belâgatü'l-vâzîha*, 263; Bolelli, *Belâgat (Beyân, Meâni, Bedî')*, 405; Bulut, *Belâgat Meâni-Beyân-Bedî'*, 219; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 141.

¹⁰⁸⁴ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 141.

¹⁰⁸⁵ Nusrettin Bolelli ise bedî' ilminin temelini Câhîz'ın attığını iddia etmektedir. Ayrıntılar için bk. Bolelli, *Belâgat (Beyân, Meâni, Bedî')*, 406; Ebu'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed el-Mu'tezz-Billâh b. Ca'fer el-Mütevekkil-Alellah el-Abbâsî (öl. 296/908) Abbâsî halifesi, edip, münekkit ve şair.

biçimde ele almıştır.¹⁰⁸⁶ Lafız ve mananın güzelleştirilme yolları veya mahareti olarak özetlenebilecek olan bedî' ilmi genel anlamda *Muhassinât-ı Ma'neviyye* ve *Muhassinât-ı Lafziyye* olarak iki başlık altında değerlendirilmektedir. Muhassinât-ı Ma'neviyye anlamı güzelleştirici sanatları, Muhassinât-ı Lafziyye ise lafzı süsleme sanatlarını kapsamaktadır. Çalışmanın bu bölümünde Zemahşerî şiirlerinde Muhassinât-ı Ma'neviyye sanatlarından tevriye, hüsn-i ta'lîl ve tıbak, Muhassinât-ı Lafziyye sanatlarından ise cinâs, iktibas ve tazmin mercek altına alınacaktır.

4.3.1. Muhassinât-ı Maneviyye

Bunlar, anlama güzellik katan sanatlardır.

4.3.1.1. Tıbâk

Mutâbakat, tatbik, tezat ve tekâfü' isimleri de verilen tıbâk sözlükte bir şeyi diğerine uygun hale getirmek, iki şeyi birbirine eşitlemek, aynı hizaya getirmek anlamlarına gelmektedir. Bir belagat terimi olarak ise tıbâk, hakiki veya mecaz olsun iki zıt anlamlı kelimeyi aynı cümle içinde zikretmek, bir arada kullanmak demektir.¹⁰⁸⁷ Olumlu ve olumsuz olmak üzere ikiye ayrılır.¹⁰⁸⁸

4.1.3.1.1. Zemahşerî Şiirlerinde Tıbâk

Zemahşerî Mücîruddevle Erdistânî için yazdığı methiyesinin nesîb kısmında sevgilisi Su'dâ'ya hitaben şöyle seslenmektedir. (Tavîl Bahri/Medih)

حياتي وموتي قُربُ سَعْدِي و بُعْدُهَا وَعِزِّي وَذُلِّي وَصَلُّهَا وَأَنْصِرَامُهَا
سَلَامٌ عَلَيْهَا أَيْنَ أَمْسَتْ وَأَصْبَحَتْ وَإِنْ كَانَ لَا يُقْرَأُ عَلَيَّ سَلَامُهَا¹⁰⁸⁹

“Hayatım Su'dânın bana yakınlığı ile mümkündür. Onun benden uzaklığı ise ölümümdür. Onun vuslatı benim için izzettir. Firâkı ise zillettir.”

“Her nerede akşamlayıp sabahlıyorsa ona selam olsun. Her ne kadar onun bana selamı gelmese de.”

Açıkça görüldüğü üzere birinci beyitte geçen حياة ve موت , وصل ve انصرام kelimeleri ile عز ve ذل kelimeleri, ikinci beyitte geçen أمسى ve أصبح kelimeleri birbirlerine zıt

¹⁰⁸⁶ Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 219; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 141.

¹⁰⁸⁷ el-Kazvîni, *el-Îzâh*, 257; Habenneke el-Meydânî, *el-Belâgatiül-'Arabiyye üsüsühâ ve ulûmuhâ ve fînûnuhâ*, 2/377; Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî')*, 469; Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 220.

¹⁰⁸⁸ Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî')*, 471; Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 222.

¹⁰⁸⁹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 81; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 525.

kelimelerdir ve aralarında tıbak vardır. *Olumlu tıbâk/tıbâk-ı îcab* denilen bu tür iki olumlu zıt kelimenin aynı cümlede zikredilmesiyle gerçekleşmiştir. Zemaşşerî, Hz. Peygamber’i (sav) methettiği bir kasidesinde şunları söylemektedir. (Tavîl Bahri/Medih)

عَقَائِلُ أَرْوَاحِ الَّذِينَ سَبَّيْنَهُمْ غَوَالٍ، وَلَكِنْ عِنْدَهُنَّ رَخَائِصٌ¹⁰⁹⁰

“Kadınlar (zevceler) değerli, kıymetli adamların ruhlarına sahip oldular. Ancak (bu değerli) ruhlar onların elinde ucuzladı.”

Burada ikinci mısradaki geçen *غوال* ve *رخائص* kelimeleri birbirine zıt iki kelime olup bu uygulama tıbâk-ı îcab olarak tanımlanmaktadır. Methiye konulu bir diğer kasidesinde savaşın şiddetini şu sözleriyle dile getirmektedir. (Tavîl Bahri/Medih)

تَصَلَّى بِنَارِ الْحَرْبِ كَهْلًا وَ يَافِعًا وَفَاضَ، كَأَنَّ الْجَمْرَ فِي كَفِّهِ تَلْجٌ¹⁰⁹¹

“Savaşın şiddetiyle genç yaşlı herkes kızıştı, birbirine girdi. Sanki kor ateş avucunda kar (taşıyordu).”

Görüldüğü üzere birbirine zıt iki kelime *جمر* ve *تلج* aynı cümle içerisinde birbiriyle ahenkli olarak kullanılmış ve bu olumlu tıbak’a güzel bir örnek teşkil etmiştir. Mekke’ye ve Mekke emiri İbn Vahhâs’a olan sevgisini divanında sıkça dile getiren Zemaşşerî, yine medih konulu bir kasidesinde İbn Vahhâs’ı şu sözleriyle anlatmaktadır. (Tavîl Bahri/Medih)

زُلَّالٌ وَصَخْرَةٌ رِقَّةٌ وَمَتَانَةٌ وَأَحْسَنُ مَا قِيلَ الْمَتِينُ الْمُرَقَّقُ¹⁰⁹²

“(Onun sözleri bazen) incelik bakımından içimi tatlı ve yumuşak bir su, (bazen de) güçlülük bakımından sert ve katı bir kaya gibidir. Sözün en güzeli sağlam ve ince olanıdır.”

Bu beyitte *زلال* ve *صخرة* kelimeleri ile *رقعة* ve *متانة* kelimeleri arasında tıbâk-ı îcab bulunmaktadır. Medih konulu diğer bir beyti ise şöyledir. (Tavîl Bahri/Medih)

وَمَا يَعْرِفُ الْحُسَّادُ مَا اللَّهُ صَانِعٌ لَقَدْ نَامَتِ الْحُسَّادُ، وَاسْتَيْقَظَ الْقَدَرُ¹⁰⁹³

¹⁰⁹⁰ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemaşşerî*, 30; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşşerî*, 322.

¹⁰⁹¹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemaşşerî*, 60; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşşerî*, 85.

¹⁰⁹² Dayf, *Dîvânu 'z-Zemaşşerî*, 40; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşşerî*, 416.

¹⁰⁹³ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemaşşerî*, 120; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşşerî*, 290.

“Hasetçiler, düşmanlar, Allah’ın (takdirini), yapmak istediği şeyi bilmezler. Onlar uyurken, habersizken Allah’ın kaderi gerçekleşir.”

Tıbâk’ın gerçekleşmesi sadece isimler arasında değil, yukarıdaki beyitte olduğu gibi iki fiil arasında da olabilmektedir. Beyitte geçen نام ve استيقظ fiilleri arasında zıtlık sebebiyle olumlu tıbak bulunmaktadır. Zemahşerî, Hz. Peygamber’i methettiği bir kasidesinin nesib bölümünde şunları söylemektedir. (Tavîl Bahri/Medih)

مِنَ الْقَاصِرَاتِ الطَّرْفِ غَيْرِ فَوَارِكٍ وَلَكِنْ لِحَبَاتِ الْقُلُوبِ فَوَارِكٍ¹⁰⁹⁴

“(O kadınlar) eşlerinden başkasına bakmaz, göz süzmezler. Kendilerine sevgi besleyenlerden de uzak dururlar.”

Bu beyitte aynı kelimenin hem olumlu hem de olumsuz anlamıyla aynı cümle içerisinde kullanılmasıyla gerçekleşen olumsuz tıbak (tıbâk-1 selb) bulunmaktadır. Bu beyitte geçen فوارك ve غير فوارك kelimeleri yazılış ve okunuş bakımından aynı, anlam bakımından farklı olmaları hasebiyle cinas’a, olumlu ve olumsuz anlamlarının aynı cümlede kullanılması sebebiyle de olumsuz tıbak’a örnek teşkil etmektedir. Olumsuz tıbak sadece isimlerle değil fiillerle de yapılabilmektedir. Aynı fiilin/aynı kökten türemiş iki kelimenin olumlu ve olumsuz sigalarının aynı cümlede zikredilmesi demek olan olumsuz tıbak aşağıdaki beyitte şöyle gerçekleşmiştir. (Kâmil Bahri/Medih/Tebrik)

لَكُمْ الْقَضَاءُ بِجَانِبِي خَوَارِزْمَ إِنْ كُتِبَتْ مَنَاشِيرٌ وَإِنْ لَمْ تُكْتَبِ¹⁰⁹⁵

“Senin için bir genelge (atama emri) ister yazılsın ister yazılmasın, Harezmi ve havalisinin kadılık makamı senindir.”

Ahmed eş-Şâriî için yazdığı tebrik içerikli kasidesinin bu beytinde لم تكتب ve كتبت kelimeleri menfî ve müsbet anlamlarıyla aynı cümlede zikredilmiş ve tıbak-1 selb gerçekleşmiştir.

4.3.1.2. Tevriye

Tevriye lügatte, وَرَى fiilinin mastarı olup bir haberi gizleyip, onun yerine başka bir haberi veya sözü öne çıkarmak, arkaya atmak anlamlarına gelirken, ıstılahta ise şiirde veya nesirde, yakın ve uzak iki anlamı olan bir lafzın akla ilk anda gelen yakın anlamını değil, bir

¹⁰⁹⁴ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 26; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 450.

¹⁰⁹⁵ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 430; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 41.

karineye istinaden uzak anlamını kastetmek demektir.¹⁰⁹⁶ Bazı edebiyat eserlerinde iyhâm, müğâlata, tevcîh ve tahayyül gibi kavramlarla da adlandırılan¹⁰⁹⁷ tevriye, belağat ilminin sınırlarını belirleyen ve nihaî şeklini veren kişi olarak kabul edilen Abdülkâhir el-Cürcânî'den sonra en önemli simalarından olan Sekkâkî'nin¹⁰⁹⁸ *Miftâhu'l-'ulûm* adlı eserinde iyhâm olarak geçmektedir.¹⁰⁹⁹ Günlük hayatta da oldukça yaygın bir kullanımı olan tevriye, yalan söylemek istemeyen Peygamberimiz (sav) tarafından da başvurulmuş bir edebi sanattır. Bedir kuyularına ulaştıklarında kendisine kimlerden olduğunu soran bir kişiye, güvenlik sebebiyle gerçek kimliğini gizlemek adına, مِنْ ماءٍ “su'dan” şeklinde cevap vermiş, muhatabı su kabilesinden olduklarını zannetmiştir. Yine Hz. Ebû Bekir, terkinde Hz. Peygamber olduğu halde hicret ederken: “*Bu kimdir ey Ebû Bekir*” diye soran birine, Hz. Peygamber'in güvenliğinden endişe ederek رَجُلٌ يَهْدِينِي إِلَى السَّبِيلِ “*Bana yol gösteren bir adam*” diye cevap vermiş, böylece tevriye sanatına güzel bir örnek sunmuştur. Tevriyenin iki temel unsuru vardır. **Muverrâ bih:** Lafızdan ilk anlaşılan yakın anlamdır. **Muverrâ anh:** lafızdan anlaşılan uzak anlamdır.

4.3.1.2.1. Zemahşerî Şiirlerinde Tevriye

Diğer tüm edebi sanatlar gibi tevriye de Zemahşerî divanında kendisine oldukça fazla yer bulmuştur. Zahîrül-mülk için yazdığı bir methiyesinde ona şöyle seslenmektedir. (Recez Bahri/Medih)

لولا يداك، والزمانُ كاسيرٌ جناحيه لم ينجبر كسيرُهُ¹¹⁰⁰

“*Kanadı (ayağı) kırıldığında senin riayetini (himayen, elin) olmasaydı, onun bu kırığı (moral olarak çöküşü) iyileşmezdi.*”

Zemahşerî, birinci mısradaki يداك ifadesiyle yakın anlam olan eli yani Zahîrül-mülk'ün elini değil, onun himaye, güç ve alakasını kastetmektedir. Yine ikinci mısradaki ينجبر كسيرُهُ ifadesiyle de yakın anlam olan “kırığın iyileşmesi”ni değil, kendisinin kırılan ayağı dolayısıyla bozulan moralini, yıkılan düzenini kastetmektedir. Her iki ifadede de ilk anda akla gelen yakın anlamlar değil, kavramların anlam çerçevesine giren uzak anlamlar kastedilerek

¹⁰⁹⁶ el-Ferâhîdî, “verâ” 4/366; İbn Manzûr, “verâ”, 6/4821; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *el-Belâgatül-'Arabîyye üsûsühâ ve ulûmuhâ ve fûnûnuhâ*, 2/373; el-Cârim & Emin, *el-Belâğatu'l-vâzıha*, 276-277; Bolelli, *Belâgat (Beyân, Meâni, Bedî')*, 459; Bulut, *Belâgat Meâni-Beyân-Bedî'*, 241; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 188.

¹⁰⁹⁷ Bolelli, *Belâgat (Beyân, Meâni, Bedî')*, 459; Bulut, *Belâgat Meâni-Beyân-Bedî'*, 241.

¹⁰⁹⁸ Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr (b.) Muhammed b. Alî el-Hârizmî es-Sekkâkî (öl. 626/1229) Arap belâgatında çığır açmış Çağatay Türkü dilbilimci ve edebiyatçı.

¹⁰⁹⁹ Bulut, *Belâgat Meâni-Beyân-Bedî'*, 241.

¹¹⁰⁰ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 464; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 250.

tevriye sanatı icra edilmiştir. Harzemşah veziri olan Şerafûlmülk'ü¹¹⁰¹ tebrik için yazdığı methiye ve tebrik konulu kasidesinde vezir için şunları söylemektedir. (Hafif Bahri/ Medih)

وهو أعلى عيناً من أن ينسبوه في اكتساب العُلا إلى التَّقْصِير
إنَّ فصلَ الربيعِ خيرُ فصولِ الـ عامِ وَاذاكِ بينَ خيرِ الشُّهُورِ¹¹⁰²

“O, makam ve mevki olarak kazanılabilecek en yüksek/yüce makamdadır. Ona yetersizlik ve ihmal isnat edilemez”

“İlkbahar mevsimi senenin en hayırlı mevsimidir. Senin ve bizim için ilkbahar (huzur ve sükûn dönemi) başlamıştır.”

Zemahşerî bu beyitlerin ilkinde عين kelimesinin akla ilk gelen göz anlamını değil uzak anlamı olan şan, şeref, makam anlamlarını, ikinci beyitte ise فصل الربيع kelimesinin akla gelen ilk anlamı olan ilkbaharı değil, huzur, sükûn ve selametın hâkim olduğu ortam anlamını kastederek güzel tevriye örnekleri sergilemiştir.

4.3.1.3. Hüsn-i Ta'lil

Hüsn-i ta'lil, ifadeye güzellik katmak ve süslemek amacıyla bir durumu, bir hususu hayali bir sebebe dayandırmak, gerçek sebebi gizlemektir. Yani konunun hakiki sebebi zikredilmeksizin şairin, gerçek sebeple arasında bir münasebet olan hayali bir sebep zikretmesidir.¹¹⁰³

4.3.1.3.1. Zemahşerî şiirlerinde Hüsn-i Ta'lil

Zemahşerî çok sevip saydığı hocası Ebû Mudarr ed-Dabbî'nin vefatı üzerine yazdığı mersiye konulu kıtasında, gözlerinden dökülen yaşların sebebini şu sözleriyle açıklamaktadır. (Tavil Bahri/Mersiye)

وقائلة: ما هذه الدُّرُّ التي تُساقطُها عيناكِ سمطينِ سِمطينِ
فقلتُ: هي الدُّرُّ اللواتي حشا بها أبو مضرٍ أذني تساقطُ من عيني¹¹⁰⁴

“Bir kadın, “Gözlerinden boncuk boncuk dökülen bu inciler nedir” diye sordu.”

¹¹⁰¹ Muhammed b. Mansûr Ebû Sa'd Şerafûlmülk el-Mustevfî el-Havârizmî. Hanefî mezhebindedir. İmam Azam Ebû Hanife'nin mezarına türbe yaptıran kişidir. Bk. Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 112.

¹¹⁰² Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 537; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 269.

¹¹⁰³ Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî)*, 520; Bulut, *Belâgat Meâni-Beyân-Bedî*, 271; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 209.

¹¹⁰⁴ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 138; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 558.

“Ona dedim ki, Ebû Mudarr’ın kulaklarına doldurduğu inciler, şimdi gözlerimden dökülmektedir.”

Görüldüğü üzere üzüntü ve kederden döktüğü gözyaşlarının asıl sebebini gizleyerek, gözyaşlarını inciye benzetip, onları, hocasının kendisine verdiği ilim ve erdemler olarak takdim etmekte, o ilim ve erdemlerle dolan gözlerin şimdi de onları akıttığını söylemektedir. Bu durum belagatte hüsn-i ta’lil olarak tanımlanmaktadır. Bir başka kasidesinde sevgilisine hitaben söyledikleri zikretmeye değerdir. (Kâmil Bahri/Medih)

و شَقَائِقُ النِّعْمَانِ أَحْسَبُهَا رَأَتْ خَدَيْكَ ، فَالْتَّبَسَتْ بِلَوْنِ أَحْمَرٍ¹¹⁰⁵

“Zannımca dağ lalesi senin yanaklarının kırmızılığını gördüğünde, (güzelliğine tutuldu ve) o da kıpkırmızı kesiliverirdi.”

Bu beyitte Zemahşerî dağ lalesinin zaten kırmızı olan çiçeğinin renginin sebebini, o kadar belîğ bir ifadeyle anlatmaktadır ki, bu durumu, dağ lalesinin, sevgilinin yanaklarının allığını görünce ona âşık olmasına bağlamaktadır. Yine sevgilisi Su’dâ’ya ithafen nazmettiği bir beytinde onun tebessümünü şu şekilde tasvir etmektedir.(Tavîl Bahri/Medih)

وَمَا خِلْتُ هَذَا الْبَرْقَ إِلَّا ابْتِسَامَةً لِسُعْدَى، أَضَاءَتْ عِنْدَ إِيمَاضِهَا الْأُفُقَا¹¹⁰⁶

“(Gökyüzünde) çakan şimşekler, ufukları aydınlattığında, (bu ışıltı ve aydınlığın sebebini) Su’dâ’nın tebessümü zannettim.”

Şimşeklerin çakması sonucu semada ve yeryüzünde oluşan aydınlığın sebebini yârin tebessümüne hamleden Zemahşerî, böylelikle hüsn-i ta’lile güzel bir örnek sunmuştur. Son olarak Şerafülmülk’ün vefatı üzerine yazdığı mersiyesinde, memduhunun ölüm sebebini tasvir ettiği şu sözleri şâyân-ı dikkattir. (Serî‘ Bahri/Mersiye)

قَدْ حَاوَلَ الْمَوْتُ لَهُ صُحْبَةً فَاسْتَلَّهُ مِنْ بَيْنِ أَصْحَابِهِ¹¹⁰⁷

“Ölüm, onunla arkadaşlık etmeyi çok istedi, (bunun için de) onu arkadaşlarının arasından çekip aldı.”

¹¹⁰⁵ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 387; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 255.

¹¹⁰⁶ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 128; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 402.

¹¹⁰⁷ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 491; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 53.

Ölüm sebebini zikretmek yerine, mersiye yazdığı kişiyi yüceltmek adına, ölümün, ölen kişinin sohbetine/arkadaşlığına olan rağbetinden bahseden müellif yerinde bir hüsn-i ta'lil örneği sergilemiştir.

4.3.2. Muhassinât-ı Lafziyye

Muhassinât-ı Lafziyye nazım veya nesirde lafızla ilgili güzelleştirmelere denir ki, lafızlarda ses ve anlama dair eş seslilik ve anlamlılık, yakın anlamlılık, zıt anlamlılık, kelime köklerinin birbirine yakınlığı, umumiyet ve hususiyet gibi kanuları ihtiva etmektedir. Muhassinât-ı lafziyye başlığı altında cinas, tazmin ve iktibas gibi söz sanatları incelenecektir.¹¹⁰⁸

4.3.2.1. Cinaz

Lügat anlamı iki veya daha fazla şeyin birbirine benzemesi olan cinas, manzum veya mensur bir metinde, manaları farklı, yazılış ve okunuşları aynı veya benzer olan iki veya daha fazla kelimenin birlikte kullanılması denmektedir.¹¹⁰⁹ Bir ibarede cinastan bahsedilmesi için en az iki kelime arasında benzerlik bulunması şarttır. Başka bir ifadeyle, bir cümlede yerine başka bir kelime ikame edilemeyen bir kelime varsa orada cinastan bahsetmek mümkündür. İki lafız arasındaki benzerlik dört bakımdan gerçekleşebilir. Bunlar, kelimeleri meydana getiren harflerin türü/cinsi, sayısı, harekesi ve sırasıdır. Cinastan söze güzellik kattığı, kulağa hoş geldiği, sözün muhatap üzerindeki etkisini artırdığı bir hakikattir. Cinastan, cinastan oluşturan kelimeler arasındaki benzerlik esas alınarak tam ve gayri tam olmak üzere ikiye ayrılır. Tam cinastan yukarıda zikredilen benzerliklerin tamamının bulunduğu, gayri tam cinastan ise söz konusu benzerliklerden birinin eksik olduğu cinastanır.¹¹¹⁰

4.3.2.1.1. Zemahşerî Şiirlerinde Cinastan

Zemahşerî divanında cinastan uygulaması oldukça fazla miktarda bulunmaktadır. Bu da divanın edebi değerine değer katmaktadır. Bazen zamandan ve onun getirdiği bela ve musibetlerden şikâyet eden Zemahşerî, kendi dönemindeki zamane insanlarını şöyle değerlendirmektedir. (Tavîl Bahri/Medih)

¹¹⁰⁸ el-Cârim & Emin, *el-Belâğatu'l-vâziha*, 263-234; Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî')*, 406; Bulut, *Belâgat Meâni-Beyân-Bedî'*, 289.

¹¹⁰⁹ el-Kazvînî, *el-Îzâh*, 288; Habenneke el-Meydânî, *el-Belâğatül-'Arabiyye üsüsühâ ve ulûmuhâ ve fînûnuhâ*, 2/485; el-Cârim & Emin, *el-Belâğatu'l-vâziha*, 263 Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî')*, 406; Bulut, *Belâgat Meâni-Beyân-Bedî'*, 290; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 221.

¹¹¹⁰ Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî')*, 406-416; Bulut, *Belâgat Meâni-Beyân-Bedî'*, 290-294; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 221-222.

وأهل زمانٍ قد تَقَضَّى صَرِيحُهُمْ فلم يبقَ في أهلِ الزمانِ صَرِيحٌ¹¹¹¹

“Zamane insanlarının saf ve samimi olanları kalmadı (onlar geldi geçti)(gördüm) ki zamane insanlarında doğruluktan/samimiyetten eser kalmamış.”

Müellif bu beyitte صريح kelimesini iki defa tekrarlamıştır. Kelime dört açıdan da benzerlik arzettiğinden buna tam cinas (cinas-ı basit) denir. Benzer bir şekilde İbnu'l-İmâd el-Hanbelî'nin (öl. 1089/1679) Şezerâtu'z-zeheb adlı eserinde Zemahşeri'ye isnad edilen üç beyit zikredilmektedir.¹¹¹² Ancak isnat edilen bu beyitler divanın orijinal nüshalarında bulunmamaktadır. Bu beyitler Şezerâtu'z-zeheb de şu şekilde geçmektedir. (Taviil Bahri/Gazel)

أقول لِظَنِّي مَرَّ بِي وَهُوَ رَاتِعٌ أَنْتَ أَخُو لَيْلَى فَقَالَ: يُقَالُ
فَقُلْتُ وَ فِي حَكْمِ الصَّبَابَةِ وَالْهُوَى يُقَالُ: أَخُو لَيْلَى فَقَالَ: يُقَالُ
فَقُلْتُ وَ فِي ظِلِّ الْأَرَاكَةِ وَالْحِمَى يُقَالُ؟ وَيُسْتَسْقَى؟ فَقَالَ: يُقَالُ¹¹¹³

“Yanıma cilve yaparak/oynaşarak gelen ceylana dedim ki: “ Sen Leylâ'nın kardeşi misin? Cevap verdi: (İnsanlar) öyle diyorlar.”

“Dedim ki: “(insanlara, içimdeki) Bu aşk ateşinin, sevginin hükmü nedir? (İnsanlar bana: deli bu) Leylâ'nın kardeşi diyorlar (beni kınıyorlar). Cevap verdi: Onlar mazur görülebilir (yaptıkları görmezden gelinebilir).”

“Dedim ki: (Pekâlâ) yasaklı bir bölgede misvak ağacının gölgesinde uyunur (kaylûle yapılır) veya su içilir mi? Cevap verdi: (Evet) Uyunur. (Burada kanaatimizce metnin zahiri değil zımnî anlamına itibar edilirse beytin anlamı daha doğru olacaktır. O da şu şairin, günaha girmeyi göze alarak sevgiliyle halvet olma arzusunu dile getirmesidir.)”¹¹¹⁴

Görüldüğü üzere يُقَالُ kelimesi kafiye olarak her üç beyitte de tekrar edilmiştir. Her üç kelimenin de yazılış ve okunuşları aynı olmasına rağmen anlamları birbirinden farklıdır. Birinci beyitte kelime قال / يقول / قولاً şeklinde olup dedi, söyledi anlamındadır. İkinci beyitte

¹¹¹¹ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 95; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 115.

¹¹¹² İbnu'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, thk. Abdulkadir el- Arnavûdî & Mahmûd el-Arnâvûdî, (Beyrut: Dâru İbni Kesir, 1986), 6/198.

¹¹¹³ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 601; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 480.

¹¹¹⁴ Bu beyti eserinde zikreden çağdaş araştırmacılardan Sahr Nuhammed, yanlışlığa düşerek Zemahşeri'nin bu şiirinde kafiye tekrarı demek olan İytâ kusuru işlediğini ifade etmiştir. Halbu ki görüldüğü üzere kafiye oluşturulan kelimeler yazılış ve okunuşları aynı olmakla beraber anlamları birbirinden farklıdır. Bu cinas sanatına tekabül etmektedir. Bk. Sahr Muhammed, *es-Sûratu'l-fenniyyetu fî şî'ri'z-Zemahşerî*, 92.

kelime إقالة/يقيل/أقال şeklindedir ve hatayı gözmezden gelmek, hatayı mazur görmek, affetmek, bağışlamak anlamına gelmektedir. Üçüncü kelime ise قيلة / يقيل / قال şeklinde olup kaylûle, öğle vakti/ gündüz uykusu anlamındadır. Böylece şair yazılış ve okunuşları aynı, anlamları ise farklı olan üç kelimeyi kullanarak tam cinasa harika bir örnek serdetmiştir.

Arapları şubiyeye karşısında savunan ve daima Araplardan yana, şubiyeye muhalif bir tutum sergileyen Zemahşerî bir beytinde şu ifadeleri kullanmaktadır.(Tavîl Bahri/Fahr)

وهم سألوا التَّيْجَانَ عَامَ مُلُوكِهِمْ وَلَمْ يَقْفُلُوا عَنْهُمْ، وَفَارِسُ فَارِسٌ¹¹¹⁵

“Onlar (Araplar) tüm Farisi meliklerinin taçlarını başlarından aldılar (hükümranlıklarına son verdiler). Onlarla savaşmaktan kaçınmadılar. Farisilerinde süvarileri vardı.”

Tam cinas bulunan bu beyitte de müellif yazılış ve okunuşları aynı, anlamları farklı iki فارس lafzını birlikte kullanmıştır. Müteşabih cinas denilen bu cinasta birinci kelime Farisi (İran halkından olan), ikinci kelime ise ata binen, atlı asker yani süvari anlamındadır. Zemahşerî yakın dostu İbn Vahhâs için yazdığı bir methiyesinde, Emevî döneminin iki ünlü hiciv şairi Ferezdak ve Cerîr’in şiirlerinden bahisle şöyle demektedir. (Tavîl Bahri/Medih)

وقافية قافية قد سما لها فلم يبقَ فيها للفحولة منطِقٌ¹¹¹⁶

“(Onların şiirlerinde) Kaf dağının zirveleri gibi yüce anlamlar ve bu anlamlarla uyumlu kâfiyeler vardır. Öyle ki sonraki usta şairlere yapılacak bir şey kalmamıştır.”

Bu beyitte yazılışları aynı, anlamları ise farklı قافية kelimesi arka arkaya zikredilmiş ve cinas vaki olmuştur. Birinci kelime şiirin unsurlarından kafiyeyi ifade ederken, ikinci kelime Arapçadaki “kâf” harfini ve arzı kuşatan efsanevi Kaf dağını temsil etmektedir. Bu da müteşabih cinasa bir örnektir. Gazel konulu bir kasidesinde ise şu ifadeleri kullanmaktadır. (Vâfir Bahri/Gazel)

فكائن من دمٍ لهم جبارٌ وكائن من دمٍ فيهم جبارٌ¹¹¹⁷

“Onlar (yârin gözleri) için dökülmüş nice kan vardır ki diyeti gerektirir. Ve onlardan dökülen nice kan (gözyaşı) vardır ki diyet gerektirmez.”

¹¹¹⁵ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 37; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 301.

¹¹¹⁶ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 40; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 416.

¹¹¹⁷ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 310; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 264.

Neredeyse birbirinin aynı olan iki mısradan oluşan bu beyitte de Zemahşerî harika bir cinas örneği sunmuştur. Cinasta tam olarak değerlendirilen bu cinasta iki veya daha fazla kelime yazılış, okunuş ve anlam bakımından birbirinin aynıdır. Gazeliye ile başladığı bir kasidesinde sevgiliden kalan izler üzerine gözyaşı dökken Zemahşerî duygularını şu kelimelerle ifade etmektedir. (Tavîl Bahri/Fahr)

توالى بكاءً فيهما و تَنَفُّسًا رَوَاجِسُ، يُخْضِلْنَ الرُّبَا وَرَوَامِسُ¹¹¹⁸

“Bu ikisini hasret ve gözyaşı takip eder, tıpkı yıldırım düşmesi ardından sağanak yağmurun yükseklerle yağıp sel olduktan sonra yerde ne varsa önüne katıp götürmesi gibi gamı kederi alıp götürür.”

Bu beyitte رواجس ve روامس kelimeleri arasında tam olmayan cinas (cinas-ı gayri tâm) vardır. Tam olmayan cinas türlerinden *cinas-ı lâhık* olan bu tür, iki lafzı oluşturan harflerden birinin farklı olması demektir. Yukarıda da görüleceği üzere “cim” ve “mim” harflerinin mahraçları birbirinden farklıdır.¹¹¹⁹ Mekke sevgisini ve Mekke emiri İbn İbn Vahhâs’a muhabbetini dile getirdiği diğer bir kasidesinde şunları söylemektedir. (Tavîl Bahri/Mekke Sevgisi)

فمُونِسِي البَيْتِ العَتِيقُ، ومُونِقِي لِقَاؤِكَ، إِنَّ الحُرَّ الحُرِّ مُونِقُ¹¹²⁰

“Beyt-i Atîk (Ka’be) bana en candan ve sevgili olandır. (Ey Ka’be) Seninle buluşmak ki en çok arzu ettiğimdir. Asil ve şerefli olan asil ve şerefli olanı sever.”

Beyitte geçen مُونِسِي ve مُونِقِي kelimeleri anlam olarak birbirine yakın olduğu gibi yazılış ve okunuş olarak da birbirine benzerdir. İki kelime arasındaki tek fark “nûn” ve “ka” harfleridir. Bu da tam olmayan cinasa tekabül etmektedir. Zemahşerî, Selçuklu Ailesi ve vezirlerini methettiği bir kasidesinde, gerek Selçuklu Sultanları gerekse vezirlerinin siyâset, vezaret ve devlet idaresinde ne kadar cesur, atılgan ve yiğit olduklarını belirttiikten sonra, onların bu tutumlarını keskin bir kılıca benzetmekte, kendilerine inanıp destekleyenlerin akan gözyaşlarını nasıl dindirdiklerini, kendilerine düşmanlık edenlerin ise kanlarını nasıl akıttıklarını şöyle dile getirmektedir. (Tavîl Bahri/Medih)

و أقلامهم فوق السيوفِ بكنبها تُنَسِّيكَ آثارَ السيوفِ بِبَنبِهَا¹¹²¹

¹¹¹⁸ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 36; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 299.

¹¹¹⁹ Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedi’)*, 417; Bulut, *Belâgat Meâni-Beyân-Bedi’*, 295.

¹¹²⁰ Dayf, *Dîvânu ’z-Zemahşerî*, 41; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 418.

“Onların kalemleri (koydukları kurallar/hükmetme kabiliyetleri) kılıçtan üstündür. Öyle ki insanların (zihinlerinde ve bedenlerinde) kılıç yarısından eser bırakmamış, hepsini unutturmuştur.”

Beyitte geçen ve aynı harflerin farklı sıralanışı ile oluşan iki fiil كتب ve بتك ile cinas-ı gayri tam teşekkül etmiştir. Kalemin fiili yazmak ve kılıcın fiili kesmek aynı beyitte tam bir ahenk içerisinde kullanılmış, anlam adeta zihinlere kazınmıştır. Müellif Mekke emiri ibn Vahhâs’ın, kendisini Mekke’ye ısrarlı davetlerine değindiği bir kasidesinde bu davetleri şu sözleriyle tasvir etmektedir. (Tavîl Bahri/Medih)

فُصِّحَةُ التَّصْوِيَتِ وَ تُؤْنِسُ مَسْمَعًا مُلَيِّحَةُ التَّصْوِيرِ تُوْنِقُ مَنْظَرًا ¹¹²²

“(Onun daveti) beliğ, fasih ve dinleyeni mest eden bir tarzdadır. Tatlı ve hoş tasvirleri insanı coşturan manzaralar sunmaktadır.”

Beyitte geçen تصويت ve تصوير kelimeleri tef’îl babından olup her iki kelime arasında sadece bir harf farkı vardır. Bu da tam olmayan cinas anlamına gelmektedir. Fahrulmeâlî’yi methiyesinde ise şunları söylenektedir. (Müctes Bahri/ Medih)

عليه كُلُّ امتداحي ومنه كُلُّ امتياحي ¹¹²³

“Bütün methiyelerim onadır. Fazilet ve ihsan talebim de sadece ondandır.”

Burada da امتداح ve امتياح kelimeleri arasında bir harfin farklı olmasından dolayı cinas-ı gayri tam olarak vaki olmuştur.

4.3.2.2. İktibas

İktibas sözlükte, ateş yakmak için kor almak, ilim almak, faydalanmak gibi anlamlara gelirken, ıstılahta, bir şair veya yazarın ifadeyi süsleyip manayı kuvvetlendirmek kastıyla, Ayet ve Hadis metinlerini kısmen alıp şiir ve nesirde kullanmasıdır.¹¹²⁴ Kural olarak, Ayet ve Hadislerden yapılan bu alıntıların ayet veya hadis olduğu ifade edilmez. Hatta şiirde kafiye ve vezin zarureti varsa, iktibas yapılan metinde makul değişiklikler yapmak da caizdir.

¹¹²¹ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 79; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 458.

¹¹²² Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 192; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 215.

¹¹²³ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 554; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 119.

¹¹²⁴ el-Ferâhidî, “kabese”, 3/352; İbn Manzûr, “kabese”, 5/3510; Habenneke el-Meydânî, *el-Belâgatül-‘Arabîyye üsûsühâ ve ulûmuhâ ve finûnuhâ*, 2/536; el-Cârim & Emin, *el-Belâğatu’l-vâziha*, 270; Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedi’)*, 435; Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedi’*, 323; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 246.

4.3.2.2.1. Zemahşerî Şiirlerinde İktibas

a-) Kur'ân ve Hadislerden iktibasları

Zemahşerî'nin iktibaslarının büyük ekseriyetini Kur'ân'dan yaptığı iktibaslar oluşturmaktadır. Kur'ân ilimlerine vakıf oluşu ve edebî zevki onun işini oldukça kolaylaştırmıştır. O, yaptığı iktibaslarda bazen ayeti olduğu şekliyle alabilmektedir. (Seri' Bahri/Mersiye)

فَعَلَّكَ يَحْكِي فِعْلَ مَنْ قَالَ : [أَإِنبَ] نَا لِمَرْدُودُونَ فِي الْحَافِرَةِ]¹¹²⁵

“Bugün senin yaptığın Kur'an'da geçen şüphecilerin “biz gerçekten gerisin geriye eski halimize mi döndürüleceğiz”¹¹²⁶ demelerine benziyor.”

Burada Naziât Suresi 10. Ayet aynen iktibas edilmiştir. Diğer bir kasidesinde yine Ayet-i Kerîme aynen nakledilmektedir. (Kamil Bahri/Risâ)

كَمْ قَلْتُ قَوْلًا قَالَهُ وَلِهَا يَعْقُوبُ: [يَا أَسْفَى عَلَى يَوْسُفَ]]¹¹²⁷

“Size kaç defa, üzüntüden kahrolmuş Yakup'un (as) sözleriyle dedim. “vah Yusuf'a vah.”¹¹²⁸ Bu beyitte de Yakup (as)'ın sözleri Yusuf Suresi 84. Ayette olduğu şekliyle iktibas edilmiştir.

Bazen de ayetin bir bölümünü, ayeti hatırlatacak bir şekilde şiirine dâhil eden Zemahşerî, bunu kendine has üslubuyla şu şekilde yapmaktadır. (Basît Bahri/Mersiye)

رَيْنُ الْأَيْمَةِ بَعْضَ الْحُزْنِ وَالْكَمَدِ فَإِنَّمَا خُلِقَ الْإِنْسَانُ فِي كَبَدٍ]¹¹²⁹

“Ey imamların (âlimlerin) süsü, (kadılar kadısı) üzüntünü hafiflet, kederlenme bu kadar. Ve Allah'ın şu sözünü hatırla “insan sıkıntı, zorluklarla (imtihan edilmek için) yaratıldı.”¹¹³⁰

Zemahşerî bazen Kur'ân Ayetlerinin anlamlarından ve onda geçen kıssalardan esinlenerek ortaya çıkan anlamı/hükmü şiirine ustalıkla yansıtmaktadır. (Tavîl Bahri/ Medih)

حَمَانِي حُمَيَّاها صَدَائِي إِلَى التِّي يَقُولُ لَهَا نُو الْعَرْشِ مِسْنَكُ خِتَامُهَا]¹¹³¹

¹¹²⁵ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 505; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 221.

¹¹²⁶ en-Nâziât 79/10.

¹¹²⁷ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 438; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 401.

¹¹²⁸ Yusuf 12/84.

¹¹²⁹ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 286; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 167.

¹¹³⁰ Beled Suresi 4. ayete atıf yapılmaktadır.

“Beni şarap içmekten, arşın sahibi olan Allah’ın evvelini ve ahirini misk eylediği cennet içeceklerine olan susuzluğum alıkoymuştur, engellemiştir.”

Zemahşeri bu beyitte Allah’ın (cc) Mutaffifîn Suresi 25 ve 26. Ayetlerde cennet içeceği olduğunu ve içenlerde misk etkisi bıraktığını bildirdiği içeceklere, harika bir üslupla işaret etmektedir. Başka bir beyit ise şöyledir. (Basît Bahri/Mersiye)

وَكُلُّ مُرْتَضِعٍ لِّلْثَدِيِّ مُطَّرَحٍ وَكُلُّ مُرْضِعَةٍ تَرْمِي بِمُرْضِعِهَا ¹¹³²

“Her emzikli bebek annesinden savruldu/ayırıldı. Her emziren de emzirdiğini bir tarafa fırlattı.”

Kıyametin dehşet ve azametimi tasvir ve resmetmek isteyen Zemahşerî, Hac Suresi 1 ve 2. Ayetlere atıfta bulunmakta, Ayeti mana olarak şiirine taşımaktadır. Buna benzer şekilde diğer bir kasidesinde de şöyle ifadeler kullanmaktadır.

يُبْنِي عَلَى أُسٍّ، وَ لَيْسَ يُبْنِي مِنْ فَوْقِ جُرْفٍ هَائِرٍ شَفِيرُهُ ¹¹³³

“(İşte o, ümmetin işlerini) sağlam temeller üzerine inşa eder. İşlerini, göçmeye yüz tutmuş uçurum kenarlarına (onu tahrip etmesi muhtemel kötülükler ve takvadan uzak temeller üzerine) inşa etmez.”

Bu beyitte de yine toplumu ilgilendiren işlerin takva temeli üzerine tanzim edilmesi gerektiğini gayet veciz bir üslupla ve Tevbe Suresi 109. Ayete yaptığı atıfla mükemmel bir tarzda ifade etmektedir.

Kur’ân-ı Kerîm ve ayetlerden yaptığı iktibaslardan başka Hz. Peygamber’in Hadislerine de atıflar yapıp iktibaslarda bulunan Zemahşerî, böylece hadis alanına olan hâkimiyetini de izhar etmektedir. (Remel Bahri/Medih)

مَا لَهُ يَمْطُنِّي؟ وَهُوَ غَنِيٌّ وَ أَشَدُّ الظُّلْمِ فِي مَطَلِ الغَنِيِّ ¹¹³⁴

“Ona neler oluyor? Beni hep erteliyor (hali vakti yerinde olduğu halde vaatlerini yerine getirmiyor). (unutmayın ve unutmayın ki) en büyük zulüm, (şartları uygun olduğu halde sözünü ertelemektir) bugünün işini yarına bırakmaktır.”

¹¹³¹ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 82; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 526.

¹¹³² Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 268; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 362.

¹¹³³ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 463; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 249.

¹¹³⁴ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 473; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 584.

Zemahşerî Hz. Peygamber'in مَطْلُ الْغَنِيِّ ظُلْمٌ¹¹³⁵ şeklinde ki hadisine atıfla zamana geldiği ve şartları oluştuğunda yapılması gerekenin hemen eda edilmesi gerektiğini, sahip olunan maddi manevi imkânlar elden gidince bunun sorumluluğunun ağır olacağını ifade etmektedir. Bir başka kasidede hadisten yaptığı iktibas şu şekildedir. (Basît Bahri/Mersiye)

وَاللَّهُ، إِنْ يَفْضِ بَعْضَ الْعُسْرِ أَتْبَعَهُ قَضَاءٌ يُسْرِينِ لَوْلَا ذَلِكَ لَمْ يَعِدِ¹¹³⁶

“Allah (cc) şayet kulu hakkında bir zorluğa, meşakkate hükmederse, (o kul bilsin ve sizde bilin ki) O'nun kerem ve faziletiyle o zorluğu, meşakkati iki kolaylık takip eder. Öyle olmasaydı vadetmezdi.”

Burada ise Zemahşerî, Hz. Peygamber'in (sav) وَإِنَّ لَنْ يَغْلِبَ عَسْرَ يَسْرِينِ¹¹³⁷ şeklindeki Hadisine ve İnşirâh Suresi 5 ve 6. Ayetlerine atıfta bulunarak zorluklar karşısında metanetle durulmasını tavsiye etmektedir.

b-) Atasözlerinden İktibasları

Zemahşerî, Ayet ve Hadislerden sonra en çok atasözlerinden (emsal) iktibaslarda bulunmuştur. Toplumun tercih ve temayülleri düşünüldüğünde bu sıralama oldukça mantıklıdır. Zira sosyal hayatı şekillendirme ve tanzim etme de Kur'ân ve sünnetin hemen ardından gelenekler, örf ve adetler gelmektedir. Gelenekleri de en veciz bir şekilde atasözlerinde bulmak mümkündür. Mesela (Remel Bahri/Medih)

لَنْ يَضُرَّوكَ بِقَوْلٍ أَوْ بِفِعْلٍ هَلْ يَضُرُّ الْبَدْرَ كَلْبٌ بِعَوَاءٍ¹¹³⁸

“Onlar sana bir söz veya fiille zarar veremez,(üzemezler). (Unutma) köpeğin havlaması, aya zarar verebilir mi?”

Bu beyit, bir Arap atasözü olan ve Türkçemizdeki “it ürür kervan yürür” atasözüyle aynı anlamdaki لا يضر السحابُ نُبَّاحَ الْكِلَابِ ye yapılan bir atıftır.¹¹³⁹ Bu, aynı zamanda şairin Arap kültürüne olan hâkimiyetini de göstermektedir. Başka bir kasidesinde de yine atasözlerine atıf ve iktibas şöyle gerçekleşmiştir. (Kamil Bahri/Fahr)

¹¹³⁵ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-buhârî*, thk: Ebû Suheyb el-Keremî, Neşr: Muhammed b. Salih er-Râcihî, (Riyad: Beytu'l-Efkâr ed-Devliyye, 1419/1998), “Havâlât”, 1 (No:2287).

¹¹³⁶ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 287; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 169.

¹¹³⁷ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî İbn Mâlik, *Muvatta*, 2. Cilt, thk. Beşşar Avvad Maruf, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslami, 1997), “Kitâbu'l-Cihad”, 1, (No: 6).

¹¹³⁸ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 471; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 13.

¹¹³⁹ Ebu'l-Fazl el-Meydânî, *Mecmeu'l-emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, (Beyrut: Matbaatu's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1955), 2/214.

وَجَدَ الْقِرَانُ قِرَانَهُ، فَتَوَافَقَا طَبَقًا إِلَى شَيْءٍ بَغِيرِ خِلَافٍ¹¹⁴⁰

“Eş eşini buldu (tencere yuvarlandı kapağını buldu) ve ittifak ettiler. Şenn ile Tabaka'nın ittifakı gibi.”¹¹⁴¹

Şair bu beyitte وافق شن طبقة şeklindeki atasözünden iktibasla beytinde vermek istediği mesajı güçlendirmekte ve daha anlaşılır kılmaktadır. Divanda atasözlerinden yapılan iktibaslara son bir örnek olarak şu beyit zikredilebilir.(Basît Bahri/Risâ)

والمراء يوتى من الشقى الذي بعدت عنه مخيلة ذي حدسٍ وتحقيق¹¹⁴²

“Kişi, aklına hayaline gelmeyen birçok sıkıntı ve zorluklara duçar olur.” Bu beyitte de الحذر من مأمئيه يوتى الحذر¹¹⁴³ şeklindeki atasözü şairimize ilham kaynağı olmuş ve onu şiirinde ustaca kullanmıştır.

c-) Tarihi Olaylar/Kıssalardan İktibaslar

Zemahşerî'nin iktibaslarında tarihi olaylar ve Araplar arasında yaygın olarak anlatılan kıssaların da önemli bir yeri vardır. Mesela (Basît Bahri/Risâ)

ألم تر الشَّهْمَةَ الزَّبَاءَ كَيْفَ أَتَى هَلَاكُهَا مِنْ رِجَالٍ فِي الصَّنَادِيقِ¹¹⁴⁴

“Zebbâ'nın (Zeyneb'in) kıssasını işitmedin mi? Sandıklarda (gizlenerek) gelen askerler onun helakini hazırlamıştı.”

Şair burada Arap toplumunda bir efsane olarak anlatılan ve hemen herkesin malumu olan Tedmür Melikesi Zebbâ'nın (Zeynep)¹¹⁴⁵ kıssasına işaret etmekte, onu, birçok devenin taşıdığı hediye sandıklarında gizlenmiş roma askerlerinin, danışmanı Kusayr'ın da yardımlarıyla tuzak kurarak nasıl öldürdüklerini ifade etmektedir.

¹¹⁴⁰ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 450; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 393.

¹¹⁴¹ Şenn isimli bir adamla, Tabaka isimli bir kadının tesadüfen tanışmaları, birbirleriyle iyi anlaşmaları ve sonunda evlenmelerini temsilen söylenmiş ve bir hikâyesi olan atasözü: Ayrıntılı bilgi için bk. el-Meydânî, *Mecmeu 'l-emsâl*, 2/359.

¹¹⁴² Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 280; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 435.

¹¹⁴³ el-Meydânî, *Mecmeu 'l-emsâl*, 2/309.

¹¹⁴⁴ Dayf, *Dîvânu 'z-Zemahşerî*, 280; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 435

¹¹⁴⁵ M.S. 268-272 yılları arasında eşi Üzeyne'nin bir suikast sonucu öldürülmesi üzerine Tedmür Melikesi olan, güzelliği ve zekâsıyla Arap âleminde efsane olan kadın hükümdar. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Ağırakça, “Tedmür”, *TDVİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/264-265.

4.3.2.3. Tazmin

Tazmin kelimesi sözlük anlamı olarak katmak, bir şeyi bir şeyin içine sokmak, eklemek, garantiye almak, kapsamına dâhil etmek gibi anlamlara gelmektedir. İstilahta ise Şairin, başka şair ve yazarlara ait bir sözü şiirine katması, başka bir şiirden alıntı yapması demektir. ¹¹⁴⁶ Arap edebiyat tarihine ve Arap şiir geleneğine son derece vakıf bir âlim olan Zemahşerî, cahiliye döneminden itibaren kendi zamanına kadar gelmiş tüm edebiyat mirasını çok iyi öğrenmiş ve etüt etmiştir. Öyle ki Arap toplumunun malumu olan ve Arap şiirlerinde vârid olmuş bir olay, bir yer veya bir isim yoktur ki Zemahşerî ona muttali olmasın yahut kendi asrına gelinceye kadar Arap şiirine damga vurmuş her kim varsa, onların şiir ve üsluplarına hâkim olmasın. Bu nedenle de bazen kasidelerinde, geçmiş şairlerin şiirlerinden de bölümler bulunmakta, onlardan alıntılar yapmaktadır. (Tavîl Bahri/Medih)

مَقَالُ ابْنِ قَيْسٍ فِي الْقَدِيمِ لِمُصْعَبٍ شِهَابٌ مِنَ اللَّهِ الْقِرَانُ أَتَى بِهِ ¹¹⁴⁷

“(Bu söz) Ubeydullah b. Kays’ın, Mus’ab b. Zübeyr’in tüm çağların en parlak yıldızı (en büyük devlet adamı) olduğu hakkındaki sözü (gibidir).”

Burada şair, Ubeydullah b. Kays’ın¹¹⁴⁸ Zübeyrîlerin önemli siması Mus’ab b. Zübeyr’i methettiği kasidesindeki bir beyte işaret etmektedir. Her ne kadar zikredilen beyit halk arasında bilinen bir beyit olsa da Zemahşerî, şairin adını da beyitte zikrederek sirkat ithamı ihtimalinden uzak kalmak istemiştir. İşaret edilen beyit şu şekildedir.

إِنَّمَا مُصْعَبٌ شِهَابٌ مِنَ اللَّهِ تَجَلَّتْ مِنْ وَجْهِهِ الظُّلْمَاءُ

“Mus’ab (b. Zübeyr) Allah’ın (yarattığı) en parlak yıldızdır. Onun yüzünün nurundan bütün karanlıklar aydınlanır.”¹¹⁴⁹

Diğer bir kasidesinde el-Arcî’nin¹¹⁵⁰ أَضَاعُونِي وَأَيُّ فِتَى أَضَاعُوا (Beni zayi ettiler, harcadılar. Bir genç böyle harcanır mı?) şeklindeki mısrasına atıf yaparak şu beytini inşad etmiştir.(Vâfir Bahri/Mekke Özlemi)

¹¹⁴⁶ İbn Manzûr, “damine”, 4/2611; Bolelli, *Belâgat (Beyân, Meâni, Bedî’)*, 443; Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî’*, 326; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 251.

¹¹⁴⁷ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 91; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 50.

¹¹⁴⁸ Ubeydullâh b. Kays b. Şüreyh er-Rukayyât (ö:75/694) Emevîler hakkındaki siyasî hicivleriyle tanınan Kureyş şairi.

¹¹⁴⁹ <http://www.najafpost.com/articles/view/details?id=2065> Erişim tarihi 22.07.2019.

¹¹⁵⁰ Abdullah b. Ömer b. Amr b. Osman b. Affân, Hicazda Arc isimli hurma ağaçlarıyla dolu bir vadide doğduğu için el-Arcî lakabıyla bilinmektedir. Mekke Valisi Abdülmelik b. Hişam’ın dayısı Muhammed b. Hişam’ın annesine kur yaptığı gerekçesiyle hapsedilen ve orada yaklaşık dokuz yıl kalan, sonunda kırbaçlanarak öldürülen şair. <http://www.diwanalarab.com/أضَاعُونِي-وَأَيُّ-فِتَى-أَضَاعُوا> Erişim tarihi:29.07.2019.

وَكَمْ كَرَّرْتُ لِلعَرَجِيِّ قَوْلًا أَضَاعُونِي وَأَيُّ فِتْيٍ أَضَاعُوا¹¹⁵¹

“Arcî'nin şu sözünü ne kadar da çok tekrarladım. Beni zayı ettiler, harcadılar. Bir genç böyle harcanır mı?”

Burada Zemahşerî, kendisinin de Arcî gibi kıymetinin bilinmediğini ve onun gibi haksızlıklara ve zulme maruz kaldığını, hem tarihi bir olaya hem de bir şairin şiirine atıfla ifade etmektedir. Edebiyat çevrelerinde herkesin aşına olduğu bu beyitte de müellif Arcî'nin adını zikretme ihtiyacı hissetmiştir. Zemahşerî bazen halk arasında şöhret olmuş, herkesin dilinde dolaşan kime ait olduğu bilinen bazı beyitleri, hem şairini yâd etmek, hem de işaret etmek istediği konuyu daha anlaşılır ve kalıcı kılmak adına hiç değiştirmeden kasidesine dâhil etmektedir. Beytin sahibi ve beyit çok iyi bilindiğinden, Zemahşerî, intihal endişesi taşımamaktadır. (Basî Bahri/Medih)

وَمَنْ يَفْعَلِ الْخَيْرَ لَا يَعْذَمُ جَوَارِيَهُ لَا يَذْهَبُ الْعُرْفُ بَيْنَ اللَّهِ وَالنَّاسِ¹¹⁵²

“Her kim bir hayır işler, bir iyilik yaparsa, bu iyilik asla karşılıksız kalmaz. Allah o insanı mükâfatlandırır. İyilikler ne Allah ne de insanlar nezdinde zayı olmaz, unutulmaz.”

Beyit aslen Hutay'e'ye aittir.¹¹⁵³ Bu hem toplum, hem diğer şairler hem de Zemahşerî tarafından gayet iyi bilinmektedir. Ama sözün güzelliği ve şairin hatırasına binaen şairimiz beyti aynen kasidesine dâhil etmiştir. Şairimiz bir başka kasidesinde de sevdiği ve herkesin hayranlıkla baktığı ve hatırladığı Hâtim et-Tâî'yi yâd etmek adına onun bir beytini farklı bir üslupla fakat anlamını değiştirmeksizin bize nakletmektedir. (Kâmil Bahri/Medih)

حَسْبِيهِ عَبْدَهُمْ، وَإِنَّ الْحُرَّ عَبْدُ الضَّيْفِ إِلَّا سَاعَةَ التَّرْحَالِ¹¹⁵⁴

“Onu (burada kendisini kastediyor) kendilerine köle zannettiler, hür (izzet sahibi) bir adam gidene kadar ancak misafirin kölesidir (ben ancak misafirime hizmet ederim).”

Zemahşerî, Mukanna' el-Kindî'ye¹¹⁵⁵ ait olan

¹¹⁵¹ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 300; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 348.

¹¹⁵² Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 264; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 306.

¹¹⁵³ Ebû Müleyke Cervel b. Evs b. Mâlik el-Absî (öl. 59/678 [?]) Hicivleriyle tanınan muhadram şair.

¹¹⁵⁴ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 383; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 494.

¹¹⁵⁵ Mukanna' el-Kindî. Tam adı Muhammed b. Zafer b. Umeyr b. Ebî Şemr el-Kindî (öl. 70/689) olup Emevî dönemi şairlerindendir.

وَإِنِّي لَعَبْدُ الضَّيْفِ مَا دَامَ نَاظِلًا وَمَا شِيْمَةٌ لِي غَيْرَهَا تُشْبِهُ الْعَبْدًا¹¹⁵⁶

“Ben, evimde olduğu sürece misafirim kölesi, hizmetkârıyım. Benim bu durum dışında kölelik özelliğim yoktur.” Ve Kays b. Âsım’a ait

وَإِنِّي لَعَبْدُ الضَّيْفِ مَا دَامَ نَاوِيًا وَمَا فِيَّ إِلَّا تَلَكُ مِنْ شِيْمَةِ الْعَبْدِ¹¹⁵⁷

“Ben konuğum olduğu sürece misafirim kölesiyim. Bunun dışında (bir durumda) benim kölelik tabiatım yoktur.” şeklindeki beyitleri kendi lafızları ve kendine has üslubuyla tekrar etmektedir.

Zemahşerî, Türk güzellerine övgüler yağdırdığı bir kasidesinde onları tasvir ederken şu ifadeleri kullanmıştır. (Tavîl Bahri/Medih)

تَقَاصِرَ سَاقَاهُ وَلَكِنَّ مَثْنَهُ طَوِيلٌ، فَمَا فِي الْقَدِّ طَوِيلٌ وَلَا قِصْرٌ¹¹⁵⁸

“Bacakları kısa, gövdesi ise uzundur. Boyu da ne kısa ne de uzundur (mutedildir)”

Bu beytin anlam ikizi Ka’b b. Zühre’ın divanında, onun en ünlü eseri olan ve Hz. Peygamber için methiyelerle dolu “bânet suâdü” kasidesinde geçmektedir. O beyit şu şekildedir.

هَيْفَاءَ مَقْبَلَةَ عِزَاءِ مَدْبِرَةٍ لَا يُشْتَكِي قِصْرَ مِنْهَا وَلَا طَوِيلًا¹¹⁵⁹

Böylece Zemahşerî herkesin bilip tanıdığı bir şiiirden bir beytin anlamını kendi kelimeleriyle tekrar etmiş ve divanına dâhil etmiştir.

4.3.2.4. Telmih

Sözlükte bir şeye göz atmak, göz ucuyla bakmak, işaret etmek, göndermede bulunmak gibi anlamlara gelen¹¹⁶⁰ telmih, bir kavram olarak şiir ve nesir türü eserlerde bilinen bir kısım veya olaya, Ayet veya Hadislere yahutta meşhur bir atasözü veya şiire gönderme yapmak anlamlarına gelmektedir.¹¹⁶¹ Zemahşerî bu bedî’ türünü divanında çokça kullanmıştır. Fâtır Suresi 12. Ayete yaptığı şu telmih güzel bir örnektir. (Serî’ Bahri/Medih)

¹¹⁵⁶ <http://shaydzmi.wordpress.com/2016/05/01/yo3atiboni/>; Erişim tarihi 23.09.2019.

¹¹⁵⁷ Furat. *Arap Edebiyatı Tarihi*, 59.

¹¹⁵⁸ Dayf, *Divânü’z-Zemahşerî*, 119; el-Huyemî, *Divânü Cârillâh ez-Zemahşerî*, 288.

¹¹⁵⁹ Ka’b b. Zühre, *Divân*, thk. Ali Fâûr, (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1997), 61.

¹¹⁶⁰ İbn Manzûr, “Lemeha”, 6/4072; Firûzâbâdî, “Lemeha”, 240.

¹¹⁶¹ Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî*, 328; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 253.

عذب، فراتٌ، سائغٌ ماؤه وهو أجاجٌ في لهاتي زُعاقٌ¹¹⁶²

“(Onun varlığı) tadı çok güzel, lezzeti tatlı, içimi çok kolay su gibidir. (Onun yokluğu) ise acı ve insanın küçük dilini yakacak kadar yakıcı su gibidir.”

4.3.2.5. Mufassal Leff-ü Neşr

Bu bedî’ türü, bir beyitte lafızlar zikredildikten sonra aynı sırayla anlam yahut özelliklerinin de sıralanması demektir.¹¹⁶³ (Serî’ Bahri/Medih)

نَارَاهُمْ يَوْمَ الْوَغْيِ وَالْقَرَى مَوْتُ وَعَيْشٌ، لِلْعِدَى وَالْمَوَالِ¹¹⁶⁴

“(Onlara has) iki ateşleri vardır. Birinci ateş savaşta düşmanları için ölüm, ikinci ateş ziyafette dostları için hayat demektir.”

Burada savaş, ölüm ve düşman kelimeleri ile ziyafet hayat ve dost kelimeleri ardarda uyum içerisinde sıralanarak mufassal leff-ü neşr’ güzel bir örnek teşkil edilmiştir.

Zemahşerî, Ebu Ali Muhammed b. Arslan’ı methettiği bu kasidesinde, onun, öne çıkarmak istediği özelliklerini bu şekilde sıralayarak edebî maharetini sergilemektedir. Diğer bir beyitte ise yine Muhammed b. Arslan’ı methederken onun özelliklerini sıraya koyarak şu şekilde vermektedir. (Serî’ Bahri/Medih)

أَبَى الْخَنَا، آتٍ بِأُضْدَادِهِ لِلْخَيْرِ وَالشَّرِّ فَعَوْلٌ تَرَوُكٌ¹¹⁶⁵

“O, edebe muğayir/ayıp olanı terkeden ve onun aksi şeyleri yapan, hayrı işleyip şerri terkedendir.”

4.3.2.6. Tecâhül-i Arif

Şiir veya nesirde, bilinen bir meseleyi, bir nokteye bağlı olarak bilmiyormuş gibi ifade etme biçimidir. Bir başka ifadeyle bilmezlikten gelmedir.¹¹⁶⁶ Hocası Ebû Mudarr ed-Dabbî’nin kaybindan duyduğu hüznün ve teessürü ifade için yazdığı mersiyeinin mukaddimesinde sevgilinin tasvir edildiği mısralarda şunları şunları söylemektedir. (Tavil Bahri/Medih)

¹¹⁶² Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 496; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 440.

¹¹⁶³ Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî*, 254.

¹¹⁶⁴ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 501; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 508.

¹¹⁶⁵ Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, 494; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 465.

¹¹⁶⁶ Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî*, 283; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 205.

أَوْمَضَ بَرَقٌ أَمْ سَعَادٌ تَبَسَّمَتْ فَمَا تَعْرِفُ الْعَيْنَانِ بَيْنَهُمَا فَرَقًا ¹¹⁶⁷

“Şimşek mi çaktı yoksa Su'dâ mı gülümsedi? Gözlerim ikisi arasındaki farkı bilemedi, anlayamadı.”

Nesîb olarak değerlendirilen bu bölümde sevgilinin güzelliklerini tasvir ederken başvurduğu tecâhül-i ârif sanatı ifadeye güç ve güzellik katmıştır.

4.3.2.7. Te'kidü'l-Medh bimâ Yüşbihu'z-Zem

Arap şiirinde birini yergi ifade eden lafızlarla yeriormuş gibi yaparken, aslında onu methetme üslubudur. Yani amaç söz konusu kişiyi övmektir.¹¹⁶⁸ Zemaşşerî bu metodu çok fazla kullanmamıştır. Divanında nadir görülen bu bedî' türüne şöyle bir örnek verilebilir. (Hafif Bahri/Medih)

يَا أَمِيرَ الْمَلَا حِ أَنْتَ أَمِيرٌ جَانِرٌ لِلْعِبَادِ غَيْرُ مُجِيرٍ ¹¹⁶⁹

“Ey güzelliklerin emiri, sen raiyyeti altındakilere güzelliğiyle cevr-ü cefa eden bir emirsin. Bu cevr-ü cefadan kurtulunamaz, bu cefa kaçınılmazdır.”

Harezmi vezirlerinden Şerafülmülk'ü methetmek için yazıldığı tahmin edilen ¹¹⁷⁰ kasidenin bu beytinde müellif, veziri yeriormuş gibi yaparken, onun, yaptığı güzel uygulamalarla herkesi kendine âşık ettiğini beyanla aslında onu övmektedir.

Buraya kadar zikrettiğimiz edebî sanatlar, Zemaşşerî divanında uygulaması bulunan edebî sanatların sadece küçük bir bölümünü teşkil etmektedir. İstenirse Zemaşşerî divanında bu türden daha birçok örneğe ulaşmak mümkündür.

¹¹⁶⁷ Dayf, *Dîvânu'z-Zemaşşerî*, 128; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşşerî*, 402.

¹¹⁶⁸ Bolelli, *Belâgat (Beyân, Meâni, Bedî')*, 512; Bulut, *Belâgat Meâni-Beyân-Bedî'*, 275.

¹¹⁶⁹ Dayf, *Dîvânu'z-Zemaşşerî*, 546; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşşerî*, 268.

¹¹⁷⁰ Dayf, *Dîvânu'z-Zemaşşerî*, 546; Dipnot No: 290.

SONUÇ

Zemahşerî, hicri beşinci asrın sonları ile altıncı asrın ilk yarısında Harezmde yaşamış, adını İslam tarihine altın harflerle yazdırmış büyük bir Türk âlimidir. Onun yaşadığı dönemde, Selçuklu Ailesinin Bağdat'a girişi ve siyasi iktidarı ele geçirmesiyle, Harezm ve tüm Mâverâünnehirde oldukça çalkantılı olan siyasi ortam, nispeten huzur ve sükûna kavuşmuş, itikadî ve fikhî konularda cereyan eden sert ve hararetleli münazaralar yerini herkesin görüşlerini rahatlıkla ifade ettiği ve bu görüşlerinden ötürü kınanmadığı bir vasata terk etmiştir. Fakir ama dindar bir ailede, İmam olan babasından ilk eğitimlerini alarak büyüyen Zemahşerî, zaman içerisinde babasının hapsedilmesi ve nihayet orada vefat etmesi, bacağına bir sebeple kesilmesi ve tahta bacakla hayatını devam ettirmek zorunda kalması, geçim sıkıntısı ve fakirlik sebebiyle birçok sıkıntılarla mücadele etmek zorunda kalmış, küçüklüğünden itibaren yüreğinde taşıdığı ilim aşkını hiç yitirmemiş, onca imkânsızlığa rağmen belde belde dolaşarak kendini ilmî ve zihnî yönden geliştirmiştir. Atalarından miras aldım dediği iffet, sadakat, vefa ve güzel ahlakı hayat anlayışının temel taşları haline getirmiş, akl-ı selimi tek mürşit edinmiş, Kur'ân-ı Kerîm ve sahih Sünnete sımsıkı sarılarak, en büyük hedefi olan ilmî tekâmüle böylece vasıl olmuştur. Divanının neredeyse yarısını teşkil eden methiyelerine bakıldığında görülecektir ki bu methiyelerin büyük çoğunluğu, yolundan gittiği, Sünnetine kalpten bağlı olduğu ve kendisine en sevgili olan ve daima şefaata sığındığı Hz. Peygamber içindir. Yaşadığı hiçbir olumsuzluk onu ilim ve irfan sevgisinden uzaklaştırmamış, mezhebine ve meşrebine bakmaksızın liyakat sahibi olduğuna inandığı her ilim erbabından dersler almış, yine mezhebine ve meşrebine bakmaksızın kendisinden ilim ve eserlerini okutmak için icazet talebinde bulunan herkese ders ve icazet vermiştir. Nerede olursa olsun her anını ilim tahsili ve evlatları yerine koyduğu öğrencilerine dersler vererek geçiren Zemahşerî, tefsir, hadis, fıkıh, kelam, edebiyat, belagat ve nahiv konularında eşsiz eserler telif etmiş, bu eserleriyle de daima iftihar etmiştir. Onun devasa eseri Keşşâf günümüze kadar aşılabilmiş değilken, nahve dair kaleme aldığı *el-Mufassal* ise kimilerine göre bu alanda yazılan en değerli eser, kimilerine göre ise Sîbeveyh'in *el-Kitab* adlı eserinden sonra en kapsamlı ve faydalı eser olarak kabul görmüştür. İlim uğruna İslam coğrafyasında ayak basmadık yer bırakmayan Zemahşerî, Harezm başta olmak üzere, Buhârâ, Horasan, Merv, Semerkant, Isfahan, Bağdat, Şam, Yemen, Mekke ve Medine gibi önemli şehir merkezlerine farklı zamanlarda defaten yolculuklar yapmış, böylece ufkunu genişletmiş, bilgi dağarcığını zenginleştirmiştir. İlmî seviyesi o kadar yüksektir ki gerek İslami ilimlerde gerekse Arap dili ve belagati alanında sözü senet kabul edilmiş, adı, *Fahr-u Harezm*, *Ferîdu*

Asrihî, İmâmu Asrihî, Seyfu'l-Belâğa, Doğunun güneşi ve daha birçok lakap ve ünvanla birlikte anılır olmuştur. Öyle ki divanında kendisini ilmin ve ilim taliplerinin Ka'besi olarak tanımlamıştır. Kibirten nefret eden, kibirli insanın en bahtsız insan olduğunu, şan ve şerefın kibirle aynı yerde olamayacağını defalarca dizelerinde dile getiren Zemahşerî, tevazuyu ise seciyesi olarak ilan ve itiraf etmiş, mütevazı insanın toplumdaki en yüce makama sahip olduğunu şiirlerinde ifade etmiştir.

Şiirlerinden bir evlilik yaptığı ve umduğunu bulamadığı anlaşılan Zemahşerî'nin tekrar evlenip evlenmediği konusunda kesin bilgi mevcut değildir. Ancak vefatı esnasında evli ve çocuk sahibi olmadığı kanaati bizde hâkim olmuştur. Çevresinde cereyan eden birçok olumsuzluk ve ahlak dışı hadise onun iffet ve izzet-i nefsinin korumasına engel olamamış, temiz ve şâibeden uzak kalmayı başarmıştır. Biyografi eserlerinde “İsâmî” yani kendi kendini yetiştirmiş, aristokrat olmayan olarak değerlendirilen şair, atalarından miras olarak aldığını ifade ettiği iffet ve izzetle daima iftihar etmiştir.

İzzet-i nefis sahibi olduğu her sözünde aşıkâr olan Zemahşerî, ömrü boyunca aklını kendisine rehber edinmiş, doğru bildiği yoldan hiçbir menfaat uğruna vazgeçmemiştir. Mu'tezilî olması sebebiyle hakettiği makam ve mevkilere getirilmeyen, doğup büyüdüğü Harezmdede dahi layık olduğu kıymet verilmeyen müellif, asla inandığı değerleri terk etmemiş, bilakis Mu'tezilî olması ile her zaman iftihar etmiş, onurlu ve vakarlı bir duruş sergilemiştir. Bu tutumuyla tüm ilim erbabından -hangi mezhep ve meşrepten olursa olsun- iltifat ve ihtiram görmüştür. Altında yaşadığı gök kubbenin yıldızlarından bir olmayı başarmış, tarihte ve insanlığın kalbinde silinmez hatıralar bırakmış olan Zemahşerî, hayatı boyunca, yaşadığı dönemde şairler için oldukça normal bir davranış olarak kabul edildiği halde tekessüb (menfaat temini) ve temellug (dalkavukluk) için şiir yazmamış, bunu yapanları ise yoldan çıkmışlar ve zavallılar olarak tasvir etmiştir. Tanıdığı ve beğendiği devlet adamlarına methiyeler yazdığı gibi, şekva türü kasidelerinde de onları dolaylı olarak eleştirmekten geri durmamıştır. Methiyeleri ve şekvaları iyice tetkik edildiğinde görülecektir ki o, methiyelerinde övdüğü şahsı tasvir ederken, aynı zamanda saydığı hususların ideal ve adil bir yöneticide olması gereken özellikler olduğunu da zımnen ifade etmektedir. Şekvalarında ise onu, çoğunlukla muhatabı olan zamandan şikâyet ederken aslında zımnen kötü idareciler ve cahil tebadan müşteki olmuştur. Bu yolla eleştirilerini dile getiren, mazlumun ve garibanların hissiyatına tercümen olan Zemahşerî, şiiri, en büyük erdem olarak gördüğü adaleti temin ve idarecilere telkin için bir vasita olarak kullanmıştır. Mahrumiyetler içinde geçen hayatı, onu

adeta kamçılarmış, elde edemediği, sahip olamayıp tamah ettiği müreffeh hayata mukabil birçok ilim dalında uzmanlaşarak kendini tatmin etmiştir.

Zemahşerî divanının incelendiğinde teknik olarak şu sonuçlara ulaşmak mümkündür. Öncelikle Zemahşerî, Câhiliye döneminden itibaren genel kabul görmüş kaside geleneğine sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Kasidenin biçimi, kasideyi oluşturan bölümler, kafiye ve vezin gibi konularda geleneğin dışına asla çıkmamıştır. Kasidelerinde uyguladığı hüsn-ü tehallus, hüsn-ü hatime gibi hususlarda da geleneklere tabi olmuştur. Arap kaside geleneğinde kabul edilmiş 16 bahirden 13'ünü kullanmış, taviil bahri en çok kullandığı bahir olmuştur. O, kendi döneminde oldukça revaçta olan ve samimiyet ve sadakatten uzak olması sebebiyle şiirde kalitenin düşmesine sebep olan ve tekessüb olarak isimlendirilen kazanç temin etmek için şiir yazmaya tevessül etmemiştir. Zemahşerî, birçok ilim dalında derinleşmiş ve bunu da telif ettiği eserleriyle ispat etmiştir. Ancak onu diğer birçok müelliften farklı kılan şey, eser telif ettiği ilim dallarında derin bilgi sahibi olmasıdır. Yoksa o ansiklopedik bilgiler içeren derleme eserler kaleme almamıştır. Arap kaside geleneğinde işlenen konular nazar-ı dikkate alındığında nispeten daha az konu üzerine kaside yazmıştır. Şiirlerini çok büyük oranda kaside formatında yazarken çok az da olsa kıta formatında şiirler de kaleme almıştır. En çok işlediği konu medih ve mersiye, en az işlenen konular ise hicâ ve mücûndur. Kasidelerinde üzerinde en çok durulan temalar; adalet, güzel ahlak, sadakat ve vefadır. Onun şiirlerinde tezahür eden kültürün kaynağı Kur'ân, Sahih Sünnet ve ata yadigârı ahlaktır. Kullandığı dil fasîh ve vâzih olup nadiren kapalı ifadelerle de rastlanmaktadır. Şiirlerindeki hâkim duygu kesinlikle vakar ve izzet-i nefistir. Zaman zaman kızgın, bazen mahzun ama çoğunlukla vakur ve özgüveni yüksek bir üslup onun şiirlerindeki genel karakterdir. Edebî sanatların tamamını bol miktarda ve ustaca kullanan Zemahşerî'nin dile olan hâkimiyeti en üst seviyededir.

Kasidelerinde orijinalliğe özellikle hassasiyet göstermiş, hiçbir şair ve şiirden intihalde bulunmamıştır. Onun şiirlerinde hiçbir kafiye, vezin ve aruz kusuruna rastlanmamıştır. Divanında, tıpkı Nevâbiğu'l-kelim, Atvâku'z-zeheb ve Rabû'l-ebrâr gibi eserlerinde olduğu gibi temsil olarak söylenecek, sloganik değerde, veciz ifadelerle dolu şiirler bulunmaktadır. Zemahşerî Arap dili ve edebiyatına dair bilgi ve birikimini en belirgin bir şekilde divanında sergilemek istemiş, buna da muvaffak olmuştur.

Sonuç olarak biz, bu çalışma ile Arap edebiyatı tarihinde silinmez izler bırakan, İslami İlimlerde aşılmaz eserler telif eden, Arap dili, belagat ve nahivdeki dehası tartışılmaz olan bu

büyük Türk âliminin Türk ilmî çevrelerinde yeteri kadar bilinmeyen şair yönünü ortaya koymaya çalıştık. Tamamen divanındaki şiirler esas alınarak hazırlanan bu çalışmada onun kişiliği, ahlakı, duygu dünyası ve genel olarak şairliği hakkında gücümüz nispetinde bilgiler sunmaya gayret ettik. Bu meyanda Zemaşeri'nin yaşadığı dönemin sosyal ve siyasal şartlarına da ışık tutmuş olduk. Elbette ki bu çalışmada eksiklikler ve gözden kaçan hususlar olmuştur. Bu hususta okuyucularımızın sağduyu ve müsamahalarına sığınıyoruz. Tevfik Allah'tandır.

KAYNAKLAR

- Ağırakça**, Mehmet, “Tedmür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 40/264-265, İstanbul, TDV Yayınları, 2011.
- Ahter**, Yasemin, *eş-Şekvâ fi Şi’ri’l-Arabî*, İslamâbâd: el-Câmiatu’l-İslâmiyyetu’l-Âlemiyye, Doktora Tezi, 2010.
- Anadol**, Cemal vd... *Türk Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul: Bilge Karınca Yayınları, 2002.
- Armutlu**, Sadık. “‘Omer b. Rabîa’dan Nedim’e Uzanan Gelenek veya Nedim’in Aşk Anlayışının Kaynağı”, *EKEV Akademi Dergisi* 22/73, (Kış 2018), 111-132.
-“Arap ve Fars Şiiri Bağlamında Gazel Türünden Gazel Nazım Biçimine Geçiş, Adana: Çukurova Üniversitesi, Türkoloji Sempozyumu Bildirileri, 20-22 Ekim 2011.
- Arslan**, Ahmet. “Kur’ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamberin Arap Dili Üzerindeki Etkileri”, *HÜİFD*, 24/42, (Temmuz-Aralık, 2019), 27-55
- Avcı**, Hüseyin. *Kadim Arapça Lügatlerde Hadislerle İstişhâd*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Ayyıldız**, Esat, *Klasik Arap Şiirinde Emevî Dönemine Kadar Hiciv*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversite, Doktora Tezi, 2019.
- Bakırcı**, Selami. *4. Abbâsî Döneminde Edebî Çevre*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Banarlı**, Nihat Sami Banarlı. *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, 1. Cilt. İstanbul: MEB Yayınları, 1983.
- Barthold**, Wilhelm. *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev: Kazım Yaşar Koprman & Afşar İsmail Aka, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1975.
- Başaran**, Selman. “el-Fâik fi Gârîbi’l-Hadîs ve’l-Eser”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 12/102. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Bedevî**, Ahmed Ahmed, *Ususu’n-nakdi’l-edebî ‘Inde’l-Arab*, Kahire: Dâru Nehzati Mısır, 1996.
- Bilmen**, Ömer Nasuhî. *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtu’l-Müfessirîn*, 2. Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974.
- Bîrûnî**, Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Harizmî el-, *el-Âsârul-bâkiye ani’l-kurûni’l-hâliye*. thk. C. Eduard Sachau, Leipzig: 1878.
- Bolelli**, Nusrettin. *Belagat (Beyân, Meâni, Bedi’) Arap Edebiyatı*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 12. Basım, 2017.

- Buhârî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk: Ebû Suheyb el-Keremî, Neşr: Muhammed b. Salih er-Râcihî, Riyad, Beytu'l-Efkâr ed-Devliyye, 1998.
- Bulut**, Ali. *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî*. İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 2013.
- Câhız**, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız el-Kinânî. *el-Beyân ve't-tebyîn*. 1. Cilt, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire: Mektebetu'l-Câhız, 1998.
- Cârim**, Ali & Emin el-, Mustafa. *el-Belâğatu'l-vâziha el-beyân-el-meânî-el-bedî*. Londra: Dâru'l-Meârif, 1999.
- Cerrahoğlu**, İsmail, “Zemahşeri ve Tefsiri”, *Diyanet Dergisi*, 19/1, (Ocak, 1983), 59-96.
-*Tefsir Tarihi*, 1. Cilt, Ankara: DİB Yayınları, 1988.
- Cürcânî**, Ali b. Abdülaziz, *el-Vesâta beyne'l-Mütenebbî ve husûmih*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Ali Muhammed el-Becâvî, Kahire: İsa el-Halebî, 1966
- Cüveynî**, Mustafa ed-Dâvî el-, *Menhecû'z-Zemahşerî fi tefsîri'l-Kur'âni ve beyâni İ'câzihî*, Mısır: Dârul-Meârif, 2. Basım, ts.
- Çağmar**, Edip. “ez-Zemahşeri ve el-Makamat Adlı Eseri”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/1 (Haziran 2002), 77-98.
- Çetin**, Nihad M. *Eski Arap Şiiri*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2011
-“Arûz”. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3/424-427. İstanbul, TDV Yayınları, 1991.
-“Bahir”. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 4/484-486. İstanbul, TDV Yayınları, 1991.
- Çınar**, Mustafa. “Kaside Nazım Şeklinin Tarihi Gelişimi”, *EKEV Akademi Dergisi*, 10/27, (Bahar 2006), 203-222.
- Çiçek**, Hacı. *Zemahşerî ve Atvâku'z-zeheb fi'l-mevâ'ız ve'l-hutab Adlı Eseri*, Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Dayf**, Abdüssettâr. *Dîvânu'z-Zemahşerî*, Kahire, Muessesetu'l-Muhtâr, 1425/2004
- Dayf**, Şevki. *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî el-Asru'l-Abbâsi'l-evvel*, 3. Cilt, Kahire: Dâru'l-Meârif, 14. Basım, 1966.
- *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî el-Asru'l-İslâmî*, 2. Cilt, Kahire: Dâru'l-Meârif, 1966.
- Demirayak**, Kenan, “Rindane Tarz Türünün Arap Edebiyatında Ortaya Çıkışı”, *Doğu Esintileri Dergisi*, Sayı 5, (Aralık 2016), 87-132.
-*1. Abbasi Asrında Edebî Çevre (132-232/750-847)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992.
-“Taktî”, *TDVİA*, 39/483-483, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

- Durmuş**, İsmail, “Kafiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24/149-153 İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- “Meâni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 28/204-206, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- “Tehallus”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 40/317-319, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- “Fahr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 12/79, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- “Hiciv”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 17/452-454, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Ebû Ğudde**, Abdülfettah. *el-Ulemau'l-uzzâb ellezîne âseru'l-'ılme ale'z-zevâc*. Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1982.
- Ebû Hilâl** el-Askerî. *Kitâbu's-Sinâateyn*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabî, 1371/1952.
- Ebû Nuvâs**, el-Hasen b. Hâni' b. Abdilevvel el-Hakemî. *Divan*. thk. Ahmed Abdülmecid el-Gazali, Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, ts.
- Efendioğlu**, Mehmet. “Zübeyr b. ‘Avvâm”. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 44/522-524, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Eliot, Thomas Stearns**. *Edebiyat Üzerine Düşünceler*. çev. Sevim Kantarcıoğlu. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983.
- Elmalı**, Hüseyin. “Kaside”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24/562-564, İstanbul, TDV Yayınları, 2001.
- Ergin**, Ali Şakir. “Hansâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 16/46-47, İstanbul, TDV Yayınları, 1997.
- Ferâhîdî**, Halil b. Ahmed el-. *Kitâbu'l-Ayn*, thk. Abdulhamid Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Fîrûzâbâdî**, Mecdüddin Muhammed Yakub el-Fîrûzâbâdî. *el-Kâmusu'l-muhît*, thk. Muhammed Naîm eş-l-Arkasûsî. Beyrut: Mektebetu Tahkîku't-Türâs, 8. Basım, 2005.
- Furat**, Ahmet Subhi. *Arap Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1996.
- Gözeler**, Esra. “Zemahşerî Araştırmaları: Bir Literatür İncelemesi”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 14/1, (2016), 84-101.
- Gürkan**, Gürkan, “İslam Medeniyet Dili Arapçanın Türk Kültüründeki Yeri ve Türklerin Bu Dile Katkıları”, *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, Ed.

- İsmail Hakkı Gürsoy & Necdet Durak, 599-601, Isparta: S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 20, 2007.
- Hallûsî**, Safâ. *Fennu't-taktîu's-şi'ri ve'l-kâfiye*, Bağdat: Mektebetu'l-Musennâ, 1977.
- Hâtim et-Tâî**, Ebû Seffâne (Ebû Adîy) Hâtim b. Abdillâh b. Sa'd et-Tâî el-Kahtânî. *Dîvân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1401/1981.
- Hazer**, Dursun. *H. Peygamber'in Şairleri*. Çorum: Hitit Yayınları, 2008.
- Huart**, Clement, *Arab ve İslam Edebiyatı*, çev. Cemal Sezgin. Ankara: Tisa Matbaacılık, 1971
- Hûfî**, Ahmed Muhammed el-, *ez-Zemahşerî*, Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1966.
- Huyemî**, Fâtıma Yusuf el-. *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, Dâru Sâdır, Beyrut, 2008.
- İbn Hicce**, Ebu'l-Mehâsin Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Abdillâh b. Hicce el-Hamevî. *Hızânetu'l-edeb ve gâyetu'l-ereb*. 1. Cilt, şrh. Isâm Şaitû, Beyrut: Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, 1987.
- İbnu'l-İmâd** el-Hanbeli, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. 6. Cilt thk. Abdulkadir el-Arnâvûdî-Mahmûd el-Arnâvûdî, Beyrut: Dâru İbni Kesir, 1896.
- İbn Hallikân**, Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr. *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*. thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Kesîr**, Ebu'l-Fidâ' 'Imâdüddin. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 12. Cilt. Beyrut: Dâru'l-meârif, 1991/1412
- İbn Kuteybe**, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Meârif*, thk. Servet Ukkâşe, Kahire: Dâru'l-Meârif, 4. Baskı, ts.
- eş-Şi'ru ve's-şu'arâ, 1. Cilt, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Dâru'l-Maârif, Kahire, 1982.
- Edebu'l-kâtib*. thk. Ali Fâûr, Suudî Arabistan: Vezâratu's-Şuûni'l-İslâmiyyeti ve'l-Evkâfi ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, 1987.
- İbn Kutluboğa**, Ebu'l-Fida Zeynuddin Kasım. *Tâ'cu't-teracim*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Beyrut: Daru'l-Kalem, 1992.
- İbn Malik**, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî. *Muvatta*. 2. Cilt, thk. Beşşar Avvad Maruf, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslami, 1997.
- İbn Manzûr**, Ebû'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânu'l-Arab*. thk. Abdullah Ali el-Kebir, Haşim Muhammed eş-Şâzli, Muhammed Ahmed Hasebulah, Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.
- İbn Reşîk**, Ebû Ali el-Hasen el-Kayrevânî. *el-'Umdetu fî mehâsini's-şi'ri ve âdâbihî ve nakdihî*, 1. Cilt, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1981.

- İbn Tabâtabâ**, Muhammed Ahmed b. Tabâtabâ el-‘Alevî. *‘Iyâru ‘ş-‘i ‘r*, thk ve şrh. Abbâs Abdüssâtir. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘Ilmiyye, 2005.
- İbn Tağrîberdî**, Ebü’l-Mehâsin Cemâluddîn Yûsuf el-Atâbekî, *en-Nucûmu ‘z-zâhira fî mulûki Mısr ve ‘l-Kâhira*, 5. Cilt, thk. Muhammed Huseyn Şemsüddin, Beyrut: Dâru’l-Küyübi’l-‘Ilmiyye, 1992.
- İdâratu’l-‘Âmme** lil-Mu‘cemât ve İhyâi’t-Turâs el-, *el-Mu‘cemu ‘l-vasît*, Mısır: Mektebetu’ş-Şurûk ed-Duveliyye, 4. Basım, 2004.
- İmruu’l-Kays**, *Dîvân*, thk. Muhammed ebu’l-Fadl İbrahim, Kahire: Dâru’l-Meârif, ts
- İsmail Paşa**, Bağdatlı, *Hediyetu’l-‘ârifîn, esmâ ‘u’l-muellifîn ve âsâru ‘l-musannifîn*, 2. Cilt, thk. ve nşr. Şerafettin Yalkaya, İstanbul: MEB Yayınları, 1955.
- Ka’b** b. Züheyr, *Divân*, thk. Ali Fâûr, Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-Ilmiyye, 1997.
- Kafesoğlu**, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1998
-*Harzemşahlar Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Dizi, 1992.
- Kazvîni**, Cemaluddin Muhammed b. Abdurrahman el-Hatib el-. *el-İzâh fî ‘ulûmi ‘l-belâğa*, Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-‘Ilmiyye, 2002.
- Kartal**, Ahmet. *Hakikate Düşen Gölge*, İstanbul, Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2016
- Kıftî**, el-Vezîr Cemalüddîn Ebi’l-Hasen Ali b. Yusuf el-, 3. Cilt, *İnbâhu ‘r-ruvât ‘alâ enbâhi ‘n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, Kahire: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, 1986.
- Kılıç**, Hulusi. “Esâsu’l-Belâğa” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2/357. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kılıçlı**, Mustafa. *Arap Edebiyatında Şu ‘ûbiyye*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1986.
- Kızıklı**, Zafer. “Edebî Bir Tür Olarak Arap Belagatinde Teşbih”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 9/27 (Ocak-Nisan 2007), 223-246
- Kitapçı**, Zekeriya. *Türklerin Arap Dili Ve Edebiyatına Hizmetleri Hilafet Ülkeleri*, Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2004.
- Köprülü**, M. Fuad. *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Ötüken Yayınları. İstanbul, 1986.
- Kudâme b. Ca‘fer**, *Nakdu ‘ş-‘i ‘r*, thk. Muhammed Abdülmün ‘ım Hafâcî, Beyrut, Dâru’l-Kutubi’l-Ilmiyye, ts.
- Kuyma**, Erol. “Harezmi Dönemi Türkçesi ve Eserlerine Genel Bir Bakış”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens. Dergisi*, 8/1, (Haziran 2015), 367-383.
- Merçil**, Erdoğan. “Gazneliler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 13/480-484. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

- “Büveyhiler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 6/496-500. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Merzubânî**, Imrân b. Mûsâ el-. *el-Muveşşah fi meâhizi'l-‘ulemâi alâ’ş-şuarâ*, thk. Muhammed Huseyn Şemsüddin, Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1995.
- Meydânî**, Abdurrahman Hasan Habenneke el-. *el-Belâgatül-Arabiyye usususâ ve ulûmuhâ ve funûnuhâ*. 1. ve 2. Cilt, Dimaşk, Dâru’l-Kalem, 1416/1996.
- Meydânî**, Ebu’l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el-Meydânî en-Nîsâbüri. *Mecmeu’l-emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, 2. Cilt, Beyrut: Matbaatu’s-Sünneti’l-Muhammediyye, 1374/1955.
- Muhammed** Kurd Ali, *Kunûzu’l-Ecdâd*, Dimaşk, Matbaatu’t-Terakkî, H. 1370
- Muhammed** Hâmid, *Cemil b. Ma’mer*, Beyrut: Dâru Durûb, Silsiletu A’lâmi’ş-Şuarâ 1, 2019.
- Mütercim**, Âsım Efendi, *Burhân-ı Katı*, İstanbul: Matbaai Âmire, 1287 Rûmî
- Neccâr**, Abdülhamid Kâsım en- *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu’n-nahvî*. Trablus, Câmîiatu’l-Fâtih, Yüksek Lisans Tezi, 1982.
- Önkâl**, Ahmet. “Ahnef b. Kays”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2/174, İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- “el-Keşşâf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25/329-330, Ankara, TDV Yayınları, 2002.
- Özaydın**, Abdülkerim. “Harizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 16/217-220, İstanbul, TDV Yayınları, 1997.
- Nizâmülmülk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 33/194-196, İstanbul, TDV Yayınları, 2007.
- Özdemir**, Mehmet Nadir, “Abbasi Halifeleri İle Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 24, (2008), 315-367.
- Özek**, Ali. *Zemahşeri ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.
- “el-Keşşaf”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25/329-330, Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Öztürk**, Mustafa & Mertoğlu, M. Suat. “Zemahşerî”. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 44/235-238, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Pala**, İskender, vd. “Kafiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, 24/149-153
- Râzî**, Fahrüddin er- *Mefâtihu’l-ğayb*, Cilt: 27, Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1981.

- Sabârî**, Hamis b. Macid Hamis es-. *Fennu'r-risâ 'inde şâirâti'l-câhiliyye*, Umân: Merkezu Halil b. Ahmed el-Ferâhidi, 2009.
- Sahr**, Muhammed Ali Muhammed Salih Ahmed, *es-Sûratu'l-Fenniyyetu fi Şi'ri'z-Zemahşerî*, Sudan: Hartum Üniversitesi, Yüksek lisans Tezi, Sudan, 2012.
- Sa'leb**, Ebu'l-Abbâs Ahmed, *Kavâ 'idu's-Şi'r*, thk. Muhammed Abdülmün'im Hafâcî, Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye Li'l-Benâniyye, 1996.
- Sâmerrâî**, Fâdıl Salih es-. *Dirâsâtu'n-nahviyye ve'l-luğaviyye 'inde'z-Zemahşerî*, Bağdat: Dâru'n-Nezâr, 1970.
- Safedî**, Salahuddin Halil b. Aybek es-, *Kitâbu'l-vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvûd & Türkî Mustafa, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420/2000.
- Saraç**, Mehmet Ali Yekta, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*. İstanbul Gökkuşbu Yayınları, 3. Baskı, 2004.
- Seâlibî**, Ebû Mansûr Abdülmelik es-Seâlibî en-Nîsâbûrî es-, *Yetîmetü'd-dehr fi mehâsini ehli'l-asr*, thk. Müfid Muhammed Kumeyha, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- Sem'ânî**, Ebu Sa'd Abdulkerim B. Muhammed b. Mansur es-, *el-Ensâb*, thk. Şerafüddin Ahmed, Haydarâbâd: Dâiratu'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1397/1977.
- Sarıkaya, Muammer**, “Hz. Ömer ve Edebî Eleştirî”, *İ.Ü. Şarkiyat Mecmuası*, 23 (2013,2), 187-211
- Seyyid**, Eymen Fuad. “Necâhîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 32/474. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Sönmez**, Selami. “Ebû'l-Kâsım Mahmûd Zemahşerî ve Eseri Mukaddimetü'l-Edeb'in Didaktik Değeri”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 40, (2009), 147-169.
- Suyûtî**, Abdurrahman Celaluddin es-, *Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîne ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Halep: Matba'atu İsâ el-Albânî, 1384/1965.
-*Tabakâtu'l-Müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Amr, Kuveyt, Dâru'n-Nevâdir, 1431/2010.
-*el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Şuayb el-Arnâvûd, Beyrut, Müessetü'r-Risâle Nâşirûn, 2008/1429
- Suzan**, Yahya. “Arap Şiirinde Bir Nazım Türü: Muhammes”. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 2/4, (Kasım 2010), 17-37.
- Sümer**, Faruk. “Selçuklular”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 36/365-371, İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Şeyban**, Lütfü, “Harizm Bölgesi ve Âlimleri”, *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı: 433, (Mayıs 1999), 275-285.

- Şükün**, Ziya *Farsça-Türkçe Lugat (Ferhengi Ziya)*, İstanbul: MEB Yayınları, 1944
- Taneri**, Aydın. “Harizmşahlar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 16/228-231, İstanbul, TDV Yayınları, 1997.
-*Harizmşahlar*, Ankara, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Tarafe** b. el-Abd, *Dîvân*, şrh: Mehdi Muhammed Nasıruddin, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 3. Basım, 2002.
- Taşköprüzâde**, Ahmed Efendi. *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâtî'l-Ulûm*, Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1985
- Tayyib**, Abdullah et- *el-Mürşid ilâ fehmi eş'âri'l-Arabi ve sanâ'atihâ*, 1. Cilt, Kuveyt: Dâru'l-Âsâri'l-İslâmiyye, 1989.
- Tekin**, Abdülkadir. “Zemahşeri'nin Ahkâm Ayetlerini Yorumlama Metodu Bağlamında Fıkıhçı Kişiliği-el-Keşşâf Örneği”. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/10 (Haziran 2018), 213-260.
- Tenûhî**, Ebu Ya'lâ et-, *Kitâbu'l-kavâfi*, thk. Avni Abdurraûf, Mısır: Mektebetu'l-Hancî, 2. Basım, 1978.
- Teşinev**, Ethem Rahimoviç. “Yazı Dilleri: Türk Yazılı Abidelerinin Dilleri”, çev. Janılmırza Bapaeva, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1/1, (2012), 53-67.
- Tilimsânî**, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-Makkarî et- *Ezhâru'r-riyâd fî ahbâri 'iyâd*, 3. Cilt. thk. Mustafa es-Segâ vd. Fas (Mağrib): Matbaatu Fuzâle, 1932.
- Togan**, Zeki Velidi. “Hârizm” , *İslam Ansiklopedisi*, 5/240-257. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1949.
-*Umumi Türk Tarihine Giriş*, 1. Cilt. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 3. Basım, 1981.
- Tur**, Salih. “Eski Arap Şiirinin Güvenilirliği”, *Nüsha*, 6/21, (Bahar, 2006), 111-127
- Usta**, Aydın. “Sâmânîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 36/64-68, İstanbul, TDV Yayınları, 2009.
- Uylaş**, Sait. 2. *Abbasi Asrında Edebi Çevre*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001
- Yâkût el-Hamevî**, *Mu'cemu'l-udebâ irşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, thk İhsan Abbas, 6. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslami, Beyrut, 1993.
-*Mu'cemu'l-Buldân*, 2. Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- Yalar**, Mehmet, “İslami Arap Şiiri ve Hz. Peygamber”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/1, (2009), 61-68.

- “Cahiliye Şiirinin Tarihsel Gerçekliği Problemi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2, (2008), 95-120.
- Yaltkaya**, Şerafettin. “Zemahşerî Divanında Türklere Dair Şiirler”, *Atsız Mecmuası*, 2/15, (Temmuz 1932), 17-20.
- Yerkazan**, Hasan. “Zemahşerî'nin Eserlerinde Bulunan Hadislerin Kaynakları”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8. Sayı (Haziran, 2017), 273-310
- Yılmaz**, Mehmet. *Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamberin Asr-ı Saâdet Arap Şiirine Etkisi*. Bursa: Emin Yayınları, 2015.
- Yılmaz**, Nurullah. *3. Abbâsî Asrında Edebî Çevre (344-447/945-1055)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995.
- Yurdağür**, Metin. *Kelam Tarihi Ekoller-Şahıslar-Eserler*, 2. Basım. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.
- Yüce**, Nuri. “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 26/1, (1993), 289-316
-*Mukaddimetü'l-Edeb (Hvarizm Türkçesi ile Tercümelî Şuşter Nüshası)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993.
- Yüksel**, Azmi. *Al-Zamakhshari's Life and a Critical Edition of his Diwan*, Durham: Durham University. Doktora Tezi, 1979.
- Zehebî**, Şemsuddin Ebû 'Abdullah Muhammed b. Ahmed b. 'Osman b. Kaymâz ez-, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 20. Cilt. thk: Şuayb el-Arnaûd, Muhammed Naîm el-Arkasûsî, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1985.
- Zemahşerî**, Ebu'l-Kasım Mahmûd b. 'Omer b. Muhammed b.Omer ez-, *Tefsîru'l-keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vucûhi't-te'vîl*, thk. Halil Me'mûn Şeyhâ, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2009.
- Esâsu'l-belâğa*, thk. Muhammed Basil 'Uyûnu'Sûd, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- el-Kistâsu fî 'ilmi'l-'arûz*, thk. Fahrudin Kabâve, Beyrut: Mektebetu'l-Meârif, 1989.
- Kitâbu'l-cibâl ve'l-emkine ve'l-miyâh*, Irak, Matbaatu'l-Haydariyye, 2. Baskı, h. 1357.
- Ruûsu'l-mesâil*, (*el-Mesâilu'l-hulâfiyye beyne'l-Hanefiyyeti ve's-Şâfiyye*), thk. Abdullah Nezir Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1987.
- Atvâku'z-zeheb fî'l-mevâ'iz ve'l-hutab*, thk. Ahmed Abdu't-Tevvâb Avvad, Kahire: Dâru'l- Fadîle, Kâhire, ts.
- el-Unmûzecu fî'n-nahv*, thk. Sâmi b. Hamd el-Mansûr, Beyrut, Dâru Sâdır, 1999.

-*el-Fâik fi gârîbi'l-Hadîs ve'l-eser*, thk. 'Alî Muhammed el-Becâvî-Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.

-*Makâmâtü'z-Zemahşerî*, thk. Yûsuf el-Bikâî, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1982.

-*el-Mustaksâ fi emsâli'l-'Arab*, thk. Muhammed Abdülmuîd Han, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987.

-*Nevâbiğu'l-kelim*, şrh. Âdem b. Abdülgaffar ed-Demî, Mısır. 1935,

-*Rebû'l-ebrâr ve nusûsu'l-ahbâr*, thk. Abdülemir Mehnâ, Beyrut: Muessesetu'l-A'lemî, 1992.

<https://www.diwanal-arab.com/أضاعوني-وأبي-فتى-أضاعوا> Erişim tarihi:29/07/2019.

<https://shaydzmi.wordpress.com/2016/05/01/yo3atiboni/> Erişim tarihi:29/07/2019

<http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=199861&r=0> Erişim tarihi 06/03/2020

DİZİN

- Abbasî, 1, 43, 62, 67, 68
Abdullah b. Mubârek, 68
Abdullah b. Ravâha, 64
Abdullah el-Muktedi Billâh b. Muhammed b. el-Kâim, 50
Abdülaziz es-Sûsî, 74
Abdülkerim Özaydın, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 325
Abdüssettâr Dayf, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 17, 20, 22, 23, 24, 27, 29, 30, 156, 166, 194, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 247, 248, 249, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 325
Abdüsseyyid b. Ali el-Mutarrizî, 19
Abîd b. el-Ebraş, 62
Acred, 69
Adî b. Zeyd b. Hammâd, 62
Afriğoğulları, 53
Ağlebîler, 71
Bedevî, 123, 124, 139, 148, 325
Ahmed b. Mervân el-Imrânî el-Havârizmî, 17
Ahmed el-Mustazhir Billâh b. el-Muktedi, 50
Ahmet Kartal, 11, 57, 325
Ahmet Subhi Furat, 31, 39, 44, 46, 59, 60, 61, 64, 67, 73, 325
Aişe bint Talha, 66
Ali b. Muzaffer en-Nîsâbûrî, 12
Alkame, 79
Alparslan, 44, 74
Amr b. Külsûm, 62
Antera b. Şeddâd, 62, 79, 148
Anûş Tekin, 50
Anuş Tekin, 13, 180
Artuklular, 74
Asmaî, 276
Atsız b. Muhammed, 21, 38, 50, 55, 223
Atvâku'z-Zeheb, 7, 11, 13, 38
Avesta, 47
Aydın Taneri, 48, 51, 53, 54, 57, 58, 325
Azmi Yüksel, 13, 14, 20, 205
Bağdat, 1, 6, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 20, 32, 40, 43, 50, 67, 69, 74, 75, 92, 149, 241, 322
Bağdatlı İsmail Paşa, 44, 45
Barthold, 44, 55, 56, 331
Basra, 22, 32, 69, 71, 145, 254
Bayavut, 54
Belagat, 1, 138, 276, 277, 287, 300, 330
Belh, 18, 53
Beratigin, 48
Berkan, 48
Beşşâr b. Burd, 68, 69, 76
Beykent, 2
Beyzâvî, 26
Buhara, 6, 11, 14, 17, 44, 72, 92, 235, 236
Buhârâ, 2, 6, 322
Buhturî, 70
Büveyhî, 43, 75
Câhız, 25, 70, 123, 276, 287, 326
Carl Brockelmann, 38
Cârullah,, 159
Celâlüddîn Ebu'l-Feth Melikşah, 50, 256
Cemil b. Ma'mer, 66, 148, 330
Cemil Büseyne, 148
Cerîr, 11, 14, 61, 67, 76, 102, 285, 311
Ceyhun, 48, 53, 176
Cigerbend, 48
Cüşem el-İclî, 79
Cüveynî, 13, 14, 16, 17, 24, 35, 52, 329
Çağmin, 48
Çağrı Bey, 53
Dergan, 48
Derhas, 48
Dımaşk, 13, 33, 163, 330
Dîvânu Hutab, 41
Dursun Hazer, 64, 326
Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, 316, 326
Ebû Ali el-Cubbâî, 44
Ebû Ali el-Fârisî, 22, 25
Ebû Amr 'Amir b. Hasan es-Simsâr, 18
Ebû Bekr b. İhşîd, 44
Ebû Cafer er-Ruasî, 71
Ebû Hanîfe, 4
Ebû Hayyân el-Endelüsî, 27
Ebû Hilâl el-Askerî, 276
Ebû Mansûr Nasr el-Hârisî, 12, 16
Ebû Nasr el-İsfahânî, 12
Ebû Nuvâs, 68, 69, 89, 90, 326
Ebû Sa'd eş-Şakkânî, 12
Ebû Sa'îd Ahmed b. Mahmûd b. eş-Şâşî, 19

Ebû Tâhir Imâduddîn Ahmed b. Muhammed
 İbrâhîm es-Silefî, 18
 Ebû Tâhir Sâmân b. Abdulmelik el-Fakîh, 18
 Ebû Ya'lâ, 120
 Ebû Yûsuf Ya'kûb b. 'Alî Muhammed b. Cafer
 el-Belhî el-Cendelî, 18
 Ebussuûd Efendi, 26
 ed-Durru'd-Dâir el-Muntehab fî Kinâyâtî ve
 İsti'ârâtî ve Teşbihâtî'l-'Arab, 40
 Edip Çağmar, 5, 9, 39, 326
 el-A'sâ Meymûn, 62
 el-Ahfeş, 85
 el-Ahnef es-Sa'dî et-Temîmî, 145, 268
 el-Ahveş, 66
 el-Arcî, 66, 318
 el-Bakkâlî, 17
 el-Batır, 12, 15
 el-Batır, 27
 el-Beyhakî, 16
 el-Beyzâvî, 34
 el-Bidâye ve'n-Nihâye, 4
 el-Budûru's-Sâfira fî Emsâli's-Sâfira, 43
 el-Cevâlîkî, 12, 19, 51
 el-Curcânî, 18, 34
 el-Cüşemî, 15
 el-Emâlî fi'n-Nahv, 37
 el-Ensâb, 4, 5, 331
 el-Fadl el-Müsterşid Billah b. el-Mustazhir, 50
 el-Fâik, 27, 28, 30, 34, 163, 330, 332
 el-Fâik, 28, 34, 163
 el-Ferazdak, 67
 el-Ferrâ, 32, 329
 el-Fîrûzâbâdî, 34, 47
 el-Hafâcî, 76, 276
 el-Haris b. Hillîza, 62
 el-Hayyâtî, 16
 el-Hutay'a, 64
 el-Ka'bî, 44
 el-Kasîdetu'l-Baûziyye, 42
 el-Kayravânî, 276, 287
 el-Kazvîni, 284, 286, 287, 288, 292, 296, 297,
 300, 304, 310, 328
 el-Keşfu fî Kirâati'l-Aşr, 42
 el-Keşşâf, 5, 27, 33, 277, 325
 el-Kıstâs fi'l-Arûz, 40
 el-Kisâi, 32
 el-Kitâb, 13, 16, 22, 25, 33
 el-Maarrî, 73
 el-Mansur er-Raşid Billah b. el-Müsterşid, 50
 el-Merzübânî, 120, 133, 136, 329
 el-Meydânî, 51, 276, 278, 281, 284, 286, 287,
 288, 292, 296, 297, 300, 304, 307, 310, 314,
 316, 317, 325, 326
 el-Minhâc fi'l-Usûli'd-Dîn, 35
 el-Muhâcât bi'l-Mesâili'n-Nahviyye, 36
 el-Muntahab min Dâlleti'n-Nâşid, 35
 el-Muntehab min Dâlletu'n-Nâşid, 41
 el-Mustaksâ fi'l-Emsâl, 39
 el-Muvaffak b. Ahmed b. Muhammed b. Ebî
 Saîd İshâk Ebu'l-Mueyyid Diyâuddîn el-
 Mekkî, 18
 el-Müfred ve'l-Mürekkeb, 37
 el-Müveşşah, 118, 329
 el-Ukayşir el-Esedî, 67
 el-Unmûzecu fi'n-Nahv, 36
 el-Usûlî, 16, 19
 el-Velîd, 66
 el-Ya'birî, 16
 el-Yemenî, 34, 316
 en-Nâbiğa el-Ca'dî, 64
 en-Nâbiğa ez-Zübyânî, 62
 en-Neccâr, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 24, 34, 35,
 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 48, 51, 149, 236,
 325
 er-Rakkâşî, 69
 Er-Risâletu'l-Mubkiye, 42
 Er-risâletu'n-Nâsiha, 42
 Ertehuşmisen, 48
 es-Saâlîk, 31, 118
 es-Safedî, 4
 Es-Safedî, 13, 331
 es-Sâmerrâi, 7, 327
 es-Seâlibî, 52, 73, 330
 Es-Seâlibî, 6, 74, 330
 es-Sekkâkî, 308
 es-Sem'ânî, 5, 51
 Es-Sem'ânî, 4, 331
 es-Subkî, 34
 eş-Şemerdel, 67
 Ethem Rahimoviç Teşinev, 57, 58, 326
 et-Taftazânî, 34
 et-Tîbî, 27, 34
 ez-Zemahşerî, 1, 2, 4, 6, 7, 9, 16, 31, 33, 40,
 50, 57, 217, 327
 Fadl b. Habbâb el-Cumahî, 70
 Fahr-u Harezmi, 14, 322
 Fahrudin er-Râzî, 26, 51
 Fahrudin Mübarekşah, 246
 Fârâbî, 57
 Faryâb, 2
 Fâtima Yusuf el-Huyemî, 6, 7, 8, 10, 15, 33, 40,
 45, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100,

102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110,
 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 121, 122,
 131, 132, 133, 134, 136, 137, 140, 141, 142,
 143, 144, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156,
 158, 167, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182,
 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191,
 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200,
 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209,
 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218,
 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227,
 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 263,
 268, 269, 270, 320, 321, 327
 Fâtımîler, 71, 74
 Fuad Köprülü, 54
 Gavhane, 48
 Gâzî Mahmûd b. Sebük Tegin, 72
 Gazneli Mahmûd, 53, 72
 Gazneliler, 49, 50, 51, 54, 72, 326
 Gürgenç, 14, 48, 53
 Ğıyâsüddîn Ebû Şucâ' Mahmûd, 50, 256
 Halef el-Ahmer, 68
 Halep, 8, 76, 325
 Halil b. Ahmed, 32, 37, 71, 78, 81, 85, 124,
 127, 181, 300, 304, 307, 314, 327
 Hamcerd, 48
 Hamdânîler, 71
 Hamza b. Vahhâs, 16, 18, 41
 Harezmi, 2, 3, 4, 5, 6, 11, 13, 14, 15, 17, 18, 19,
 21, 23, 27, 43, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54,
 55, 57, 74, 92, 121, 134, 155, 159, 178, 180,
 194, 195, 201, 219, 222, 223, 224, 236, 237,
 238, 244, 245, 246, 264, 291, 298, 307, 308,
 321, 322, 326
 Harezmî, 4, 44
 Harzemşah, 180, 223
 Hattâbî, 28
 Heram b. Sinan, 112
 Herât, 2
 Hezâresb, 48
 Hindistan, 49, 72
 Hîve, 48
 Huneyn b. İshak, 70
 Hüseyin Akyüz, 20, 57, 58
 Hüsn-ü Hâtîme, 115
 Hüsn-ü Tehallus, 111
 Hz. Ali, 16, 273, 274
 Hz. Hüseyin, 273
 İbn Cinnî, 22, 70
 İbn Ertât, 67
 İbn Hacer el-Askalânî, 27
 İbn Haldûn, 32, 64
 İbn Hallikân, 4, 5, 6, 12, 19, 35, 37, 76, 328
 İbn Hayyûs, 76
 İbn Hicce, 109, 112, 115, 116, 327
 İbn İshâk, 99, 101
 İbn Kesîr, 4
 İbn Kuteybe, 28, 70, 88, 89, 145, 148, 276, 328
 İbn Kutluboğa, 5, 328
 İbn Mâlik, 316
 İbn Meyyâde, 67
 İbn Reşîk, 59, 78, 120, 142, 181, 276, 287, 328
 İbn Sellâm, 64, 276
 İbn Sem'ân, 193
 İbn Tabâtaba, 108, 276
 İbn Teymiyye, 27
 İbn Vahhâs, 16, 41, 86, 87, 90, 111, 121, 139,
 140, 156, 170, 172, 173, 174, 175, 195, 197,
 199, 200, 238, 270, 279, 281, 296, 297, 306,
 311, 312
 İbrahim Kafesoğlu, 49, 53, 54, 57, 327
 İdrisîler, 71
 İhşidîler, 71
 İmam Şâfiî, 29
 İmâm-ı A'zam, 4
 İmruu'l-Kays, 63, 65, 122, 131
 İsmail Cerrahoğlu, 6, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 15,
 16, 22, 25, 33, 34, 35, 328
 Johann Gottfried Wetzstein, 38
 Kâbûs b. Veşmgîr, 72
 Kadî İyâz, 27
 Kalaç, 54
 Kanglı, 49, 54
 Karakum, 48
 Kas, 48, 61, 80, 88, 108, 115, 122, 123, 323
 Kasîdetun alâ Gazâlî, 41
 Kaşgar, 2
 Kaşgarlı Mahmûd, 57
 Kaşgarlı Mahmut, 246
 Kays b. Zerîh, 66
 Kenan Demirayak, 65, 66, 68, 69, 81, 82, 329
 Kerder, 48
 Kerderanhas, 48
 Keşşâf,, 13, 25, 34, 216, 235
 Kığçak, 54
 Kinalızade, 34
 Kıpçak, 49, 54
 Kırgız, 48
 Kızılkum, 48
 Kimak, 54
 Koçkar, 54
 Kûfe, 67, 71
 Kutbuddîn Muhammed, 50, 180, 223
 Lahhâm, 47

Lebîd b. Rabîa, 62
Leyla el-Ahyeliyye,, 66
Lütfü Şeyban, 47, 48, 51, 52, 57, 58, 329
Mâlikî, 43
Matla, 108
Mâverâünnehir, 2, 48
Medine, 65, 322
Medminiye, 48
Mekke, 2, 4, 9, 10, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 20,
33, 36, 37, 38, 39, 41, 59, 65, 86, 92, 110,
111, 116, 121, 131, 132, 135, 139, 140, 142,
143, 149, 154, 156, 158, 164, 172, 173, 175,
195, 196, 197, 198, 199, 200, 238, 244, 245,
254, 270, 281, 286, 291, 293, 295, 296, 297,
306, 312, 313, 318, 322
Melikşah, 44, 50, 53, 256, 291
Merâğa, 2
Mersiyye alâ Ebî Mudarr, 42
Merv, 2, 11, 17, 92, 193, 322
Mihyâr ed-Deylemî, 73
Miskin ed-Dârimî, 67
Muhammed b. Arslan, 106, 139, 179, 180,
194, 289, 320
Muhammed el-Muktefî Billah b. el-Mustazhir,
50
Muhammed Hamdi Yazır, 26
Muizzuddevle, 43
Mukaddime, 6, 38, 40, 85, 89, 162, 173
Mustafa Kılıçlı, 57, 58, 329
Mustakfî, 43
Muteşâbihu Esâmî'r-Ruvât, 42
Müberrid, 276
Mücâhid, 25
Müeyyidülmülk, 7, 98, 99, 114, 117, 151, 152,
155
Mühelhil, 62, 79
Mütenebbî, 41, 73, 82
Nâhike, 12
Nâsiruddîn Mahmud, 50
Nassau Lee, 34
Necâh, 118
Nevkefağ, 48
Nihat Sami Banarlı, 56, 57, 330
Nizamiye, 12, 44, 51, 74
Nizâmiye, 14, 16
Nizâmülmülk, 2, 4, 10, 45, 50, 51, 74, 107, 110,
113, 152, 170, 220, 223, 289, 301, 303, 325
Nuri Yüce, 4, 5, 9, 12, 13, 14, 15, 16, 19, 21,
34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 48,
49, 54, 55, 56, 58, 149, 330
Nusayb b. Rabâh, 67

Nusrettin Bolelli, 16, 139, 277, 278, 279,
282, 285, 287, 288, 289, 294, 298, 299,
302, 303, 307, 308, 311, 302, 314, 317,
318, 322, 326
Oğuz, 48, 54
Osset, 47
Ömer b. Ebî Rabîa, 66
Ömer Nasuhi Bilmen, 56
Özbekistan, 14, 48
Peçenek, 49, 54
Raziyyulmülük, 106
Ruknuddin Mahmûd el-Usûlî, 19
Rummânî, 25
Rüknüddîn Ebu'l-Muzaffer Berkyaruk, 50, 256
Rüknüddîn Melikşah, 50, 256
Sâbık el-Berberî, 67
Safâ Hallûsî, 79, 81, 125, 127, 330
Safedî, 4, 13, 331
Sâhib b. Abbâd, 43
Sarhad, 121
Sâsâniyyûn, 73
Sedür, 48
Sedver, 48
Selami Sönmez, 13, 19, 21, 23, 54, 57, 58, 246,
330
Selçuk Bey, 53
Selçuklu, 1, 2, 3, 7, 14, 41, 44, 50, 51, 53, 54,
67, 74, 75, 76, 106, 107, 171, 172, 177, 178,
180, 193, 256, 257, 291, 313, 322, 329
Selmâ, 202
Semerkant, 2, 19, 322
Sîbeveyh, 32, 42, 322
Sicistan, 67
Sikatülmülk, 9
Sirâcuddin, 107
Soğd, 47
Suhaym et-Temîmî, 67
Sukeyne bint el-Hüseyn, 66
Suyûtî, 4, 5, 18, 19, 41, 331
Süleymâ, 202
Şâfîî, 26, 29, 30, 34, 35, 193
Şenfera, 39, 60, 62, 80, 130
Şerafettin Yaltkaya, 42, 328, 331
Şerhu Ebyâti Kitâbi Sîbeveyh, 42
Şerhu Ebyâti'l-Keşşâf, 42
Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî, 35
Şerif er-Radî, 73
Şuster, 54
Taberistan, 72
Tâceddin es-Sübki, 27

Tahirîler, 71
 Tarafe b. el-Abd, 62, 147, 331
 Taşköprüzâde Ahmed Efendi, 72
 Taştdâr, 54
 Tolunoğulları, 71
 Tuğrul Bey, 1, 44, 50, 53, 67, 74, 75
 Tümâdır, 191, 202
 Türkistan, 2, 72
 Türkmenistan, 48
 Ubeydullah, 10, 107, 110, 113, 114, 174, 219,
 279, 289, 303, 318
 Umâme, 202
 Umeyr b. Şuveyym el-Kutamî, 67
 Urkûb Yesrib, 208
 Urve b. el-Verd, 62, 118
 Urve b. Uzeyne, 67
 Yafes, 252
 Yağnub, 47
 Yâkût el-Hamevî, 5, 16, 34, 40, 41, 43, 47, 48,
 50, 51
 Yusuf Has Hacib, 57
 Zahirulmülk, 10
 Zebbâ, 295, 317
 Zehebî, 21, 27, 331
 Zekeriya Kitapçı, 57, 332
 Zeki Velidî Togan, 38, 48, 57
 Zemahşer, 4, 5, 47, 48, 220
 Zemahşerî, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12,
 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24,
 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36,
 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50,
 51, 52, 55, 56, 57, 58, 76, 86, 87, 88, 90, 91,
 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 104,
 105, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 114,
 115, 116, 117, 118, 120, 122, 124, 125, 126,
 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136,
 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145,
 147, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 157,
 159, 161, 162, 163, 164, 169, 170, 172, 173,
 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 183,
 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193,
 194, 195, 196, 197, 199, 200, 201, 202, 203,
 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 213, 214,
 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 224,
 225, 226, 227, 228, 230, 231, 232, 233, 234,
 235, 236, 237, 238, 240, 241, 242, 243, 244,
 245, 246, 249, 250, 253, 254, 255, 256, 257,
 258, 259, 260, 263, 264, 265, 266, 267, 268,
 269, 270, 272, 273, 274, 276, 277, 278, 279,
 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288,
 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297,
 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306,
 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316,
 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325,
 326, 327, 329, 330, 331, 332
 Ziyâd el-Acem, 67
 Züheyr b. Ebî Sulmâ, 62